

2011 5011

MESTO A REGIÓN NA NOVEJ HRANICI

POLITICKÉ SYSTÉMY STŘEDOEVRÓPSKÝCH STÁTŮ 1918-1938

HOSPODÁŘSKÝ NACIONALISMUS VE STŘEDNÍ EVROPĚ

V 20. STOLETÍ

česko-slovenská
historická
ročenka

NOVÁ HRANICA V MĚSTE A REGIONE

Ed.: Zdeněk Hájek, Miroslav Černý

POLITICKÉ SYSTÉMY STŘEDOEVRÓPSKÝCH STÁTŮ 1918-1938

Ed.: Robert Kynčl, Vladimír Černý

HOSPODÁŘSKÝ NACIONALISMUS VE STŘEDNÍ EVROPĚ V STOLETÍ

Ed.: Karel Hájek

Academica 2012

LIBRARY
OF THE
HISTORICAL SOCIETY
OF PENNSYLVANIA

•
• Visegrad Fund
• •

MESTO A REGIÓN NA NOVEJ HRANICI NOVÁ HRANICA V MESTE A REGIÓNĚ

Eds.: Roman Holec, Vladimír Goněc

POLITICKÉ SYSTÉMY STŘEDOEVRÓPSKÝCH STÁTŮ 1918–1938

Eds.: Robert Kvaček, Vladimír Goněc

HOSPODÁŘSKÝ NACIONALISMUS VE STŘEDNÍ EVROPĚ V 20. STOLETÍ

Ed.: Roman Holec

Academicus 2012

Mezinárodní vědecká rada ediční řady
Česko-slovenská historická ročenka
při nakladatelství Academicus

Spolupředsedové:

Ivan Kamenec

Vilém Prečan

Členové:

Miloslav Čaplovič

Vojtech Čelko

Viliam Čičaj

Vladimír Goněc

Petr Hofman

Roman Holec

Dušan Kováč

Robert Kvaček

Miloslava Melanová

Jan Mervart

Jan Němeček

Richard Pavlovič

Miroslav Pekník

Jan Rychlík

Xenia Šuchová

Peter Švorc

© Vladimír Goněc (editor), 2012

ISBN 978-80-87192-19-1

ISSN 1214-8334

**ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA**

2011

Brno – Bratislava – Praha 2012

Česko-slovenská historická ročenka 2011

Vydává Česko-slovenská/Slovensko-česká komise historiků
v nakladatelství ACADEMICUS-Coprint

Redakční rada:

Vojtech ČELKO

Vladimír GONĚC – předseda

Roman HOLEC

Ivan KAMENEC

Dušan KOVÁČ

Robert KVAČEK

Vilém PREČAN

Toto vydání bylo umožněno za podpory **International Visegrad Fund**.
Projekt: Forms of Nationalism in Central Europe in the 20th Century
(reg. č. IVF 21110109).

OBSAH

CONTENTS — INHALT

XÉNII ŠUCHOVEJ IN MEMORIAM

Xénia Šuchová (1952–2012) (Ivan Kamenec) -----	13
Za Xeňou Šuchovou (Miloslava Melanová) -----	14

MESTO A REGIÓN NA NOVEJ HRANICI

Eds. Roman Holec, Vladimír Goněc

Jan Rychlík: Město na hranici – hranice ve městě: vývoj malého pohraničního styku v habsburské monarchii a v Československu -----	19
<i>The town on borders – borders in the town. Development of trans-border communication in Austria-Hungary and Czechoslovakia -----</i>	35
Krzysztof Nowak: Cieszyn/Český Těšín – rozdzielone życie, rozdzielona pamięć -----	37
<i>Cieszyn/Český Těšín [Teschen] – divided life, divided memory -----</i>	53
Attila Simon: Mesto na hranici. Štátnou a etnickou hranicou rozdelené Komárno medzi dvoma vojnami -----	55
<i>Town on borders. Komárno divided by state and ethnical border in 1920s and 1930s -----</i>	66
Éva Kovács: „Kto bude mojim milovaným?“ Vývoj „sobášneho trhu“ ako indikátor „pohraničnej výmeny“ v rozdelenom Komárne (1900–1940) -----	67
<i>“Who will be my beloved?” Development of “marriage market” as indicator of “border exchange” in divided Komárno (1900–1940) -----</i>	85
Magdaléna Rychlíková: Vliv politické hranice na rozdělení regionu na příkladu oblastí Slovácka a Záhoria -----	87
<i>Impact of political border on divided region. Example of Slovácko and Záhorie -----</i>	112

POLITICKÉ SYSTÉMY STŘEDOEVRÓPSKÝCH STÁTŮ 1918–1938

Eds. Robert Kvaček, Vladimír Goněc

Úvodem (Robert Kvaček) -----	115
Milan Zemko: Politický systém Československa 1918–1938 -----	117
<i>Political system of Czechoslovakia in 1918–1938 -----</i>	132
Jan Rychlík: Strany národnostních menšin a jejich postoje k politickému systému v ČSR -----	133

<i>Parties of minorities and their attitudes to Czechoslovak political system</i> ----	145
Meziválečné Československo ve výuce dějepisu a občanské nauky -----	147
Zdeněk Beneš: Československo 1918–1938 v učebnicích dějepisu -----	147
Jaroslav Pinkas: Meziválečné období v německých učebnicích dějepisu -----	153
Marek Šmid: Učebnice občanské výchovy a nauky v době první republiky. Jejich pohled na dobový politický systém -----	159
Viliam Kratochvíl: Možné modely na výučbu medzivojnového obdobia (k problémom tvorby synteticko-analytických učebníc dejepisu) -----	164
Václav Ulvr: Dějepis v praxi -----	172
<i>Inter-war Czechoslovakia in teaching history and civics</i> -----	176
Jaroslav Šebek: Ideové tendence politického stranictví v politických systémech ve střední Evropě v meziválečném období (1918–1938). Příklady vývoje v Polsku, Maďarsku a Rakousku -----	177
<i>Idea trends of parties in political systems in Central Europe in 1918–1938. Development in Poland, Hungary and Austria</i> -----	188
Dušan Kováč: Kresťansko-sociálne (ľudové) hnutia: demokracia a autokracia v stredoeurópskom priestore -----	189
<i>Christian-social (popular) movements: democracy and autocracy in Central Europe</i> -----	198

HOSPODÁŘSKÝ NACIONALISMUS VE STŘEDNÍ EVROPĚ V 20. STOLETÍ

Ed. Roman Holec

Na úvod: Hospodářský nacionalismus ako hľadanie odpovedí... (Roman Holec) ----	201
Ľudovít Hallon: Medzi národným a hospodárskym záujmom. Vzťahy slovenského, českého a maďarského kapitálu na slovenskom úverovom trhu po roku 1918 -----	207
<i>Between national and economical interest. The relations between Slovak, Czech, and Hungarian capital in Slovak loan market after 1918</i> -----	219
Daniela Brádlarová: „Slovenská akce“. Pronikání Banky československých legií na Slovensko a Podkarpatskou Rus -----	221
<i>“Slovak action”. Czechoslovak Legion Bank in Slovakia and Ruthenia</i> -----	238
Miroslav Sabol: Kapitálové zmeny a národnostné turbulencie v celoplošnej elektrifikácii Slovenska v 20. rokoch 20. storočia -----	239
<i>Capital changes and nationalist upheavals in mass electrification of Slovakia in 1920s</i> -----	251
Jan Čížinský: Národní charakter procesu nostrifikace průmyslových podniků v meziválečném Československu 1918–1930 -----	253
<i>Nationalist side of nostrification of industry in Czechoslovakia in 1918–1930</i> -----	265
István Gaucsik: Moc hospodárskej reality. „Nostrifikácia“ záujmových podnikov Rimamuránsko-šalgótarjánskej železiarskej úč. spoločnosti na Slovensku -----	267
<i>Power of economical reality (Nostrification of important branches of Rimamurány-Sálgótarján Iron Works Company in Slovakia)</i> -----	279
Zsombor Bódy: Formy socialistického hospodárskeho nacionalizmu. Autobus Ikarus ako produkt a ikona maďarského priemyslu -----	281

<i>Forms of Communist economical nationalism. Ikarus bus as a product and icon of Hungarian industry</i> -----	294
Roman Holec: Bratislavská Dynamitka (Závody J. Dimitrova) na pozadí česko-slovenských vzťahov -----	295
<i>Bratislava Dynamite factory and Czech-Slovak relations</i> -----	308
Miroslav Londák: Ekonomické reformy v Československu v 50. a 60. rokoch 20. storočia a slovenská ekonomika -----	309
<i>Economical reforms in Czechoslovakia in 1950s and 1960s and Slovak economy</i> -----	326

ZO ŽIVOTA KOMISIE

Česko-slovenská komisia historikov v roku 2011 (Roman Holec) -----	329
--	-----

XÉNII ŠUCHOVEJ

IN MEMORIAM

Xénia Šuchová (1952–2012)

Slovensko-českú/Česko-slovenskú komisiu historikov a celú našu historickú obec postihla ďalšia bolestná strata: Dňa 3. februára 2012 zomrela vo veku nedožitých šesťdesiatich rokov kolegyňa PhDr. Xénia Šuchová, CSc. Takmer päť rokov sme s obavami sledovali jej boj s ťažkou chorobou. Pri stále zriedkavejších osobných stretnutiach so Xeňou sme sa snažili dúfať, že v tomto nerovnom zápase nepodľahne. K tejto našej, žiaľ, mylnej nádeji nás povzbudzovala obdivuhodná vnútorná sila Xeni, ktorá sa nevzdávala, nikdy si nest'ážovala na svoje ťažké zdravotné problémy, stále publikovala výsledky svojej vedecko-výskumnej práce a hovorila o budúcnosti. Vážny varovný signál sme od nej dostali na 34. zasadnutí našej komisie v júni 2011 v Komárne. Vtedy oznámila, že zo zdravotných dôvodov nemôže už vykonávať funkciu členky komisie, no zároveň nám sľúbila, že podľa svojich možností bude s ňou ďalej spolupracovať. Nemilosrdný osud jej to však už nedovolil a nám ostal iba smútok nad stratou vzácnjej kolegyne, za dobrým človekom.

Xénia Šuchová sa narodila 13. mája 1952 v Slanom. Po maturite študovala na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave históriu a anglický jazyk. Už táto študijná kombinácia jej dávala dobré predpoklady, aby výskum slovenských dejín nerobila izolovane, ale aby ho dávala do širšieho, prinajmenšom stredoeurópskeho kontextu. Prvým jej, pre historika dosť netypickým, pracoviskom bola Vysoká škola lesnícka a drevárska vo Zvolene. Už počas pedagogickej práce na tejto vysokej škole publikovala svoje prvé vedecké práce, ktoré aj keď boli (a nemohli byť) poznačené dobovou terminológiou, zaujali odbornú verejnosť nekonvenčnými prístupmi ku skúmaným problémom. Od januára 1989 až do svojho skonu pracovala v Historického ústavu Slovenskej akadémie vied, v jeho bansko-bystrickej filiálke. Popri svojej výskumnej práci musela plniť aj viaceré vedecko-organizačné úlohy spojené s činnosťou filiálky, bola akousi „styčnou dôstojníčkou“ medzi svojím materským ústavom v Bratislave a vedeckými inštitúciami v Banskej Bystrici (Múzeom Slovenského národného povstania, Univerzitou Mateja Bela). Bola spoluorganizátorkou viacerých vedeckých podujatí historikov, ktoré sa uskutočnili v Banskej Bystrici. V roku 2001 sa stala aktívnou členkou Slovensko-českej komisie historikov. Táto funkcia plne korešpondovala s jej vedecko-výskumnými záujmami, čo dokumentovala aj publikovaním svojej, žiaľ, poslednej monografie, ktorá vyšla iba necelý rok pred úmrtím autorky pod signifikantným názvom *Idea československého štátu na Slovensku 1918–1939. Protagonisti, nositelia, oponenti*. Okrem toho úzko spolupracovala s českými kolegami na výskumnom projekte Bolševizmus, komunizmus a radikálny socializmus v Československu, v rámci ktorého koordinovala prácu slovenských riešiteľov projektu. Výsledkom tohto projektu bolo vydanie piatich zväzkov štúdií a materiálov, na ktorých sa X. Šuchová autorsky podieľala.

Nie je a ani nemôže byť však úlohou tohto nekrológu podať nejaký kvantitatívny výpočet alebo kvalifikované hodnotenie Šuchovej vedeckých prác. Treba ale aspoň naznačiť hlavné smery a impozantne široký diapazon jej výskumného záberu, kde si vyberala buď málo frekventované, navonok „neatraktívne“ témy, alebo sa vracala s novým invenčným prístupom k problematike, ktorá bola neraz až pod vplyvom masívnych politických

tlakov až príliš zjednodušene, čierno-bielo interpretovaná. Táto poznámka sa týka nielen „prednovembrovej“ produkcie, ale aj viacerých populisticko-konjunkturálnych prác publikovaných v posledných dvoch decéniách. Výsledkom Šuchovej bádateľskej práce, okrem už spomínanej monografie, sú desiatky štúdií, článkov, biografických portrétov a esejí. Ich témou boli otázky súvisiace s komplikovaným, neraz protirečivým budovaním administratívnej a verejnej správy na medzivojnovom Slovensku, jej inštitucionálnych i osobných reprezentantov, ako aj úvahy a predstavy autonomistov, centralistov či komunistov o danej problematike. Z tohto aspektu priniesla Šuchová skutočne nové, netradičné hodnotenia, ktoré vychádzajú zo systematického, logicky na seba nadväzujúceho, navzájom prelínajúceho a dopĺňajúceho sa výskumu v domácich i zahraničných archívoch. Autorka si dobre uvedomovala, že priblížiť navonok málo „atraktívnu“ administratívno-správnú problematiku vnútornej politiky na Slovensku sa dá veľmi dobre prostredníctvom poznania osobných osudov a činnosti konkrétnych aktérov skúmaných dejov. Preto písala aj o menej známych aktivitách I. Dérera, M. Hodžu, F. Jurigu, I. Markoviča a iných slovenských politikov v medzivojnovom období.

Nekonvenčný prístup uplatnila aj pri spracovaní tematiky o radikálnom socializme a komunizme, ktoré výraznou mierou ovplyvnili celé 75-ročné dejiny československého štátu a ich vplyv nepriamo pôsobí aj na našu súčasnosť. Šuchová sa vyhla lákavým módnym, apriórne superkritickým prístupom k téme, ale vo svojich interpretáciách išla do hĺbky spracúvaných problémov. Nepísala iba „ako to vlastne bolo?“ ale kládla si otázku „prečo tak bolo?“ To ju vcelku logicky priviedlo aj k porovnávaniu dvoch politických subjektov (komunistov a ľudákov), ktorých snaha nakoniec vyústila v nastolení dvoch totalitných režimov na Slovensku. Bola editorkou, zostavovateľkou a spoluautorkou publikácie *Ludáci a komunisti: Súperi?, Spojenci?, Protivníci?* Šuchová sa nevyhýbala ani spracovaniu problémov z tzv. malých dejín, keď v internetovom časopise *Forum Historiae* uverejnila stať *Smutný príbeh zo smutných čias: dve vojny v rodinnom živote Terézie Vansovej*.

Stručný náčrt výskumnej činnosti ukazuje nielen prínos Xeni do slovenskej historiografie, ale zároveň naznačuje aj jej ďalšie potenciálne možnosti, ktoré však pretrhla nemilosrdná smrť. Xeňa Šuchová nám bude veľmi chýbať nielen ako kolegyňa – odborníčka, ale aj ako dobrý človek a nenahraditeľná priateľka. Práve preto budeme na ňu vždy s úctou spomínať.

Ivan Kamenec

Za Xeňou Šuchovou

Osud vyměřuje lidský čas nevypočitatelně a často nespravedlivě. Tak někdy odvádí od rozdělané práce, z kruhu milující rodiny i přátel člověka, po němž zůstává bolestně prázdné místo. Takové zůstalo po Xeni Šuchové, kolegyni a kamarádce.

S Xeňou jsem se poprvé setkala na konci devadesátých let v Olomouci na konferenci o úloze osobností v politických stranách v 19. a 20. století. Tehdy se v krátkém vystoupení, které bylo účastníkům vyměřeno, věnovala Ivanu Dérerovi, osobnosti, jež ji odborně zajímala i později. Představila ho jako typického představitele ideologie „čechoslovakismu“, kterému není možno „upřít úsilí vnést do ní slovenské hledisko, které téměř

úplně chybělo rozhodujícím činitelům na české straně“.¹ Česko-slovenské téma bylo X. Suchové blízké především díky jejímu odbornému zaměření na dějiny první poloviny dvacátého století. K hlubšímu vnímání česko-slovenských vztahů byla ostatně předurčena svým rodištěm, středočeským městem Slaný, kam její rodinu přivedlo vojenské povolání otce. Není divu, že se v roce 2001 stala členkou česko-slovenské komise historiků. Od té doby jsme se pravidelně setkávaly na jarních slovenských a podzimních českých zasedáních a tvořily ženskou menšinu v pracovním kolektivu s výraznou mužskou většinou – kolektivu velmi příjemném a inspirujícím, leckdy náročném na trpělivost. Ta, spolu s vtipem a bystrým myšlením Xeně nechyběla. Ostatně báječně se s Xeňou diskutovalo také nad sklenkou vína, ať už v ubytovně na stadionu v Opavě, v akademickém středisku v Tatranské Lesné, kde komise zasedala, nebo při libereckém semináři. Kromě odborných otázek historiografie a vztahů mezi současnými Slováky a Čechy šlo o témata obecně lidská a aktuálně současná – partnerské a rodinné vztahy, měnící se postavení intelektuálů a zejména žen i otázky kultury. Se zvláštním pochopením sledovala Xeňa – sama matka dvou mladých lidí – nové úžasné šance, ale také obtíže a náročné podmínky mladé generace.

Skvělá byla také jako průvodkyně po krajině. Vzpomínám na krásný výlet na Pustý hrad nad Zvolenem, místem jejího dlouholetého působení a bydliště. To již bylo po její první operaci. Zákeřná nemoc se Xeně ohlásila poprvé v listopadu 2007 při konferenci „Mýty naše československé“ a zasedání komise v Praze. Od té doby s ní obdivuhodně bojovala. Podstupovala náročné operace a procedury a v pauzách mezi nimi pracovala, stěhovala banskobystrickou pobočku Historického ústavu, organizovala mezinárodní konference a pokud to šlo, přijížděla na zasedání komise, vždy usměvavá a příjemná. Zároveň s pozorností a trpělivostí pečovala o svou nemocnou maminku a těšila se z narození první vnučky. Sledovala jsem její zápas s nemocí s obavami, ale stále s nadějí, která vyplývala z jejího statečného postoje. Nestěžovala si a nenaříkala, pouze konstatovala, co jí medicína nabízí. A neúnavně pracovala. I při posledním setkání v Komárně v červnu loňského roku v konferenční části našeho zasedání na téma Město na hranici vystoupila v diskusi – s polemickými otázkami. Tehdy jsme také dostali čerstvé vydání její poslední práce, v níž monograficky zpracovala téma, jemuž se v podobě dílčích studií dlouhodobě věnovala. Kolegům na jejím pracovišti patří dík za podporu při vydání její *Idey československého státu na Slovensku 1918–1939*. V dalších měsících ji ubývaly síly zřetelněji, přesto zůstávala obdivuhodně aktivní. Radost jí udělalo narození druhé vnučky a velmi jí pomáhala obětavá péče manžela Ivana i láskyplná starost celé rodiny. Z dopisů i telefonátu vím, že ještě v prosinci, kdy v nemocnici prožívala pro pacienty těžké období lékařské stávky, s bolestmi a málo pohyblivá promýšlela témata, která měla rozpracovaná v počítači. A s jehlicemi v rukou dokončovala dárky pro vnučky pod vánoční stromek.

S velkým smutkem a zároveň obdivem musím říci: čest její památce.

Miloslava Melanová

¹ ŠUCHOVÁ, X.: Ivan Dérier. In: Osobnost v politické straně. Sborník referátů z konference Úloha osobnosti v dějinách politických stran na území českých zemí a Československa v letech 1861–1999, Olomouc 19.–20. října 1999, Olomouc 2000, s. 372–379.

MESTO A REGIÓN NA NOVEJ HRANICI NOVÁ HRANICA V MESTE A REGIÓNĚ

Eds.: Roman Holec, Vladimír Goněc

Predkladaná kolektívna monografia bola pripravená pod koordináciou Slovensko-českej komisie historikov na základe workshopu – konfrontácie spoluautorov pri príležitosti rovnomennej konferencie, ktorú usporiadali 1. júna 2011 v Komárne Katedra histórie Univerzity J. Selyeho Komárno, Historický ústav SAV Bratislava, Medzinárodný Visegrádsky fond.

MĚSTO NA HRANICI – HRANICE VE MĚSTĚ: VÝVOJ MALÉHO POHRANIČNÍHO STYKU V HABSBUŘSKÉ MONARCHII A V ČESKOSLOVENSKU

Jan Rychlík

Vznik měst a obcí rozdělených státní hranicí není v dějinách ničím novým. Za normálních okolností byl i v minulosti zcela běžný pohraniční styk obyvatelstva. Na české hranici můžeme vystopovat rozdělené osady od 16. století jednak jako důsledek drobných územních změn, jednak jako následek tehdejších náboženských válek. Tehdy ovšem zpravidla nešlo o rozdělení už existujícího města či obce, ale o založení „náhradního“ sídliště za politickou hranicí v bezprostřední blízkosti původního bydliště lidmi, kteří museli původní bydliště opustit. Zřejmě nejstarším podobným případem jsou obce v oblasti Krušných hor v prostoru mezi městy Boží Dar a Vejprty. Oblast kolem Božího daru včetně města patřila původně Sasku. Kurfirť Mořic Saský je i s okolím postoupil v roce 1546 Ferdinandovi I., čímž došlo ke změně česko-saské hranice.¹ Obyvatelstvo, etnicky německé a z náboženského hlediska v naprosté většině evangelické, se po roce 1627 muselo vystěhovat a odešlo proto do sousedního Sasku. Vedle původních obcí na české straně vznikly paralelně ležící obce na straně saské. Zřejmě tak se pozdvihla osada Bärenstein, ležící naproti českým Vejprtům (německy Weipert).² Dnes obě města tvoří, pokud jde o zástavbu, jediný celek. Z minulosti známe i situaci, kdy paralelně vzniknou dvě osady, protože území patří k rozdílným správním celkům. Obdobná situace nastala na severu Čech při hranici s Lužicí, kde se nachází městečko Jiříkov (německy Georgswalde) a hned vedle něj, na lužickém území, městečko Ebersbach.³ Poté, co byla Lužice v roce 1620 dána do zástavy Sasku, resp. po roce 1635, kdy byla pražským mírem zcela Sasku postoupena, vzniklo dvouměstí rozdělené politickou hranicí. Obě města tvoří z hlediska zástavby jeden celek. Na česko-bavorské hranici při říčce Regen (Řežná) se dnes nachází dvouměstí Železná Ruda – Bayerisch Eisenstein. Městečko Eisenstein kdysi náleželo do Čech, koncem 17. století bylo zabráno Bavorskem a v roce 1713 bylo opět vráceno české koruně.⁴ Část domů i potom zůstala na bavorské straně. Česká část města (nynější Železná Ruda), byla označována jako Markt Eisenstein. Postupně vzniklo dvouměstí, které existuje dodnes. Kuriozitou obou měst je společné nádraží z roku 1877, jehož staniční budovou prochází státní hranice.⁵

¹ Ottův slovník naučný (dále jen OSN), díl IV., 2. vydání, Praha 1997, s. 523–524.

² OSN, díl XXVII., 2. vyd., Praha 2002, s. 47–48.

³ OSN, díl X., 2. vyd., Praha 1997, s. 42.

⁴ OSN, díl VIII., 2. vyd., Praha 1997, s. 465.

⁵ SCHREIER, P.: Zrození železnic v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha 2004, s. 139–141.

Rakouská monarchie se snažila původně regulovat jak pohyb osob uvnitř státu tak i možnost cestování do zahraničí. Pohyb každé osoby byl vázán na vydání pasu, které vydávaly od josefinských dob státní úřady podle toho, zda šlo o cestu v rámci jednotlivé země, cesty do jiné země anebo do zahraničí.⁶ Pohyb osob uvnitř státu byl zcela uvolněn císařským nařízením z 9. února 1857.⁷ K cestování uvnitř státu nadále nebyl zapotřebí cestovní pas, ale každý cestující byl povinen opatřit si nějaký hodnověrný průkaz totožnosti. K cestování do zahraničí byl nadále zapotřebí cestovní pas vystavený okresním hejtmánstvím nebo policejním ředitelstvím a rovněž cizinci cestující do Rakouska byli povinni vykázt se na hranicích pasem svého domovského státu. 22. října 1850 podepsali zástupci států Německého spolku v Drážďanech zvláštní konvenci umožňující volné cestování po všech zemích spolku bez cestovního pasu na základě pouhého jednoduché legitimace (Paßkarte) ověřující totožnost cestujícího. Rakousko formálně přistoupilo k drážďanské konvenci teprve v roce 1859, ale v praxi již dříve tolerovalo různé úlevy v pohraničním styku a především ve styku se spřáteleným Saskem a Bavorskem nevyžadovalo od osob bydlících v pohraničí cestovní pas.⁸ Pohyb osob na česko-saské hranici i česko-bavorské hranici byl proto zásadně volný. Ovšem, Rakousko se odmítlo stát členem Německého celního spolku (Zollbund). Pohyb zboží byl proto kontrolován, ale pohyb osob jen namátkově.

Císařským nařízením č. 116/1865 ř. z. ze 6. listopadu 1865 byly zrušeny pasové kontroly i na vnějších hranicích říše. Pohraniční kontroly pasů mohly být napříště znovu zavedeny jen v případě válečného stavu, velkých nepokojů nebo jiných pohrom ohrožujících veřejný pořádek či zdraví obyvatelstva. Povinnost opatřit si k cestě do zahraničí (s výjimkou cest do německých států) cestovní pas sice nebyla tímto nařízením zrušena, avšak s ohledem na zrušení hraničních pasových kontrol se stala iluzorní. V praxi rakouský občan k překročení hranice pas nepotřeboval, pokud jej ovšem od něj nevyžadoval stát, do kterého směřoval, což se v Evropě týkalo především Ruska a dále některých balkánských států včetně osmanské říše. Pokud cestující nepřepravoval zboží či jiné předměty podléhající celní kontrole, mohl překročit hranice v zásadě kdekoliv. Všechny pasové předpisy byly shrnuty do meziministerské nařízení č. 80/1867 ř. z. z 10. května 1867. Důvody, pro které bylo možno občanovi odmítnout vydání cestovního pasu, byly stanoveny v § 15: „Pasu na cesty do cizích zemí může se vůbec jen takovým osobám odeprítí, které nejsou v plném požíván práv občanských, pakli nepředložily náležitého přivolení k cestě od těch osob, které mají právo je dávat; též se toho může odeprítí těm, kdož nějakým opatřením policejním či soudním obmezení jsou v právu cesty konati.“ Uvedené nařízení současně umožňovalo, aby i jiné průkazy jasně dokazující totožnost držitele, byly použity v případě potřeby k překračování hranic. Takovými průkazy byly především pracovní knížky, které si ale jejich držitel pro cestu do ciziny měl nechat potvrdit příslušným okresním hejtmánstvím (§ 3 odst. 2). O pohraničním styku říkalo nařízení toto: „Obyvatelé na hranicích však mají zapotřebí jen certifikátu od představeného příslušného politického úřadu okresního, aby za příčinou denního obchodu aneb krátkých vyjížděk pro vyražení mohli bez

⁶ HLAVÁČKA, M.: Ta pravá mobilita. Cestování. In: Mezi časy. Kultura a umění v českých zemích kolem roku 1800. Praha 2000, s. 329–339.

⁷ Říšský zákoník (ř. z.), císařské nařízení č. 31/1857 ř. z.

⁸ RYCHLÍK, J.: Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2007, s. 6–7.

překážky přes hranice rakouské někam jeti nebo jíti. Taktéž mohou představení císařských úřadů policejních, jichž sídlo není daleko od hranic, jakož i úřadové političtí a policejní, jenž v místech léčitelských blíž hranic dozorství vykonávají, osobám nepodezřelým vydávají certifikáty na krátké vyjížďky pro vyrazení do vedlejší cizí země“ (§ 3, odst. 3 a 4). V Uhrách platil od roku 1903 zvláštní zákonný článek č. VI/1903 ze dne 11. března, který výslovně stanovil (§ 1), že „k cestování po území uherské koruny a k překročení hranice Uher cestující zpravidla nepotřebuje cestovní pas.“⁹ Až do vypuknutí první světové války tak bylo cestování do zahraničí zcela svobodné. Státní hranice a rozdělená města či obce neznamenal žádná omezení pohybu osob. Tehdejší právní úpravy neznaly ani žádné omezení pro cizince v oblasti pracovního práva či nabývání movitého nebo nemovitého majetku. Také přesun finančních prostředků nepodléhal žádným omezením, jedinou překážkou byla už zmíněná existence celní hranice.

Vypuknutí první světové války znamenalo konec svobody pohybu přes státní hranice. Hned 25. července 1914¹⁰ bylo vládním nařízením zakázáno překračovat bez cestovního pasu a jinde než na hraničním přechodu státní hranici v Dalmácii a nařízením z 31. července 1914¹¹ bylo vydáno obdobné nařízení i pro Halič. Vládním nařízením z 15. ledna 1915 č. 11/1915 ř. z. byla tato povinnost rozšířena na celou hranici Předlitavska, pokud byla vnější hranicí Rakouska-Uherska. Pasy cizích státních příslušníků musely být opatřeny vízem. Obdobné nařízení vydala také uherská vláda pro hranice Uher, pokud byly vnějšími říšskými hranicemi.¹² Současně ovšem § 5 nařízení č. 11/1915 ř. z. umožňovalo c. k. místodržitelům a zemským hejtmanům aby po dohodě s vojenským velitelem oblasti stanovili úlevy v pohraničních oblastech. Úlevy pro malý pohraniční styk byly potom skutečně zavedeny na česko-bavorské, česko-saské a česko-pruské, resp. moravsko-pruské a slezsko-pruské hranici, kde bylo možné vydávat pro osoby žijící v hraničním pásmu propustky.¹³

Rozpad Rakousko-Uherska a vznik samostatné Československé republiky znamenal i vznik nové hranice, a to tam, kde dříve byly pouze vnitřní hranice jednotlivých zemí, anebo kde doposud nebyly hranice vůbec. Při vytýčování nových hranic bylo třeba brát do úvahy existující komunikační síť, především železnice, které tehdy měly pro dopravu mnohem větší význam, než dnes. Průběh hranic byl často přímo ovlivněn vedením železničních tratí (např. připojení Valticka na jižní Moravě bylo diktováno primárně zájmem udržet na československém území trať Břeclav – Mikulov – Znojmo). Nová hranice často právě z tohoto důvodu vytvořila řadu dalších rozdělených měst. Na česko-rakouské hranici došlo v souvislosti s připojením Vitorazska (Weitra) k rozdělení města Gmünd (česky Cmunt), neboť Československo mělo zájem, aby celá trať Cmunt – České Budějovice zůstala na československém území a to včetně železničního uzlu v Cmuntu, kde z dráhy Františka Josefa Vídeň – Cmunt – České Budějovice – Plzeň – Cheb odbočovala důležitá trať přes Veselí nad Lužnicí (tehdy Mezimostí) a Tábor do Prahy. Z budov v okolí nádraží v Gmündu tak postupně vzniklo nové město – České Velenice. Vlastní

⁹ Zbierka krajinských zákonov za rok 1903, Budapešť 1903, s. 48–52. Též: RYCHLÍK, J. : op. cit., dok.3, s. 145–148.

¹⁰ Říšský zákoník, č. 159/1914 ř. z.

¹¹ Říšský zákoník, č. 187/1914 ř. z.

¹² Nařízení uherské ministerské rady č. 285/1915 a č. 1725/1915. RYCHLÍK, Jan: op. cit., s. 10–11.

¹³ Zemský zákoník český, č. 1/1915 z. z. č., č. 9/1915 z. z. č., č. 56/1917 z. z. č.

město zůstalo na rakouské straně.¹⁴ Podobně na nově vzniklé hranici s Polskem došlo jako výsledek vynuceného kompromisu mezi Československem a Polskem k rozdělení Těšina na polský Cieszyn a Český Těšín, přičemž ale vlastní město zůstalo v Polsku a česká část byla původně jen předměstím na levém břehu Olše (Olzy), kde se ovšem nacházelo nádraží na důležité Košicko-bohumínské dráze zajišťující v té době jediné výkonné spojení západní části státu se Slovenskem.

Nejvíce rozdělených měst vzniklo na nové československo-maďarské, resp. slovensko-maďarské hranici. Byl to mimo jiné i důsledek Trianonské mírové smlouvy ze 4. 6. 1920, která stanovila hranici mezi oběma státy podle řek Dunaje a Ipľu (s jedinou odchylkou u města Šahy). V důsledku nové hraniční linie došlo k rozdělení Komárna, přičemž původní historická část zůstala na levém (slovenském) břehu Dunaje, a Balašských Ďarmot (Balassagyarmat), kde byla situace opačná – na pravém (slovenském) břehu Ipľu zůstala jen menší část nazvaná později Slovenské Ďarmoty. Na východě Slovenska došlo z čistě komunikačních příčin k rozdělení Nového Mesta pod Šiatorom (Sátoraljaújhely), kde na slovenském území zůstalo nádraží na jediné železnici vedoucí z Košic přes Čop na Podkarpatskou Rus (dnešní Slovenské Nové Mesto).

Pro úplnost je třeba dodat, že jedno rozdělené město měl nový stát i na Podkarpatské Rusi na hranici s Rumunskem. Československo dobrovolně odstoupilo Rumunsku Marmarošskou Sihot' (Szighet, rumunsky Sighetul Marmatiei), správní centrum někdejší Marmarošské župy, a souhlasilo s tím, aby hranice vedla i zde středem řeky Tisy. V důsledku toho se část města Velký Bočkov (maďarsky Nagy Bocskó, ukrajinsky Velikí Bočків), ležící na levém břehu Tisy, ocitla v Rumunsku (Bociocul Mare).¹⁵

Absolutní svoboda cestování, která existovala v Rakousko-Uhersku před rokem 1914, nebyla v Československé republice nikdy obnovena. Proto také pohraniční styk byl po vzniku Československa mnohem omezenější, než tomu bylo za Rakouska, a to jak na staré česko-německé hranici, tak na nově vzniklých hranicích československo-rakouských, československo-maďarských, československo-polských a československo-rumunských. Nový stát ihned po svém vzniku zavedl pasovou povinnost i pro překračování nově vzniklých hranic. Až do roku 1921 trvala omezení cestování zavedená za války a získat cestovní pas bylo poměrně komplikované.¹⁶ Ozbrojený konflikt s Polskem a potom s Maďarskem v roce 1919 samozřejmě vůbec znemožňoval pohraniční styk s těmito zeměmi, po roce 1919 také nebyly vhodnou základnou pro nějaké velké úlevy v pohraničním styku. Na druhé straně každodenní život v místech, kde ještě včera hranice nebyla, si vynucoval různá řešení *ad hoc*, ke kterým docházelo především na základě místně platných dohod. Hranice tedy i bezprostředně po válce zůstaly relativně průchodné, přičemž v průběhu dvacátých let došlo k postupné regulaci pohybu osob na základě dvoustranných dohod. Mnoho lidí kromě toho v pohraničí překračovalo hranice bez jakýchkoliv dokladů, což nepředstavovalo žádné velké riziko, protože hranice nebyla nijak přísně střežena a porušení pasových předpisů bylo podle § 5 vládního nařízení č. 11/1915 ř. z. stíháno jako pouhý přestupek.

Pasové předpisy byly v meziválečném Československu až do roku 1928 regulovány vládním nařízením č. 215 Sb. z 9. června 1921, které vycházelo ze starých rakouských

¹⁴ O rozdělení Gmündu viz BLAIVE, M.: Hranice probíhají vodním tokem. Brno 2009.

¹⁵ BENEŠ, K.: Železnice na Podkarpatské Rusi. Praha 1995, s. 24–33.

¹⁶ Sbírka zákonů a nařízení státu československého (Sb.), nařízení č. 87/1918 Sb. a č. 46/1919 Sb.

a uherských předpisů. Nařízení stanovovalo, že ke každému překročení státní hranice potřebuje československý občan platný cestovní pas, cizinci pak potřebovali cestovní pas vydaný úřadem domovského státu a československé vstupní visum. Nařízení neobsahovalo žádné ustanovení o tom, kdy je možné vydání cestovního pasu odmítnout. § 5 dále zmocňoval vedoucí správních úřadů II. stolice, tj. přednosta zemské politické správy v Praze, Brně a Opavě, ministra s plnou mocí pro správu Slovenska a šéfa civilní správy Podkarpatské Rusi, aby stanovili podle místní potřeby hraniční přechody a úlevy pro pohraniční styk. Do té doby platily dosavadní předpisy. Teprve 29. března 1928 byl po dlouhé přípravě a opakovaném jednání poslanců přijat nový zákon č. 55 Sb. o cestovních pasech. Pasy vydávaly tak jako dříve okresní úřady, ve statutárních městech policejní ředitelství. Zákon v § 7 taxativně stanovoval, ve kterých případech je možné vydání cestovního pasu vůbec odmítnout. Vedle celkem pochopitelných důvodů, jako bylo trestní stíhání či nevykonání uloženého trestu, rozhodnutí soudu, bylo podle odstavce 1 písmeno d) možné pas nevydat osobám „jejichž cesta do ciziny mohla by ohrožovati důležité zájmy státní bezpečnosti, nebo důležité hospodářské zájmy republiky Československé, jakož i světoběžníkům ze zvyku.“ Tato formulace byla velmi vágní, neboť fakticky umožňovala s odvoláním se na hospodářské či bezpečnostní zájmy republiky komukoliv pas odmítnout. To se sice za první republiky nedělo a pasy byly vydávány celkem bez problémů (s výjimkou osob, které chtěly cestovat do SSSR), ale v letech 1945–1948 bylo toto ustanovení komunisty ovládaným ministerstvem používáno přímo masově. Porušení pasových předpisů bylo považováno za přestupek, za který hrozila pokuta do 5000 Kč nebo vězení do 14 dnů (§ 12). Podobně jako v nařízení z roku 1921 i zákon o cestovních pasech z roku 1928 umožňoval úlevy v pohraničním styku, ale s tím rozdílem, že je nyní povolovalo přímo ministerstvo vnitra po dohodě s případnými dalšími ministerstvy (§ 11, odst. 1). Ministerstvo vnitra po dohodě s ministerstvem zahraničí mohlo také buď samo anebo na základě dvoustranných dohod rušit či opětovně zavádět vízovou povinnost pro cizince (§ 10). V praxi věc vypadala tak, že ze sousedních států byla vízová povinnost zrušena trvale a úplně jen s Německem a Rakouskem.¹⁷ Pro československého občana polské národnosti bydlícího v České Těšíně či pro československého občana maďarské národnosti v Komárně tedy sice nebyl problém opatřit si cestovní pas, ale k cestě na návštěvu příbuzných v Cieszyně či v Komárom jej stejně v denním styku nemohl použít, protože víza se vydávala na konzulátech v Moravské Ostravě či v Bratislavě a úplně stejně na tom byl i jeho příbuzný na druhé straně hranice, který zase musel pro československé vízum cestovat do Krakova či do Budapešti. Zvláštní dohody o malém pohraničním styku měly proto pro obyvatelstvo na hranici mnohem větší význam, než samotný zákon o cestovních pasech.

V praxi byl malý pohraniční styk regulován bilaterálními dohodami prakticky hned po skončení války. Rozsah pohraničního styku byl různý, nicméně všechny dohody byly společné v tom, že umožňovaly obhospodařování pozemků na druhé straně hranice a bezcelní dovoz sklizně do domovského státu majitele a ovšem také svobodný dovoz náradí, strojů či hnojiv potřebných k obdělávání a ošetřování pozemku.

¹⁷ RYCHLÍK, J.: Cestování do ciziny v habsburské monarchii a Československu 1848–1989. Praha 2007, s. 14. Vyhláškou ministra vnitra č. 300/1936 Sb. byla zrušena také vízová povinnost ve styku s Rumunskem, která ale byla pro držitele obyčejných pasů znovu zavedena na počátku roku 1938 – viz vyhl. ministra vnitra č. 8/1938 Sb. ze 7. 1. 1938.

Nejjednodušší byla situace na československo-německé hranici, protože ta existovala jako hranice státní již před rokem 1918. Malý pohraniční styk zde pokračoval podle dohod a nařízení o pohraničním styku s Bavorskem, Saskem a Pruskem, které byly uzavřeny, resp. zavedeny za války. Platnost těchto dohod a nařízení byla výslovně potvrzena v příloze F k československo-německé hospodářské dohodě podepsané v Praze 29. června 1920, která nabyla platnost 12. září 1922.¹⁸ Na základě zvláštní československo-německé dohody podepsané 4. března 1924 v Opavě byly navíc stanoveny zvláštní úlevy pro styk mezi Německem a oblastí Hlučínska, které připadlo podle mírové smlouvy s Německem Československu.¹⁹ Sjednocení všech předpisů o malém pohraničním styku pro celou československo-německou hranici bylo provedeno vyhláškou ministra vnitra z 27. dubna 1928.²⁰ Osoby mající bydliště v pohraničním okrese alespoň po dobu třech měsíců mohly získat pohraniční průkaz opravňující k překročení hranice do protilehlého pohraničního okresu a k pobytu v něm po dobu šesti dnů. Pohraniční průkaz mohly vydávat úřady, které byly doposud oprávněny vydávat propustky pro malý pohraniční styk, což byly v praxi okresní úřady nebo obecní a městské úřady se souhlasem okresních úřadů. Průkaz mohl získat i občan třetího státu bydlící v pohraničním pásmu pokud ke vstupu na území druhého státu s ohledem na své státní občanství nepotřeboval vízum. Pro výpravy výletníků bylo možné vydávat jednorázová hromadná osvědčení. Osobám, které obdělávaly v druhém státě pozemky, dále lékařům, zvěrolékařům a duchovním bylo dovoleno v případě potřeby překračovat hranici i mimo oficiálně zřízené hraniční přechody.

Pohraniční styk s Rakouskem byl komplikovanější, protože šlo o novou státní hranici. Zemská správa politická v Praze vydala 18. dubna 1919 nařízení č. 8/D-8933/25, na základě kterého byl povolen malý pohraniční styk na českém úseku hranice s Dolním i Horním Rakouskem (okresy Jindřichův Hradec, Třeboň, Kaplice a Český Krumlov).²¹ Osoby bydlící v pásmu širokém 10 km od hranice, pokud byly československými občany, mohly získat osvědčení pro malý pohraniční styk (*Bescheinigung für kleiner Grenzverkehr*) opravňující z vážných důvodů, především pracovních a služebních, k překročení hranice. Osvědčení vydávaly obecní úřady a potvrzovaly je místně příslušné četnické stanice. Dá se předpokládat, že obdobnou úpravu vydala pro Moravu a tamní hranici s Dolním Rakouskem i zemská správa politická v Brně, byť příslušné nařízení se nepodařilo najít. Propustky prokazatelně existovaly i na slovenském úseku státní hranice: Andrej Hlinka, poté co podnikl v roce 1919 s falešným polským pasem cestu na pařížskou mírovou konferenci, se právě tímto způsobem vrátil na Slovensko, když si v Angern od místního faráře vypůjčil pohraniční propustku do Uhorské (dnes Záhorské) Vsi.²² Úlevy v pohraničním styku s Rakouskem byly potom zahrnuty do československo-rakouské obchodní smlouvy podepsané v Praze 4. května 1925, jež vstoupila v platnost 14. listopadu 1922.²³ Systém vydávání propustek se nezměnil: i nadále je vydávaly obecní úřady obou států a potvrzovaly je četnické stanice. Pohraniční pásmo bylo ale rozšířeno do vzdálenosti 15 km od

¹⁸ Text viz č. 359/1922 Sb.

¹⁹ Dohoda vstoupila v platnost 12. 7. 1926, text viz č. 23/1926 Sb.

²⁰ Vyhláška MV č. 66/1928 Sb. Vyhláška vstoupila v platnost dnem vyhlášení ve Sbírce zákonů a nařízení, tj. 2. 5. 1928 (částka 24/1928).

²¹ Nařízení bylo publikováno pod č. 233/1919 Sb.

²² SIDOR, K. – VNUK, F.: Andrej Hlinka (1864–1938). Bratislava 2008², s. 381.

²³ Text smlouvy viz č. 14/1923 Sb., příloha A k článku XII.

hranic. Definitivní úprava pohraničního styku byla pak provedena zvláštní československo-rakouskou dohodou podepsanou ve Vídni 18. ledna 1923. Její ratifikace se z nejasných důvodů protáhla, takže nabyla platnost teprve 4. února 1929.²⁴ Rozsah pásma byl ponechán v zásadě v platnosti (obce zahrnuté do pohraničního pásma byly nyní výslovně uvedeny v příloze), stejně jako zásada, že propustky vydávají obecní úřady a potvrzují je četnické stanice. Vedle stálých propustek (osvědčení) vydávaných vždy na šest měsíců k obdělávání půdy nebo jiným služebním či pracovním účelům bylo možné získat i jednorázovou propustku na dobu tří dní z osobních důvodů. Okresní úřady (hejtmanství) mohly vydávat hromadné výletní propustky pro turistické skupiny do třiceti osob na 48 hodin a to i osobám, které nebydly v pohraničním pásmu. Okresní úřady také vydávaly stále propustky lékařům, zvěrolékařům či porodním asistentkám. V případě potřeby nebo na příkaz politických úřadů druhé stolice (zemských úřadů a zemských hejtmanství) mohly okresní úřady obecním úřadům právo vydávat propustky odebrat a vydávat je ve vlastní kompetenci, resp. mohly si vyžádat právo vydané propustky potvrzovat. Železniční a poštovní zaměstnanci mohli ze služebních důvodů překračovat hranici v místě služebního přidělení bez propustek na své služební průkazy. Úlevy pro lékaře, zvěrolékaře a porodní asistentky a pro poštovní a železniční zaměstnance byly jinak v zásadě standardní, protože je nacházíme i v dohodách o malém pohraničním styku s ostatními státy.²⁵

S Polskem existovaly tři dohody regulující pohraniční styk. Smíšená československo-polská komise připravila v Krakově 6. května 1924 návrh dohody o usnadnění pohraničního styku v oblasti Spiše a Javoriny. Tuto dohodu schválila konference velvyslanců v rámci stanovení definitivní hranice mezi Československem a Polskem 5. září 1924 a československá vláda ji publikovala formou vyhlášky ze dne 30. prosince 1925.²⁶ Krakovský protokol umožňoval přestup hranice na Spiši a Javorině na pohraniční legitimaci. Návštěvníci tatranských klimatických lázní mohli získat průkaz k překročení hranice za účelem návštěvy Vysokých Tater na území druhého státu. K návštěvě také opravňovala legitimace československého nebo polského turistického spolku. Turistickou propustku k překročení hranice v Tatrách mohl získat i občan třetího státu.²⁷ Dne 30. května 1925 byly v Praze podepsány dvě dohody týkající se pohraničního styku s Polskem: dohoda o usnadnění pohraničního styku, která nabyla účinnosti 1. prosince 1925²⁸, a úmluva o turistice, jejíž ratifikace se protáhla a tak vstoupila v platnost až 27. května 1926.²⁹ Na

²⁴ Text dohody byl publikován pod č. 68/1929 Sb.

²⁵ Možnost železničních a poštovních zaměstnanců překračovat hranice v místě přidělení na své služební průkazy platila až do konce čtyřicátých let, tedy ještě i po komunistickém převratu, resp. někde až do roku 1951, kdy ministerstvo národní bezpečnosti výslovně nařídilo, že i tyto osoby musí mít platný cestovní pas. Od druhé poloviny padesátých let se v tomto směru situace opět uvolňovala, především ve styku s ostatními tzv. socialistickými státy. Opětovné zavedení pohraničního styku s Rakouskem pro železniční a poštovní zaměstnance bylo provedeno na základě československo-rakouské dohody podepsané v Praze 22. 9. 1962, která vstoupila v platnost 2. 3. 1964. Její text viz č. 85/1964 Sb.

²⁶ Vládní vyhláška č. 274/1925 Sb. platná od 1. 1. 1926.

²⁷ Pokud měl cizinec pas a vstupní vízum do Československa, mohl navštívit na propustku polskou stranu Vysokých Tater bez víza, i když byl občanem státu, se kterým Polsko nezrušilo vízovou povinnost. Obdobně mohl cizinec s platným polským vízem navštívit slovenskou stranu Tater, i když neměl československé vstupní vízum.

²⁸ Text byl zveřejněn vládní vyhláškou ze dne 14. 11. 1925 č. 238/1925 Sb.

²⁹ Text viz č. 80/1926 Sb.

základě první dohody mohly osoby bydlící ve stanoveném pohraničním pásmu alespoň tři měsíce získat buď stálou propustku z důvodů pracovních i osobních (např. k návštěvě školy), hospodářskou stálou propustku za účelem obhospodařování pozemků, anebo jednorázovou propustku z důvodů humanitních či hodných zvláštního zřetele. Stálé propustky vydávaly v Československu správní úřady první stolice, tedy okresní úřady a policejní ředitelství, v Polsku úřadovny státní policie. Jednorázové propustky opravňující k pobytu v druhém státě nanejvýše 24 hodin vydávali přímo starostové obcí a potvrzovaly je v Československu četnické stanice, v Polsku úřadovny státní policie. Dohoda o turistice umožňovala překračovat v turistických oblastech hranici na úředně potvrzenou legitimaci registrovaného turistického spolku, přičemž hranici bylo možné překročit kdekoliv.

S Rumunskem byl pohraniční styk regulován nejprve na základě příloh C a D k československo-rumunské obchodní dohodě z 23. dubna 1921, která vstoupila v platnost 10. listopadu 1921.³⁰ Hranici bylo možné překračovat na hospodářské knížky nebo propustky, které v Československu (tj. na Podkarpatské Rusi) vydávaly civilní správní úřady, v Rumunsku prefektury. 16. dubna 1924 byla v Bukurešti podepsána československo-rumunská smlouva o malém pohraničním styku, která specifikovala rozsah pohraničního styku a způsob vydávání hospodářských knížek a propustek. V Československu byly knížky a propustky vydávány okresními úřady, nebo s jejich souhlasem přímo notariáty (notářskými úřady) obcí pohraničního pásma, v Rumunsku je mohly vydávat i expozitury prefektur (podprefektury). Hranici pásmo bylo stanoveno na 15 km po obou stranách hranice, mohlo ale být po vzájemné dohodě i místně rozšířeno. Rozsah osob, které měly nárok na vydání propustky, nebyl ve smlouvě stanoven. Obě strany se dohodly, že smlouva vstoupí v prozatímní platnost ihned, tedy ještě před ratifikací.³¹

S Maďarskem poměrně dlouho nebyl malý pohraniční styk centrálně regulován. Pro osoby mající pozemky na druhé straně hranice byly vydávány propustky na základě dohod místních úřadů. Jednotné zásady malého pohraničního styku byly zavedeny teprve přílohou E k obchodní dohodě podepsané v Praze 31. května 1927. Propustky se vydávaly jako stálé zemědělcům a členům jejich rodin, resp. nájemcům pozemků, dále lékařům, zvěrolékařům a porodním asistentkám a to vždy nejdéle na jeden rok. Jednorázové propustky byly vydávány z osobních důvodů. Všechny druhy propustek vydávaly správní nebo policejní úřady I. stolice a musely být vidovány úřadem druhé strany.³² 17. listopadu 1937 byla v Praze podepsána československo-maďarská dohoda o úpravě pohraničního styku, která vstoupila v prozatímní platnost 10. února 1938.³³ Dohoda vycházela z úpravy z roku 1927, kterou však upřesňovala v tom smyslu, že nárok na vydání propustky mají jen bezúhonní občané bydlící v pohraničním pásmu alespoň šest měsíců, lékařům, zvěrolékařům a porodním asistentkám pokud v pohraničním pásmu bydleli alespoň jeden měsíc. Dohoda vstoupila v platnost 1. dubna 1938.³⁴

³⁰ Nařízení vlády Republiky Československé z 10. 11. 1921 č. 402/1921 Sb. publikované v částce Sbírky zákonů a nařízení státu československého č. 99/1921 ze dne 10. 11. 1921.

³¹ Text viz č. 44/1926 Sb. Dohoda byla zveřejněna v částce 44 Sbírky zákonů a nařízení státu československého ze dne 4. 6. 1926.

³² Text viz č. 120/1927 Sb. Obchodní smlouva byla zveřejněna v částce 54 z 6. 8. 1927.

³³ Dohoda byla publikována vládní vyhláškou č. 53/1938 Sb. z 10. 2. 1938 v částce 16 Sbírky zákonů a nařízení státu československého ze dne 29. 3. 1938.

³⁴ Vyhláška ministra vnitra č. 57/1938 Sb. ze dne 28. 3. 1938.

MĚSTO NA HRANICI – HRANICE VE MĚSTĚ

Obecně tedy možno říci, že na hranici a i ve všech rozdělených městech byl v meziválečném období postupně obnoven v zásadě poměrně volný pohyb obyvatelstva přes státní hranici, byť někde byl styk zcela volný (na hranici s Německem či Rakouskem) a jinde různým způsobem omezený (nejvíce na hranici s Maďarskem).

Mnichovská dohoda, polské ultimatum a Vídeňská arbitráž změnily průběh československé hranice. Nové hranice znamenaly sjednocení doposud rozdělených měst, avšak paradoxně současně na jiných místech vznikla rozdělená města nová. I když zásadou bylo, že při připojení obce k sousednímu státu je připojen vždy i celý katastr obce, ve velkých aglomeracích, kde zástavby v jednotlivých obcích spolu často bezprostředně sousedily, i tak docházelo k faktickému rozdělení jednotlivých osídlených míst. Nová hranice především znamenala rozdělení ostravské aglomerace, tvořící do té doby jediný průmyslový celek. Polskou anexí Těšínska byl od vlastní Ostravy oddělen Bohumín (Bogumin), Rychvald (Rychwald), město Orlová (Orlowa), Doubrava (Dąbrowa) a Fryštát (Frysztat), naproti tomu obce bezprostředně sousedící s Moravskou Ostravou na severozápadě připadly do Německa. Na Slovensku byla od Bratislavy oddělena Petržalka (Engerau), která spolu s Devíнем (Theuben) připadla do „Ostmarky“, na Podkarpatské Rusi došlo k oddělení předměstí Užhorodu a Mukačevo, čímž vznikla potenciálně dvě nově rozdělená města. Užhorod a Mukačevo sice rozhodnutím Vídeňské arbitráže připadla Maďarsku, ale jejich bezprostřední zázemí, včetně čtvrti Nový Užhorod, zůstala na československém území. Svoboda cestování byla od konce září omezena: na základě vládního nařízení z 26. září 1938 bylo osobám v branném věku zakázáno cestovat do ciziny³⁵ a od 5. října bylo vycestování možné jen na základě zvláštního povolení, které vydávaly zemské úřady.³⁶ Tato omezení byla zrušena teprve koncem roku 1938, kdy byl zaveden opět volný cestovní styk na cestovní pasy.³⁷

Malý pohraniční styk byl v době mnichovské krize zastaven a teprve určité uklidnění na podzim 1938 umožnilo jeho částečné obnovení. Změna hranic si vyžádala na mnoha místech také novou úpravu. Malý pohraniční styk mezi Německem (a tedy fakticky odtrženým pohraničím) a zbytkem Československa byl nejprve regulován místními dohodami německých vojenských velitelství a československých okresních úřadů, od 9. listopadu 1938 dohodou územně příslušných zemských radů (landratů) a okresních hejtmanů. Vydávání propustek bylo podle oběžníku z 21. října 1938 omezeno jen na pracovní a vážné osobní důvody.³⁸ Počátkem listopadu 1938 Německo navrhlo Česko-Slovensku uzavření nové dohody o pohraničním styku, která byla podstatně méně liberální, než doposud formálně platné předpisy z roku 1928. Nová dohoda byla podepsána mezi oběma vládami 26. ledna 1939. Pásmo pohraničního styku bylo stanoveno na 15 km po obou stranách nové hranice, přičemž propustky vydávaly v Německu úřady zemských radů (landraty), v Česko-Slovensku okresní úřady. Dohoda umožňovala, aby příslušné úřady převedly vydávání propustek na policejní a četnické stanice, což se také stalo.³⁹

³⁵ Vládní nařízení č. 194/1938 Sb.

³⁶ Vládní nařízení č. 209/1938 Sb. publikované v částce 74 Sbirky zákonů a nařízení ze dne 5. 10. 1938.

³⁷ Vládní nařízení č. 361/1938 Sb. ze dne 21. 12. 1938 publikované v částce 111 Sbirky zákonů a nařízení ze dne 29. 12. 1938.

³⁸ SOkA Břeclav se sídlem v Mikulově, f. zemský rada (Landrat) Mikulov, i. č. 13, k. 22, fasc. XI-36/1939.

³⁹ Tamtéž, oběžník zemského rady v Mikulov (Landrat Nikolsburg) četnickým stanicím a úřadovně pořádkové policie v Břeclavi (Gendarmerieposten und Schupo Lundenburg) ze dne 17. 2. 1939, č. XI-160/41-39.

Na nové hranici s Maďarskem byl pohraniční styk regulován na základě dohod vojenských velitelů, které byly uzavírány od 17. listopadu 1938. Přechod nové demarkační čáry byl možný na základě propustek vydávaných četnickými stanicemi a to výhradně za účelem obhospodařování pozemků a za denního světla.⁴⁰ S platností od 5. prosince 1938 byl obnoven malý pohraniční styk podle dohody o malém pohraničním styku ze 17. listopadu 1937.⁴¹ Na hranici s Polskem platila dohoda o malém pohraničním styku z 30. května 1925, turistická konvence však zůstala trvale suspendována. O pohraničním styku s Rumunskem nemáme z této doby žádné zprávy a dá se tedy předpokládat, že probíhal stejně jako za první republiky.

Vznik slovenského státu a Protektorátu Čechy a Morava opět částečně změnil situaci jak pokud jde o dálkový cestovní styk, tak pokud jde o malý pohraniční styk. Ačkoliv protektorát byl integrální součástí Německa, zůstala mezi ním a vlastní říší i nadále administrativní hranice, jejíž překročení bylo možné jen s řádným cestovním pasem anebo propustkou, přičemž získat obojí bylo mnohem obtížnější než v době existence Československa. Pohraniční styk mezi Německem a protektorátem Čechy a Morava byl i po vzniku protektorátu provizorně prováděn na základě dohody z 26. ledna 1939, ovšem s tím rozdílem, že i na české straně nyní vydávaly propustky německé úřady, a to nejprve vojenské a pak civilní, tj. úřady vrchních zemských radů (oberlandraty). Propustky vydané československými okresními úřady před 14. březnem 1939 musely být dodatečně oberlandratem potvrzeny. Změna ovšem nastala v tom, že se nyní vydávání propustek značně zpřísnilo a postupně bylo omezováno jen na pracovní důvody.⁴² Pokud jde o pohraniční styk s Polskem (na Ostravsku), oběžník říšského ministerstva vnitra výslovně upozornil na jeho úplné zastavení až do dalšího opatření.⁴³ Dálkový cestovní styk mezi protektorátem a jinými státy byl německými úřady suspendován hned 16. března 1939, kdy také německá pohraniční policie převzala výkon pasové služby.⁴⁴ K výjezdu z protektorátu bylo zapotřebí vedle pasu (zatímně platily staré československé pasy opatřené přetiskem Protektorát Čechy a Morava), ještě zvláštní výjezdní povolení od německé vojenské správy (*Durchlaßschein*), resp. později od úřadovny německé státní policie (*Staatspolizeistelle*), tedy fakticky od gestapa.⁴⁵ Stejně tak potřebovali německé vstupní povolení i cizinci cestující do protektorátu, tedy i slovenští občané.

Pohraniční styk mezi protektorátem a Slovenskem byl uskutečňován v prvních dnech podle dohod protilehlých okresních úřadů na základě propustek, které vydávaly obecní úřady a četnické stanice. Německé úřady proti tomuto poměrně liberálnímu přístupu zakročily a žádaly, aby propustky byly potvrzovány německými orgány a to jak v protektorátu, tak na Slovensku. Němci žádali, aby propustky potvrzovalo německé vojenské velitelství v Malackách anebo generální konzulát v Bratislavě. Při takovémto postupu ovšem malý pohraniční styk ztrácel smysl, protože každý žadatel by musel podniknout cestu do vzdálených Malacek či do ještě vzdálenější Bratislavy. Po kratším jednání nakonec

⁴⁰ HETÉNYI, M.: Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938–1945. Nitra 2008, s. 34–35.

⁴¹ Tamtéž, s. 37.

⁴² SOKA Břeclav se sídlem v Mikulově, f. zemský rada (Landrat) Mikulov, i. č. 13, k. 22 oběžník LR Mikulov ze dne 21. 3. 1939, č. XI-241/50-39.

⁴³ Tamtéž.

⁴⁴ SOKA Hodonín, f. OÚ Hodonín, k. 367, č. 161.

⁴⁵ Věstník Říšského protektora pro Čechy a Moravu (VRProt), 1939, č. 5, s. 8.

německé vojenské velitelství na Slovensku ustoupilo a souhlasilo s tím, že propustky budou potvrzovat okresní úřady, které je mohly také i přímo vydávat. Na Slovensku pro osoby žijící v pohraničním pásmu nebyl zpravidla problém získat propustku do moravského pohraničí a dost dlouho byly tyto propustky vydávány i k čistě soukromým účelům. Jinak tomu bylo v protektorátu, kde propustky potvrzovaly oberlandraty a ty postupovaly od počátku velmi restriktivně.

Na Slovensku platil po celou dobu existence slovenského státu československý zákon o cestovních pasech č. 55/1928 Sb. Až do vypuknutí války slovenské úřady nečinily svým občanům žádné překážky v cestování do ciziny, ani neomezovaly příjezdy cizinců.⁴⁶ Na slovensko-polské hranici trval malý pohraniční styk až do srpna 1939, přičemž subsidiárně byla i nadále používána československo-polská dohoda z roku 1925. Pohraniční styk se ovšem týkal jen překračování hranic z pracovních důvodů nebo z vážných důvodů osobních, turistická konvence nebyla ani nyní obnovena.⁴⁷ Pohraniční styk s územím bývalého Rakouska (nyní Německa) včetně od Bratislavy odtržené Petržalky se opíral o starou československo-rakouskou dohodu o malém pohraničním styku z roku 1923.

Vypuknutí druhé světové války znamenalo uzavření hranic a zásadní omezení cestování vůbec. S platností od 12. září 1939 mohly protektorátním občanům vydávat cestovní pasy výhradně oberlandraty.⁴⁸ Na občany protektorátu se od té doby plně vztahoval říšský zákon o pasové a cizinecké policii z 11. května 1937⁴⁹ a nařízení o cestovních pasech ze 7. července 1932.⁵⁰ Na Slovensku byla zavedena všeobecná vízová povinnost pro všechny cizince⁵¹ a rovněž povinnost opatřit si pro každou cestu do zahraničí výjezdní povolení od okresního úřadu.⁵² Tato povolení se vydávala jen z důvodů hodných zřetele. Pohraniční styk naproti tomu zůstal do značné míry zachován. Stará československo-rakouská dohoda z roku 1923 byla nyní rozšířena i na hranici Slovenska s protektorátem. Znamenalo to, že obyvatelstvo bydlící v pásmu širokém 10–15 km po obou stranách hranice mohlo překračovat hranici na propustky vydávané na Slovensku notářskými úřady a potvrzovanými příslušnými okresními úřady.⁵³ Podle všeho se dohoda alespoň teoreticky vztahovala i na hranici mezi Slovenskem a generálním gouvernementem. Nasvědčuje tomu skutečnost, že při sběru dat od slovenských notářských úřadů o potřebě malého pohraničního styku byly sbírány i informace o situaci na severní hranici.⁵⁴ Nic bližšího o podobě či rozsahu Malého pohraničního styku se zde ale zatím nepodařilo zjistit.

V protektorátu vydávaly propustky na Slovensko v moravském pohraničním pásmu nejprve četnické stanice a potvrzovaly je německé úřady vrchních zemských radů (oberlandraty). Od podzimu 1939 propustky vydávaly přímo oberlandraty, které se

⁴⁶ Slovensko i nadále uznávalo staré bilaterální dohody o zrušení vízové povinnosti uzavřené v období Československa.

⁴⁷ ŠA Levoča, pob. Poprad, f. OÚ Poprad, rokovanie o pohraničnom styku s Poľskom 1939 (bez čísla),

⁴⁸ VŘProt, 1939, č. 20, s. 139–141.

⁴⁹ Reichsgesetzblatt (RGBl), 1937, I., S. 589.

⁵⁰ RGBl, 1932, I., S. 257.

⁵¹ Slovenský zákoník (Sl. z.), vyhláška MV č. 218/1939 Sl. z.

⁵² SNA Bratislava, f. MV SR, k. 715, č. 1490/39.

⁵³ ŠA Bratislava, pob. Skalica, f. NÚ Holíč, k. 13, č. 3062/1940 adm.

⁵⁴ ŠA Bratislava, pob. Skalica, f. NÚ Holíč, k. 13, č. 3062/1940 adm., příloha (vzor pro vyplnění dotazníku).

v případě potřeby dotazovaly četnických stanic na chování žadatele.⁵⁵ Od března 1942 v rámci Heydrichovy správní reformy přešla pravomoc vydávat propustky zpět na okresní hejtmanství vykonávající tzv. správu z příkazu říše, avšak propustky musela potvrzovat místně příslušná úřadovna německé státní policie.⁵⁶ Na hranicích mezi Protektorátem a Polskem, tj. také ve styku Ostravska s Poláky odtrženým Těšínskem, byl malý pohraniční styk německými orgány zcela zastaven.⁵⁷ Po porážce Polska a přičlenění Těšínska přímo k Německu na podzim 1939 zde platily předpisy pro vydávání propustek mezi říší a protektorátem. Propustky v zásadě vydával příslušný oberlandrat po dohodě s úřadovnou německé státní policie.

Pokud jde o pohraniční styk na slovensko-maďarské hranici, regulovala jej slovensko-maďarská smlouva podepsaná v Bratislavě 13. března 1940, která vstoupila zatímně v platnost 1. dubna téhož roku.⁵⁸ Pohraniční pásmo bylo stanoveno na 10 km po obou stranách hranice, výjimečně mohlo být místně rozšířeno až na 15 km od hranice. Pohraniční průkazy vydávaly okresní úřady, v Maďarsku slůžnovské úřady a musely být vidovány úřadem druhé strany. Průkazy stále se vydávaly k účelům pracovním, především k obhospodařování pozemků, přičemž držitel mohl pobývat v sousedním státě vždy maximálně šest dní. Z vážných osobních příčin mohly být vydané jednorázové propustky umožňující pobyt v druhém státě po dobu tří dní nepočítaje den překročení hranice tam i zpět. Jednorázové propustky mohly být vydány i k návštěvě lázní ležících v hraničním pásmu sousedního státu (v slovenském pohraničním pásmu ležely známé lázně Dudince⁵⁹).

Obnovení Československa znamenalo zcela novou etapu ve vývoji pohraničního styku a to ve dvou směrech. Především se zásadním způsobem změnilo etnické složení českého pohraničí. Doposud bylo toto území etnicky německé a místní obyvatelstvo bylo četnými osobními i hospodářskými vazbami spjato s německým obyvatelstvem na druhé straně hranice. Nuceným vysídlením Němců a příchodem nových kolonistů z vnitrozemí nastala zcela nová situace, protože čeští přistěhovalci nikoho z lidí žijících na druhé straně hranice neznali. Na někdejší česko-slezské (česko-pruské) hranici to platilo dvojnásobně, protože někdejší Pruské Slezsko připadlo Polsku, které odtud vysídlilo německé obyvatelstvo a oblast osídlilo Poláky, často z východních oblastí anektovaných Sovětským svazem. Za normálních okolností by nepochybně po určité době došlo i u nového obyvatelstva k navázání hospodářských, kulturních i čistě osobních kontaktů s lidmi na druhé straně hranice. Poválečné poměry ovšem v tomto směru vůbec nebyly normální. Komunisty ovládané ministerstvo vnitra nemělo zájem na tom, aby českoslovenští občané cestovali do ciziny a už vůbec ne na tom, aby navazovali kontakty se svými sousedy na druhé straně hranic. Vláda se na svém zasedání 26. ledna 1946 usnesla, že cestování do zahraničí má zůstat i nadále výrazným způsobem omezeno. Cestovní pasy, které nyní vydávaly výhradně bezpečnostní orgány, se na příště mohly vydávat jen pro služební, pracovní a obchodní cesty a zcela výjimečně k osobním cestám za účelem léčení nebo ve

⁵⁵ MZA Brno, f. ORL Zlín, k. 25, č. 325

⁵⁶ MZA Brno, f. ORL Zlín, k. 24, č. 320.

⁵⁷ SOKA Břeclav se sídlem v Mikulově, f. Landrat Mikulov, i. č. 13, k. 21 – pohraniční styk.

⁵⁸ Text viz Slovenský zákoník, č. 41/1942 Sl. z.

⁵⁹ Úradný cestovný poriadok pre železničnú, autobusovú a leteckú dopravu v Slovenskej republike platný od 19. mája 1940, Ministerstvo dopravy a verejných prác, Bratislava 1940, tab. 35, s. 135.

vážných humanitárních případech.⁶⁰ Malý pohraniční styk na hranici s Polskem a Maďarskem, resp. na slovenském úseku hranice i s Rakouskem, ovšem nebylo možné zcela zastavit. Zde totiž k žádným etnickým změnám nedošlo a původní vazby se tedy udržely, a kromě toho zde českoslovenští občané i nadále ve vlastnictví pozemků ležící v sousedním státě. Propustky pro malý pohraniční styk se proto na hranicích s těmito státy i nadále vydávaly a to v zásadě podle předválečných dohod. Malý pohraniční styk s Polskem se přitom týkal pouze předválečného úseku československo-polských hranic, tedy oblasti od Bohumína dále na východ až k trojmezí, kde se stýkala československá, polská a sovětská hranice.⁶¹ Propustky vydávaly okresní národní výbory jako právní nástupci někdejších okresních úřadů. Velmi brzy se ovšem ujala praxe schvalování vydávaných propustek bezpečnostními orgány, jejichž stanovisko bylo ve skutečnosti rozhodující. Zákon o národní bezpečnosti z 11. července 1947 totiž pověřil policejní orgány i výkonem správních funkcí a naopak zase zapojil národní výbory do výkonu veřejné bezpečnosti,⁶² takže bezpečnostní a správní složka se překrývaly. Tento stav ovšem neoficiálně trval vlastně již od války a zákon jej pouze dodatečně legalizoval. Pověřenectvo vnitra v Bratislavě v roce 1947 vydalo několikrátě oběžník pro ONV, ve kterých opakovaně žádalo malý pohraniční styk maximálně omezit.⁶³

Po únorovém převratu cestování do ciziny a to i v rámci malý pohraničního styku ještě více omezeno. Už 23. února 1948 vydalo ministerstvo vnitra příkaz uzavřít hranice, k jejichž překročení bylo napříště vedle řádného pasu potřebné ještě zvláštní povolení ministerstva vnitra nebo pověřenectva vnitra v Bratislavě. Zároveň byl zcela zastaven i příležitostný pohraniční styk na hranici s americkou zónou Německa.⁶⁴ Nový zákon o cestovních pasech č. 53/1949 Sb. ze dne 23. února 1949 v § 2 odst. 5 výslovně říkal, že na vydání cestovního pasu nemá občan právní nárok. Usnesení vlády z 1. března 1949 vysloveně stanovovalo, že soukromé cesty občanů do zahraničí včetně tzv. lidově-demokratických států nebudou povolovány, což v zásadě platilo až do roku 1955.⁶⁵

Pohraniční styk se sovětskou okupační zónou Rakouska byl definitivně zastaven někdy koncem roku 1948 nebo počátkem roku 1949.⁶⁶ Na počátku padesátých let bylo civilní obyvatelstvo z německého i rakouského pohraniční vůbec vystěhováváno a oblast byla vyhlášena za zakázané pásmo, čímž byla vlastně vyřešena i otázka pohraničního styku.⁶⁷ Naproti tomu pohraniční styk s Polskem a Maďarskem ani v tomto období

⁶⁰ RYCHLÍK, J.: op. cit., s. 28–29.

⁶¹ V listopadu 1945 sovětské orgány uzavřely hranici s někdejší Podkarpatskou Rusí. Ačkoliv nová hranice rozdělila rodiny a v jednom případě i celou vesnici (obec Slemence jihozápadně od Užhorodu), žádný malý pohraniční styk zde zřízen nebyl. Cestovat z Podkarpatské Rusi do Československa či opačně nebylo pro běžného občana vůbec možné. Viz POP, Ivan: Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. Praha 2005, s. 439.

⁶² Zákon č. 149/1947 Sb., §§ 2–6.

⁶³ SNA, f. PV-bezp., k. 469, predpisy pre MPS.

⁶⁴ O tomto pohraničním styku se nepodařilo najít nic bližšího. Oficiálně na hranici s Německem (včetně sovětské okupační zóny) po roce 1945 žádný pohraniční styk neexistoval, z toho, že byl 23. 2. 1948 na bavorské hranici zastaven však vyplývá, že nějaká jeho forma zde být musela. Šlo zřejmě o místní dohody československých a amerických, resp. sovětských okupačních orgánů za účelem občasného nutného úředního styku.

⁶⁵ RYCHLÍK, J.: op. cit., s. 54.

⁶⁶ Tuto informaci mně poskytl pracovníci vlastivědného muzea v Hohenau, kterým tímto děkuji.

⁶⁷ Zákon č. 69/1951 Sb. ze dne 11. 7. 1951 o ochraně státní hranice. Vystěhování civilního obyvatelstva se formálně opíralo o § 10 odst. 1 písm. a) tohoto zákona, podle kterého bylo možné určitou část československého

úplně likvidován nebyl. Prováděcí vyhláška k zákonu o cestovních pasech vydaná ministerstvem vnitra 16. března 1949⁶⁸ zmocňovala okresní národní výbory v pohraničním pásmu na hranici československo-polské a československo-maďarské vydávat i nadále propustky pro malý pohraniční styk. V praxi se ovšem propustky k soukromým cestám téměř vůbec nevydávaly. Nedovolené překročení státní hranice bez propustky bylo na polských a maďarských hranicích trestáno zpravidla na základě § 100 trestního zákona správního⁶⁹ pokutou do 50 000 Kč nebo vězením do dvou měsíců. Tím se situace přece jen lišila od poměrů za hranicí s Rakouskem či Německem, kde při zadržení při pokusu o přechod pachatelé hrozil buď postih za pokus o nedovolené opuštění republiky s trestní sazbou od 1 do 5 let, anebo přímo za přípravu velezrady, kde byla sazba samozřejmě ještě mnohem vyšší (10–25 let).⁷⁰ I na hranicích s Polskem a Maďarskem začaly vyrůstat malé železné opony a cesta z Českého Těšína do Cieszyna či z Komárna do Komárom se stala pro občany prakticky nemožná.

7. dubna 1952 byla v Bratislavě podepsána nová československo-maďarská dohoda. Nebyla zveřejněna a její text byl výslovně v protokolu k dohodě prohlášen za tajný (sic!). Podle této tajné dohody mohli propustku získat občané obou států žijící v pásmu 10 km od hranic, a to trvalou jen z důvodů služebních, z osobních pouze propustku jednorázovou v případech hodných zvláštního zřetele.⁷¹ Malý pohraniční styk s Polskem byl nově regulován dohodou podepsanou v Praze 4. července 1959, která vstoupila v platnost 12. dubna 1960.⁷² Umožňovala obyvatelům obou států žijícím v pásmu širokém 15 km od hranic získat buď stálou propustku, pokud to bylo odůvodněno pracovními důvody (především obhospodařováním pozemků) anebo jednorázové propustky z důvodů humanitárních či vážných důvodů osobních. S Polskem byla také jako vůbec s prvním státem v poválečné historii podepsána 6. září 1955 i nová turistická konvence, která vstoupila v platnost 22. dubna 1956. Konvence se ve svém původním znění vztahovala jen na oblast Vysokých Tater.⁷³ Od roku 1962 byla konvence o turistickém styku rozšířena také na oblast Krkonoš, Orlických hor – Kladsko a Dukly. Každý občan mohl nyní získat propustku k návštěvě protilehlé pohraniční turistické oblasti. Politicky citlivá oblast Těšínska byla z konvence vypuštěna.⁷⁴ Rozdělená města tak zůstala od sebe hermeticky uzavřena

území z důvodu ochrany státní hranice vyhlásit za uzavřenou oblast, kde byl pobyt buď zcela zakázán anebo vázán na zvláštní povolení. Vystěhovávaní civilního obyvatelstva z pohraničí se ovšem dělo částečně už dříve na základě starších předpisů o pohraničním celním pásmu.

⁶⁸ Úřední list Republiky československé, vyhl. MV č. 439/1949 ú. l.

⁶⁹ Zák. č. 88/1950 Sb. ze dne 12. 7. 1950.

⁷⁰ Zák. č. 231/1948 Sb. ze dne 6. 10. 1938. Trestný čin nedovoleného opuštění republiky byl převzat jako § 95 i do nového trestního zákona č. 86/1950 Sb. a později v poněkud měkčí formě jako § 109 odst. 1 a 2 do trestního zákona č. 140/1961 Sb. V praxi byly v padesátých letech osoby zadržené při pokusu o překročení západní hranice zpravidla stíhány nikoliv pro nedovolené opuštění republiky, ale pro přípravu velezrady podle § 78 tr. z.

⁷¹ RYCHLÍK, J.: op. cit., s. 42–43.

⁷² Vyhláška ministra zahraničních věcí č. 99/1960 Sb. ze dne 8. 6. 1960. Vstupem této dohody v platnost pozbyla platnosti dohoda podepsaná v Praze 30. 5. 1925 a prováděcí protokol k ní podepsaný rovněž v Praze 7. 12. 1926.

⁷³ Text viz vyhl. ministra zahraničních věcí č. 29/1956 Sb. z 28. 6. 1956. Text viz Příloha Sbírky zákonů k částce 16 ze dne 19. 7. 1956.

⁷⁴ Vyhl. ministra zahraničních věcí č. 80/1961 Sb. ze 4. 7. 1961 a č. 61/1962 Sb. z 13. 6. 1962. Srv. též Dokumenty i materiały do stosunków polsko-czechosłowackich. Tom I, cz. 2, Warszawa–Kraków–Wrocław

až do šedesátých let. Jedinou možností cestování byly od roku 1956 individuální návštěvy na základě ověřeného pozvání od omezeného okruhu příbuzných na základě řádně vystaveného cestovního průkazu (většinou formou přílohy k občanskému průkazu).⁷⁵

Změny k lepšímu přinesly teprve šedesátá léta: na základě usnesení vlády ČSSR č. 1076 z 21. prosince 1963 měl být postupně uvolněn cestovní styk s ostatními socialistickými státy, což se projevilo nejprve ve vztahu k Maďarsku. S platností od 1. ledna 1964 byl zaveden volný cestovní styk na československo-maďarské hranici na základě zvláštní přílohy k občanskému průkazu, nesprávně lidově označované jako „výjezdní doložka“, což bylo ve skutečnosti něco jiného.⁷⁶ Přílohu OP mohl získat každý občan, pokud byl svéprávný a nebyly proti němu námitky z hlediska jeho zachovalosti. Dohoda o malém pohraničním styku s Maďarskem tím ztratila na významu. Poprvé tak obyvatelé Komárna či Slovenského Nového Města mohli opět volně navštívit své sousedy v maďarské části města. 18. června 1965 přijalo Národní shromáždění nový zákon č. 63/1965 Sb. o cestovních dokladech. Na rozdíl od zákona z roku 1949 nový zákon dával každému občanovi právo získat cestovní pas nebo jiný doklad a důvody, pro které bylo možné jeho vydání odmítnout, byly v § 4 taxativně stanoveny. Ovšem, jedním z důvodů odmítnutí bylo i to, že cesta by „nebyla v souladu se zájmy státu“, což byla ještě gumovější formulace než ta, se kterou operoval v § 7 zákon z roku 1928. Prováděcí vyhláška k novému zákonu vázala platnost pasu na vystavení výjezdní doložky. Ta mohla být (a zpravidla i byla) pro ostatní státy Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) trvalá, ale jinak jen jednorázová.⁷⁷ V praxi byl ze sousedních států zaveden volný styk od 31. srpna 1967 ještě s NDR.⁷⁸ Režim na hranici s SSSR regulovala dohoda z 16. září 1969: tuto hranici mohli českoslovenští občané překročit soukromě jen na základě předložení cestovního pasu a pozvání fyzické osoby, přičemž pozvání musely ověřit sovětské úřady.⁷⁹ Styk s Polskem byl i nadále vázán na písemné pozvání, které ale mohl poslat kdokoli a nemuselo být ověřeno, takže šlo o spíše formální záležitost. Zcela volný styk s Polskem podle vzoru Maďarska byl zaveden teprve s platností od 20. srpna 1977,⁸⁰ avšak byl vázán na přidělení devizových prostředků v minimální výši na každý den.

V roce 1968 a ještě i v roce 1969 byl připravován v Československu nový zákon o cestovních dokladech, který měl cestování zcela uvolnit. Občan měl mít právo kdykoliv vycestovat kamkoliv. Nástup ostré fáze normalizace způsobil, že uvedený zákon nebyl nikdy vydán. S platností od 9. října 1969 bylo pro československé občany prakticky nemožné vycestovat soukromě na Západ, protože vyjma cest k nejbližším příbuzným byly soukromé cesty povolovány jen v případě získání tzv. devizového příslibu.⁸¹ Ten bylo ale velmi obtížné získat, protože devizy uvolňované Státní bankou československou ani zdaleka nemohly pokrýt všechny žádosti.

1985, dok. 309, s. 247–251. V edici je mylně uvedeno datum podpisu smlouvy 6. 9. 1955, což je ve skutečnosti datum podpisu původní smlouvy vztahující se jen na oblast Vysokých Tater.

⁷⁵ RYCHLÍK, J.: op. cit., s. 54–57.

⁷⁶ Vyhl. ministra zahraničních věcí č. 2/1964 Sb.

⁷⁷ Vyhl. MV a MZV č. 64/1965 Sb.

⁷⁸ Vyhl. MZV č. 101/1967 Sb.

⁷⁹ Vyhl. MZV č. 128/1969 Sb.

⁸⁰ Vyhl. MZV č. 59/1977 Sb.

⁸¹ Vládní nařízení č. 114/1969 Sb., vyhláška FMV a FMZV č. 44/1970 Sb.

Styk mezi Československem a sousedními socialistickými zeměmi sice v období normalizace byl nesrovnatelně snadnější než po válce anebo v padesátých letech, ale celkově vzato nebyl zcela volný. V letech 1980–1981 zavedlo československé vedení z hospodářských a politických důvodů omezení ve styku s Polskem. Na základě československo-polských jednání rozhodlo předsednictvo ÚV KSČ 31. října 1980 omezit počet soukromých cest československých občanů do Polska a opačně na čtyři ročně vyjma humanitárních důvodů.⁸² Od 20. listopadu 1980 nařídila Státní banka československá devizovým bankám neprodávat cestujícím polské zloté častěji než jednou za devadesát dní a rovněž Polská národní banka (*Narodowy bank Polski*) přistoupila k podobnému rozhodnutí pokud jde o prodej československých korun polským občanům.⁸³ Protože dohoda o volném cestovním styku z roku 1977 vázala překročení hranic na příslušné devizové vybavení, došlo skutečně k omezení počtu cest. Zároveň na základě usnesení PÚV prakticky přestaly československé úřady vydávat propustky pro malý pohraniční styk ze soukromých důvodů, byť dohoda o MPS formálně vypovězena nebyla. 2. prosince 1981 předsednictvo ÚV KSČ rozhodlo s platností od 7. prosince jednostranně uzavřela polské hranice, které napříště bylo možné překračovat jen na ověřené pozvání blízkých příbuzných či z humanitárních důvodů.⁸⁴ O týden později byl v Polsku vyhlášen výjimečný stav, který formálně trval až do 22. července 1983, byť už koncem roku 1982 byl pozastaven. Ale československá strana ani potom volný cestovní styk s Polskem neobnovila a to přes naléhání polské strany, která žádala především možnost cest do Polska pro příslušníky polské menšiny na Těšínsku. Od roku 1985 byl pouze rozšířen okruh osob, které bylo možné zvát na soukromé návštěvy, umožněny cesty na základě předem zakoupených poukázek na služby (voucheru) a cesty v rámci organizované turistiky prostřednictvím cestovních kanceláří.⁸⁵ 24. května 1985 byl podepsán také prováděcí protokol k dohodě o malém pohraničním styku z roku 1959, který fakticky omezil vydávání propustek jen na služební důvody a humanitární důvody.⁸⁶ Most přes Olzu zůstal pro obyvatele obou částí města Těšina pro běžný styk ale uzavřen i po roce 1989. Československá strana, konkrétně tehdejší federální ministr financí Václav Klaus, se totiž obávala ekonomických dopadů otevření hranic s Polskem na vnitřní československý trh.⁸⁷ Zcela volný styk na základě cestovních pasů, vydávaných v Československu od 4. prosince 1989 už bez výjezdních doložek a platných bez dalších omezení,⁸⁸ tak byl nakonec obnoven teprve v květnu 1991.⁸⁹ 17. ledna 1996 byla podepsána i nová česko-polská dohoda o malém pohraničním styku umožňující osobám žijícím v pohraničním pásmu překračovat hranice na občanský průkaz. Dohoda vstoupila v platnost 19. února 1996.⁹⁰

⁸² RYCHLÍK, J.: op. cit., dok. 23, s. 221–227.

⁸³ Archiv České národní banky (AČNB), f. SBČS, fasc. cestovní ruch 1980 – Polsko.

⁸⁴ RYCHLÍK, J.: op. cit., dok. 24, s. 228–233.

⁸⁵ Tamtéž, s. 104.

⁸⁶ Protokol byl zrušen teprve v souvislosti se zrušením dohody po nabytí platnosti nové dohody o malém pohraničním styku v roce 1996 – viz sdělení MZV č. 187/1996 Sb.

⁸⁷ Za tuto informaci děkuji prof. Jackovi Baluchovi, tehdejšímu polskému velvyslanci v Praze.

⁸⁸ RYCHLÍK, J.: op. cit., s. 132.

⁸⁹ Sdělení MZV č. 322/1991 Sb., text dohody viz tamtéž.

⁹⁰ Sdělení MZV č. 187/1996 Sb., text dohody viz tamtéž.

Ani styk s Maďarskem nezůstal v období normalizace zcela volný, protože v československých bankách byl od konce sedmdesátých let nedostatek forintů.⁹¹ Důsledkem bylo omezování prodeje devizových prostředků na několik cest ročně, čímž samozřejmě trpěly především obyvatelé jižního Slovenska mající v Maďarsku známé a příbuzné. Poprvé byla tato regulace použita v roce 1980. Protože maďarské úřady odmítaly vpouštět do země československé občany bez devizového vybavení, byly od tohoto roku cesty fakticky omezeny.⁹²

Spojení rozdělených měst a volný pohyb přes hranice by nebyly nikdy možné bez zániku komunistického režimu, který sice hovořil o bratrství, ale na hranicích budoval drátěné zátarasy. Vstupem České republiky, Slovenska, Maďarska a Polska do Evropské unie v roce 2004 a pak do schengenského prostoru v roce 2007 se otevřela konečně cesta k tomu, aby žádné město již bez ohledu na státní hranice nemuselo být rozděleno.

The town on borders – borders in the town. Development of trans-border communication in Austria-Hungary and Czechoslovakia

Jan Rychlík

Free movement in trans-border area was traditional and since 1850s also regulated by international treaties. After 1918, mainly in the area of newly-formed border, relatively free movement of persons was permitted within about 10 miles from the border. New restrictions appeared during the WWII. Most borderlines were blocked absolutely by Communist, only in several points, where bordering on "friendly states", limited movement was allowed. Full restoration came with the Schengen system.

⁹¹ AČNB, f. SBČS, fasc. cestovní ruch 1979.

⁹² AČNB, f. SBČS, fasc. cestovní ruch 1980.

CIESZYN/ČESKÝ TĚŠÍN – ROZDZIELONE ŻYCIE, ROZDZIELONA PAMIĘĆ

Krzysztof Nowak

Podobnie jak w przypadku wielu innych krajów koronnych Przedlitawii, rozpad Austro-Węgier okazał się być przełomowy także dla dziejów Śląska Cieszyńskiego, czyli wschodniej części dawnego Śląska Austriackiego, tym bardziej, że przełom ten był ważnym wydarzeniem również dla losów samej stolicy regionu czyli Cieszyna (niem. Teschen, czes. Těšín), założonej według legendy nad rzeką Olzą w roku 810. Losy te w latach 1918–1920 wiązały się z konfliktem granicznym między Polską a Czechosłowacją, gdy nazwa miasta weszła już na stałe do podręczników historii jako symbol skomplikowanych dziejów Europy Środkowo-Wschodniej.

Granicę na Olzie, narzuconą 28.07.1920 roku przez Konferencję Ambasadorów, ustalili faktycznie w dyskusjach z politykami Ententy szef czechosłowackiej dyplomacji Edvard Beneš. Stronie czechosłowackiej nie udało się uzyskać kilkukilometrowego kordonu ochronnego na wschodnim brzegu, za Cieszynem w kierunku Bielska. Z drugiej strony, Beneš obawiał się zbyt dużej ilości Niemców w samym mieście. Ostatecznie jednak także dla Polski granica na Olzie nie była kompromisem, gdyż po stronie czeskiej – na tzw. Zaolziu pozostało ponad 100.000 Polaków. Z kolei Praga zyskała to, na czym jej w Cieszynie najbardziej zależało – dworzec kolei koszycko-bogumuńskiej. Podziału miasta obawiali się zarówno miejscowi Polacy jak i Niemcy. Polacy stwierdzali, że podział Śląska Cieszyńskiego względnie Cieszyna zrujnuje mieszkańców. Niemcy, nie zgadzając się na podział miasta, widzieli jednak lepszą przyszłość w Czechosłowacji, mimo iż Pradze w przypadku Cieszyna zależało *de facto* tylko na linii kolejowej.¹ Odtąd życie na prawym – wschodnim brzegu oraz na lewym – zachodnim brzegu granicznej rzeki Olzy toczyło się już oddzielnie, gdyż Cieszyn stał się kolejnym miastem podzielonym przez granicę państwową. Część miasta na lewym brzegu uzyskała przy swojej nazwie dodatkowo przyrostnik „Český”.

Polsce przypadła wschodnia, większa część Cieszyna o powierzchni 4,04 km², zamieszkała według spisu z 1910 roku przez 19.567 osób, w tym 12.785 (65,6%) ludności niemieckiej, 6.130 (31,3%) polskiej, 642 czeskiej, (3,3%), 17 innych (0,9%). Część czeska Cieszyna obejmowała 2,66 km² i liczyła ponad 8.000 mieszkańców (1910 r.).² 10.08.1920 r. do części wschodniej Cieszyna przybyła administracja polska, do części

¹ Z prac polskich na temat konfliktu granicznego zob. zwłaszcza KAMIŃSKI, M. K.: Konflikt polsko-czeski 1918–1921. Warszawa 2001; z prac czeskich JELÍNEK, P.: Zahraničně-politické vztahy Československa a Polska 1918–1924. Opava 2009.

² LANDWEHR von PRAGENAU, M. [Bearbeitet von KUHN W.]: Geschichte der Stadt Teschen. Würzburg 1976, s. 104–105. Pod względem wyznaniowym w mieście dominowali katolicy. W 1910 r. katolicy stanowili w nim 65,4%, ewangelicy augsburskiego wyznania (także Polacy) 24,3%, Żydzi 10,1%, inni 0,2%.

zachodniej czeska i obie nowe władze odebrały urzędowanie z rąk Międzysojuszniczej Komisji Plebiscytowej. (Jak wiadomo, nakazany przez Konferencję Pokojową w Paryżu we wrześniu 1919 roku plebiscyt ostatecznie się nie odbył i o losie miasta oraz całego regionu arbitralnie zadecydowała w Paryżu Konferencja Ambasadorów).

Cieszyn przed wybuchem konfliktu granicznego miał, podobnie jak inne miasta na Śląsku, zewnętrzny kulturalny charakter typowo niemiecki. Większość osób jednocześnie zamieszkających i zatrudnionych w Cieszynie stanowili przedstawiciele wytwórczości drobnotowarowej: głównie rzemieślnicy, a także sklepikarze i kupcy, wśród których w latach 20. nadal dominowali Niemcy i Żydzi. Podobnie jak w wielu innych miastach, narodowości te dominowały także wśród przedstawicieli wolnych zawodów. Także część polskojęzycznych mieszkańców miasta uważała się za Niemców lub wykazywała labilną przynależność narodową. Polskie elity napłynęły do miasta w większej liczbie dopiero po 1918 roku³.

Po lipcu 1920 roku sytuacja Cieszyna w polskich granicach przypominała wyrzuconą z wody rybę. Chodziło o gospodarcze skutki podziału. Mechanizmy napędzające gospodarkę miejską, a więc przede wszystkim ważna linia kolejowa, gazownia oraz pobierające wodę urządzenia wodociągowe pozostały bowiem w jego zachodniej części, czyli w Czeskim Cieszynie. Dla życia wschodniej części miasta niewątpliwie największą bolączką stała się utrata dworca kolejowego osobowego, który, ze względu na wagę kolei z Bogumina do Koszyc – jednej z najważniejszych dróg komunikacyjnych ówczesnej Europy, był prawdziwym oknem na świat i wskazywał Cieszynowi także odpowiednie rangą miejsce między wschodem, zachodem a południem kontynentu. Odcięcie od dworca kolejowego było swoistą amputacją części „miejskiego kręgosłupa” i przecięciem życiowej arterii. Utrata dworca pasażerskiego w zachodniej części miasta, którego nie zastąpiła istniejąca nadal lokalna linia kolejowa Cieszyn – Bielsko, na początku kwietnia 1921 roku doprowadziła do bankructwa miejskiej linii tramwajowej prowadzącej ze wschodniej do zachodniej części miasta. Po stronie polskiej była z kolei miejska stacja wodociągowa i elektrownia, rzeźnia miejska, jedyny szpital, jedyny kościół ewangelicki, jedyna synagoga żydowska, jedyny cmentarz komunalny, ewangelicki i żydowski w mieście. Długi miasta w 1920 roku przekraczały jego aktualny majątek. Cieszyn był też przepełniony uchodźcami z czeskiej strony. Dotkliwy był głód mieszkań. Wprowadzenie jeszcze przed lipcem 1920 r. przez stronę czeską osteplowanych pieniędzy a potem nowych koron, postawiło stronę polską w trudnej sytuacji. Zawyżony kurs korony czechosłowackiej do marki polskiej – 8:1 sprzyjał spekulacji, a więc i nastrojom antysemickim o podłożu ekonomicznym, gdyż spekulantami byli głównie Żydzi z dawnej Galicji. Przyznana Polsce część wschodnia miasta Cieszyna nie przypominała już stolicy jednego ze środkowoeuropejskich regionów. Wiele urzędników i robotników pracujących w polskim Cieszynie mieszkalo na zachodnim brzegu i odwrotnie. Cieszyn, który po raz pierwszy w swojej historii stał się punktem granicznym, pustoszał gospodarczo. Opinie o paraliżu Cieszyna po decyzji Konferencji Ambasadorów, która zniszczyła „europejski charakter miasta” pojawiały się jeszcze przez wiele następnych lat. Przez pierwsze dziesięć lat Cieszyn w Polsce tracił, podczas gdy wiele innych miast zyskało. Pewien optymizm, który powiał w związku z faktem, iż Cieszyn przez prawie dwa lata był miejscem szkoleń i kuźnią kadr

³ Dzieje Cieszyna. Od pradziejów do czasów współczesnych. T. 3: Cieszyn od Wiosny Ludów do III Rzeczypospolitej (ed. PANIC, I.). Cieszyn 2010, s. 249.

dla polskiej administracji na Górnym Śląsku, skończył się po czerwcu 1922 roku, kiedy obszar ten przejęły polskie władze. Zostali głównie nauczyciele – sztandarowy element inteligencji polskiej w Cieszynie i regionie od początku XX stulecia, gdyż poza tą właśnie grupą zawodową oraz kilkoma księżmi katolickimi i ewangelickimi, większość inteligencji miejskiej w 1920 roku ideowo propolską nie była.⁴

Spowodowany sporem granicznym oraz rywalizacją na tle politycznego przewożenia wśród państw Europy Środkowo-Wschodniej nienajlepszy stan stosunków politycznych między Warszawą a Pragą a także między Polakami a Czechami na Śląsku Cieszyńskim w latach międzywojennych powodował, że obie części miasta nie miały wspólnych interesów. Wśród mieszkańców Cieszyna budziła obawy groźba zakręcenia kurka z wodą lub gazem przez Czechów, a wśród mieszkańców Czeskiego Cieszyna wstrzymanie dostaw prądu z polskiej strony.

W tej sytuacji po podziale Cieszyna na pierwszy plan dla władz polskich wysunęła się nie – wbrew pozorom – problematyka narodowościowa, ale gospodarcza, czyli ratowanie miasta przed dalszą degradacją. Sprawa ta połączyła zamieszkujących w Cieszynie Polaków, Niemców i Żydów mogąc także pełnić funkcję czynnika łagodzącego ostre polityczne i narodowościowe nieporozumienia. Także jednak dotychczasowa przodująca pozycja ekonomiczna zamieszkujących Cieszyn od stuleci Niemców i Żydów wykluczała, w obliczu wielu nowych problemów przed jakimi stanęły władze polskie po lipcu 1920 roku wszelki narodowy radykalizm. Stąd w protestach przeciwko sztucznemu podziałowi miasta uczestniczyli mieszkańcy niezależnie od narodowości. Domagano się w nich przyłączenia do Rzeczypospolitej Polskiej rolniczej i przemysłowej okolicy, zawsze grawitującej do Cieszyna.

Realizm polityczny nakazywał więc władzom polskim zaakceptowanie roli i znaczenia Niemców w mieście, co przejawiało się już w formowaniu składu rządzącej miastem w latach 1920–1922 tymczasowej Komisji Administracyjnej, w skład której weszło 10 Polaków i 10 Niemców. W następnych latach, mimo faktu zmniejszenia się liczby Niemców w mieście (31,2% już w 1921 roku) na skutek migracji i zmian w deklarowaniu przynależności narodowej urząd I wiceburmistrza zawsze był zastrzeżony dla reprezentanta niemieckich mieszkańców. Do 1939 roku pełnił go Artur Gabrisch (żonaty z Żydówką). Nie można było od razu przekreślić wieloletnich układów i tradycji i odgórnie odrzucić doświadczenia poprzednich, niemieckich władz gminnych, zwłaszcza w tak trudnej sytuacji, w jakiej znalazł się Cieszyn po 28 VII 1920 r. Tworzenie faktów dokonanych poprzez szybką polonizację miasta i wymianę niemieckich elit na polskie nie wchodziło w rachubę. W celu ratowania miasta, taktyka władz polskich polegała na szukaniu tego, co łączy jego mieszkańców, stąd uwagę Niemców kierowano na sprawy gospodarcze.

Z drugiej strony, niezależnie od realiów dnia codziennego, w nowych warunkach politycznych nie mógł jednak nadal być tolerowany niemiecki monopol na rządy w gminie. Już w czasach Komisji Administracyjnej rozpoczęto proces administracyjnej polonizacji miasta, co nie obyło się bez konfliktów. Ważną rolę spełniać miała w nim polonizacja nazw ulic i sztyldów sklepowych oraz polonizacja szkolnictwa. Do czerwca 1923 roku

⁴ NOWAK, K.: Koncepcje rozwoju gospodarczego Cieszyna w okresie międzywojennym (1920–1939). In: Z badań nad dziejami politycznymi i społeczno-gospodarczymi Cieszyna od średniowiecza do czasów współczesnych (ed. PANIC, I.). Cieszyn 2005, s. 91–94.

wszyscy urzędnicy miejscy mieli opanować język polski, pod groźbą utraty pracy. Część Polaków drażniły takie fakty jak używanie języka niemieckiego przez urzędników i członków rady miejskiej, wyłącznie niemieckie napisy i karty dań w restauracjach, solidarność narodowa niemieckich pracodawców przy przyjmowaniu nowych pracowników, posiadanie przez Niemców jedyne go teatru w mieście. Na tym tle od czasu do czasu dochodziło do polsko-niemieckich konfrontacji słownych w Wydziale Gminnym, zamaľowywania niemieckich napisów i wybijania szyb w niemieckich szkołach przez polską młodzież w odpowiedzi na niszczenie polskich emblematów narodowych przez Niemców. Ze względu na fakt, iż w latach 20. cieszyńscy Żydzi tradycyjnie politycznie byli zbliżeni do Niemców, dochodziło także do wystąpień antysemickich. Także takie fakty jak niewielkie poparcie Żydów dla Polski w jej sporze z Czechosłowacją w latach 1918–1920 oraz opowiadanie się większości tzw. żydowskich asymilatorów za niemieckością nie sprzyjały zbliżaniu się Polaków i Żydów. Stosunki polsko-żydowskie w Cieszynie nie odbiegały zbytnio jednak od sytuacji w innych miastach śląskich, a ze względu na niewielką – w porównaniu z miastami i miasteczkami dawnej Galicji czy Królestwa Polskiego liczbę Żydów – konflikty między obu nacjami miały nad Olzą wyraźnie incydentalny charakter. Polacy i Żydzi żyli w Cieszynie raczej zgodnie, choć w swoich oddzielnych środowiskach. Wiele wspólnych interesów politycznych łączyło zwłaszcza polskich, żydowskich oraz niemieckich socjalistów. Jeśli na ulicach Cieszyna dochodziło do zająć antysemickich, to nie miały one podtekstów rasowych i najczęściej były efektem chwilowego wybuchu emocji miejscowej młodzieży studenckiej z Państwowej Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego, co było charakterystyczne i dla innych miast polskich posiadających wyższe uczelnie. Mimo tego, dążenie nowych polskich elit do zmiany zewnętrznie niemieckiego obrazu miasta i związane z tym zarządzenia władz wojewódzkich czy lokalnych nie miały radykalnego charakteru, co wypływało nie tylko z silnie zakorzenionej niemieckiej pozycji i wpływów, ale i z pasywnej postawy wielu etnicznie polskich, lecz niezaangażowanych wcześniej w polski ruch narodowy mieszkańców, przyzwyczajonych do spokoju i dawnych zaściankowych układów. Stare niemieckie mieszczaństwo w Cieszynie ustępowało zresztą polityczną aktywnością swoim rodakom w Bielsku. Także Wydział Gminny wyraźnie starał się tuszować konflikty narodowościowe, a także wyznaniowe w mieście. Spory narodowościowe były więc dyskutowane głównie na forum partii politycznych i organizacji społecznych⁵. Choć polskim elitom zależało na postępie procesów polonizacyjnych, wymuszający tolerancję określony charakter nie tylko stosunków wyznaniowych, ale i relacji narodowościowych w mieście utrwał wyrażoną w połowie lat 20. opinię prasową, że Cieszyn był najbardziej ugodowym wobec Niemców i Żydów miastem w Polsce.⁶ Wśród znanych z obyczajowego i politycznego konserwatyzmu części stałych mieszkańców miasta utarł się także stereotyp, że jego kłopoty i polityczne zamieszanie wynikają wyłącznie z wpływów zewnętrznych. Poza tym, nadal niemieckie i polskie etnikum w mieście często wzajemnie się przenikało i deklarowanie konkretnej narodowości, a nawet sposób zapisywania własnych imion czy nazwisk ulegał zmianom. Występowały tutaj typowe dla pogranicza zjawiska narodowego indyferentyzmu, postawy labilne czy skrajnie nacjonalistyczne.

⁵ LANDWEHR von PRAGENAU, M.: *Geschichte der Stadt Teschen...*, s. 105; *Dzieje Cieszyna...*, s. 305–311.

⁶ „Dziennik Cieszyński” nr 220 z 17.09.1928.

W chwili podziału Cieszyna pozostała w Czechosłowacji jego zachodnia część jako nowe miasto Czeski Cieszyn (Český Těšín) była dopiero w rozbudowie. Centrum miasta, które odtąd stało się dodatkowo siedzibą odrębnych władz powiatowych, skupione było jedynie wokół ważnego dworca kolei koszycko-bogumińskiej, który był jego najważniejszym atutem. Poza budynkami mieszkalnymi i różnymi placówkami usługowymi, w 1920 roku były tam jedynie dwa zakłady przemysłowe, składy mebli, przędzalnia, stacja wodociągowa, rozdzielnia prądu, boisko sportowe, jedna parafia katolicka. Spis czechosłowacki z 1921 roku wykazał w Czeskim Cieszynie 8.058 mieszkańców, z czego 42% (3 406) Niemców; 30,6% (2 427) „Czechosłowaków”, czyli w większości Czechów; 10,4% (672) Żydów; 6,5% (526) Polaków; 0,2% (14) innych. Oprócz tego istniała grupa 939 osób bez przynależności państwowej, głównie Polaków.⁷

Przez wiele lat od momentu przyłączenia do Czechosłowacji Czeski Cieszyn był jednym wielkim placem budowy. Przyczyniła się do tego rządowa dotacja w wysokości 15 mln. koron. Do najważniejszych obiektów wzniesionych w Czeskim Cieszynie w latach 1920–1938 należały: ratusz w rynku (1929), siedziba starostwa (1927), bank (1931), kilka szkół. Powstało także 70 domów jednorodzinnych. Do wybudowania w 1932 roku kościoła ewangelickiego, tzw. polskiego „Na Niwach” i kościoła ewangelickiego wyodrębnionej w 1921 roku niemieckiej gminy ewangelickiej – „Na Rozwoju” czeskokieszyńscy ewangelicy – Polacy i Niemcy uczęszczali do wschodniej części miasta. Do 1924 roku Czeski Cieszyn nie posiadał własnego cmentarza komunalnego, do 1923 roku cmentarza żydowskiego, do 1933 r. żydowskiej synagogi, do 1937 roku własnego szpitala. Dzięki rozbudowie miasta możliwości zatrudnienia na zachodnim brzegu Olzy były o wiele lepsze niż po polskiej stronie granicy⁸.

W odróżnieniu od władz polskich Cieszyna, władze Czeskiego Cieszyna nie przejawiały zainteresowania w zmianie linii granicznej i z przekonaniem oraz z konsekwencją przystąpiły do budowy nowego, oddzielnego miasta, a więc i zaspakajania podstawowych potrzeb mieszkańców w oparciu o własne siły. Pragnęły szybko uniezależnić się od wschodniej części miasta, co wynikało ze strategicznej wagi obszaru przy granicy z Polską ze względu na linią kolejową, hutę w Trzyńcu i przemysł karwińskiego rewiu węglowego. Powstający dopiero Czeski Cieszyn uzyskał więc nie tylko prawa miejskie, ale i status miasta powiatowego, co wzmocniło jego pozycję w stosunku do polskiego Cieszyna. Czeski Cieszyn jako młode i nowoczesne miasto miał być wizytówką budującej się Republiki Czechosłowackiej.

W lutym 1926 r. władze Czeskiego Cieszyna zrezygnowały z pobierania prądu elektrycznego z polskiej części miasta, zdając się wyłącznie na własne siły, co miało znaczenie polityczne i strategiczne. Polska strona straciła wówczas 30% odbiorów. Mimo obietnic, strona czeska nie umorzyła długów za opłaty z tytułu poboru gazu i wody przez polski Cieszyn. Nie zgodziła się także, aby polska część miasta mogła korzystać z dworca pasażerskiego, co zmusiło Polaków do budowy nowej linii kolejowej Cieszyn-Zebrzydowice (otwartej dopiero w 1934 roku), aby przywrócić Cieszynowi choćby w części jego dawną rolę jako ośrodka handlowego i produkcyjnego w celu przezwyciężenia

⁷ LANDWEHR von PRAGENAU, M.: Geschichte der Stadt Teschen..., s. 107–110.

⁸ Dzieje Cieszyna..., s. 286–287; Český Těšín 50 let městem. Studie a materiály k minulosti a výstavbě města (uspoř. GROBELNÝ, A., ČEPELÁK, B.). Ostrava 1973, s. 112–117, 137–139.

konkurencyjności towarów czeskich. Nie udało się natomiast (aż do dnia dzisiejszego) zbudować w polskiej części nowego dworca pasażerskiego. Skomplikowana sytuacja panowała także wokół sprawy odrębnego wodociągu dla polskiego Cieszyna, którego władze widząc rosnącą niezależność ekonomiczną Czeskiego Cieszyna również zdecydowały się na wzmocnienie dezintegracji. W Polsce przeważała więc opinia o konieczności uniezależnienia się od Czechów w dostawach wody i gazu, tym bardziej, że rozbudowujący się Czeski Cieszyn potrzebował coraz więcej wody, a przesyłany z czeskiej strony gaz przechodził starymi i nieszczelnymi rurami. Do ostatecznego ukończenia nowego wodociągu, co nastąpiło dopiero w 1937 roku, Cieszyn miał jednak pobierać wodę z czeskiej strony. Za sukces uznano więc osiągnięcie w Pradze porozumienie rządowe z 5.04.1925 i podobne z 21.12.1929 r. z Olomuńca o wspólnym używaniu obiektów podzielonego miasta, a zwłaszcza o wspólnym używaniu wody z terenu Czech przez Czeski Cieszyn i Cieszyn przez 50 lat. Cieszyn miał pobierać i płacić za 60% wody z płynącej z dawnych miejskich ujęć we wsi Oldrzychowice koło Trzyńca. Władze Cieszyna myślały jednak o eksploatacji ujęcia wody po polskiej stronie granicy.⁹

Dążenie również przez polski Cieszyn do samowystarczalności wynikało zarówno z przyczyn ekonomicznych jak i politycznych. W 1930 roku Europę Środkowo-Wschodnią dotknął światowy kryzys gospodarczy. Spłacając do tego roku swoje stare długi, Cieszyn nie mógł się jednak dalej rozwijać a niekorzystne skutki podziału miasta dodatkowo w tym przeszkadzały. Ważną rolę odgrywała także polityka. Po kilku latach od podziału miasta polscy mieszkańcy Cieszyna, wśród których było sporo uchodźców z czeskiej strony, stracili już nadzieję na szybkie odzyskanie utraconego obszaru. Również Warszawa w latach 20. naciskała na pacyfikację antyczeskich nastrojów, chcąc utrzymywać dobre stosunki z Pragą ze względu na rewizjonistyczną politykę Niemiec weimarskich. W drugiej połowie lat 30., gdy polityka Warszawy wobec Pragi uległa zaostrzeniu, władze polskie bardziej były zainteresowane niezależnością surowcową i ekonomiczną Cieszyna od strony czeskiej, co miało pewne znaczenie również przy udzieleniu pożyczek bankowych na związane z tym inwestycje.

Kontakty między władzami obu miast były raczej chłodne. Dla emocjonalnie podchodzących do sprawy granic Polaków z pewnością nie był przyjemnym widok funkcjonującego w Cieszynie od 15.08.1920 do stycznia 1923 roku czechosłowackiego urzędu paszportowego prowadzonego przez wicekonsula Jiříego Zedwitza, który po zamknięciu tej placówki został pierwszym konsulem ČSR w Katowicach oraz konieczność uzyskania określonych dokumentów w celu przekroczenia nowopowstałej granicy. Oprócz paszportu i niezbędnej do przekroczenia granicy wizy, mieszkańcy pogranicza mogli jednak korzystać także z udogodnień tzw. małego ruchu granicznego, umożliwiającego na podstawie polsko-czechosłowackiej umowy międzypaństwowej z 25.04.1925 r. osobom, które zamieszkiwały na pograniczu co najmniej od trzech miesięcy, poruszanie się w pasie do 15 km w głąb sąsiedniego państwa, z lokalnymi modyfikacjami. Przepustki, które z fotografią lub dowodem osobistym wydawało starostwo, upoważniały do przebywania w pasie przygranicznym drugiego państwa do 6 dni i obligowały do przekraczania granicy w ściśle określonym punkcie. Wydawano przepustki jednorazowe i okresowe. Oprócz tego, po wejściu w życie 1.06. 1926 r. polsko-czechosłowackiej konwencji turystycznej

⁹ NOWAK, K.: Koncepcje rozwoju gospodarczego..., s. 94–97.

członkowie organizacji turystycznych z obu państw, bez względu na miejsce zamieszkania, mogli się zaopatrzyć w legitymacje organizacyjne, które, co roku z nową nalepką, z potwierdzeniem władz I instancji oraz z wizą czechosłowacką uprawniały do przekraczania granicy w dowolnym punkcie i poruszania się w pasie turystycznym.¹⁰

Los rodaków w Czechosłowacji łączyły polskie partie polityczne w Cieszynie. Dla wielu Polaków był to ważniejszy problem od stosunków z Niemcami. Nie było więc przypadkiem, że po podziale regionu i miasta Cieszyn był najważniejszym ośrodkiem antyczechosłowackiej opozycji słowackiej w Polsce, która skupiała się wokół Františka Ungera. Wrogi stosunek polskich elit w Cieszynie do polityków czeskich już od 1918 roku tworzył na pograniczu cieszyńskim dobrą atmosferę dla tego typu akcji. W lutym 1922 roku powstała w Cieszynie Liga Polsko-Słowacka.¹¹ Działalność przemycającego z Cieszyna w różny sposób antyczeską prasę i ulotki Ungera nadzorowała i finansowała placówka polskiego kontrwywiadu wojskowego. 2 II 1924 r. ukazał się w Cieszynie w języku polskim i słowackim pierwszy numer tygodnika „Wiadomości Słowackie” z F. Ungerem jako redaktorem naczelnym. W czerwcu tytuł zmieniono na „Wiadomości Polsko-Słowackie” – organ Ligi Polsko-Słowackiej. Wybitnie antyczeska treść gazety nie wzbudzała już jednak w Polsce takiego zainteresowania jak dawniej, tym bardziej, że Warszawa starała się wówczas łagodzić polsko-czeskie napięcia. Nakazano więc lokalnym i powiatowym władzom w Cieszynie zaprzestania otwartego popierania tego nurtu. Poza tym aktywność Ungera powodowała zwiększoną penetrację miasta przez czeskie służby wywiadowcze. W 1925 roku ukazało się tylko 16 numerów „Wiadomości Polsko-Słowackich”, a w 1928 roku po wypuszczeniu kilku podwójnych numerów gazeta w ogóle przestała wychodzić. Po kilku miesiącach ukazało się w Cieszynie pismo „Samośtátnost” (Niepodległość). Z drugiej strony, władze polskie podejrzewały, że za wiedzą Ungera wiele egzemplarzy lub nawet cały nakład „Samośtátnosti” jest sprzedawany czechosłowackiej policji, dzięki czemu mógł czerpać środki na dalsze funkcjonowanie w mieście. W marcu 1929 roku prasa polska doniosła o próbie zamachu bombowego na znajdującą się przy ul. Schodowej 17 drukarni Henryka Nowaka, w której drukowano gazetę Ungera. W rzeczywistości w budynku wyważono jedynie okno, a artykuł na temat zamachu Polacy przypisali starającemu się zwrócić na siebie uwagę Ungerowi. Działalność Ungera władze polskie nadal tolerowały. W 1935 roku, kiedy Warszawa postawiła już wyraźnie na partię Andreja Hlinki, Unger – w tym czasie już na żołdzie poselstwa węgierskiego – musiał jednak pisemnie zobowiązać się do zaprzestania aktywności politycznej.¹² Jego ulotki ukazywały się jednak aż do wybuchu II wojny światowej.¹³

¹⁰ NĚMEČEK, J.: Slezské pohraničí očima československých konsulů v Katovicích. In: Konsulaty na pograniczu polsko-niemieckim i polsko-czechosłowackim w latach 1918–1939. (eds. KACZMAREK, R., MASNYK, M.). Katowice 2004, s. 185–187; BEREZOWSKI, S.: Przewodnik po województwie śląskim. Katowice 1937, s. 386.

¹¹ „Dziennik Cieszyński” nr 73 z 30.03.1922; Zemský archiv Opava, Policejní ředitelství, Presidialní spisy (dalej ZAO, PR, PS), sign. 333/2/509; NOWAK, K.: Leon Wolf (1883–1968). Biografia polityczna. Katowice 2002, s. 81.

¹² Zob. ZAO, PR, PS: F. Unger; Archiwum Państwowe w Katowicach, Policja Województwa Śląskiego 1922–1939 (dalej APK, PWŚ), sygn. 194/F. 12.941: Uchodźcy polityczni z Czechosłowacji. Separatyzm słowacki, 1923; DŁUGAJCZYK, E.: Tajny front na granicy cieszyńskiej. Wywiad i dywersja w latach 1919–1939. Katowice 1993, s.35–50.

¹³ APK, PWŚ 1922–1939: Sprawozdania sytuacyjne, pow. Cieszyn, 1939.

Wzajemne nieporozumienia między Polakami a Czechami po obu stronach Olzy były również spowodowane polityką narodowościową władz czeskich, której celem, ze względu na potrzeby polityczne, była zmiana stosunków etnicznych w mieście i regionie a więc jak najszybsza czechizacja. Ze względu na dotychczasowy stan tych stosunków, można to było osiągnąć jedynie drogą administracyjną. Szybki wzrost Czechów w mieście był możliwy m.in. dzięki migracjom, przede wszystkim kadry urzędniczej a więc inteligencji. Według spisu z 1930 roku w mieście zamieszkiwało 9.746 osób, z czego 45, 4% (4.420) Czechów; 33,6% (3.269) Niemców, 15% (1.446) Polaków, 5,7% (560), Żydów; 0,3% (31) innych. Ludność czeska pochodząca głównie z rodzin imigrantów, stała się elementem dominującym. Wzrosła także znacząco liczba Polaków, głównie dzięki migracjom z innych gmin Zaolzia oraz uzyskaniem obywatelstwa ČSR. Warto dodać, iż władze czechosłowackie aż do lutego 1925 roku celowo zwlekały z urzędowym opublikowaniem decyzji Konferencji Ambasadorów z 28.07.1920 r. także w sprawie opcji. Czeski Cieszyn stał się również siedzibą zarządów wielu organizacji mniejszości polskiej oraz redakcji prasy polskiej w Czechosłowacji. W 1924 roku powstała w mieście polska szkoła wydzielona, w 1925 r. polska szkoła ludowa, a w 1931 roku hotel „Polonia” – reprezentacyjny budynek mniejszości polskiej, usytuowany na przeciwko dworca kolejowego¹⁴. Dystans między Polakami a Czechami pogłębiała historia ich wzajemnych stosunków w latach 1918–1920. Symbolem związku Czeskiego Cieszyna jako nowego miasta z nową Republiką Czechosłowacką stał się odsłonięty 28 X 1924 r. pomnik prezydenta T.G. Masaryka. Sam Masaryk odwiedził Czeski Cieszyn w dniach 5.–6.07.1930 r.¹⁵ Polska pamięć historyczna w Cieszynie skupiała się z kolei na okresie walki o prawa narodowe przed 1918 r., walce o niepodległą Polskę w latach 1914–1918 i podkreślanu pokrzywdzenia Polaków przez decyzję o podziale miasta i regionu, co odzwierciedlało się w formie i treści imprez politycznych, odsłanianych tablic i pomników. Najgłośniejsze związane z tym wydarzenia miały miejsce w 1934 roku i były związane z zaostreniem się kursu politycznego Warszawy wobec Pragi. Chodzi o o manifestację pod zamkiem w Cieszynie, a więc tuż przy szlabanie granicznym, która odbyła się z okazji 15-lecia ataku wojsk czeskich na Śląsk Cieszyński, a podczas której burmistrz Władysław Michejda oskarżył Czechów o niszczenie polskiej ludności za Olzą. Zmiana stosunku władz czeskich do mniejszości polskiej miała być oznaką „braterstwa i przymierza” między obu narodami i państwami.¹⁶ W tym samym roku, również pod zamkiem odsłonięto poświęcony cieszyńskim legionistom z I wojny światowej pomnik Nike (nazywanej popularnie „Ślązaczka”) ze skierowanym w stronę Zaolzia mieczem, co w tym okresie zarówno Czesi jak i Polacy odbierali dość jednoznacznie. Władze Cieszyna wspomagały również finansowo polskie organizacje i szkolnictwo na Zaolziu. Od tego czasu w Cieszynie ponownie zaczęły rezydować placówki kontrwywiadu wojskowego, skupiające uwagę na Czechosłowacji.¹⁷

Poza odczuciem wyrządzonej w 1920 roku krzywdy, na negatywny wizerunek władz czeskich wśród cieszyńskich Polaków wpływał także fakt, iż urząd burmistrza Czeskiego Cieszyna sprawował tam nieprzerwanie Józef Koźdoń, urodzony w polskiej wsi Leszna Górna, która po rozgraniczeniu znalazła się w Polsce. Koźdoń, nauczyciel

¹⁴ Český Těšín 50 let městem..., s. 61–62.

¹⁵ BLAŽEJOVÁ, P. – CHROMCOVÁ, G.: Tomáš Garrigue Masaryk a Český Těšín. Český Těšín 2010, s. 6.

¹⁶ „Nowiny Śląskie” nr 6–8 z 3.03.1934; Dzieje Cieszyna..., s. 290.

¹⁷ Dzieje Cieszyna ... s. 290; DŁUGAJCZYK, E.: Tajny front..., s. 51–84.

z zawodu, w czasach austriackich zerwał z polskim ruchem narodowym, by w 1909 r. jako lider Śląskiej Partii Ludowej (Schlesische Volkspartei) uzyskać mandat do Sejmu Krajowego w Opawie. Popierany i finansowany przez Niemców głosił hasła separatyzmu śląskiego a w okresie konfliktu granicznego ostatecznie opowiedział się za Czechosłowacją. Swoją pozycję Koźdoń zawdzięczał początkowo władzom czechosłowackim, które wykorzystywały go do osłabienia polskiej mniejszości. Z podziału Śląska Cieszyńskiego nie był zadowolony, a z czasem zawiódł się na rządzie praskim, który w 1928 roku zlikwidował odrębność administracyjną Śląska i tolerował czechizację Zaolzia. To zbliżało go w następnych latach do Polaków, którzy wraz z Niemcami popierali go podczas wyborów gminnych, w charakterze „mniejszego zła”, dzięki czemu pozostawał burmistrzem do 1938 roku. Jemu też Czeski Cieszyn zawdzięczał w dużej mierze swoją rozbudowę.¹⁸

Napięcie na cieszyńskim pograniczu wzrosło w 1938 roku w związku z politycznym napięciem wokół Czechosłowacji. Śląsk Cieszyński i Cieszyn stał się ponownie przedmiotem i podmiotem wielkiej europejskiej polityki. Na pograniczu ponownie zaostrzyły się stosunki polsko-czeskie oraz czesko-niemieckie. W odbytych 12 VI 1938 r. wyborach gminnych zablokowana z ŚPL prohitlerowska Sudetendeutsche Partei zdobyła w Czeskim Cieszynie większość ponad 60% głosów. 8 września J. Koźdoń spotkał się z prowadzącym misję polityczną w Czechosłowacji angielskim lordem Waltherem Runcimanem i wręczył mu memoriał, w którym wraz działaczami niemieckimi domagał się realizacji nieuskuteczzonego w 1919 roku plebiscytu. 9 września odbył się w mieście czeski wiec w obronie Republiki. Kiedy w Polsce zaczęto podnosić sprawę Zaolzia, w Czeskim Cieszynie wzmocniono garnizon wojskowy, straż celną i policję. Rozpoczęto ustawianie zasieków i kopanie okopów. Pozycję obronną stanowił też zbudowany żelbetonowy bunkier przy drodze na Ostrawę.¹⁹

Rozgrywając sprawę Zaolzia rząd w Warszawie notą z 21 IX 1938 do rządu ČSR zaczął domagać się traktowania polskich interesów na Zaolziu na równi z postulatami Niemiec. W nocy z 22/23 września na czeskim brzegu Olzy doszło do pierwszych starć polskich dywersantów z czeską żandarmerią. 26 września w liście do prezydenta Ignacego Mościckiego prezydent E. Beneš zgodził się wstępnie na rektyfikację granicy. W obu miastach wprowadzono zaciemnienie. 27 września Warszawa wysłała Pradze kolejną notę, domagając się przyznania Polsce terenów zamieszkałych w większości przez Polaków i przeprowadzenia plebiscytu na pozostałych spornych dla Polski obszarach. 30 września, po otrzymaniu informacji o konferencji monachijskiej jako groźnego precedensu także dla Polski i wobec niezadowolającej Warszawę odpowiedzi Pragi na notę polską sprzed trzech dni, rząd polski zdecydował się na wysłanie do Pragi ultimatum domagając się przekazania Polsce Zaolzia w dniach 1–11 października, oczekując odpowiedzi do południa następnego dnia. Ostatecznie, strona czechosłowacka przyjęła polskie warunki 1 października o godz. 12. 40.²⁰

¹⁸ NOWAK, K.: Ruch koźdoniowski na Śląsku Cieszyńskim. In: Regionalizm a separatyzm. Historia i współczesność. Śląsk na tle innych obszarów (ed. WANATOWICZ, M. W.). Katowice 1996, s. 42.

¹⁹ Český Těšín 50 let městem, s. 67–70, s. 112–117, 137–139.

²⁰ Dzieje Cieszyna ..., s. 294, 383; K.: NOWAK, K.: Zaolzie w polityce zagranicznej Polski (1920–1947). In: Polacy na Zaolziu. Poláci na Těšínku 1920–2000. (ed. J. Szymeczek). Czeski Cieszyn–Český Těšín 2002, s. 94–99.

Władze Czeskiego Cieszyna podporządkowały się decyzji rządu w Pradze i rozpoczęły ewakuację. Czeski Cieszyn został obsadzony przez władze polskie 2 X 1938 r. O 14.00 na most wkroczyło polskie wojsko – jako pierwszy batalion Obrony Narodowej „Cieszyn”, który jako pierwszy przeszedł też pod sporządzonym przez Polaków z Zaolzia transparentem z napisem: „Witajcie! Od dziś wiecznie razem”, co miało mieć znaczenie symboliczne. Wiadomość o zgodzie czeskiej na rektyfikację wyznaczonej w 1920 roku granicy przyjęto w Cieszynie i całej Polsce z entuzjazmem, także w kręgach opozycyjnych, co wynikało zarówno z emocji związanych z poczuciem naprawienia błędu z 1920 r. jak również z negatywnych – w odczuciu Polaków – reminiscencji 18. letnich kontaktów polsko-czechosłowackich.²¹

Rozdzielone w 1920 roku części dawnego Cieszyna ponownie się połączyły. Obszar Czeskiego Cieszyna otrzymał nową administracyjną nazwę „Cieszyn Zachodni”. Wyrażane przez władze polskie optymistyczne wizje dalszego rozwoju powiększonego miasta w następnych miesiącach przytłaczał jednak fakt szybkiego okrażania Śląska Cieszyńskiego przez powiększany obszar III Rzeszy.²²

Już pierwsze kroki polskich władz świadczyły o charakterze przyszłej polskiej polityki narodowościowej w połączonym mieście i regionie. Zamierzano szybko wzmocnić polskość Zaolzia, także poprzez administracyjną repolonizację, względnie polonizację. Jeszcze w październiku 1938 r. rozwiązano niepolskie organizacje (poza religijnymi i gospodarczymi) i uznano język polski za jedyny język urzędowy. Władze polskie wyraźnie starały się wytworzyć atmosferę sprzyjającą podejmowaniu przez Czechów i Niemców decyzji o opuszczeniu Zaolzia. W ciągu kilku miesięcy Zaolzie opuściło ponad 35 000 Czechów. Władze polskie zwracały uwagę, że sporo wysiedlanych Czechów stanowiły osoby, które przybyły tam dopiero po 1920 roku.²³ Przedstawiciele prohitlerowskich Niemców w Cieszynie Zachodnim wystosowali memoriał do Hitlera, prosząc o przeformowanie rozpisania plebiscytu.²⁴ Część ludności etnicznie polskiej, która wcześniej koniunkturalnie deklarowała narodowość czeską lub była związana z niemieckim kręgiem kulturowym zaczęła podawać się za Polaków, co było zjawiskiem charakterystycznym dla obszarów pogranicznych. Władze polskie dokonały zmiany nazw większości ulic. Zniszczono pomnik T. G. Masaryka. Od połowy marca 1939 roku napięcie między Polakami a Czechami nieco spadło a w mieście pojawili się czescy uchodźcy z Protektoratu.²⁵ Generalnie jednak, bilans ponad 18. letnich kontaktów Cieszyna i Czeskiego Cieszyna był ujemny.

Jednym z rezultatów prowadzonych we wrześniu 1938 roku polsko- niemieckich negocjacji na temat Czechosłowacji była zgoda władz polskich na utworzenie konsulat III Rzeszy w Cieszynie (z siedzibą w Cieszynie Zachodnim), co zostało zrealizowane 7 października. Odtąd związani z organizacjami hitlerowskimi cieszyńscy Niemcy,

²¹ Dzieje Cieszyna..., s. 383.

²² Tamże, s. 384.

²³ JANUSZEWSKA-JURKIEWICZ, J. – NOWAK, K.: Zaolzie w granicach województwa śląskiego. In: Województwo Śląskie (1922–1939). Zarys monograficzny (ed. F. Serafin). Katowice 1996, s. 201–210.

²⁴ Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, sygn. 8043; Deutsche Stiftung, sygn. 62652; 62669: Olsagebiet X 1938-IV 1939; NOWAK, K.: Ruch koźdoniowski..., s. 42.

²⁵ BLAŽEJOVÁ, P. – CHROMCOVÁ, G.: Tomáš Garrigue Masaryk..., s. 6; Dzieje Cieszyna..., s. 384–385.

zwłaszcza z Zaolzia, zyskali polityczne wsparcie. Od wiosny 1939 roku tworzyła się w mieście hitlerowska konspiracja. Latem 1939 roku władze polskie przejęły bank niemiecki w Cieszynie Zachodnim, ostatnią niemiecką placówkę finansową w mieście, Schulerheim (internat), zakazały działalności organizacji Deutsche Theaterverein i przejęły budynek teatru w Cieszynie Wchodnim. Wszystkie pociągnięcia tłumaczono koniecznością położenia ostatecznej tamy działalności antypaństwowej miejscowych Niemców. Dokonano także aresztowań wśród członków grup dywersyjnych. W nocy z 23/24 sierpnia niemieccy dywersanci znacznie uszkodzili pomnik niemieckiego poety Fryderyka Schillera, chcąc winą obarczyć polskich mieszkańców. 30 sierpnia rząd polski ogłosił mobilizację. Miasto zaroilo się od żołnierzy. Do rodzin w głębi Polski wyjeżdżały matki z małymi dziećmi.²⁶

Cieszyn został zajęty przez wojska niemieckie 1 IX 1939 r. w godzinach popołudniowych, tym razem przy wiwatujących tłumach miejscowych Niemców oraz części polskojęzycznej ludności śląskiej, która, w charakterystyczny dla pogranicza sposób, po raz kolejny zmieniła sympatie narodowo-kulturalne. Okupacja hitlerowska trwała aż do 3 V 1945 r. Władze niemieckie utrzymały jedność organizmu miejskiego. Już w pierwszych godzinach po opuszczeniu Cieszyna przez władze polskie grupa miejscowych hitlerowców (także etnicznych Polaków) zniszczyła symbol polskich rządów, czyli wspomniany wyżej pomnik Nike. Celem hitlerowskiej polityki narodowościowej była szybka administracyjna germanizacja miasta. Ludność żydowska została wywieziona do obozów koncentracyjnych i obozów zagłady. W podejmowanych przez Niemców działaniach propagandowych podkreślano „odwiecznie” germański charakter Śląska Cieszyńskiego a optowanie części słowiańskich Ślązaków, zwłaszcza z partii J. Koźdonia, za niemieckością uznano za naturalny proces.²⁷

Po zakończeniu wojny komunistyczne władze polskie próbowały utrzymać Zaolzie w granicach Polski, co na skutek negatywnego stanowiska Moskwy zakończyło się fiaskiem i granica powróciła do stanu z lat 1920–1938. Prawnie zatwierdził stary podział polsko-czechosłowacki układ graniczny z 13 VI 1958 r. Po wojnie w polskiej i czeskiej części ponownie rozdzielonego miasta ponownie mieniły się stosunki narodowościowe. Ubyli Żydzi, których w czasie wojny wymordowano oraz Niemcy, których w większości wysiedlono. Niektórym Niemcom oraz indyferentnym lub narodowo koniunkturalnym Ślązakom udało się jednak pozytywnie przejść weryfikację i pozostać. Było wśród nich sporo osób, które chcąc uzyskać na Zaolziu szybszą rehabilitację, deklarowało narodowość czeską.²⁸

²⁶ Dowody prowokacji (nieznane archiwum Himmlera). Wybór i oprac. OSMANČZYK, E. J. Kraków 1951, s. 46–47; SZEFER, A.: Prywatna wojna leutnanta Herznera. Katowice 1988, s. 78–82; KACZMAREK, R.: Wojewoda Śląski Michał Grażyński w oczach polityków niemieckich. In: Michał Grażyński. Wojewoda na pograniczu (ed. NOWAK, K.). Cieszyn 2000, s. 86–87; Dzieje Cieszyna..., s. 386–389.

²⁷ NOWAK, K., „Heimat Kalender d. Kreises Teschen“ 1941–1942; LANDWEHR von PRAGENAU, M. (Bearbeitet von KUHN W.): Geschichte der Stadt Teschen..., s. 116.

²⁸ Szerzej zob. NOWAK, K.: Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989. Między nacjonalizmem a idea międzynarodizmu. Katowice-Cieszyn 2010, s. 128–129, 161.

Według spisu z 1961 roku liczba mieszkańców Czeskiego Cieszyna wzrosła do 15.536, wśród których było 21% (3.261) Polaków²⁹. W okresie powojennym kontynuowano rozbudowę miasta, powiększając jego teren o kilka okolicznych wsi. Ruszyła budowa wielkich „blokowisk” (*panelaków*) służących za sypialnie dla robotników huty trzynieckiej i karwińskiego rewiru węglowego. W podobny sposób powiększyła się powierzchnia polskiej części miasta, które w 1960 r. liczyło 21.988 mieszkańców (narodowości w spisach nie podawano). Po reformie administracyjnej z 1960 roku Czeski Cieszyn przestał pełnić rolę stolicy powiatu i wszedł w skład powiększonego pow. karwińskiego. Większość obszaru dawnego pow. czeskokoczyńskiego wcielono do pow. frydecko-misteckiego. Jednym z celów tej operacji było rozbięcie zwartej skupiska mniejszości polskiej. Cieszyn w Polsce nie pełnił funkcji stolicy powiatu w latach 1975–1998.³⁰

Pomijając propagandowe spotkania delegacji partii komunistycznych obu miast, trudne zaszłości historyczne powodowały, że stosunki między nimi nadal były cierpkie. Sytuacja wymagała jednak kompromisów. Już latem 1945 r. starosta Cieszyna Paweł Targosz podpisał z władzami Czeskiego Cieszyna porozumienie o dostarczaniu przez Czechów węgla dla cieszyńskiej elektrowni, do chwili uruchomienia komunikacji kolejowej miasta z Górnym Śląskiem. Wzajemnie strona polska dostarczała na zachodni brzeg Olzy energię elektryczną i wodę pitną. Wzajemne rozliczenia prowadzono według przedwojennych taryf. W następnych latach, do czasu rozbudowy przedwojennej wodnej linii przesyłowej z okolic Skoczowa, to Cieszyn zabiegał u czeskiej strony o dostarczanie wody pitnej. Co roku więc, na przemian po obu stronach Olzy, spotykały się odpowiednie delegacje w tej sprawie. Ciężką atmosferę skazanych na sąsiedztwo miast ożywiały od czasu do czasu takie wydarzenia jak wspólne na obu brzegach wyścigi motorowe, samochodowe, czy zawody lekkoatletyczne. Od 1960 roku problemy obu miast znalazły się na forum obrad Sekcji Planowania Regionalnego i Rozbudowy Miast Stałej Komisji Budownictwa Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Od 1963 roku prowadzono, nadzorowane przez polskie i czeskie władze, rozmowy na temat wspólnego planowania przestrzennego. Miasta świadczyły też sobie wzajemnie nieodpłatnie określone usługi komunalne.³¹

Wśród mieszkańców Cieszyna utrwaliło się wrażenie, że kontakty ze stroną polską władze Czeskiego Cieszyna traktują jedynie jako zło konieczne, zazdrośnie strzegąc swej, niewątpliwie atrakcyjnej dla przybyszów z Polski – sieci handlowej. Takie wnioski można było wysnuć zwłaszcza ze stosunku strony czeskiej do ruchu osobowego z Polską. Niechęć Czechosłowacji do rozbudowy przejść granicznych spowodowała, że przez wiele lat ruch kołowy z północy Europy na południe oraz ruch pieszy nadal tłoczył się w wąskich ulicach obu miast. W latach 80. pojawiły się nieporozumienia na temat lokalizacji nowego, większego przejścia granicznego. Wybrany ostatecznie w 1986 roku przez stronę czeską wariant jego budowy między czeskim Kocobędzem (Chotěbuzem) a polskimi Boguszowicami zmusił stronę polską do budowy wysokiego i długiego na 700 metrów wiaduktu. Nowe przejście oddano do użytku w 1991 roku.³²

²⁹ Český Těšín 50 let městem..., s. 89; LANDWEHR von PRAGENAU, M.: Geschichte der Stadt Teschen..., s. 117.

³⁰ ZAHRADNIK, S.: Struktura narodowościowa Zaolzia na podstawie spisów ludności 1880–1991. Trzyniec 1991; Dzieje Cieszyna..., s. 483, 512; NOWAK, K.: Mniejszość polska..., s. 371–372.

³¹ Dzieje Cieszyna..., s. 483–484.

³² NOWAK, K.: Mniejszość polska..., s. 604.

Ciągłym komplikacjom ulegało także samo przekraczanie granicy. Narastająca zimnowojenna gorączka powodowała jej dalsze uszczelnianie, czemu, do czerwca 1958 roku, nie przeszkadzał brak jej ostatecznego formalno- prawnego uregulowania i brak dostosowanej do nowych warunków umowy międzypaństwowej. Na cieszyńskim pograniczu, wśród ludności miejscowej pojawiła się, nieodczuwalna dawniej w tak ostrej formie, specyficzna dla systemów totalitarnych, psychoza granicy. Dopiero 4 VII 1959 r. podpisano długo oczekiwaną nową polsko-czechosłowacką umowę o małym ruchu granicznym.³³ Negatywne emocje u części mieszkańców Cieszyna, zwłaszcza u osób, które po 1945 roku musiały opuścić Zaolzie, wzbudzała także polityka władz czeskich wobec mniejszości polskiej. Stereotypy, historyczne zaszczości, zawiść, brak zaufania i zrozumienia między mieszkańcami obu miast spowodował negatywne reakcje wielu Polaków z Cieszyna wobec reform Praskiej Wiosny 1968 roku i satysfakcję z pogwałcenia Czechów przez „Ruskich”. Podobne reakcje, tym razem Czechów wobec działań wolnościowych Polaków i stanu wojennego w Polsce wystąpiły w latach 1980–1981.³⁴

Na przełomie 1980/1981 r. sprzedawcy w placówkach handlowych Czeskiego Cieszyna i okolic z typową dla pogranicznych stereotypów złośliwością wypowiedzieli prawdziwą wojnę przybyszom z Polski. W sklepach istniały spisy towarów, których przybysze ci nie mogli kupować („Ekspedientka wyciągnęła mojej krewnej [z Polski] ananasa z koszyka [...]. Nie starczy dla nas, wrzeszczała”).³⁵ Polscy celnicy zaczęli rewanżować się czeskim kolegom po fachu częstszymi kontrolami osobistymi obywateli ČSSR, nie zezwalając na wywóz z Polski takich cenionych przez nich towarów jak bielizna pościelowa, kosmetyki, sprzęt TV i kilogramami przenoszone przez granicę cukierki „krówki”. Między służbami celnymi i granicznymi obu krajów narastała niechęć, co władzom w Pradze było wówczas jak najbardziej na rękę. O zachowaniach tych po polskiej granicy krążyły legendy, pogłębiając stereotypy, ale i mnożąc sposoby ominięcia przeszkód w dotarciu do coraz bardziej atrakcyjnego – na tle Polski – rynku zakupów w ČSSR. Jednak w sytuacji, gdy w warunkach „gospodarki niedoboru” w państwach realnego socjalizmu o klienta w sklepach się nie zabiegało, przy ogromnych brakach zaopatrzeniowych w Polsce, wspomniane „najazdy” Polaków mogły rzeczywiście wzbudzać u ludności w czeskiej części pogranicza obawy o własne gospodarstwa domowe.³⁶

W związku z sytuacją w PRL, 4 XII 1981 roku ÚV KSČ uchwalił, wprowadzone w życie trzy dni później, ograniczenie osobowego ruchu granicznego z Polską, za wyjątkiem – jak oficjalnie poinformowano – przekraczania granicy na podstawie poświadczonych urzędowo zaproszeń. W rzeczywistości dotyczyło to tylko nagłych spraw losowych, co oznaczało faktyczne, motywowane kwestiami gospodarczymi i politycznymi, zamknięcie granicy z Polską. Decyzja ta była przy tym jednostronna, gdyż nie powiadomiono wcześniej władz polskich, ani obywateli obu krajów. Chociaż w następnych latach strona czechosłowacka dokonywała pewnych korekt, prywatny ruch osobowy został zamknięty na prawie 10 lat. Praga tłumaczyła przy tym, niezgodnie z rzeczywistością, iż te same obostrzenia wprowadziła strona polska, co stanowiło pretekst do niewypuszczenia z ČSSR

³³ Tekst umowy zob. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-czechosłowackich, t. 1: 1944–1960, cz. 2: 1949–1960. (ed.) BALCERAK, W. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1985, s. 478–484.

³⁴ NOWAK, K.: Mniejszość polska..., s. 481, 553–570.

³⁵ „Zwrot” nr 8/1999, s. 31.

³⁶ NOWAK, K.: Mniejszość polska..., s. 553–555.

prywatnych osób pragnących udać się do Polski, aby nie ulegali wpływom polskiej „kontrrewolucji”³⁷. Swoją zjadliwością wobec Polski propaganda czechosłowacka w latach 80. przewyższała ataki polskiej prasy na Praską Wiosnę.

Zamknięcie granicy na 10 lat dla ruchu prywatnego spowodowało, że mieszkańcy obu miast jeszcze bardziej się od siebie oddalili. Po raz pierwszy w dziejach podzielonego w 1920 roku miasta i regionu obumierać zaczęły także kontakty towarzyskie i rodzinne między zamieszkałymi po obu stronach Olzy Polakami, co przyspieszało procesy asymilacyjne mniejszości polskiej. Na polskim brzegu Olzy antyczne stereotypy jak i przekonanie o słabości Warszawy w powojennych stosunkach z Czechosłowacją – w odróżnieniu od lat międzywojennych – ulegały wzmocnieniu. Sytuacja ta przekładała się również na kontakty opozycji obu krajów, która na obszarze Śląska Cieszyńskiego kontaktowała się ze sobą tylko sporadycznie, a skomplikowanej tematyki cieszyńskiej we wzajemnych kontaktach nie podejmowała. Dopiero od wiosny 1989 r., gdy w Polsce władze komunistyczne były już w odwrocie, tym co połączyło wielu mieszkańców obu miast i opozycję z obu krajów był sprzeciw wobec planów budowy przez władze czechosłowackie wielkiej koksowni na pograniczu w Stonawie³⁸. „Nasza osobista fascynacja Polską nie była obciążona żadnymi ciężarami historii – wspominał pochodzący spoza Śląska Cieszyńskiego czeski opozycjonista Aleš Bartusek – a jeżeli to raczej pozytywną więzią wspólnej śląskości. Jednak wzajemne stosunki międzyludzkie na Śląsku Cieszyńskim były bardzo skomplikowane, co osobiście poznaliśmy przy próbach szukania kontaktów na Polskę przez czeską część Śląska Cieszyńskiego. Zaskakująco często można było spotkać ludzi, którzy po prostu mocno nie lubili TYCH [podkr. w tekście-KN] mieszkających na drugim brzegu Olzy. Nie konkretne osoby, ale tak – ogólnie. Podobna atmosfera panowała i po polskiej stronie. Nie chcę już wyliczać, ile razy i w jakich odmianach słyszałem na tych terenach zdanie: »Ty jesteś za nimi, ale wiesz co ONI nam zrobili w ... roku?«. Liczba roku różniła się w zależności od brzegu Olzy, na którym rozmowa miała miejsce. Szukaliśmy więc wtedy dojścia do ludzi występujących przeciw koksowni po polskiej stronie, by im dowieść, że to nie: »znów Czesi trują«, ale »znów komuna truje«”.³⁹ 19 V 1989 r. odbyła się w Cieszynie legalna już manifestacja przeciwko budowie stonawskiej koksowni. 21 sierpnia, a więc już po czerwcowych wyborach w Polsce, grupki Czechów uczestniczyły w Cieszynie w manifestacji pod hasłem „Nigdy więcej bratniej pomocy” z okazji 20. rocznicy stłumienia Praskiej Wiosny. Kolejna manifestacja przeciwko koksowni w Stonawie odbyła się 5 października. Podczas przemarszu manifestacji nad Olzą, StB i VB zatrzymały 21 osób manifestujących na czeskim brzegu Olzy. Początkiem listopada 1989 roku przez Cieszyn przeszło sporo młodych Czechów udających się na Festiwal Niezależnej Kultury Czechosłowackiej we Wrocławiu, na podstawie zaproszeń wystawionych przez Polaków, dzięki inicjatywie działającej wówczas już także w Cieszynie „Solidarności Polsko-Czechosłowackiej”. W tym okresie charakterystyczna dawniej dla ciesz-

³⁷ RYCHLÍK, J.: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vizová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Praha 2007, s. 96–98. Zob. także KOBUS, A.: *Czechosłowacja wobec narodzin, rozwoju i delegalizacji „Solidarności” (1980–1982)*. Toruń 2006.

³⁸ NOWAK, K.: *Mniejszość polska...*, s. 603–605.

³⁹ BARTUSEK, A.: *Dlaczego Polska?* In: *Obywatele dyplomaci. Solidarność Polsko-Czesko-Słowacka w Cieszynie i Bielsku-Białej* (eds. KAUTE, M. – OKRZESIK, J.). Bielsko-Biała 2009, s. 57.

zyńskiego pogranicza negatywna atmosfera kontaktów polsko-czeskich wyraźnie zaczęła się polepszać.⁴⁰

Na trudne dzieje współżycia mieszkańców Cieszyna i Czeskiego Cieszyna w okresie komunistycznym składała się również, podobnie jak dawniej, odrębna wizja przeszłości, która w warunkach pogranicza nadal przybierała typowo polityczny charakter. W tym okresie pretensje podnosili głównie Polacy, rozgoryczeni nie tylko podtrzymywaniem przez wielu naukowców czeskich obiektywnie fałszywych opinii, iż polscy autochtoni na Śląsku Cieszyńskim są w rzeczywistości „polszczonymi Morawcami”, ale i takimi faktami, jak czechizacja polskich imion i nazwisk ofiar II wojny światowej na pomnikach i tablicach.⁴¹

Dopiero upadek komunizmu stworzył szanse i możliwości bliższych, nieskrępowanych już ideologicznie, kontaktów między obu miastami. Początkowo nie obeszło się bez zgrzytów, gdy władze czeskie aż do marca 1991 r. podtrzymywały decyzję sprzed 10 lat o zamknięciu granicy, tłumacząc swoje stanowisko – i to już w okresie rozwijającej się gospodarki rynkowej [!] – podobnymi co wcześniej obawami przed ogłoszeniem sklepów przez Polaków. Negatywne emocje po polskiej stronie granicy wzbudzała również postawa władz czeskich wobec żądań rewindykacyjnych mniejszości polskiej na Zaolziu. Sprawy te oraz kształtujące się w Pradze i Warszawie odmienne wizje wzajemnych stosunków obu państw stały się przyczyną stopniowego słabnięcia kontaktów politycznych między współpracującymi ze sobą wcześniej członkami „Solidarności Polsko-Czechosłowackiej”, która jako organizacja opiniotwórcza dość szybko została zepchnięta na margines. Na tym tle dobrze rozwijała się i nadal rozwija jedynie wykreowana przez „Solidarność Polsko-Czechosłowacką” (obecnie „Solidarność Polsko-Czesko-Słowacką”) współpraca kulturalna, której symbolami są do dziś festiwal teatralny „Na Granicy” oraz festiwal „Kino na Granicy”. Po latach zastoju ruszyła także – na nowych i realnych zasadach – współpraca samorządów i instytucji kultury obu miast, która zaowocowała wieloma wspólnymi inicjatywami także w odniesieniu do przełamywania powstałych po 1920 roku historycznych uprzedzeń, czego przykładem mogą być wspólne obchody święta „Trzech braci” – legendarnych założycieli Cieszyna, czy powstanie w 1998 roku Euroregionu „Śląsk Cieszyński”. Stawianie na to co łączy a nie dzieli mieszkańców obu miast a także uznawanie wspólnego dziedzictwa historycznego sprzed 1920 roku przyniosło sporo pozytywnych rezultatów. Poza tym na wzrost czynników integracyjnych i niwelowanie psychologicznych barier miało wpływ wejście Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen w 2008 roku. Z czasem to kwestie ekonomiczne, czyli korzyści jakie mieszkańcy obu miast odnoszą z racji zamieszkiwania na cieszyńskim pograniczu stały się w ocenie codziennego życia nad Olzą dominujące, zacierając inne problemy, które pozostały przedmiotem dyskusji i zmartwień głównie polskich i czeskich elit kulturalnych bądź politycznych.

Narastające po upadku komunizmu zapotrzebowanie społeczne na nową regionalną historiografię Śląska Cieszyńskiego i związane z nią typowe dla okresu politycznych przełomów obustronne emocje wyraźnie opadły w końcu lat 90. W ostatnich latach, tym razem głównie na skutek pewnych wypowiedzi i działań strony czeskiej, ponownie cieszyńska kultura i historiografia uwikłana została w niepotrzebne spory polityczne. Nie

⁴⁰ NOWAK, K.: Mniejszość polska..., s. 584, 613.

⁴¹ Tamże, s. 294, 300, 310.

inaczej można bowiem tłumaczyć podaną przez lokalną prasę wypowiedź sekretarza czeskiej części Euroregionu „Śląsk Cieszyński”, iż Muzeum Těšínska w Czeskim Cieszynie jest instytucją, „która chroni interesy czeskiego etnikum na Śląsku Cieszyńskim”.⁴² Warto również wspomnieć o polsko-czeskiej „wojnie na pomniki” w obu miastach, do których pretekst dała społeczna inicjatywa ustawienia w Cieszynie, tuż przy przejściu granicznym, kopii pomnika legionistów polskich, zburzonego 1 IX 1939 r., choć tym razem nie towarzyszył jej podtekst zaolziański. Sprawa pomnika legionistów stała się nawet przedmiotem poselskiej interpelacji w Pradze.⁴³ Z kolei emocje wśród części Polaków, także wśród działaczy mniejszości polskiej w Republice Czeskiej wywołał opublikowany apel kilku pracowników Muzeum Těšínska z 12 II 2009 r. skierowany do społeczności Czeskiego Cieszyna o poparcie odbudowy zniszczonego w 1938 roku pomnika T.G. Masaryka. Wątpliwości Polaków budziła nie sama osoba pierwszego prezydenta ČSR, choć kojarzył im się z wydaniem rozkazu ataku zbrojnego na Śląsk Cieszyński w styczniu 1919 r. i z podziałem miasta i regionu w 1920 roku, ale czas i sposób wystąpienia z tą inicjatywą. Władze obu miast dyskutowały bowiem wówczas o planach obchodów 1200 legendarnego założenia miasta i – zdaniem Polaków – należało szukać tego co łączy a nie dzieli oba miasta. Poza tym inicjatywa muzealników ujrzała światło dzienne przed konsultacją z władzami Czeskiego Cieszyna, co w oczach Polaków było nie tyle apelem, ile demonstracją. Pojawiły się również emocje związane z datami odsłonięcia obu pomników, które miały być związane z rocznicami historycznie dzielącymi zamieszkujące Śląsk Cieszyński narodowości. Ostatecznie pomnik legionistów odsłonięto w Cieszynie 7 VI 2008 r., a pomnik Masaryka w Czeskim Cieszynie 28 IX 2010 r. a więc w dniach nie wzbudzących negatywnych reakcji którejs ze stron i po krótkim czasie oba nowe miejsca pamięci spowszedniały. Część Polaków zainteresowana historią uznała za kontrowersyjne również lansowanie przez wspomniane muzeum w roku jubileuszowym miasta Cieszyna jubileuszu 90. lecia powstania Czeskiego Cieszyna, gdyż odbywało się to w sposób wyraźnie konfrontacyjny, jak i pojawiające się we władzach Czeskiego Cieszyna głosy przeciwne wspólnym obchodom 1200. lecia.⁴⁴

Niezależnie od tego, można stwierdzić, że życie codzienne w obu miastach u progu XXI stulecia samo zdezaktualizowało wiele nabrzmiałych od dziesięcioleci problemów. Od czasu do czasu dochodzi jednak do, niekiedy prowokowanych, nieporozumień, na tle których wciąż aktualne pozostaje pytanie o kształt i charakter historycznej pamięci Polaków i Czechów nad Olzą, jak i dziedzictwa kulturowego Cieszyna i Czeskiego Cieszyna, miast, które po 1920 r. nie uzyskały już nigdy takiego znaczenia, jakie miał wcześniej niepodzielony Cieszyn.

⁴² Prawda i polityka, „Głos Ziemi Cieszyńskiej” nr 36 z 11.09. 2009.

⁴³ Zob. <http://www.ceskytesin.org/news/interpelace-poslance-karla-sehore/>.

⁴⁴ Kontrowersyjny apel muzeum, „Głos Ludu” nr 22 z 21.02. 2009; BLAŽEJOVÁ, P. – CHROMCOVÁ, G.: Tomáš Garrigue Masaryk..., s. 6, 41. Zob. także: Český Těšín. Příběh města na levém břehu řeky/Czeski Cieszyn. Historia miasta na lewym brzegu rzeki. Český Těšín 2010.

Cieszyn/Český Těšín [Teschen] – divided life, divided memory

Krzysztof Nowak

The town was divided by arbitrary decision by ambassadors' conference in 1920. The town had German cultural character. On the Polish side, economical negative impacts appeared very soon and attempts to Polonize the town deepened the decline. On the other hand, the Czechoslovak part, only a suburb originally, grew very quickly, with the share of Czech and Polish inhabitants growing even faster. Severe ethnical changes came when Jews were exterminated during the WWII and Germans forced to move away in 1945. The Communist succeeded in keeping the relations strained and "preferred the existence of two separate and different towns". The everyday life after the implemetation of Schengen treaty has become to overcome the impacts of division.

MESTO NA HRANICI

Štátnou a etnickou hranicou rozdelené Komárno medzi dvoma vojnami

Attila Simon

Mesto Komárom-Komárno má dlhú a slávnu históriu, v ktorej najslávnejšie časy pripadajú na obdobie pred revolúciou roku 1848. Tieto časy zachytil vo svojom románe Aranyember (Zlatý človek) významný maďarský spisovateľ, rodák z Komárna, Mór Jókai. Po porážke uhorskej revolúcie mesto Komárom zaostalo v rozvoji, príčinou toho bola najmä chýbajúca železnica. Aký-taký rozvoj mesta nastal potom, keď sa v roku 1884 aj mesto zapojilo do železničnej premávky (trať Győr–Budapest, stanica bola vybudovaná na pravom brehu Dunaja v obci Új Szőny) a keď v roku 1892 bol vybudovaný Alžbetin most cez Dunaj, a boli sprevádzkované aj železničné trate Bratislava–Dunajská Streda–Komárno, ako aj trať Komárno–Nové Zámky. Na posledné roky 19. storočia (1896) pripadlo aj spojenie pôvodného, na ľavom brehu stojaceho mesta s dedinou Új Szőny na pravom brehu, a vznik veľkého Komárna.¹ Rozvoj mesta však ani po zjednotení ľavého a pravého brehu Dunaja nebol priamočiary, veď mesto malo v roku 1910 len 18 tisíc obyvateľov. Spojenie pôvodného Komárna s dedinou Új Szőny, a vznik „veľkého Komárna“ však neznamenal vznik jednotného mesta.² Na to aby sa z dvojbrehového Komárna stalo jednotné mesto, nebol dostatočný časový priestor.

Rozpad Uhorska a vznik Československa priniesli významnú zmenu do života dovtedy tak z administratívneho, ako aj z jazykového hľadiska jednotného mesta. Mesto bolo rozdelené štátnou hranicou na dve samostatné mestá, na „slovenské“ Komárno a na maďarské Komárom, pričom aj samotné Komárno sa z jedného dňa na druhý rozdelilo na dva proti sebe stojace etnické tábory, na Maďarov a na Čechoslovákov.

Cieľom nasledujúcej štúdie je zachytiť hlavné znaky a príčiny tejto dvojitej rozdrobenosti.

Mesto rozdelené štátnou hranicou

Trianonské hranice, ktoré nemali žiadne administratívne a politické predispozície, a mimo pozornosti nechali aj etnické pomery, rozdelili prirodzené a dovtedy živé regióny. Tento zásah priniesol do života dotknutých regiónov nemalé zmeny. Regióny a župy

¹ K rozvoji Komárna pred rokom 1918 pozri MÁCZA, M.: Komárom. Történelmi séták a városban. Pozsony 1992.

² Porovnaj KOVÁCS, E.: A „házassági piac” alakulása Komáromban (1900–1940). In: HORVÁTH, Zs. – LUGOSI, A. – SOHAJDA, F. (eds.): Léptékváltó társadalomtörténet. Budapest 2003, s. 371.

ktoré sa dovtedy rozprestierali v centrálnych oblastiach Uhorska, a tak z hospodárskeho, ako aj zo spoločenského hľadiska boli spojovacím článkom medzi maďarskou nížinou a hornatými oblasťami, sa dostali na perifériu nových štátnych útvarov. Stali sa hraničnou oblasťou medzi dvoma štátmi, ktoré v danom období (čiže medzi dvoma svetovými vojnami) mali nepriateľské vzťahy, a medzi sebou skoro nekomunikovali. Nevýhody novej situácie rovnako pociťovali regióny rozprestierajúce sa tak v severnom Maďarsku, ako aj na južnom Slovensku. Dôsledkom toho, také v období dualizmu prosperujúce miestne hospodárske centrá, ako napr. Rožňava alebo Lučenec, po roku 1919 stratili zo svojho elánu. Niektoré regióny stratili svoje prirodzené centrá (ako napríklad dediny na pravom brehu Ipľa stratili mesto Balašské Ďarmoty) a opačne, niektoré mestá stratili svoje hospodárske zázemie.

Komárno, mesto ktoré do roku 1919 bolo prirodzeným centrom župy, ktorá sa rozprestierala na oboch brehoch Dunaja, patrilo medzi najväčších porazených, keďže v jeho prípade nová hranica rozdelila aj samotné mesto.

Obyvatelia mesta (tak na pravom, ako na ľavom brehu Dunaja) novú situáciu len ťažko znášali, a minimálne až do leta 1919 ju považovali za prechodný stav. Príznačným spôsobom miestna tlač (v Komárne vtedy existovali len maďarské noviny) ešte aj v prvých mesiacoch 1919 písala o pražskej a o bratislavskej politike ako o zahraničných udalostiach, a Budapešť aj naďalej považovala za svoje hlavné mesto.

Najväčším problémom pre obyvateľov Komárna – Komáromu (bez rozdielu na to, že na ktorej strane Dunaja bývali) ako aj pre celý region boli ťažko prechodné hranice. Priestupnosť štátnych hraníc znamenala vážny problém na celom úseku slovensko-maďarských hraníc, lebo medzi dvoma svetovými vojnami ku prekročeniu hraníc bolo potrebné vízum, zatiaľ čo jeho vydaniu československé úrady zabráňovali z mnohých dôvodov. Napríklad počas osláv maďarských národných sviatkov, Maďarov žijúcich na Slovensku československé úrady preto nechceli pustiť cez hranice, aby sa neúčastnili osláv organizovaných v Maďarsku. A ktorí sa počas týchto dní zdržiavali v Maďarsku, tých prísne evidovali.³

Toto prísne strázenie hraníc bolo pre obyvateľov žijúcich na oboch stranách hraníc ťažko znesiteľné, bez ohľadu na národnosť, ale najväčšie zaťažovalo práve Maďarov žijúcich na Slovensku. Tunajšie meštianstvo a inteligencia (najmä z Hontianskej a Novohradskej župy) totiž považovali Budapešť za svoje prirodzené kultúrne centrum aj naďalej, a pokúsili sa s ňou udržiavať vzťahy. Dobré to vystihujú spomienky Józsefa Hidasiho, narodeného v roku 1929, v bohatej židovskej meštianskej rodine v Lučenci, ktorý o tom, čo znamenala pre nich Budapešť, píše nasledovne: „Začal som chápať svet, a aj to, že prečo rozprávame po maďarsky, keď naša krajina sa nazýva Československom. Dozvedel som sa, že pre Lučenec je Budapešť aj naďalej hlavným mestom, a jeho prítlačivosť nebola založená jedine na spoločnom jazyku. Maďarskojazyčná metropola aj naďalej bola trvalou súčasťou nášho života, s ktorou sme stáli v stálom styku. (...) S Budapešťou sme udržiavali stály kontakt, vždy tam cestoval niekto, vždy tam objavil niekto niečo nové, niekto vždy ukazoval niečo, čo doniesol z Budapešti. Každý tam chodil do divadla, na

³ Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Policajné riaditeľstvo v Bratislave (ďalej PR BA), kartón (ďalej kart.). 520, Mat. 249/1. Maďarský národný sviatok 15. marca.

operu, na trh a na futbalový zápas.“⁴ A poznamenávam už iba okrajovo, že verejná doprava bola vtedy ešte pomalá a ťažkopádna, preto medzi Lučencom a Budapešťou premávala špeciálna taxislužba, a z miest, ktoré sa po prvej svetovej vojne dostali na Slovensko, práve Lučenec udržiaval najintenzívnejšie vzťahy s Budapešťou.⁵

Prísny režim stráženia hraníc sa obyvateľia, žijúci na jednej, alebo druhej strane hranice, usilovali obísť prechodom cez zelené hranice. Ilegálne prekročenie hraníc využívali okrem navštevujúcich sa členov rodiny a študentov študujúcich na školách v Maďarsku, najmä pašeráci. Tento druh činnosti bol obzvlášť intenzívny v kopcovitých a zalesnených oblastiach Novohradskej župy a na Gemeri, kde ilegálne prekročenie hraníc bolo skoro nekontrolovateľné. Ako vysvitá z jedného políciou objasneného prípadu z tridsiatych rokov, v okolí Tornaľa hlavnú rolu zohrával miestny obchodník, ktorému pašeráci z Maďarska pravidelne nosili tamojší tovar (tabak, papieriky na cigarety, čierne korenie a kresadlá), a brali tunajšie priemyselné výrobky (napr. topánky od Baťu).⁶ V Novohradskej župe zas prevádzali dobytok, kone, ovce.

Pre obyvateľov Komárna, ktorí nové štátne hranice považovali za umelé rozdelenie ich mesta, bol prechod cez hranice životnou potrebou. To, že koncom januára 1919 najprv zrušili poštovú dopravu medzi dvoma stranami⁷ a koncom februára (v spojení s menovou reformou) celkom uzatvorili most spájajúci dva brehy Dunaja, prežívali ako tragédiu, aspoň takú, aká bola pre nich československá okupácia mesta. Hoci československé úrady oznámili, že most uzatvoria iba na 8–10 dní, bol uzavretý ešte aj v polovici marca, a keď po proklamácii Maďarskej republiky rád nariadili na Slovensku stanné právo, uzávierka mosta trvala naďalej, a ešte ju aj sprísnil. Pre miestnych to znamenalo, že okrem lekárov, ktorí sa mohli pohybovať slobodne, cez most sa dalo prejsť iba s mimoriadnym povolením, a aj tomu predchádzala prísna osobná prehliadka. Ženy sa prakticky nemohli dostať na druhú stranu, lebo sa nenašiel taký personál, ktorý by ich bol prehliadol.⁸

Po tom čo začiatkom júna 1919 v Paríži určili definitívnu štátnu hranicu medzi ČSR a Maďarskom, a maďarská červená armáda sa stiahla za túto hraničnú čiaru, československé úrady mierne liberalizovali hraničný režim. V tomto období dvakrát týždenne, v stredu a v sobotu poobede o tretej sprístupnili most, a kto mal povolenie na prechod, ktoré – treba dodať – sa dalo vybaviť pomerne ťažko, mohol prejsť na druhú stranu. No, keď neprišiel hneď naspäť, tak musel počkať s návratom aj 3–4 dni.

Táto ťažká situácia sa zmiernila len začiatkom roku 1920. V tomto období sa dalo prejsť na druhú stranu už každý deň, ale aj naďalej iba po dlhotrvajúcom povolení procesa (väčšinu žiadostí o pas odmietli). Prechod cez most bol určený nasledovne: ráno medzi 7 a 10 hodinou, medzi 12 a 14 hodinou a most bol sprístupnený aj medzi 16 a 18 hodinou.⁹ Výnimku predstavovali tí, ktorí mali svoje pozemky a vinice na maďarskej

⁴ HIDASI, J.: Losoncól Losoncig. Egy város, egy család, egy túlélt története. Budapest 2008, s. 40.

⁵ Kontakty Slovenska s Budapešťou boli zo všetkých „odtrhnutých“ častí najintenzívnejšie, veď Slovensko tvorilo len 26% od Uhorska odobratého územia, ale z cudzincov, ktorí nocovali v Budapešti bolo až 42% zo Slovenska. Porovnaj KÖVÁGÓ, J.: A szlovákiai magyar nyelvterület városai. Budapest 1946, s. 62.

⁶ Národný archív Českej republiky (NA ČR), f. AMV-PMV 225, kart. 1478, 225-1478-7.

⁷ Komáromi Lapok, 1. februára 1919, s. 5.

⁸ Komáromi Lapok, 8. marca 1919, s. 2.

⁹ Komáromi Lapok, 27. februára 1919, s. 3.

strane. Títo tzv. dvojmajitelia, ktorí mohli prejsť cez most medzi 5 hodinou ráno a 8 hodinou večer, boli jediní, ktorí mali trvalé povolenie na prekročenie hraníc, ale keď im úrady chceli trochu znepriemniť život, tak im z času na čas odobrali povolenie.

Túto mizériu prežívali obyvatelia Komárna ťažko, vnímali ju ako izolovanosť, a ako útok československej štátnej moci proti Maďarom žijúcim na Slovensku. Tento ich pocit dobre vystihujú nasledujúce vety článku uverejneného v časopise Komáromi Lapok (Komárnanské listy): „V skutočnosti sme zajatci, nemôžeme sa slobodne pohybovať tým smerom, ktorým by sme sa pohybovať mali a mohli. Tu je most cez Dunaj, ktorý nás bežne spája so svetom. 27 osobných vlakov a rýchlikov nám bolo k dispozícii v 24 hodinách dňa, za dve hodiny sa dalo dostať do Pešti, alebo za štyri hodiny do Viedne...“¹⁰ Samozrejme v dvadsiatych rokoch sa postupne uvoľnil hraničný režim, ale skutočnosť, že do druhej časti svojho mesta mohli prejsť len po vyžiadaní víza prežívali obyvatelia Komárna s pocitom krivdy.

Práve preto ťažko priechodné – a nielen štáty, ale aj ľudia a rodiny rozdeľujúce hranice – boli terčom širokej škály útokov v danom období. Takých útokov, ktoré z času na čas chceli spochybniť platnosť hraníc, inokedy naznačiť ich pominuteľnosť. Obzvlášť veľa ich bolo v prvých dvoch rokoch po vzniku Československa a v poslednom roku prvej Československej republiky, v roku 1938.¹¹

V období prvej republiky sa stal hraničný úsek pri Komárne v dvoch prípadoch stredobodom vážnejších akcií smerujúcim proti nemu. Prvým prípadom bol tragicky sa končiaci útok maďarských robotníkov z praveho brehu Dunaja 1. mája 1919, ktorého konečným dôsledkom bolo zmasakrovanie časti útočníkov. Druhý prípad, ktorý mal šťastnejší koniec, sa stal niekoľko dní po mníchovskej konferencii, keď už aj do Komárna dorazila správa o tom, že československá vláda uznala právo na sebaurčenie pre všetky národnosti žijúce v republike. 4. októbra z katolíckeho kostola vychádzajúci a maďarskú hymnu spievajúci dav sa totiž intuitívne odobral k uzavretému Alžbetinmu mostu, ktorý bol pre nich symbolom trianonskej krivdy, a hrozilo, že československá stráž začne strieľať medzi ľuďmi.¹² No pár triezvejších účastníkov presvedčilo dav na ústup, a takto sa demonštrácia neskončila tragédiou. Jeden vtedajší študent benediktínskeho gymnázia vo svojich spomienkach rekonštruoval vtedajšie udalosti takto: „V dverách kostola sa objavil študent Vince Győri, ktorí niesol v ruke maďarskú zástavu. Dav ho hlasno žiadal, aby vyniesol zástavu z kostola na ulicu. Po tom sa celý dav pobral smerom k mostu, cez ktorý prechádzala štátna hranica. Medzitým vedľa zástupu ľudí sa objavili policajti a žandári. Chceli zakročiť, ale ľudia začali spievať maďarskú hymnu. Počas hymny aj policajti a žandári stáli v pozore, a čakali kedy ľudia skončia spievaním. Medzitým demonštranti už dosiahli predmostie. Vtedy sa pred nich postavil Lajos Csütörtöki, ktorý bol zamestnaný na bytovom oddelení polície, a ktorý upozornil demonštrantov na to, aby už nešli ďalej, lebo stráž, ktorá

¹⁰ Komáromi Lapok, 21. februára 1919, s. 1.

¹¹ V horúcom roku 1938 štátne hranice sa stali dôležitou scénou vzájomného odkazovania si, a to nielen v Komárne ale na celom hraničnom úseku medzi Maďarskom a ČSR. Napríklad oproti colnému úradu v obci Petrovce, patriacej do okresu Jesenské, členovia maďarskej pohraničnej stráže vyložili z kameňov 3×4 m veľkú mapu Uhorska, do ktorej napísali slogany „Nie, nie, nikdy!“ a „Tak bolo, tak bude!“ Podobný prípad sa stal aj v Bielovciach, kde na brehu rieky patriaceho k Maďarsku, vyložili iredentistické slogany z bielych kameňov. NA ČR, f. AMV-PMV 225, k. 1094, 8069/1938.prez. Iredentistická propaganda v pohraničí.

¹² SNA, f. KÚ BA, k. 255, 62165/1938.prez

chránila most, bola vystrojená vysokovýkonnými zbraňami. Nechod'te ďalej – kričal na dav. Najprv kričal, potom už naliehavo prosil – a stal s zázrak. Pochodujúci dav sa zastavil, ešte raz zaspieval hymnu, obrátil sa, a na ten deň sa skončil s demonštráciou.“¹³ Komárňanci ešte mesiac museli počkať na to, aby z mosta boli odstránené zátarasy a aby mohli voľne prejsť na druhú stranu.

Celkovo musíme konštatovať, že dve časti rozdeleného mesta prežívali problémy vyplývajúce z reality hraníc rôznymi spôsobmi. Pre „slovenské“ Komárno bola nová štátoprávna situácia veľkým krokom dozadu, keďže v Československej republike sa z municipálneho mesta (na území Slovenska boli len štyri také mestá: Bratislava, Košice, Banská Štiavnica a Komárno) stala veľkoobec. Strata pravého brehu Dunaja zapríčinila pre mesto veľké hospodárske problémy. Tak z hospodárskeho, ako aj z spoločenského hľadiska veľkou stratou pre mesto bolo aj to, že na pravej strane ostala pre mesto veľmi dôležitá železničná trať a železničná stanica. V dôsledku toho, že južná, na pravom brehu Dunaja sa rozprestierajúca časť župy bola v podstate priemyselnejšia ako časť na ľavom brehu, mesto stratilo aj veľkú časť svojho ekonomického zázemia, a v značnej miere poklesol aj počet pracovných príležitostí pre mestské obyvateľstvo. A keďže počas roku 1919 zatvorili najväčší závod na ľavom brehu, továreň na výrobu munície (kde predtým pracovalo 4000 ľudí),¹⁴ v meste nezostal žiadny väčší priemyselný podnik. Logickým dôsledkom týchto zmien bola to, že v Komárne v období medzi dvoma svetovými vojnami nezamestnanosť vždy presahovala slovenský priemer.

V dôsledku ekonomických problémov malo mesto trvalé finančné problémy a v tridsiatych rokoch zbankrotovalo. Výsledkom toho sa rozhodnutím Krajinského úradu v roku 1935 rozpustilo mestské zastupiteľstvo a do čela mesta bol vymenovaný vládny komisár, ktorým sa stal riaditeľ banky, Jenő Nagy, ktorý mal dobré vzťahy s ministrom Ivanom Dérerom. Tento stav sa zachoval do roku 1938, kedy sa konali voľby do obecných zastupiteľstiev, v ktorom post primátora získala opozičná Zjednotená maďarská strana.

Na pravom brehu sa rozprestierajúce Nové-Komárom (Új-Komárom), ktoré do roku 1918 bolo vlastne len obyčajnou obcou, paradoxne vedelo profitovať z rozdelenia. Keďže obec niekoľko rokov ešte ostala sídlom Komárňanskej župy, v Novom-Komárome sa zriadili úrady, budovala sa infraštruktúra, a rýchlo rástol počet obyvateľov. Kým v období štátneho prevratu malo mesto sedem ulíc, v roku 1938 bol ich počet už 40.¹⁵

Maďarsko-československé štátne hranice oddeľovali od seba dve odlišné štátne zriadenia: československú demokraciu liberálneho rázu a konzervatívny, autoritatívny systém panujúci v Maďarsku, čo bolo celkom logicky citeľné aj v rozmýšľaní obyvateľov miest na jednej, či na druhej strane Dunaja. Jednou z dôležitých a nezodpovedaných otázok odbornej literatúry zaoberajúcou sa Maďarmi žijúcimi na Slovensku je, či sa tunajší Maďari stali za dvadsať rokov života v Československu, inými Maďarmi, ako Maďari žijúci v Maďarsku. Inými slovami, či existoval v danom období mnohými prízvukovaný

¹³ SZÁMADÓ, E. – TURI, Zs.: Komárom, 1938–1945. A Felvidék visszacsatolása és komáromi következményei a korabeli sajtó és dokumentumok tükrében. Komárom 2008, s. 82.

¹⁴ MÁCZA, M.: A politikai erőviszonyok alakulása egy dél-szlovákiai határvárosban az első Csehszlovák Köztársaság idején (Komárom 1919–1938). In: Új Mindenes Gyűjtemény 1. Bratislava – Pozsony 1981, s. 92.

¹⁵ Komárom város hivatalos honlapja (Oficiálna webová stránka mesta Komárom). <http://www.komarom.hu/komaromrol.php>

tzv. „duch Horného Uhorska“ (felvidéki szellem), pod ktorým v podstate rozumeli demokratickejšie zmýšľajúcich Maďarov, citlivejších voči sociálnym otázkam a zodpovedných vo veci ach verejných.

Na túto otázku tento príspevok nevie a ani nechce dať odpoveď, ale musíme vidieť to, že prísne strážené hranice indukovali akési odcudzenie, alebo rozvíjanie sa iným smerom medzi Maďarmi žijúcimi na jednom, alebo na druhom brehu Dunaja. Táto diferenciácia sa začala hneď v roku 1919, najmä preto, lebo Maďari žijúci na jednom, alebo druhom brehu Dunaja už mali iné záujmy, a preto čím ďalej, tým jednoznačnejšie vnímali toho druhého ako rozdielneho. Prvou stopou tohto postoja je článok uverejnený v časopise Komáromi Lapok na začiatku roku 1919, v ktorom sa s hospodárskymi problémami trapiaci Komárnanci z ľavého brehu obracajú na obyvateľov žijúcich na pravom brehu nasledujúcimi vetami: „Cez Dunaj sa k vám ozývame naši maďarskí bratia: nepovažujte nás za cudzincov (...) Dnes, keď smútok hryzie naše duše, prečo ste sa odvrátili od nás a prečo ste nás opustili? Hoci jedno vládne nariadenie ustanovuje, že na okupované územia sa nesmie dopraviť tovar. Áno, ale kto je na okupovaných územiach? Od koho máme očakávať potraviny, cukor, mlieko, drevo na kúrenie, zápalky a iné veci, ak nie od vás?“¹⁶

No skutočné názorové, resp. svetonázorové rozdiely sa vyvíjali len pomaly, a stali sa viditeľnými iba po 2. novembri 1938, po prvej viedenskej arbitráži, keď sa Maďari žijúci na Slovensku a Maďari žijúci v Maďarsku, ktorí žili od seba oddelene dvadsať rokov, bezprostredne mohli konfrontovať. V tomto období medzi Maďarmi žijúcimi buď na jednej, alebo na druhej strane Dunaja sa vedľa pocitu radosti z znova zjednotenia objavil sem-tam aj pocit averzie, zdržanlivosti a nedôvery.

Pekným príkladom tohto postoja je ten opis, ktorý zachytáva pocity Komárnancov z ľavého brehu, keď po dvadsiatich rokoch po prvýkrát mohli prejsť do maďarského Komáromu na pravom brehu, a kde sa stretli s dobovou maďarskou architektúrou, pre ktorého bol charakteristický, pompézny, novobarokový štýl: „S nepriateľskou pýchou sa na nás pozerali tieto budovy, a my sme zoči-voči stáli ich cudzej okrase. Niečo mi zvieralo hrdlo. Asi ten cudzí, mdlý vzduch, ktorý sa šírila z týchto budov. Nikdy som necítil natoľko splenglerovskú pravdu, ako práve tu, že každé umelecké dielo nutne nesie na sebe známku toho obdobia, Zeitgesichtu, v ktorom bolo vytvorené. Priestor zaplňalo duchovno, ktoré Gyula Szekfű nazval neobarokom: maďarská dekadencia... Ako žijúci anachronizmus hľadel na nás čoraz cudzejšie jedna koncepcia a strnulý, nadutý sebaklam tzv. 'konsolidačného', 'kresťanského kurzu' a 'kultúrnej prevahy' (...) V tejto revelácii radničného námestia bol zárodok všetkého sklamanie a konfliktov, ktoré vyniesol nevyhnutne na povrch po omámených a nadšených dňoch oslobodenia dvojake, za dvadsať rokov sa rozdielne vyvíjajúce duchovno.“¹⁷

Ale s podobným vytriezvením pozerali Maďari zo slovenského Komárna aj to, že tých, ktorí prvé dni po zrútení trianonských hraníc vo veľkom počte navštívili „oslobodené mesto“, nezaujímal osud a život menšinových Maďarov, ale prišli len kvôli tomu aby skupili celý sortiment tamojších obchodov, hlavne lacné Baťa-topánky.¹⁸

¹⁶ Komáromi Lapok, 25. januára 1919, s. 1.

¹⁷ IKVAY, L.: Újkomáromi kontraszt (felszabadulási élmény). Új Élet, 1939, č. 5–6. s. 321–322.

¹⁸ Je málo známe, že závody na výrobu topánok ako aj obchody Baťa, ktoré fungovali na arbitrážnom území, už počas októbra boli pretransformované, a začali fungovať pod menom Cikta.

Samozrejme, tak ako sa po dvadsiatich rokoch Maďari žijúci na Slovensku čudovali niektorým maďarským javom, tak boli ohromení Maďari žijúci v Maďarsku tunajšími pomermi a mentalitou. Tento úžas charakterizoval aj toho Sándora Máraiho, ktorého rodným mestom boli Košice, a ktorý mal určite oveľa viac poznatkov o československých pomeroch, ako mali iní. Nasledujúci text sa zrodil práve z jeho skúsenosti z Komárňanských reštaurácií: „V reštauráciách je veľa ľudí, je tam hlasno, turisti a spomínajúci: v mestách na Hornej zemi si hľadá svoje spomienky jedna celá generácia. Obed je chutný a lacný, obsluha ochotná a rýchla a predsa, v celom je niečo cudzie: to je ešte ten iný štýl, táto reštaurácia, toto moderné, toto bez jedálneho lístka, tento lacný neúprosný systém menu (...) akosi je tu všetko iné, ako na druhom brehu Dunaja. Personál je ochotný, ale inak, ako na druhej strane, v celom je niečo davové, a musím povedať, že toto správanie, tento štýl, táto celá zmena, ktorej možno nájsť stopy a chuť už iba v spôsobe života, nie je ani protivná. Tu dvadsať rokov ináč žili ľudia, mali viaceré problémy, v utrpení a s tým všetkým sa naučili novému rytmu života, v ktorom nie sú výnimky. Demokracia je tajomný proces a nemožno ju zameniť so zlým správaním sa. Táto 'baťovská' demokracia nechala svoju stopu na spôsobe života na prinavrátených územiach, a keď aj jej duch a hlas je cudzí, nie to bolo najhoršie, čo Česi spáchali proti nám...“¹⁹

Mesto rozdelené etnickou hranicou

Pričom Trianon rozdelil existujúce regióny, vytvoril aj nový región, ktorý môžeme nazvať Južným Slovenskom. A hoci Elena Mannová v štúdií s názvom *Southern Slovakia as an Imagined Territory*²⁰ opisuje Južné Slovensko ako imaginárny región, ktorého hranice sa nedajú určiť, ja sa predsa domnievam, že môžeme hovoriť o existujúcom a vymedzenom regióne, ktorý sa dal určiť na etnickom základe. Totiž Južné Slovensko v dobovom diskurze znamenalo striktnou jazykovou hranicou vymedzený priestor, kde žilo maďarské obyvateľstvo, a kde v tom období tvorilo významnú väčšinu.

Medzi dvoma svetovými vojnami Južné Slovensko javilo dvojitý obraz. Život vidieka – aj napriek príchodu československých kolonistov, obchodníkov, úradníkov – zostal takmer nedotknutý a zachoval svoj etnický maďarský charakter, ale mestá prešli výraznou etnickou transformáciou, a stalo sa z nich viacjazyčné, multikultúrne prostredie. Nebola to multikulturalita v dnešnom slova zmysle, lebo etnické skupiny žijúce v jednom meste vytvárali navzájom sotva komunikujúce, paralelné štruktúry.

Základom členenia mestského spoločenstva bol etnický pôvod, ale nie bezpodmienečne len ten, lebo bariéry neboli vytvorené len medzi Maďarmi a menšinu tvoriacimi Čechmi a Slovákmi, ale komunikácia viazla aj medzi pôvodnými obyvateľmi a novými prisťahovalcami. To, že medzi starými a novými bol rozdiel občas silnejší, ako etnický pôvod, dokazuje aj príklad na okraji Južného Slovenska sa rozprestierajúcej Bratislavy, kde, ako píše Daniel Luther: „proti sebe stáli spravodliví zástancovia 'starých pomerov' ... nábožní veriaci, starousadlíci, budovatelia a živitelia miest..., a proti nim rovnako

¹⁹ MÁRAI, S.: *Ajándék a végzettől*. Budapest 2004, s. 181.

²⁰ MANNOVÁ, E.: *Southern Slovakia as an Imagined Territory*. In ELLIS, S. – EßER, R. (eds.): *Frontiers, regions and identities in Europe. Thematic work group. 5. Frontiers and identities*, 2009, s. 185–204.

spravodliví predstavitelia nových pomerov“.²¹ A hoci do prvej skupiny patrili v podstate Maďari a Nemci a do druhej Česi a Slováci, pozícia praobyvateľov Slovákov nebola taká jednoznačná, keďže spoločenské konvencie žili naďalej, a – upozorňuje Luther – Slováci narodení v Bratislave komunikovali viac s Maďarmi, ako s Čechmi.

Dobrá zbierku rozdielov medzi zvyklosťami pôvodných obyvateľov a prisťahovalcov zobrazuje Peter Salner vo svojej knihe *Taká bola Bratislava*, ale môj obľúbený príklad je predsa od Rezsőa Peéryho, podľa ktorého, kým z bytov pôvodných obyvateľov sa každú nedeľu ráno ozýval hluk vyklepávania mäsa, zatiaľ sa do Bratislavy prisťahovaní Česi vybrali na výlet do Malých Karpát.

Už spomínaný Daniel Luther na príklade Bratislavy uvádza štyri také faktory, ktoré viedli k polarizácii mestského obyvateľstva. A to etnický pôvod, vzťah k novému alebo starému štátu, rozdiely medzi pôvodnými obyvateľmi a prisťahovalcami a rozdiely medzi ekonomickými záujmami.²²

V prípade Komárna sú pozorovateľné prakticky všetky štyri faktory, ale v podstate ide predsa o polarizáciu na etnickom základe, lebo ktorýkoľvek faktor zvolíme zo štyroch, na jednej strane sú stále Maďari a na druhej strane československé obyvateľstvo, pretože na rozdiel od Bratislavy, pôvodní obyvatelia Komárna boli takmer výlučne Maďari. Toto rozdelenie nevyhnutne viedlo k tomu, že rozdielne komunity sa vnímali navzájom nediferencovane. Na jednej strane bolo my, na druhej oni, nezávisle od toho, že jednotlivé komunity aj samé boli silne rozvrstvené.

V maďarskom povedomí je predprevratové Komárno zaknihované ako čisto maďarské mesto, túto mienku potvrdzujú aj štatistiky. V roku 1910 totiž z o niečo viac ako 18 tisíc obyvateľov mesta 89% tvorili Maďari, a 5,6% Nemci.²³ Napriek celouhorskému trendu sa medzi rokmi 1880 a 1910 počet Slovákov v meste zdvojnásobil. V roku 1880 to bolo 314 osôb (2,4%), v roku 1910 už 667 osôb, čiže 4,1%.

Hoci na začiatku tejto štúdie som klasifikoval Komárno do roku 1919 ako jednojazyčné mesto, je dôležité uviesť, že aj keď bola maďarčina dominantná v meste, takmer štvrtina tu žijúcich Maďarov ovládala aj iný jazyk. Najmä nemecký, ale vďaka postaveniu, ktoré malo Komárno v celoštátnom obchode v meste sa často zastavili aj Slováci, a preto ani slovenčina nebola neznáma a cudzia pre obyvateľov Komárna. Najčastejšími slovenskými návštevníkmi boli tí slovenskí pltníci, ktorý sprevádzali svoj drevený tovar cez Váh celkom do Pešti, a ku ktorým – ako píše József Liszka – maďarskí obchodníci z Komárna posielali svoje deti učiť sa po slovensky.²⁴ Títo slovenskí pltníci pred rokom 1918 z času na čas takmer zaplavili celé mesto, mali svoju krčmu, kostol, kde chodili a boli súčasťou obrazu mesta. Komárňanské noviny ešte aj po prevrate veľkou dávkou sympatie písal o nich: „Cez sviatky a nedele nábožní Slováci zaplnili kostol svätého Ondreja. Často chodili aj k holičovi. (Nečudo že doteraz som bradatého Slováka ani raz nevidel, a aj fúzatého málokedy.).

²¹ LUTHER, D.: Polarizácia bratislavskej spoločnosti v prevrate roku 1918. In SALNER, P. – LUTHER, D. (eds.): *Etnicita a mesto. Etnicita ako faktor polarizácie mestského spoločenstva 20. storočí*. Bratislava 2001, s. 29.

²² Tamtiež, s. 31.

²³ KEPECS, J. (ed.): *A felvidéki települések nemzetiségi (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban (1880–1941)*. Budapest 1996, s. 42.

²⁴ LISZKA J.: *Populáris kultúra*. Somorja 2010, s. 407.

Najčastejšie tam, kde namiesto peniazi akceptovali aj kyjak, čo bolo ich platidlom. (...) Vtedy ešte často ozýval na našich uliciach – oveľa častejšie ako dnes – volanie: ‘ablako-o-o-ót drótozni’ (drôtovať okno) a ‘borovička borova’.²⁵ Po vzniku Československa však preprava slovenského dreva na juh sa skončila, slovenskí pltníci sa vytratili z mesta, a preto prvé roky po prevrate tu bolo počuť slovenské slovo menej ako pred rokom 1919.

Táto situácia však postupne sa začala meniť, keďže od leta 1919 začali sa sem sťahovať Česi a Slováci. Vtedy však už nešlo o prirodzenú imigráciu, ale hlavne o cieľavedomé posilnenie štátotvorného živlu na južných hraniciach nového štátu. Medzi pôvodných obyvateľov Komárna však nových prisťahovalcov už nesprevádzala taká sympatia, ako pltníkov.

Prisťahovali sa sem najprv armádne jednotky, lebo v meste sídlila vojenská posádka, potom úradníci, obchodníci atď. a v dvadsiatich rokoch aj Slováci z tých poľnohospodárskych kolónií, ktoré boli založené okolo Komárna. Jeden z hlavných ideológov kolonizácie, Ivan Daxner, plánoval založiť v okolí mesta celkovo 18 kolónií, čo by radikálne zmenilo etnické pomery okolia Komárna.²⁶ Tento plán bol však zrealizovaný len čiastočne.

Vďaka tejto imigrácii, v roku 1930 už viac ako tretina obyvateľov 21 tisícového Komárna sa narodila v iných okresoch. Z toho 5251 osôb sa prisťahovalo sem z iných okresov Slovenska (z toho približne polovica z okresov ktoré boli obývané Slovákmi) a 2560 osôb z Čiech a z Podkarpatskej Rusi.²⁷ Práve táto imigrácia nemaďarského obyvateľstva prvom rade zapríčinila, že podiel maďarského obyvateľstva Komárna v roku 1930 sa znížil na 61%, kým za Čechoslovákov sa považovalo už 25% obyvateľov mesta.

Pôvodní obyvatelia mesta a prisťahovalci mali v miestnom spoločenstve rozdielne pozície. Prvovýrobcovia aj naďalej pochádzali takmer výlučne z pôvodných obyvateľov, ale oni tvorili aj väčšinu remeselníkov. Podľa výskumov Eleny Mannovej v roku 1929 68% komárňanských remeselníkov bolo Maďarov, 27% Židov (ktorých materinským jazykom bola tiež maďarčina a boli tiež pôvodní obyvatelia) a iba 5% bolo Čechoslovákov.²⁸ Avšak 37% súkromných úradníkov a 54% mestských úradníkov bolo československej národnosti.²⁹

Takto vytvorené dve komárňanské komunity žili síce bok po boku, ale od seba navzájom do značnej miery izolovane, čo sa ukázalo a bolo dobre citeľné najmä v kultúrnom živote a pri symbolických aktoch. Ako už spomínaná Elena Mannová naznačila, izolovanosť sa prejavila aj v tom, že zo 74 v Komárne fungujúcich spolkov iba 19%

²⁵ Komáromi Lapok, 20. septembra 1919, s. 2.

²⁶ DAXNER, I.: Vnúťorná kolonizácia na Slovensku. Bratislava 1924, s. 33. Ohľadom kolonizácie južného Slovenska pozri SIMON, A.: Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között. Somorja 2008.

²⁷ Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl III. Ostatní data demografická. Praha 1937, s. 204–211.

²⁸ MANNOVÁ, E.: Konštrukcia menšinovej identity v mestskom prostredí. [Maďari v Komárne a v Lučenci 1918–1938.] In SALNER, P. – LUTHER, D. (eds.): Etnicita a mesto. Bratislava 2001, s. 113.

²⁹ KÖVÁGÓ, J.: A szlovákiai magyar nyelvterület városai. Budapest 1946, s. 30–31.

malo zmiešané členstvo, ostatné mali výlučne maďarských alebo československých členov a jazyk.³⁰

Počas všedných dní a pri práci bola interakcia medzi dvoma etnikami nevyhnutnosťou, ale počas sviatkov bola medzi nimi ostrá hranica. Obzvlášť cez dvadsiate roky bolo príznačné, že maďarské obyvateľstvo sa úplne odmietlo zúčastniť štátnych sviatkov Československej republiky: nezúčastnilo sa ani októbrových slávností, ani slávností na počesť narodenín T. G. Masaryka. Demonštrovali tým, že ostali doma a nevyvesili ani štátne vlajky.

A keďže štátna moc zakázala všetky maďarské národné sviatky, tak obyvatelia Komárna nemohli verejne osláviť ani deň svätého Štefana, ani 15. marec, výročie maďarskej revolúcie roku 1848. Maďarské sviatky sa ocitli za zatvorenými dverami kostolov a spolkov. Nejaká úľava v tomto smere sa ukázala od polovice dvadsiatych rokov, keď sa už aj predstavitelia miestnych Maďarov zúčastňovali oficiálnych štátnych sviatkov, a niektorý z nich už aj svoje domy ozdobili československou zástavou. Na slávnosti, ktorá sa konala pri príležitosti desiateho výročia založenia republiky, dňa 28. októbra 1928 už sa zúčastnili a aj vystúpili s programom študenti maďarského benediktínskeho gymnázia.³¹ Ako sa však zo spomienok bývalého žiaka gymnázia, Imre Vargu ukáže, maďarskí študenti sa zúčastnili na oficiálnych štátnych slávnostiach len pod hrozbou trestu.³²

Problematickosť sviatkov a slávností dokumentuje aj prípad z roku 1925, kedy mesto slávil sté výročia narodenia veľkého rodáka mesta, Móra Jókaiho. Na tejto slávnosti sa síce miestne československé obyvateľstvo nezúčastnilo, ale v zastúpení vlády prišiel bratislavský župan Metód Bella. Na druhej strane sa však mesto neoblieklo do sviatočného rúcha, lebo ako Slovenský denník napísal: „Ponevác bolo jasné, že slovenské Komárno sa nemôže zdobiť s maďarskými zástavami, a ponevác československé alebo slovenské zástavy vyvesiť nechceli, radšej nechali mesto neozdobené.“³³

Otázka sviatkov súvisí s tým, ako bola chápaná história v ponímaní týchto dvoch komunít. Transparentným príkladom tohto dvojakého videnia sú udalosti z 1. mája 1919. Ako vieme, ten deň robotníci z Győru a z Komáromu (ktorí boli presvedčení, že aj v Československu dôjde k bolševickej revolúcii) podnikli útok proti československej vojenskej posádke Komárna, a chceli obsadiť mesto. Útok mal tragické následky, československé vojsko zatlačilo útočníkov na Alžbetin ostrov, a tam z doteraz nevyjasnených príčin približne 200–300 maďarských útočníkov zmasakrovalo.³⁴

Ako vysvitá z vypracovaného materiálu dvoch komárňanských úradníkov, československá komunita mesta považovala 1. máj z r. 1919 za jeden z najdôležitejších momentov založenia československého Komárna, vyhratú bitku hodnotila ako základný mýtus, a vyzdvihla v prvom rade hrdinstvo vojakov brániacich mesto: „Čech a Slovák ruka v ruke, keď bolo treba dať život za svoju drahú vlasť, za oslobodenie Slovenska, ktorého neod-

³⁰ MANNOVÁ, E.: Konštrukcia menšinovej identity v mestskom prostredí. [Maďari v Komárne a v Lučenci 1918–1938.] In SALNER, P. – LUTHER, D. (eds.): Etnicita a mesto. Bratislava 2001, s. 135.

³¹ Tamže, s. 126.

³² Rozhovor s Imre Vargom. Fórum inštitút pre výskum menšín. Zbierka rukopisov.

³³ Slovenský denník, 24. februára 1925, s. 1.

³⁴ Hoci o útoku sa už napísalo veľa, na dôkladnú analýzu udalostí sa ešte čaká. Z novšej odbornej literatúry treba spomenúť: HOFMAN, P.: Boj o Komárno. Písne tajné, 2004, č. 5.

deliteľnou súčasťou je aj naše Komárno.“³⁵ V spomínanom náčrte takmer hrdo referujú o tom, že Maďari hromadne skákali do Dunaja, kde sa buď utopili, alebo ich zastrelili. Dokonca vďaka československá komunita na pamiatku v boji padlým 17–19 československým vojakom postavila pomník. Na odhalenie pomníka, postaveného z iniciatívy miestnych organizácií Sokola a Legionárov a čiastočne z darov, došlo 28. mája 1928 na Turíce v pondelok na komárňanskom katolíckom cintoríne, kde obohatilo program viac čestných hostí a rečníkov.³⁶ V zastúpení československej armády tam bol generál Miloš Žák, a osláv sa zúčastnila aj miestna česká a slovenská komunita.

Samozrejme maďarská komunita Komárna videla udalosti úplne rozdielne. A hoci mnohí sa domnievali, že išlo o nezodpovednú akciu, pre veľký počet obetí (z ktorých 19 bolo miestnych) do ich spomienok sa dostala ako tragédia. To naznačuje článok komárňanských listov v roku 1928: „Ešte nevyschli slzy na tvárach, ešte nevybledli čierne šatky smútku, keď sa spomína najstrašnejší 1. máj v Komárne, keď sa rozpráva o tomto dni v malom meste na brehu Dunaja, neprestane bedákanie a potlačené nariekanie: prvý máj ostane navždy čiernym v pamäti živých, ktorí boli svedkami noci hrôzy.“³⁷

Aj maďarské obete (tam pochovaných 120 ľudí) dostali na miestnom cintoríne pomník, hoci až do dnešného dňa sa nepodarilo zistiť, že kto a kedy ho postavil. Spomienkové oslavy v dvadsiatych rokoch naznačujú, že pomník nebol dejiskom všeobecných mestských osláv, ale bol dejiskom kladenia vencov, organizovaným maďarskými komunitami z Komárna a na ľavicový pôvod poukazuje aj maďarskojazyčný nápis na pomníku: *na pamiatku našich súdruhov*. Je samozrejmé, že na oslavách konajúcich sa pri československom pomníku sa nezúčastnili miestni Maďari, a pri hrobe maďarských obetí neboli československí spomínajúci.

* * *

Ako o tom svedčili aj hore uvedené príklady, Komárno medzi dvoma svetovými vojnami bolo rozdeleným mestom vo viacerých ponímaniach, čo postihovalo rovnako, bez ohľadu na národnosť, obyvateľov žijúcich buď na jednom, alebo na druhom brehu Dunaja, ale najviac ťažilo plecيا Maďarom, žijúcim na ľavom brehu. Práve oni, čiže príslušníci maďarskej menšiny, sa dostali medzi dve priečky, a stala sa z nich izolovaná komunita, ktorá s mestom na druhej strane rieky nemohla, s československým obyvateľstvom svojho mesta nechcela pestovať styky.

Na druhej strane však život na rozhraní má aj svoje kladné stránky, lebo maďarská komunita žijúci v Komárne bola obohacovaná z dvoch strán, jednak z Maďarska, jednak od slovenského (československého) národa. A toto bohatstvo neznamenal len jazykové bohatstvo, ale v prvom rade také kultúrne bohatstvo, ktoré prevyšuje početné nevýhody menšinového bytia.

³⁵ NOVÁK, E. – BELLÁK, M.: Obsadenie mesta Komárna a maďarský bolševický útok dňa 1. mája 1919. Komárno 1929.

³⁶ BESE, L.: Egy komáromi május 1. A szigeti csata elfelejtett története. Diplomová práca. Komárno 2011. s. 47.

³⁷ Komáromi Lapok, 1. mája 1928. s. 1.

Town on borders. Komárno divided by state and ethnical border in 1920s and 1930s

Attila Simon

New Hungarian-Czechoslovakian border divided lively regions. Komárno/Komárom district was affected heavily, including the town of Komárno that lost its Új Szőny suburb, which had been joined to the town since 1896. This resulted in isolation and self-isolation of Komárno citizens. However, there were some advantages, including the mind shift to democracy and social feeling, which happened in most Hungarians living in Czechoslovakia, and cultural progress caused by living on the edge between two cultures.

„KTO BUDE MOJIM MILOVANÝM?“

Vývoj „sobášneho trhu“ ako indikátor „pohraničnej výmeny“
v rozdelenom Komárne (1900–1940)

Éva Kovács

Možnosti „merania“ kultúrnej výmeny

V doterajších štúdiách sme skúmali vzťah medzi hranicou a identitou s pomocou kvalitatívnych metód humanitných vied, s pomocou naratívnych životopisných interview a analýz diskurzov miestnej tlače. Teraz sme sa pokúsili o analýzu tých demografických a štatistických indikátorov, ktoré nám umožňujú kvantifikovať jednotlivé zvláštnosti vzťahu medzi identitou, hranicou, ako aj vzájomnou „výmenou“ v rámci tohto vzťahu. Východisko pre podobné výskumy tvoria obyčajne sčítania ľudu a ďalšie oficiálne súbory, z ktorých môžeme rekonštruovať počty obyvateľstva a údaje k náboženstvu, materinskému jazyku, pohybu obyvateľstva, zamestnaneckej štruktúre a pod. Tieto agregované údaje sú vo všeobecnosti súbornými výsledkami z miestnej, regionálnej alebo celoštátnej úrovne, ktoré síce možno interpretovať, ale nedajú sa z nich získať – kvôli absencii pôvodnej databázy – žiadne nové údaje. Keďže prístup k originálnym sčítacím hárkom je vo všeobecnosti nemožný (hárky boli zničené, resp. nie sú skúmateľné), môžeme overovať naše hypotézy, ktoré spočívajú na štatistických súpisoch a verejne prístupných údajoch, len tak, že zostavíme nové kvantifikovateľné pramene.

Presne takúto situáciu máme aj pri demografických indikátoroch nami skúmaného mesta – Komárna.¹ Pre zadefinovanie nových smerov kultúrnej výmeny by sme teoreticky mali mať k dispozícii početné indikátory ako vnútroštátna migrácia a údaje o vysťahovalectve, registrované prechody hraníc, údaje o situácii na trhu pracovných síl, obrat v priemyselnom a živnostenskom sektore, dynamika pohybu vlastníckych pomerov, zmeny v zamestnaneckej štruktúre, spolkový život a pod. Že tomu tak nie je, vyplýva

¹ Preklad textu je urobený výberovo z nemeckého rukopisu KOVÁCS, É.: „Wer wird meine Liebste sein?“ Ein Indikator für den „Grenzaustausch“: Die Entwicklung des „Heiratsmarktes“ im zweigeteilten Komárom (1900–1940). Vyšlo po maďarsky s textovými odchýlkami v Maďarsku KOVÁCS, É.: A „házassági piac“ alakulása Komáromban (1900–1940). In: HORVÁTH, Zs. – LUGOSI, A. – SOHAJDA, F. (eds.): Léptékváltó társadalomtörténet. Budapest 2003, s. 366–394 a s viacerými rozšírenými databázami aj na Slovensku KOVÁCS, É.: A határ és a „házassági piac“ Komáromban 1900–1940. In: VAJDA, B. (ed.): Államhatár és identitás: Komárom/Komárno. Komárom 2011, s. 59–94. Pozn. prekladateľ'a.

V slovenskom preklade používame názov Komárno pre mesto v podmienkach Uhorska, ako aj pre československú časť rozdeleného mesta na ľavom brehu Dunaja po roku 1918. Pre maďarské mesto na pravej strane Dunaja v medzivojnovom období používame názov Komárom-Újváros (Komárom-Nové Mesto) a pre znovuzjednotené mesto po viedenskej arbitráži názov Komárom. Pozn. prekladateľ'a.

jednak z neustále sa meniacej hranice, a jednak možno tento stav vysvetliť okolnosťou, že archívne fondy uchováajúce menované indikátory boli z väčšej časti zničené, zvyšok sa stratil a čo napriek všetkému zostalo, zmizlo väčšinou aj z vlastných miest.²

Pramene

Ako možnosť najľahšej cesty sa ukazuje výskum sobášnych registrov. Na území Uhorského kráľovstva zaviedli občianske vedenie matrik v roku 1895 a od tohto času sa stalo povinnosťou prihlásiť každú svadbu nielen u príslušného cirkevného spoločenstva, ale aj na samospráve. Sobášne registre obsahovali podľa vzoru moderného štátu jednotným spôsobom zachytené meno ženicha a nevesty, ich dátumy narodenia, vtedajšiu náboženskú príslušnosť, miesta narodenia a bydliska, ďalej mená a bydliská dvoch svedkov a miesto na ďalšie poznámky. Tak sme mohli na základe jedného záznamu v registri dostať údaje až o štyroch osobách.³

Až keď sme začali so zberom údajov, museli sme konštatovať, že z doteraz nepochopiteľných dôvodov chýbajú údaje o miestach narodenia na maďarskej strane od roku 1910 a na československej strane pre celé skúmané obdobie. Ešte komplikovanejšia sa ukázala byť situácia, keď sme zistili, že v publikáciách Československého štatistického úradu (ČSSÚ), ktorý pracoval v medzivojnovom období, sa objavujú údaje o mieste narodenia, ako aj o národnosti mladomanželov, len ako celoročne zachytené a na lokálnej úrovni agregované údaje. Z jedného oznámenia ČSSÚ vyplýva, že tieto údaje boli zbierané na osobitných hárkoch, ktoré štátne úrady posielali štvrťročne do pražského ústredia ČSSÚ. V súčasnej fáze nášho výskumu dúfame, že tieto hárky sa budú dať nájsť a vyhodnotiť v archíve ČSSÚ, čím budeme môcť doplniť našu databázu aj o údaje o miestach narodenia a národnosti mladomanželov. V tomto príspevku sa môžeme pokúsiť len o „polovičnú“ rekonštrukciu celkového „sobášneho trhu“, teda pre jednotné Komárno pred rokom 1910 a pre obdobie po opätovnom spojení mesta od roku 1938 (Komárom).

Metódy

Zo sobášnych registrov sme vybrali všetky údaje za každý piaty rok obdobia 1900–1940. Išlo o 1 572 sobášov. V súlade so súčasnými zákonmi o ochrane osobných údajov sme sobášne registre analyzovali anonymnou formou. Tým nám odpadla aj možnosť dospieť k etnickému pôvodu mladomanželov na základe osobných mien, túto metódu

² Archívne dokumenty mesta Komárna zostali po roku 1919 na slovenskej strane. V roku 1938 po opätovnom zjednotení mesta boli dokumenty z Komáromu-Újvárosu z obdobia 1919–1938 prenesené na ľavú stranu Dunaja a odvtedy sa nedostali späť. V dôsledku centralizácie bol komárnanský archív spredu roku 1919 a archív mesta Komárom-Újváros z obdobia 1919–1938 preložený do štátneho archívu v Nitre. Každý presun znamenal skartáciu a stratu dokumentov. Rozdelenie Československa znovu skomplikovalo neraz chaotické diskusie o pôvode prameňov.

³ Kópie sobášnych registrov pre Komárom a Komárno neboli pre sledované obdobie na základe zvyklostí a zákonných predpisov v regionálnych archívoch zachované. Pre potreby nášho výskumu sme museli pracovať s originálnymi dokumentami, ktoré sú pre obdobie 1920–1938 pre Komárom-Újváros uložené v Komárome, pre obdobie 1900–1920, pre zjednotené mesto po roku 1938 a pre slovenské Komárno v období 1920–1930 zase v slovenskom Komárne. Na tomto mieste by som sa chcela poďakovať úradníkom v oboch mestách za ich nevyhnutnú potrebnú pomoc pri zbere údajov.

však aj tak považujeme v prípade súboru z 20. storočia za zavádzajúcu, ktorá nevedie k cieľu.⁴ Zhromaždili sme všetky dostupné údaje v našich dotazníkoch a vyhodnotili sme ich s pomocou matematicko-štatistického programu SPSS PC+.⁵ Zhromaždené kódy sme použili len v prípade miest narodenia, miestne názvy sme zorad'ovali pod jednotlivé väčšie regióny.⁶

Hypotézy

V našej štúdii vychádzame z toho, že nové štátne hranice, tak ako boli utvorené v dôsledku mierových zmlúv po prvej svetovej vojne, mali vplyv popri mnohých iných oblastiach aj na sobášne zvyky a možnosti, ako aj na „sobášny trh“.⁷ Zmeny sobášneho trhu spôsobovali následne zmeny v štruktúre spoločenských hodnôt a identít.

Na území Uhorského kráľovstva mal každý občan slobodu pohybu a tak sa sobášnemu trhu v rámci krajinských hraníc nekládli žiadne obmedzenia. Súčasne mala hospodárska modernizácia a posilňovanie občianskeho princípu (Verbürgerlichung) za následok sekularizáciu v oblasti viery. Pritom sa odstraňovali – krok za krokom – aj stavovské štruktúry a normy, predovšetkým v mestách. V dôsledku toho boli stále častejšie uzatvárané manželstvá medzi ľuďmi rôznych konfesií, čo poukazovalo na stratu spoločenskej a identifikačnej sily náboženstva. Netvrdíme však týmto, že by na prelome storočí strácali na význame sobášne normy so vzťahom k spoločenským triedam, majetku, príjmu, presťiži a možnostiam mobility. Okrem údajov vzťahujúcich sa na zamestnanie, nemôžeme tieto javy, žiaľ, už rekonštruovať.

⁴ Medzi sociálnohistorickými prácami, ktoré sa zaoberajú analýzou vlastných mien, tvorí práca Zoltána Tótha ojedinelú pozitívnu výnimku (TÓTH, Z.: Mit olvaszt az „olvasztótégely”? In: Regio, 1995, č. 1–2, s. 78–100), hoci aj on zašiel podľa nás vo svojich záveroch ďalej, ako mu umožnili jeho údaje a pramene.

⁵ Na tomto mieste by som sa poďakovala za pomoc Ildikó Barna.

⁶ Na zariadenie lokalít sme použili príručku SEBŐK, L.: Határonkon túli magyar helységnevszótár. Budapest 1997.

⁷ V tomto texte analyzujeme „sobášny trh“ nie so zvyčajnými historicko-demografickými metódami, keďže tie by si vyžadovali osobitné nasmerovanie výskumu, ktorého otázky sa len čiastočne prekrývajú s našimi výskumnými problémami. Okrem toho má historická demografia obmedzenie v tom, že vie len ťažko interpretovať migráciu obyvateľstva. V našom prípade je však práve obrovská teritoriálna mobilita charakteristická pre skúmané obyvateľstvo. Aj so zohľadnením uvedených skutočností vychádzame z týchto metodických príručiek a prác: HENRY, L. – BLUM, A.: Techniques d'analyse en démographie historique. Paris 1988; GOLDSCHIEDER, C. – GOLDSCHIEDER, F. K.: Ethnicity, Religiosity and Leaving Home: The Structural and Cultural Bases of Traditional Family Values, In: Sociological Forum, 3 (1988), 4, s. 525–546; SWEET, J. A. – BUMPASS, L. L.: Religious Differentials in Marriage Behavior and Attitudes. NSF Working Paper No. 15. Madison 1990; HAJNAL, J.: European Marriage Patterns in Historical Perspective. In: GLASS, D. V. – EVERSLEY, D. E. C. (eds): Population in History. London 1965; TOLNAY, S. E. – GRAHAM, S. N. – GUEST, A. M.: American Family Building Strategies in 1900: stopping or spacing. Demography, 21 (1984), s. 9–18.

Prirodzene, aj historicko-sociologické výskumy využívajú výdobytky a niektoré výsledky historickej demografie, ale väčšinou len v prípade nábožensky zmiešaných manželstiev a v ich rámci hlavne pri výskume židovsko-kresťanských manželstiev. K tomu KARÁDY, V.: A felekezetek közötti házasságok általános szociológiája a régi rendszert idején. In: KARÁDY, V.: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Budapest 1997, s. 196–249; KOVÁCS, É.: Még egy asszimilációs mutató: a vegyes házasságok alakulása. In: SCHWEITZER, J. (ed.): Évkönyv 1992–1995. Budapest 1995, s. 262–275; Ó. KOVÁCS, J.: Zsidók a Duna-Tisza köznén. Kecksmét 1996, zvlášť s. 130–136, 178–180.

Akceptujeme, že po roku 1920 pokračovali modernizačné tendencie tak v ČSR, ako aj v Maďarsku, a teda, že v oboch nových štátnych útvaroch sa nebránilo ani náboženskej sekularizácii, ani geografickej a spoločenskej mobilite. Našu pozornosť však musíme nasmerovať na dva individuálne fenomény: v Maďarsku viedol prechod politického antisemitizmu k štátnej ideológii ku stagnácii počtu uzavretých židovsko-kresťanských zmiešaných manželstiev (štát a kresťanské cirkvi stupňovali svoj „dozor“ nad dušami ľudí), v ČSR mal zánik tlaku k maďarizácii a zákonne zavedenie Židovstva ako autonómnej etnickej skupiny rovnaké dôsledky.

Významný obmedzujúci faktor v sobášnom správaní tvorila nová štátna hranica. Je známe, že obe mestské časti oddelené hranicou sa od roku 1919 navzájom izolovali a tým sa pretrhli aj všetky príbuzenské a priateľské vzťahy. Aj priechodnosť neskorších hraníc zostávala obmedzená, zvlášť keď išlo o také dlhodobé rozhodnutie ako voľba životného partnera. Na usadenie sa v Československu bolo nevyhnutné získanie štátneho občianstva, čo ani pre miestnych občanov nepredstavovalo ľahkú úlohu. Časť predchádzajúcich migračných tokov prestala a aj „vnútorná“ migrácia sa uberala novými smermi.

Komárno ako rozdelené mesto

Aby sme lepšie pochopili kontext nasledujúceho výkladu, musíme uviesť niektoré nevyhnutne dôležité informácie o meste, resp. o mestách.⁸ Komárno bolo až do trianonskej mierovej zmluvy z roku 1920, presnejšie do konca roku 1918, municipiálnym mestom Uhorského kráľovstva v rámci Rakúsko-Uhorska, teda mestom postaveným na úroveň župy. Ležalo pôvodne len na severnom brehu Dunaja a pri ústí rieky Váh do Dunaja. K administratívnomu zjednoteniu sídiel na oboch brehoch Dunaja prišlo v roku 1896, až dovtedy tvorilo na ľavom (severnom) brehu Dunaja ležiace Komárno samostatné mesto, zatiaľ čo viaceré lokality na druhom (pravom) brehu (Új-Szőny, Csillag-erőd, Igmándi-erőd) boli síce samosprávne autonómne, ale hospodársky a sociálne úzko prepojené.

Vývoj Komárna v období dualizmu bol až do neskorých 80. rokov 19. storočia negatívne ovplyvňovaný industrializáciou. Mesto na brehu rieky, ktoré žilo od stredoveku z dopravy na Dunaji (obchod s drevom a obilím, píly, potravinársky priemysel atď.) sa dostalo s obmedzením plavby a rozširovaním železničnej prepravy do ťažkostí a do nevýhodnej pozície. Železničné trate (Győr–Viedeň, Győr–Budapešť, Viedeň–Budapešť, Viedeň–Bratislava, Budapešť–Bratislava) minuli mesto o približne 40 km. Mesto upadalo až do napojenia sa na železnicu (1885) a postavenia mostov cez Dunaj (1891).

Rovnako záporne vplýval na mestský rozvoj vojenský charakter Komárna, spojený s hradom a pevnosťami. Liberálnejšie spoločenské vrstvy sa neradi usídľovali v meste pevnosťami hermeticky uzavretom od okolitého sveta a vybavenom početným vojenským obyvateľstvom, a to o to viac, že podľa vtedajších noriem nebolo pre vojakov povinnosťou nahradiť škody spôsobené vojenskými udalosťami. Až spojenie jednotlivých častí v roku 1896, výstavba železničnej stanice na pravej strane Dunaja a postavenie mostov

⁸ Pozri k tomu BOROVSZKY, S.: Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város. Budapest, b. r.; MIKOLASEK, S.: Az állami anyakönyvezés Komárom-Esztergom megyében 1895–1995. Budapest 1996; BALOGH, K.: Komárom-Esztergom megye településtörténeti kalauza. Komárom 1996.

cez Dunaj, ako aj strata vojenskej funkcie pevnosti, zapojili mesto znovu do „krvného obehu“ vtedajšieho štátu.

Od zjednotenia správy uplynulo do ďalších zmien len čosi vyše 20 rokov. Pre pravý breh to znamenalo, že jeho existencia ako mesta ležala v období len čosi väčšom ako dve desaťročia, teda od roku 1896. Z pohľadu správy prinieslo rozdelenie mesta novou hranicou úplne novú situáciu. Dovtedy pevne zakotvené mestské inštitúcie, spôsoby a vzťahy boli teraz vystavené vážnym zmenám a na pravej strane nahradené novou samosprávnou jednotkou Komárom-Újváros. Ľavý breh Dunaja nestratil nič zo svojejestskej existencie, o to viac sa však prejavovali hospodárske a sociálne straty. Situovanie železničnej stanice na pravý breh Dunaja skomplikovalo na dlhý čas dopravu, rovnako boli aj tamojšie trhy, podniky, továrne a obchody, promenáda, ale aj staničné pohostinstvo, vnímané ako strata. V desaťročiach pred rokom 1920 sa vďaka výstavbe mostov urobilo z navzájom prepojenej spoločenskej del'by práce zo všetkých lokalít na oboch brehoch jedno skutočné mesto.

O „neobmedzenom“ kontakte medzi oboma časťami mesta možno hovoriť prakticky až od existencie mostov. Predtým, hoci existoval lodný most a medzi oboma brehmi premávali kompy a panoval čulý lodný ruch, pravidelne rozdeľoval oba brehy navzájom či už ľadotok v zime alebo väčšie záplavy. Lodný most sa vtedy presunul k ústiú Váhu a z pravej strany Dunaja sa muselo cestovať na ľavú až cez Budapešť, aby sa odtiaľto dosiahol vlakom protiaľhlý ľavý breh Dunaja. Toto rozdelenie však netrvalo dlhšie ako niekoľko týždňov v roku, inak prechod sem i tam bol neobmedzeným, hoci – ako sme videli – niekedy náročným a finančne nákladným podujatím.

V čase medzi oboma vojnami viazol z viacerých dôvodov rozvoj tej časti mesta, ktoré pripadlo k Československu: väčšinou Maďarmi obývanému mestu boli najprv odňaté mestské práva, potom ho obišli všetky hospodárske zmeny, až kým mu nebola v polovici tridsiatych rokov v dôsledku totálneho rozpočtového bankrotu odňatá samosprávna agenda a mesto bolo postavené pod štátnu kuratelú. Naproti tomu mesto na pravom brehu Dunaja sa počas dvoch medzivojnových desaťročí enormne rozvíjalo, v plnej miere sa v ňom etablovali mestské inštitúcie a infraštruktúra a prist'ahoval sa doň veľký počet nových obyvateľov. Mesto však nemalo žiadne „dejiny“, žiadne historické mýty (ako generála Györgya Klapku a spisovateľa Móra Jókai), nikto ho nedával do súvislosti s historickým Komáromom, všetky uvedené asociácie boli spájané len s ľavým brehom. V roku 1938 sa v dôsledku osudového obratu pripojilo historické Komárno ako veľká obec k hospodársky prekvitajúcemu mestu Komárom-Újváros. Opätovné spojenie Komárna a Komáromu-Újvárosu v roku 1938 dalo podnet ku vzniku len virtuálne veľkého Komáromu.

Najdôležitejšie etno-demografické charakteristiky, Komárna, Komáromu a Komáromu-Újvárosu

Rozšírenie „sobášneho trhu“ narážalo nielen z náboženského, ale aj z etnického hľadiska, na predchádzajúce stavovské štruktúry. Túto skutočnosť však nemôžeme sledovať s pomocou sobášnych registrov, keďže tieto neobsahovali ani údaje o materinskej reči, ani iné, ktoré by poukazovali na národnosť. Na základe údajov zo sčítania ľudu naznačujeme etnické „silové polia“ rozdeleného mesta, v ktorom sa otáznе svadby uzatvárali.

Podľa sčítania ľudu z roku 1900 bolo Komárno prevažne maďarsky hovoriacim mestom. Až 82,7 % obyvateľstva sa hlásilo k maďarskej materinskej reči, zatiaľ čo len 8,1 % sa hlásilo ku slovenskej („tót“) a 7,3 % k nemeckej. Tieto údaje naznačujú, že mesto bolo zachytené v plnej miere maďarizačnou dynamikou. V roku 1910 bol pomer materinskej reči takýto: 89,2 : 3,4 : 5,6 %, pričom ústup slovenského a nemeckého komponentu v plnej miere zodpovedal nárastu maďarského.

Údaje o materinskom jazyku v rokoch 1900 a 1910 odrážajú charakteristické asimilačné procesy prelomu storočí. Podobné maďarizačné tendencie sa mohli zistiť i v ostatných okrajových a národnostami obývaných častiach Uhorska, okrem iného i na území Horného Uhorska (Felvidéku). Z citovaných demografických štúdií je dobre známe, že tieto zmeny začali už v 80. rokoch 19. storočia a pred prvou svetovou vojnou dosiahli svoj vrchol.⁹ Etnicky homogenizované (a homogenizujúce) obyvateľstvo žilo vo viacjazyčnom kultúrnom prostredí. V roku 1910 bolo viacjazyčné 24 % (teda skoro štvrtina) obyvateľov Komárna, ktorí udávali maďarčinu ako svoju materinskú reč. Len dve tretiny (68,3 %) obyvateľov nehovorilo okrem maďarčiny žiadnym iným jazykom.¹⁰ Tieto údaje nám umožňujú vysloviť nasledujúci záver: hoci etnicky nemaďarské obyvateľstvo mesta Komárno bolo v tomto období už v zásade asimilované a deklarovalo sa ako maďarsky hovoriace, stratilo súčasne väzby ku svojej bývalej kultúre. V každodennom živote viacjazyčnosť občanov vtlačala pečať charakteru mesta.

Tento asimilačný proces prerušila prvá svetová vojna. Mierová zmluva z Trianonu pričlenila tú časť Komárna, ktorá ležala na severnom brehu Dunaja a obsahovala aj mestské centrum, k ČSR. Na druhej strane rieky vzniklo z bývalej obce Révkomárom nové mesto Komárom-Újváros, ktoré bolo so svojimi skoro 6000 (5963) obyvateľmi štyrikrát menšie ako jeho susedné mesto v Československu.

Rozdelenie malo za následok zjavne významné zmeny v etnickej štruktúre oboch miest. V Komárne, teda v meste pod československou správou, poklesol podiel Maďarov v roku 1921 o 12,8 % na 76,4 %. Podiel Nemcov klesol podobným spôsobom, zatiaľ čo podiel a aj absolútny počet (Čecho-) Slovákov sa zvýšil štvornásobne. V roku 1910 žilo v Komárne na oboch stranách Dunaja 768 Slovákov. Sčítanie ľudu z roku 1921 registrovalo v meste na československej strane Dunaja už 2411 Slovákov. V rovnakom čase sa Komárom-Újváros zmenil podľa štatistík o materinskom jazyku na takmer úplne (90,4 %) maďarské mesto.

Čo bolo dôvodom pre túto závažnú zmenu etnickej štruktúry? Výmenu obyvateľstva možno ako možné vysvetlenie vylúčiť. Absolútne údaje ukazujú, že nemožno prijať vysvetlenie, že by všetci Maďari bývalého uhorského Komárna žili len v Révkomárome, zatiaľ čo všetci Slováci sa presunuli len na ľavý breh Dunaja. Keby sme obe mestá fiktívne spojili, získali by sme nárast obyvateľstva v hodnote 6 %, ktorý zodpovedal vtedajším demografickým trendom v porovnateľne veľkých sídlach. Popri všeobecnom starnutí a prestarnutí obyvateľstva bola aj vojna príčinou nízkeho prírastku. Ľudské straty vykazovali

⁹ Pozri KARÁDY, V.: Egyenlőten elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarországot magyar nyelvű országgá. In: Századvég, Budapest 1990, č. 2.

¹⁰ Pozri A Magyar Szent Korona országainak 1910-es népszámlálása. In: Magyar Statisztikai Közlemények, 61, Budapest 1916, s. 112–115, 124–126.

v celoštátnom meradle priemer 2,8 %, v Komárne však môžeme predpokladať väčší úbytok, keďže tu bolo sústredených a do vojska povolaných relatívne veľa vojakov.

Absolútne údaje tiež dokazujú, že uhorskí (maďarskí) štátni úradníci – na rozdiel od väčšiny ostatných miest bývalého horného Uhorska – nepotrebovali opustiť fiktívne „veľké Komárno“, ale mohli sa podieľať na utváraní správy nového mesta na maďarskej strane Komárom-Újváros.

Nech už vnímame obe novovzniknuté mestá v ich jednote alebo separátne, je evidentné, že ich konfesijná štruktúra zostala vo svojej podstate nezmenená. Možno to hodnotiť ako zrejmý dôkaz skutočnosti, že vnútorné migračné pohyby zostali v oboch mestách pomerne nízke.

V tomto prípade môžeme prijať hypotézu, že zmena etnickej štruktúry v Komárne bola spôsobená príchodom českých úradníkov do mesta, čo ľahko overíme pomocou konfesijných štatistiky. Česká stredná vrstva sa totiž vo svojom náboženskom vyznaní odlišovala od Slovákov (v sčítaniach ľudu nájdeme medzi národnosťami len Čechoslovákov). V Komárne bol však počet Čechov veľmi malý. V roku 1921 mala československá cirkev v meste len 39 príslušníkov a k tzv. československej cirkvi patrilo len 60 občanov. Dokonca ani v roku 1930 nepresiahol počet Čechov v meste 2 %.

Napriek tomu sa etnická štruktúra mesta v období 1921–1930 upevnila. Počet Slovákov sa zdvojnásobil, počet Maďarov sa v absolútnych i relatívnych číslach zmenšil, resp. stagnoval. Ešte pred analýzou migračných údajov sa ukazuje ako zjavné, že maďarizačný proces prebiehajúci do vojny sa v Komárne prerušil a bol nahradený intenzívnou slovakizáciou.

Ako možno vysvetliť túto slovakizáciu? Zmeny v etnickej štruktúre v údajoch o sčítaní obyvateľstva možno odvodiť od viacerých politických, sociálnych a kultúrnych príčin. Na jednej strane – ako už bolo spomenuté – vznikli už počas monarchie viacjazyčné, multikultúrne spoločenstvá. V ich rámci sčítací komisári zaregistrovali ako maďarsky hovoriacich aj tých občanov, ktorí stáli na niektorom z medzistupňov asimilácie. Používali maďarčinu ako svoj materinský jazyk, v kultúrnom zmysle však boli úzko spojení so slovenskou („tót“) národnosťou.

Na druhej strane asimilačná politika na prelome storočí nútila hlásiť sa k maďarsky hovoriacim aj tých občanov, ktorí v skutočnosti nereprezentovali žiadnu maďarskú národnú identitu. Preto mohlo pri zrode Československa takmer všetko obyvateľstvo bývalého Horného Uhorska, ktoré disponovalo veľmi krehkou identitou, dokázať svoju lojalitu k novému štátu tým, že sa prihlásili k československej národnosti. Toto „deklarovanie lojality“ mohli uskutočniť nezávisle od ich skutočného materinského jazyka, keďže národnostné sčítania obyvateľstva v Československu neboli koncipované rečovo, ale etnicky.

Zo začiatku, teda tak pri predbežnom sčítaní obyvateľstva v roku 1919, ako aj pri konečnom v roku 1921, sa vyskytlo veľa atrocít. Sčítací komisári často zneužili moc, aby na svojom úradne vymedzenom území zaregistrovali čo najviac Čechoslovákov.¹¹ V roku 1921 bola zavedená kategória „židovskej národnosti“. Zo začiatku komárňanské

¹¹ Pozri POPÉLY, Gy.: Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945. Budapest 1991.

obyvateľstvo so židovským náboženstvom (2253) túto typológiu odmietlo: v roku 1921 sa len 128 občanov prihlásilo k židovskej národnosti. Ani sčítanie obyvateľstva v roku 1930 nenašlo v meste viac ako 653 osôb židovskej národnosti. Inými slovami, dve tretiny občanov so židovským náboženstvom sa prihlásilo k československej alebo maďarskej národnosti.

Nebolo žiadnou náhodou, že v období 1920–1930 sa z demografického hľadiska obe časti mesta dynamicky vyvíjali. V Komárome-Újvároši sa z tohto aspektu dá konštatovať „rýchlejšie“ tempo rastu, lebo na pravej strane Dunaja vzniklo v podstate úplne nové mesto. Etnická homogenizácia tu napredovala bez akýchkoľvek viditeľných treníc a v roku 1930 sa už 97,4 % obyvateľstva prihlásilo k maďarskému materinskému jazyku. V prvom desaťročí existencie ČSR sa v Komárne zdvojnásobil počet i podiel Čechoslovákov, o polovicu vzrástla nemecká menšina a na päťnásobok narástol i počet židovského obyvateľstva, zatiaľ čo maďarská národnosť sa stále viac scvrkávala. Pri skoro identickom prirodzenom prírastku maďarského i slovenského obyvateľstva možno nárast slovenského spoločenstva (na viac ako 3000 osôb) vysvetliť len slovakizáciou Maďarov. Zatiaľ čo v tomto období narástol počet obyvateľov mesta o 2177, maďarská menšina sa zmenšila o 939 osôb. Keď oba tieto demografické vývojové trendy spojíme, dostaneme takmer presne prírastok slovenského obyvateľstva (2724 osôb).

Keď prepočítavame pokles podielu maďarskej národnosti, musíme vziať do úvahy aj vykázanie Maďarov z obdobia 1921–1924.¹² Podľa našich údajov odišiel či bol v týchto rokoch vykázaný z ČSR každý desiaty príslušník maďarskej národnosti.

Pri analýze vyššie uvedených údajov musíme brať do úvahy, že údaje z roku 1930 sa vzťahujú len československých štátnych príslušníkov. Okrem nich žilo totiž v Komárne 1266 cudzincov (6 % obyvateľstva teda nedisponovalo čs. štátnym občianstvom), z čoho väčšina patrila k maďarskej národnosti (781 maďarských štátnych príslušníkov a 79 osôb z iných nástupníckych štátov rakúsko-uhorskej monarchie, čo zodpovedalo 860 osobám maďarskej národnosti medzi cudzincami).¹³ Relatívne vysoký počet cudzincov vyplýval v podstatnej miere z až do roku 1926 nevyriešenej otázky štátnej príslušnosti bývalých uhorských štátnych občanov. Hoci vykázania a deportácie boli vo veľkom ukončené v roku 1924 a tzv. Dérerov-Szentiványiho zákon eliminoval konflikty vyplývajúce z procesu získavania štátneho občianstva, mnohí žiadatelia o československé štátne občianstvo

¹² Pozri PETRICHEVICH HORVÁTH, E.: Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről. Budapest 1924, s. 37.

¹³ Pozri Volkszählung in der Tschechoslowakischen Republik vom 1. Dezember 1930. Teil I. Tschechoslowakische Statistik. Band 98. Prag 1935, s. 26–36.

Cudzinci podľa štátnej príslušnosti a národnosti:

Štátna príslušnosť	maďarská	rakúska	juhosl.	rumunská	poľská	iná
Komárno	781	54	286	60	36	49

Národnosť	maďarská	nemecká	juhosl.	židovská	čs.	ruská	iná
Komárno	860	111	96	85	30	28	56

Zdroj: Volkszählung in der Tschechoslowakischen Republik vom 1. Dezember 1930. Teil I. Tschechoslowakische Statistik. Band 98. Prag 1935, s. 35

„KTO BUDE MOJIM MILOVANÝM?“

ho až do roku 1930 nemohli nadobudnúť.¹⁴ To vplývalo do veľkej miery na etnický charakter mesta, keďže väčšina tamojších Maďarov nedisponovala základnými rozhodovacími politickými právami. Volebné právo totiž mali len československí štátni občania.

Následne je potrebné prehľadne vysvetliť, aké možnosti nám poskytujú migračné štatistiky. V československom sčítaní obyvateľstva z roku 1921 neboli publikované v súvislosti s obcami na Slovensku žiadne údaje o pohyboch obyvateľov, preto o Komárne vieme len to, že jeho skutočný úbytok obyvateľstva dosiahol 4 622 osôb (–20,69 %).¹⁵ Tieto údaje sú však do značnej miery zavádzajúce, lebo boli vypočítané ako keby celé bývalé mesto Komárno bolo pričlenené k ČSR. Výsledok je totiž vzatý ako rozdiel medzi absolútnym počtom obyvateľov celého spojeného mesta v roku 1910 a len jeho československej časti v roku 1921.

Celkové údaje vnútorného pohybu obyvateľov¹⁶ pre Slovensko naznačujú, že v období 1921–1930 zmenilo svoje bydlisko viac ľudí ako v celých predchádzajúcich päťdesiatich rokoch.¹⁷ V prvých desiatich rokoch ČSR zmenilo svoje bydlisko na Slovensku 650 554 obyvateľov. To znamená, že každý piaty obyvateľ zmenil alebo musel zmeniť svoje bydlisko, keď prisúdime jednému obyvateľovi len jednu zmenu. Vo vnútornej migrácii bola „československá národnosť“ na čele, čo sa môže vysvetliť novými politickými a sociálnymi pomermi v ČSR. V bývalých uhorských mestách prišlo k doslovnej „výmene stráží“ medzi bývalými maďarskými a novými československými štátnymi úradníkmi.

K tomu, aby sme mohli analyzovať zmenu identity obyvateľstva, je dobré sa zamyslieť, odhliadnuc od medzerovitých údajov, ako vnútorné migračné pohyby vplývali na etnickú štruktúru Komárna. Túto otázku možno zodpovedať s pomocou údajov o mieste

¹⁴ V roku 1920 prijatá československá ústava regulovala štátne občianstvo nasledujúcim spôsobom: československými štátnymi príslušníkmi sú tí bývalí rakúski alebo uhorskí štátni príslušníci, ktorí mali do 1. januára 1910 domovskú príslušnosť na územiach pričlenených k československému štátu. V Uhorsku bola zavedená prihlasovacia povinnosť v obciach až po roku 1875. Pravidlá boli nastavené tak, že prihlásenie mohlo znamenať tak skutočné, ako aj mlčanlivé prijatie do obce. Inými slovami písomné prihlásenie nebolo do roku 1919 povinné. Toto protirečenie bolo v ČSR odstránené tzv. Déerovým-Szentiványiho zákonom (Lex Déer) z roku 1926.

Pozri Flórián, K. – Osváth, Gy.: Csehszlovák állampolgárság és községi illetőség. Košice-Kassa 1926; Pálesch, E.: Cseh-szlovák törvények és rendeletek gyűjteménye. Prešov 1920, s. 56, 236; Perényi, B.: Csehszlovák törvények és rendeletek. Pozsony-Bratislava 1926, s. 417–427.

¹⁵ Pozri Volkszählung ... 1921. Tschechoslowakische Statistik. Band 9. Prag 1921, s. 25.

¹⁶ K údajom o vystaňovaní sa zo Slovenska pozri: Az elcsatolt Felvidék kivándorlási mozgalmái I. In: Magyar Statisztikai Szemle 1927/5. V období medzi rokmi 1905 a 1914 sa z horného Uhorska vystaňovalo ročne priemerne 29 988 osôb, z ktorých uvádzalo 7 018 maďarčinu a 19 824 slovenčinu ako materinský jazyk. Skoro všetci sa vystaňovali do USA (ročný priemer činil 29 225 osôb). Pozri: Statistisches Handbuch I. Prag 1920. O období 1922–1930 existuje dostatok údajov v dobových štatistikách. Medzi vystaňovcami dominovali gréckokatolícke, evanjelické a rímskokatolícke náboženstvo. Najdôležitejšími cieľmi boli USA, Francúzsko, Kanada a Maďarsko. Vystaňovatelia opúšťali predovšetkým Slovensko, kde nepriaznivá hospodárska situácia nútila časť obyvateľstva buď na definitívne vystaňovanie alebo na sezónne práce v susedných štátoch. Vystaňovalecký pohyb vykazoval v druhej polovici dvadsiatych rokov regresívnu tendenciu. O tridsiatych rokoch, žiaľ, nemáme k dispozícii žiadne údaje.

¹⁷ Údaje o vnútornej migrácii na Slovensku podľa národnosti (1920–1930):

čs.	ruská	nem.	maď.	žid.	poľ.	juhosl.	rum.	cig.	iná	spolu
464 233	8 711	33 869	96 496	18 010	1 165	163	52	3 859	24 113	650 554

Zdroj: Volkszählung in der Tschechoslowakischen Republik vom 1. Dezember 1930. Teil I. Tschechoslowakische Statistik. Band 98. Prag 1935, s. 232

narodenia obyvateľov. V roku 1910 bola väčšia časť obyvateľov mesta nie „tunajšia“, ale išlo o „prišielcov“. Tieto osoby prišli z polovice z okolitých obcí a potom z iných oblastí Uhorska. Aj československé sčítania obyvateľstva poukazujú na zaujímavú zmenu v etnickej štruktúre: obyvateľstvo mesta Komárno pozostávalo z väčšej časti z „tunajších“, zatiaľ čo ich podiel na obyvateľstve mesta Komárom-Újváros zostával zanedbateľne nízky. Z toho je možné vyvodiť záver, že po štátoprávných zmenách zostali v Komárne žiť tí ľudia, ktorí tu žili už po desaťročia a ktorí boli v kultúrnom i mentálnom zmysle spojení s mestom silnejšie ako s bývalým uhorským štátom. Naproti tomu išlo v prípade Komárom-Újváros o utvorenie vlastne úplne nového mesta.

Z roku 1930 máme k dispozícii údaje o mieste narodenia len pre československé Komárno (v maďarskom sčítaní obyvateľstva boli totiž uvedené údaje zverejnené len pre obce nad 10 000 obyvateľov). Na základe týchto údajov je zrejmé, že demografická štruktúra mesta sa takmer nezmenila, percentuálny podiel v zahraničí narodených osôb sa však nepatrne znížil, zatiaľ čo podiel inde v ČSR narodených sa zvýšil. Tieto údaje možno vysvetliť aj odchodom rodín narodených v bývalom Uhorsku a na etnicky maďarskom území a príchodom slovenskej populácie, neraz až z Podkarpatskej Rusi.

Po analýze sčítaní ľudu môžeme formulovať nasledujúce hypotézy: zmenu etnickej štruktúry Komárna možno vysvetliť viacerými demografickými faktormi. Na jednej strane musela po skončení prvej svetovej vojny časť maďarsky hovoriaceho obyvateľstva opustiť mesto, resp. trvalo jej nejaké roky, kým si zabezpečila štátne občianstvo, preto táto časť obyvateľov je v sčítaniach zachytená ako cudzinci. Na druhej strane sa zvýšil, tak pred ako aj po roku 1920, prílev obyvateľov z okolitých dedín a podiel slovenského obyvateľstva, v neposlednom rade aj preto, že maďarizačný tlak naň už pominul. Po tretie, aj židovské obyvateľstvo sa podieľalo na etnických zmenách, keďže si mohlo slobodne zvoliť, či sa pri sčítaní budú ľudia deklarovať ako Židia, Maďari, Slováci alebo Nemci. Maďarsky hovoriacich Židov preto vôbec netreba hľadať nevyhnutne ako celok len v rámci maďarskej menšiny, a to ani vtedy nie, ak by si aj zachovali svoju predchádzajúcu identitu.

Vyššie uvedené procesy boli urýchľované politickými obavami a konfliktami vyplývajúcimi z vyžadovanej lojality voči novému štátu. Zneužívanie a vyvíjanie nátlaku pri sčítaní obyvateľstva dostalo navyše národnopolitické konotácie, keďže zabezpečenie menšinových práv v slovenských obciach záviselo od výsledkov sčítania obyvateľstva. Preto vznikali v súvislosti so sčítaniami konfliktné situácie aj v takých prípadoch, ktoré eskalovali aj miestne, lebo vernosť voči československému štátu a národno-etnická identita sa dostávali do navzájom konkurenčného vzťahu.

Na záver si treba položiť otázku, aké riziko predstavuje pri zreteľnej maďarskej prevahe v rámci Komárna etnické prihlásenie sa k Maďarom pri sčítaniach obyvateľstva. Zníženie, resp. stagnácia podielu maďarského obyvateľstva, mali nepochybne psychologické účinky na jednotlivca. V sčítaniach obyvateľstva zreteľne čitateľná tendencia niesla v sebe jasné politické posolstvo: „vás ubúda, nás ale pribúda“. Nová štátna hranica tak ovplyvňovala identitu obyvateľstva v Komárne v tom zmysle, že si dve najväčšie etnické skupiny vymenili v politickom i sociálnom zmysle svoje „miesta“. Slováci sa stali súčasťou štátnej väčšiny, hoci početne boli stále menší ako Maďari, zatiaľ čo Maďari sa stali menšinou, hoci v meste stále mali jednoznačnú početnú prevahu.

Vývoj „sobášneho trhu“ v rozdelenom Komárne

Sme donútení rekonštruovať „sobášny trh“ oboch miest na základe odlišných prameňov. Okrem registračných údajov pre manželstvá uzavreté v slovenskom meste Komárno využívame aj ročné údaje Československého štatistického úradu o pohyboch obyvateľstva.

Počet uzavretých manželstiev

K údajom publikovaným ČSSÚ máme výhrady. Hoci sa v úvode publikácií tvrdí, že štatistiky k pohybov obyvateľstva sú zostavené na základe sobášneho registra a príloh k uzavretiu manželstva, nezodpovedá počet záznamov v sobášnom registri v žiadnom vybranom roku oficiálnym údajom a rozdiely medzi nimi sú podstatné.

Tabuľka 1 V Komárne uzavreté manželstvá (1920–1935)

rok uzavretia manželstva	údaje ČSSÚ	údaje sobášneho registra
1920	102	159
1925	149	132
1930	148	134
1935	162	150

Obmedzíme sa v tomto výklade len na predstavenie najdôležitejších výsledkov našej analýzy.

Počet uzavretých manželstiev sa v nami skúmaných rokoch vyvíjal nasledovne:

Tabuľka 2 V Komárne/Komárome-Újvárosi/Komárome uzavreté manželstvá (1920–1935)

vybrané roky	Komárno + Komárom	Komárno	Komárom-Újváros
1900	145		
1905	133		
1910	144		
1915	124		
1920	229	159	70
1925	184	132	52
1930	198	134	64
1935	214	150	64
1940	205		

Ako vidieť z tabuľky, v skúmaných rokoch stúpal počet uzavretých manželstiev proporčne k rastu obyvateľstva, s výnimkou nadpriemerného roku 1920, a to tak v Komárne, ako aj v Komárome-Újvárosi. Skutočný prírastok obyvateľstva Komárna činil medzi rokmi 1921–1930 119,4 %, v prípade Komárna-Újvárosa 126,8 %. Pre nadpriemerné údaje z roku 1920 existuje jedno vysvetlenie: uzavretie manželstva platilo ako dobrá stratégia k získaniu československého štátneho občianstva. Tak sa pravdepodobne mnohé

manželské plány uskutočnili skôr, ako sa plánovali, alebo sa sobáša len z tohto dôvodu konali v Komárne. Obmedzujúci charakter novej hranice sa v tomto zmysle nedá z údajov vyčítať.

Vek pri uzatváraní manželstva

Pri údajoch o priemernom veku pri uzatváraní manželstva neprišlo k výraznejším rozdielom po roku 1920, hoci pomer 3. a 4. vekovej skupiny (25–39 rokov) k celkovému počtu obyvateľov paralelne k starnutiu v Komárne a po roku 1938 v spojenom Komárome klesá. Možné vysvetlenie tohto javu je vo významnej „vnútornej“ migrácii, ktoré charakterizovalo obe mestá po trianonskom vytýčení hranice. Táto migrácia vo vnútri krajiny – objavenie sa mladých, slobodných mužov vo veku medzi 25–39 rokmi – mohla pravdepodobne vyplniť vákuum na „svadobnom trhu“ spôsobené stratami v prvej svetovej vojne.

Tabuľka 3 Vek mladomanželov v Komárne/Komárome-Újvárosi/Komárome a vekový rozdiel

snúbienica/snúbenec vek	stredná hodnota	rozptyl	stredná hodnota	rozptyl
Komárno (1900, 1910, 1915)	26,61	8,73	30,96	9,63
Komárom-Újváros (1920, 1925, 1935)	25,34	7,05	29,15	10,14
Komárno (1920, 1925, 1935)	26,31	7,81	30,67	9,38
Komárom (1940)	26,11	6,97	31,16	7,51

rozdiel vo veku	stredná hodnota	rozptyl
Komárno (1900–15)	4,274	7,381
Komárom-Újváros (1920–35)	4,253	6,536
Komárno (1920–35)	4,360	6,868
Komárom (1940)	5,064	6,104

Zdroj: Magyar Statisztikai Közlemények 83. Budapest 1932, s. 94; Die Volkszählung in der Tschechoslowakischen Republik vom 15. Februar 1921. Band 9. Prag 1924, s. 222–223.

Zamestnanie mladomanželov

Údaje o zamestnaní mladomanželov dobre odrážajú zmeny v spoločenskej štruktúre, ktoré sú podmienené rozdelením Komárna a podporované aj údajmi o zamestnaní zo štatistik sčítania ľudu. V prípade mesta Komárom-Újváros poukazuje vysoký počet zamestnancov, úradníkov, vojakov, policajtov a žandárov a nízky počet samostatných živnostníkov a obchodníkov medzi mladomanželmi na mestotvorný proces. V Komárne na ľavom brehu Dunaja odrážajú údaje znevýhodnenú polohu vyplývajúcu z československej politiky i z blízkosti hranice. Popri tom, že vrstvy robotníkov, živnostníkov, obchodníkov a súkromných úradníkov boli schopné v rastúcej miere „produkovať“ snúbencov na „sobášny trh“, štátny sektor bol medzi nimi zastúpený len nepatrne.

„KTO BUDE MOJIM MILOVANÝM?“

Tabuľka 4 Zamestnanie mladomanžela v Komárne/Komárome-Újvárosi/Komárome

zamestnanie mladomanžela	Komárno 1900–1915	Komárom-Újváros 1920–1935	Komárno 1920–1935	Komárom 1940
majitelia statku, nájomcovia, vlastníci, podnikatelia	3,3	4,4	2,8	2,0
samostatní živnostníci, samostatní obchodníci	24,5	16,8	27,3	15,2
štátni zamestnanci, úradníci	12,5	20,0	5,0	16,1
súkromní úradníci, intelektuáli v slobodnom povolani	10,0	5,2	13,7	12,7
policajti, žandári	9,3	10,8	2,3	4,9
robotníci	29,0	27,6	39,8	38,5
roľníci	3,7	7,6	5,0	1,0
nádenníci, sluhovia	7,1	6,0	3,7	8,8
penzisti	0,4	1,6	0,2	1,0
neznámi	0,2	–	0,2	–
spolu	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabuľka 5 Zamestnanie mladomanžielky v Komárne/Komárome-Újvárosi/Komárome

zamestnanie mladomanžielky	Komárno 1900–1915	Komárom-Újváros 1920–1935	Komárno 1920–1935	Komárom 1940
vlastníčka, samostatná podnikateľka	3,9	0,8	3,1	0,5
samostatná živnostníčka, obchodníčka, úradníčka	3,1	1,6	–	1,0
štátna zamestnankyňa, úradníčka	1,3	1,2	1,7	2,4
súkromná úradníčka, intelektuálka v slobodnom povolani	0,4	–	0,5	–
robotníčka	20,1	10,4	5,2	2,0
roľníčka	0,2	–	–	–
nádenníčka, slúžka	9,0	2,4	1,4	–
v domácnosti, neznáme zamestnanie	62,1	83,6	89,6	94,2
spolu	100,0	100,0	100,0	100,0

Údaje o zamestnaní mladomanžieliek svedčia o zaujímavých zmenách. Zatiaľ čo v čase pred prvou svetovou vojnou asi 40 % mladomanžieliek v čase uzavretia manželstva vykazovalo nejaké povolanie, po roku 1920 sa v Komárne 89,6 %, v Komárome-Újvárosi 83,6 % a v spojenom Komárome dokonca až 94,2 % z mladomanžieliek označovalo

v čase sobáša za ženu v domácnosti. Nemusíme za tým nevyhnutne vidieť úpadok procesu „pomešťančovania“ (Verbürgerlichung) alebo emancipácie. Oveľa skôr pôjde o to, že – ako čoskoro uvidíme – väčšina žien prichádzala z rurálnych regiónov, kde zväčša vypomáhali ako rodinné príslušníčky na poli a pri dome rodičov. Pravdepodobne bol vyšší aj počet vidieckych slúžok, ako sa oficiálne udávalo, tento fakt však bolo treba skôr utajiť, keďže po uzavretí sobáša sa aj tak vo všeobecnosti rezignovalo na podobné predchádzajúce zamestnanie.

Nábožensky a etnický „zmiešané“ manželstvá

Z množiny údajov o pohyboch obyvateľstva sa javia počty o uzavretých zmiešaných manželstvách ako relevantné (aj tieto údaje nám chýbajú na maďarskej strane). Ukazujú nám totiž – nepriamo – „uzavretosť“ jednotlivých etnických skupín, resp. bariéry medzi nimi. V predchádzajúcich desaťročiach historicko-spoločenského výskumu boli indikátory zmiešaných manželstiev súčasne svojim spôsobom mierou pre úspešnú asimiláciu. Tak sa interpretujú manželstvá uzavreté medzi Židmi a kresťanmi ako jednoznačný dôkaz pre židovskú asimiláciu.¹⁸ Medzi Maďarmi a Slovákmi uzavreté manželstvá sa po roku 1918 vnímali ako rezignácia na maďarské národné povedomie a ako splynutie so slovenskou identitou.¹⁹ Nezastávam vyššie uvedené stanovisko a podľa mojej mienky

¹⁸ Pozri Karády, V. – Kemény, I.: Le juifs dans la structure de classes en Hongrie In: Actes de la recherche en sciences sociales N. 22./1978; Karády, V.: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: A zsidókérdésről. Szombathely 1989; Karády, V.: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá. In: Századvég, Budapest 1990, č. 2; Karády, V. – MITTER, W. (eds.): Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Wien–Köln 1990; Kovács, A.: Zsidó és nem zsidó vegyesházasságok a második világháború után született generációban. In: Valóság, 25 (Budapest 1990), č. 9, s. 89–95.

¹⁹ Pozri pamflety, ktoré vznikli v Maďarsku v medzivojnovom období: ASZTALOS, M.: A Monarchiától az utódállamokig. Budapest 1934; BORSODY, I.: Magyar-szlovák kiegyezés. Budapest 1945; BORSODY, I. (ed): Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938. Budapest 1938; Dr. CSÁNKI, A.: 1918–1928. Pozsony 1928; CSÁNKI, A.: Amíg nem késő. Budapest 1929; CSATÁR, I. – OLVEDI, J.: A visszatért Felvidék adattára. Budapest 1939; A csehszlovákiai magyar Népszövetségi Liga memoranduma a Népszövetséghez. Budapest 1923; ERDÉLYI, J.: 1918–1928. A magyarság az utódállamokban és Magyarországon. Pozsony 1928; ESTERHÁZY, J.: A csehszlovákiai magyarság kulturális helyzete. Különlenyomat a Prágai Magyar Hírlapból. Prága 1937; A felvidéki magyarság húsz éve. Budapest 1938; FISCHER-COLBRIE, Á.: Társadalmi problémák. Kassa 1919; FLACHBARTH, E.: A csehszlovákiai népszámlálások és a felvidéki kisebbségek nyelvei. Pécs 1936; FLÓRIÁN, K.: A csehszlovák köztársaság statisztikája. Prešov 1922; GOGOLÁK, L.: Csehszlovákia. Budapest 1935; GROSSCHMID, G.: Kisebbségi sors Szlovenszón. Kassa 1930; HALÁSZ, M.: Csehszlovákia (1918–1938). Budapest 1938; The Hungarian Minorities in the Succession States. Budapest 1927; Dr. JEHLISKA, F.: A tíz cseh csapás Szlovenszón. Wien 1928; JÓCSIK, L.: Idegen igában. Budapest s. d.; JÓCSIK, L.: A kisebbségek és a magyarság, 1937. In: Szép Szó, 5, 1937, s. 355–360; JÓCSIK, L.: Iskola a magyarságra. Budapest 1937; KOVÁCS, A.: Egy helyett három nemzetiségi állam. Budapest 1920; KOVÁCS, A.: Értelmiségünk nemzeti jellegének biztosítása. Budapest 1926; KOVÁCS, A.: Az anyanyelvi statisztika megbízhatósága. In: Magyar Statisztikai Szemle, 1934/1; L. BUDAY, L.: A megcsontított Magyarország. Budapest 1920; L. BUDAY, L.: Magyarország küzdelmes évei. Budapest 1923; L. NAGY, I.: A nemzetiségi statisztika jelentősége a kisebbségi jogvédelem számára. Budapest 1928; MORAVEK, E.: A felvidéki cseh uralom mérlege. Budapest 1932; Dr. OLAY, F.: A magyar kultúra válságos évei. Budapest 1927; MORAVEK, E.: A magyar sajtó és az utódállamok (1918–1928). Budapest 1929; MORAVEK, E.: A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken (1918–1928). Budapest 1930; PECHÁNY, A.: A szlovák politika útjai. Budapest 1928; PEÉRY, R.: Perem-magyarok az idő sodrában. Bratislava-Pozsony 1940; Pro Hungaria. Magyarország igazsága. Pozsony 1918; PRÓNAY, D.: Boldog kassai vértanúk. Kassa

vyžadujú zmiešané manželstvá od oboch partnerov istú „asimilačnú kreativitu“. A síce aj vtedy, keď uzavretie manželstva pre jedného z partnerov znamená vzdanie sa materinského jazyka a potlačenie predchádzajúcej etnickej identity. „Asimilujúci“ sa začína vnímať aj vo vlastnej komunite ako „iný“, keďže si vzal niekoho, kto stál „mimo“.

Istým meradlom pre zmiešané manželstvá so zreteľom na ich stabilitu by bolo prirodzene porovnanie s homogénnymi manželstvami, ale tak v uhorskom Komárne, ako aj v nástupníckych mestách, bol stupeň rozvodovosti taký nízky, že na základe týchto údajov nemôžeme vyvodzovať žiadne závery.

Na základe štatistík k pohybu obyvateľstva možno potvrdiť, že v sobášnom správaní sa najväčších etnických skupín Slovenska vo vzťahu k počtu uzavretých zmiešaných manželstiev v nami zvolených rokoch (1920, 1925, 1930, 1935) neboli zistené žiadne závažnejšie odchýlky. Pri Slovákoch sa dosahovali pre príslušné roky hodnoty 2,52 – 3,72 – 3,57 – 3,91 %, pri Nemcoch 12,99 – 21,17 – 24,06 – 24,71 % a pri Maďaroch 5,70 – 9,32 – 8,82 – 8,62 %. Nízky priemer vzťahujúci sa k roku 1920 by sa mohol vysvetliť šokom zo zmien, etnickými konfliktami a neistou politickou situáciou po skončení vojny. V ďalších rokoch sa pomery v rámci jednotlivých etnických skupín stabilizovali. „Uzavretú“ skupinu predstavovali „Čechoslováci“, hodnoty ich zmiešaných manželstiev nepresiahli hranicu 4 %. Nemci sa ukázali ako veľmi otvorení, jedna štvrtina, resp. pätina zo všetkých uzavretých manželstiev v skúmanom období mala zmiešaný charakter. V maďarskom etnickom spoločenstve sa ukazuje ľahká tendencia k poklesu zmiešaných manželstiev. V žiadnom prípade však naše údaje nepotvrdzujú neraz aj vo vedeckých kruhoch často zdôrazňovanú tézu o stále rýchlejšej asimilácii Maďarov.

Celoslovenské údaje môžeme len veľmi opatrne prenášať na Komárno, keďže počet ľudí maďarskej národnosti tam bol podstatne vyšší ako bol celoslovenský priemer. Preto hodnotiť etnicky zmiešané manželstvá tam ide menej. Komárom-Újváros bol takmer úplne obývaný Maďarmi, preto zmiešané manželstvo tam predstavovalo len zriedkavú výnimku.

1922; SURÁNYI, L.: A dunai népek tragédiája és Csehszlovákia. Budapest 1929; SURÁNYI, L.: Cseh bábok vagy szabad népek legyének-e a Dunavölgy lakói? Miskolc 1931; SZÁNTÓ, L.: Az 1930. évi cseh népszámlálás. Budapest 1933; SZVATKÓ, P.: A visszatért magyarok. Budapest 1938; TARJÁN, Ö.: A magyar kisebbség osztályrésze a csehszlovák demokráciából. Prága 1930; TARJÁN, Ö.: Magyarok, szlovákok és rutének a Dunavölgyében. Budapest 1938; Dr. TÖRKÖLY, J.: Mentsük meg Szlovenszkrét. Rimaszombat 1930; URR, Gy.: A szlovenszko magyar politika tíz esztendeje (1919–1929). Košice-Kassa 1930; URR, Gy.: Kisebbségi sorsunk húsz esztendejéből (1918–1938). Kassa 1939; Dr. VÁRADY, A. – SURÁNYI, G.: A magyar múlt és jelen. Pozsony 1928; Dr. VÁRADY, A. – SURÁNYI, G.: A csehszlovákiai kisebbség tíz éve. Pozsony 1929.

Pozri ešte: Gyönyör, J.: Államalkotó nemzetiségek. Bratislava 1989; Gyönyör, J.: Mi lesz velünk, magyarokkal? Bratislava 1990; Janics, K.: A szlovákiai magyar társadalom ötven éve. In: Valóság, 6 (Budapest 1971); Janics, K.: A hontalanság éve. München 1980; Popély, Gy.: Az 1930. évi csehszlovák népszámlálás végrehajtása. In: Magyarságkutatás Évkönyv. Budapest 1988, s. 145–176; Popély, Gy.: A nemzetközi kisebbségvédelem és a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés. In: Regio, Budapest 1990, č. 1, s. 66–89; Popély, Gy.: A felvidéki sorsforduló. In: Regio, Budapest 1990, č. 2, s. 70–101; Popély, Gy.: A kisebbségi magyar párt-politika megújulása a harmincas évek első felében. In: Regio, Budapest 1990, č. 3, s. 97–132; Popély, Gy.: A magyar pártok 1936. évi fúziója Csehszlovákiában. In: Regio, Budapest 1990, č. 4, s. 32–111; Popély, Gy.: Népfogyatkozás. Hungaro-Bohemico-Slovaca 4. Budapest 1992; Révész, L.: A trianoni béke és a magyar kisebbség. Zürich 1980; Révész, L.: Minderheitenschicksal in den Nachfolgestaaten der Donaumonarchie. Wien 1990.

Údaje o uzavretí manželstva vo vzťahu k náboženstvu ukazujú, že evanjelickí obyvatelia, keď sa berú do úvahy v Komárne najvýznamnejšie vierovyznania, najľahšie pristupovali k uzatváraniu zmiešaného manželstva s príslušníkom/príslušníčkou iného vierovyznania. Je to v súlade so slovenskými i maďarskými tendenciami, na druhej strane práve pri tejto skupine je „sobášny trh“ v dôsledku ich nízkeho počtu v rámci celkového obyvateľstva veľmi obmedzený. Izraelitská náboženská obec bola najuzatvorenejšou skupinou, resp. zo strany ostatných išlo o najviac vylučovanú skupinu, a to aj keď tvorili početne významnú časť obyvateľstva.

Istú odchýlku možno zistiť len v prípade Komáromu-Újvárosu. Tu z 39 reformovaných ženíchov a z 38 reformovaných neviest len desiatu uzavreli manželstvo v rámci ich cirkevného spoločenstva, hoci táto konfesia predstavovala 17–18 % obyvateľov mesta. Podobný záver môžeme urobiť aj o manželstvách medzi židovskými obyvateľmi Komáromu-Újvárosu: v protiklade k celoštátnemu trendu tu predstavoval percentuálny podiel homogénnych manželstiev len 81,8 %. Obe odchýlky nepochybne súviseli so zmenami vyplývajúcimi z blízkosti hranice. Do mesta priťahovaná nepochybne mobilnejšia „zakladateľská generácia“ („Gründergeneration“) sa z perspektívy náboženstva ukázala ako „pohyblivejšia“, otvorenejšia a sekularizovanejšia.

Po zjednotení oboch miest v roku 1938 sa v podstate prinavrátili, resp. obnovili pomery pred prvej svetovej vojny. Len Židia vykazovali naďalej väčšiu otvorenosť ako vtedajší celoštátny priemer. Túto odchýlku však nemôžeme interpretovať tým, že by sa maďarský antisemitizmus s fáзовým posunom presunul do bývalého slovenského Komárna. Tam totiž ukazujú skoršie údaje na pomerne strnulú uzavretosť tejto komunity. Ako podstatne presvedčivejšia hypotéza sa nám javí strach pred židovskými zákonmi a z toho rezultujúca životná stratégia: zmiešané manželstvá a konverzia ku kresťanskej viere.

Tabuľka 6 Súborné údaje o počte homogénnych manželstiev v rámci väčších vierovyznaní v Komárne/Komárome-Újvárosi/Komárome v %

vierovyznanie	Komárno 1900–1915	Komárom-Újváros 1920–1935	Komárno 1920–1935	Komárom 1940
rímsko-katolícke	80,8	80,4	78,5	77,9
evanjelické	60,5	21,4	22,2	–
reformované	45,6	12,8	42,5	41,9
židovské	96,7	81,8	98,1	75,0

Geografická mobilita v zrkadle sobášneho registra

Na záver si ešte všimnime, ako štátna hranica vplývala na geografické rozšírenie sobášneho trhu.

V Komárne pred rokom 1920 sa 2/5 mladomanželov narodili v meste a v rovnaký pomer vykazovali aj ďalšie lokality vtedajšej Komárňanskej župy. Z údajov bolo zrejmé, že snúbenci pochádzajúci „zvonku“ už vtedy prichádzali do mesta predovšetkým z neskoršieho trianonského maďarského územia, oveľa zriedkavejšie zo susedných žúp horného Uhorska (Slovenska) a takmer vôbec nie zo vzdialenejších lokalít. Hlavný dosť široký kruh Komárna v zmysle sobášneho trhu boli teda okolité lokality a zo vzdialenejších len z vnútorného maďarského územia.

Tabuľka 7 Narodenie ženícha a nevesty v Komárne/Komárome-Újvárosi/Komárome v %

miesto narodenia ženícha a nevesty	I. Komárno 1900–1915	II. Komárom-Újváros 1920–1935	IV. Komárom 1940
neznáme	1,1	7,4	4,1
Komárno pred 1918, Komárom-Újváros, Komárom v 1940	37,3	27,4	40,2
Komárno 1920–1940 (slov. strana)	—	0,4	0,5
Komárňanská župa (maďarská strana)	16,5	24,9	12,6
Nitrianska župa (slov. strana)	14,3	7,2	18,6
susedné maďarské župy	6,9	6,1	4,4
susedné slovenské župy	5,2	3,4	5,8
iné oblasti trianonského Maďarska	12,7	11,6	8,3
iné oblasti historického Uhorska	2,3	6,2	3,1
Horné Uhorsko, Slovensko, Podkarpatská Rus	0,7	2,8	1,7
iné oblasti rakúsko-uhorskej monarchie	3,0	2,0	1,0
Európa	—	0,6	0,2
spolu	100,0	100,0	100,0

Nové hranice zásadne zmenili geografické rozšírenie sobášneho trhu v Komárome-Újvárosi. Podiel v meste narodených klesol o 10 %, medzi snúbencami sa takmer nevyskytovali ľudia zo slovenského Komárna, zatiaľ čo podiel novej župy Komárom vzrástol o 7,4 %. Susedné župy, ktoré teraz patrili ku Slovensku, boli novou hranicou úplne odrezané, podiel tam narodených mladomanželov klesol v období 1920–1935 o polovicu. Údaje nám podsúvajú názor, že prirodzené migračné pohyby v bezprostrednom okolí boli novou hranicou podstatne zúžené, zatiaľ čo sa traduje, že Komárom-Újváros akoby nadobudol charakter „utečeneckého mesta“, a to v dôsledku okolnosti, že medzi „priženenými“ zreteľne vzrástol počet tých, ktorí sa narodili na stratených územiach (Sedmohradsko, územia na juhu bývalého Uhorska, Podkarpatská Rus, horné Uhorsko). Naše údaje však skôr potvrdzujú staršie závery, ktoré tvrdia, že po prvej svetovej vojne na územie trianonského Maďarska utečené obyvateľstvo sa neusídľovalo v blízkom pohraničí, ale rozptýlilo sa po celom území, resp. ich po celom štáte rozptýlil Štátny utečenecký úrad (Országos Menekültügyi Hivatal).

Geografický rozvoj sobášneho trhu na ľavom (slovenskom) brehu Dunaja nemôžeme už zo skôr spomínaných dôvodov rekonštruovať, miesto narodenia však máme pre celé obyvateľstvo k dispozícii (tabuľka 8).

Môžeme sformulovať záver, že počet pôvodných obyvateľov na slovenskej strane zostal podstatne vyšší ako na maďarskej. Na druhej strane sa dostredivý charakter mesta týkal predovšetkým okresu Komárno a Nitrianskej župy. Mestské obyvateľstvo si v podstate zachovalo svoj charakter spred prvej svetovej vojny. Nových slovenských, resp. v menšom meradle českých prisťahovalcov, nájdeme v skupine pod údajom 11,3, resp. 12,1 %. Tých, ktorí pochádzali z oddelených maďarských území, nájdeme pod označením „narodení v zahraničí“ (20 %, resp. 13,8 %).

Tabuľka 8 Prítomné obyvateľstvo v Komárne podľa miesta narodenia (1921–1930) v %

obyvatelia prítomní v samosprávnom okrese Komárno sa narodili	1921	1930
v Komárne ako mieste s trvalým pobytom	42,8	38,9
v inej obci daného okresu s trvalým pobytom	–	10,4
v inom samosprávnom okrese, ale v rovnakej župe s trvalým pobytom	25,9	24,8
v inej oblasti ČSR	11,3	12,1
v zahraničí	20,0	13,8
Spolu	100,0	100,0 (21 158)

Zdroj: Recensement de la population dans la République Tchécoslovaque du 15. Février 1921. Prag 1927, s. 80.; Volkszählung... 1930. III. Teil. Prag 1937, s. 9

Začlenenie starých území opäť do jedného štátu po roku 1938 spojilo z hľadiska sobášneho trhu obe mestá a znovu zmenilo geografickú mobilitu snúbencov. Nové štátne hranice po viedenskej arbitráži spôsobili, že do „veľkého Komáromu“ bolo priťahované predovšetkým obyvateľstvo zo susednej (teraz už maďarskej) oblasti Nitrianskej župy, zatiaľ čo z vnútorného maďarského územia neprišlo k žiadnemu významnejšiemu prísťahovalectvu do čerstvo pričleneného mesta.

Záver

Vyššie analyzované demografické indikátory vykazujú zásadné zmeny, ktoré sú vysvetliteľné posunom štátnej hranice. Rozdelenie Komárna po 1918 premenilo dovtedy spoločné formy spolužitia a celkové pomery. Zvierajúce obruče asimilácie a maďarizácie praskli pozdĺž novej hranice a z tejto trhliny sa na ľavom brehu – v slovenskom Komárne – vynorila opäť viacjazyčnosť a etnicky zmiešaná kultúra. Tento proces bol podporovaný prevažne slovensky hovoriacim obyvateľstvom, ktoré prichádzalo z okolitých lokalít alebo zo susedných žúp. Zrod Komáromu-Újvárosu postavilo – ako dokazujú naše údaje – mikrospoločnosť na pravom brehu Dunaja úplne na hlavu. Prísťahovalci a „prisobášení“ si nerobili nič z tradícií ľavobrežného mesta a dali predtým len mestskej časti, teraz už samostatnej lokalite, etnicky jednotnú tvár, keďže prichádzali buď z vnútorných maďarských území alebo z Maďarmi obývaných území krajiny, odrezaných po roku 1918, resp. 1920.

Rozdelenie mesta nieslo so sebou zrušenie – hlavne nábožensky vnímanej – multikultúrnej spoločnosti. Keďže spoločenstvo v takejto podobe v podstate pretrvalo v slovenskom Komárne, zostal pravý breh Dunaja a Komárom prevažne katolícky. V slovenskom meste bola na ústupe pripravenosť a ochota Židov vstupovať do zmiešaných manželstiev. Táto skupina, ktorá naďalej v Komárne tvorila veľký podiel na celkovom počte obyvateľov, sa po vojne stala uzavretejšou, hoci politická situácia sa uberala podstatne demokratickejším vývojom.

Nové hranice teda nepriamo vplývali aj na spoločenskú štruktúru oboch miest. Keďže ich funkcia sa v nových štátnych útvaroch zmenila, obe priťahovali – z hľadiska stavu vzdelanosti – odlišné skupiny obyvateľstva. Straty Komárna v oblasti samosprávy

možno vyčítať aj zo sobášnych štatistík, zatiaľ čo naše údaje pre Komárom-Újváros vykazujú zreteľné prejavy výstavby mesta. Poslednému možno ďakovať, že negatívne demografické vplyvy prvej svetovej vojny tu nezanechali žiadne stopy: novo prisťahovaní muži nahradili mŕtvych a zajatých.

Aj údaje o geografickej mobilite ukazujú merateľné zmeny. Komárno pred rokom 1918/1920 ako mesto, ktorý priťahovalo prisťahovalcov z vnútorných uhorských oblastí, stráca po roku 1920 na atraktivite a ako slovenské mesto sa prirodzene uzavrelo pred maďarskými prisťahovalcami. Maďarský Komárom-Újváros však poskytuje nový domov prisťahovalcom z odtrhnutých a hlavne Maďarmi obývaných území. Práve do prelomu storočí datovaný rozmach mesta sa po rozdelení aj demograficky úplne zastavil a vo všeobecnosti dve nové mestá disponovali podstatne menšou príťažlivosťou ako predtým jedno. Stratili svoj dovtedajší celoštátny cieľový charakter pre prisťahovalectvo a možné usídlenie sa, obe mestá sa aj v dôsledku toho vyslovene marginalizovali.

Preložil: Roman Holec

“Who will be my beloved?” Development of “marriage market” as indicator of “border exchange” in divided Komárno (1900–1940)

Éva Kovács

New political situation and new role of both insulated towns meant that the marriage strategy differed from the situation before the division in 1918. A new change appeared when both towns were again joined after Vienna arbitration. This social research has only started, but there have been already interesting results.

VLIV POLITICKÉ HRANICE NA ROZDĚLENÍ REGIO- NU NA PŘÍKLADU OBLASTÍ SLOVÁCKA A ZÁHORIA

Magdaléna Rychlíková

Úvod

Československá republika se zrodila 28. října 1918 a zanikla 31. 12. 1992 po 74 letech své existence. K 1. lednu 1993 se na mapě Evropy objevily dva novodobé samostatné státy – Česká republika a Slovenská republika. Dosavadní pomezí tj. vnitřní hranice mezi republikami se stala hranicí státní.¹

Vznik státní hranice na řece Moravě oživil na moravsko-slovenském pomezí vzpomínku na rok 1938. Snad nikdo v nově vzniklém příhraničí nevěřil rétorice politiků z obou republik, kteří ještě na podzim 1992 tvrdili, že občané rozdělení „ani nepocítí“. Již na základě prvních hraničních opatření bylo jasné, že tomu tak nebude. Hekticky a mnohdy nelogicky a bez uvážení činili kroky jak politici, tak i nová státní správa. Celá situace a vzniklé klima zcela logicky naznačovalo, že rozdělení bude mít největší dopad na obyvatelstvo žijící podle nové státní hranice, kde byly doposud kontakty nejintenzivnější.² Výzkum situace na moravsko-slovenském pomezí probíhal po několik let a to bezprostředně po rozdělení a potom opakovaně koncem devadesátých let. Cílem bylo zjistit dopad vzniku politické hranice na každodenní život obyvatelstva příhraničních okresů dolního Pomoraví a to na obou stranách hranice. V rámci výzkumu byla jednak porovnávána situace před rozdělením se situací po 1. lednu 1993, jednak byly zkoumány změny ve vzájemných vztazích, ke kterým docházelo později.

Zeměpisné vymezení zkoumané oblasti

Hranice mezi Českou republikou a Slovenskou republikou³ je dlouhá přes 200 km⁴ a probíhá nesourodým terénem. Od trojjediného bodu na česko-slovensko-polské hranici až po Sudoměřický potok vede hranice hornatým územím, především v oblasti

¹ Stalo se tak na základě dohody obou vlád o generelním vymezení státních hranic podepsané v Praze 29. 10. 1992 – text viz č. 229/1993 Sb. (Sbírky zákonů ČR), resp. 194/1993 Z. z. (Zbierky zákonov SR).

² K česko-slovenským kontaktům v moderní době viz: MLYNÁRIK, J.: Českí profesori na Slovensku. I. Praha 1994, KÁLAL, K.: Slovensko a Slováci. Praha 1901, JANŠÁK, Š.: Život Dr. Pavla Blahu. I., II., Trnava 1947, GÁL, F.: Dnešní krize česko-slovenských vztahů. Praha 1992.

³ Srv. HÚSEK, J.: Hranice mezi zemí moravsko-slezskou a Slovenskem. Praha 1932; HROMÁDKA, J.: Všeobecný zeměpis Slovenska. In: Slovenská vlastiveda. Bratislava 1943.

⁴ Původní administrativní hranice probíhala po meandrech řeky Moravy, což ji uměle prodlužovalo. Po skončení práce smíšené rozhraničovací komise a podepsání dohody o společných státních hranicích v Židlochovicích 4. ledna 1996, se celková délka zkrátila.

Beskyd a Karpat, kde většinou probíhá po horském hřebeni.⁵ Příznačné pro tuto oblast je tzv. kopaničářské osídlení, spočívající v roztroušených samotách po obou stranách hranice. V místech, kde to přírodní poměry umožňovaly, byly vedeny přechody, které dovolovaly obyvatelům kopanic normální běžné kontakty.

Způsob života a možnosti zaměstnání si u kopaničářů vyžadovalo překračování hranice kdekoliv, protože místní komunikace – lesní cesty, ale i některé silnice běžně vedou opakovaně přes česko-slovenskou hranici.⁶ Se vzdávající se vzdáleností směrem do vnitrozemí kontakt obyvatelstva slábl, avšak ani zde nikdy úplně nevymizel. Okolí Vlárského průsmyku a Myjavských kopanic je osídlené o něco hustěji, nadmořská výška nikde nepřesahuje 1000 m. Právě zde původní administrativní hranice na dvou místech přetínala a tím i rozdělovala osady, což si rovněž vynutilo rektifikaci hraniční čáry. Rovinnatější jižní části tzv. dolního Pomoraví, která se táhne od Karpat až po trojjediný bod na česko-slovensko-rakouské hranici, je osídlena z moravské i slovenské strany poměrně hustě⁷ a kontakty mezi obyvatelstvem jsou zde tradičně silné a velmi frekventované. I přes přirozenou vodní hraniční překážku, řeku Moravu, právě zde sídlící obyvatelstvo pociťovalo silně svou blízkost, jak o tom svědčí i výraz „Moravské Slovensko“ (Slovácko)⁸, používaný pro tuto oblast východní Moravy. Mezi města, která byla do určité míry jakýmsi spádovými centry obou oblastí patřil především Hodonín, ležící na samé hranici. Byl přirozeným střediskem celé oblasti dolního Pomoraví, a to i její slovenské části. Z dalších měst, i když v menší míře, hrály podobnou úlohu Břeclav, Kyjov, Strážnice a Uherské Hradiště. Výzkum byl realizovaný právě v oblasti jižního Slovákka, Horníacka, Dolníacka a Podluží na straně moravské a v oblasti Záhori (Záhorie) a Myjavských kopanic na straně slovenské. Z těchto regionů jsem získala nejvíce srovnávacího materiálu.

Stručný historický přehled

Když chceme pochopit stav a uspořádání dnešní česko-slovenské příhraniční oblasti, je nezbytné si uvědomit její historický vývoj.

Teritorium východní Moravy patřilo od 11. století k českému státu a oblast západního Slovenska ke státu uherskému,⁹ avšak od roku 1490, kdy byly české země a Uhry spojeny za Vladislava II. personální unií, se moravsko-slovenská hranice postupně měnila na hranici vnitřní. Vzhledem k zalesněnému terénu proměna přicházela pozvolně a k definitivnímu vyměření hranice došlo až v 18. století, především za Josefa II. (1780–1790).

⁵ Výjimkou je např. oblast Kasárna v Beskydech, kde hranice probíhá po úbočí. Tím se tato rekreační oblast dostala na slovenské území, ačkoliv byla přístupná jen z moravské strany ve směru od Velkých Karlovic. Po rozdělení vybudovalo Slovensko urychleně novou silnici od obce Makov.

⁶ Rektifikace hranic česko-slovenskou rozhraničovací komisí se snažila takovoto případy eliminovat na maximální možnou míru.

⁷ Jedná se o okresy Břeclav, Hodonín a Uherské Hradiště na české straně a někdejší okres Senica (nyní okresy Skalica a Myjava) na Slovensku.

⁸ Viz o tom podrobněji RYCHLÍK, J.: Pokusy o připojení Slovákka ke Slovensku v letech 1938–1941. In: Slovákko, roč. 33–34, 1991–192, s. 76–77.

⁹ Původní moravsko-uherská hranice probíhala na počátku 11. století západněji a vedla zhruba po řece Olšavě. Názvy moravských měst Uherský Brod, Uherský Ostroh, Uherské Hradiště či Strážnice i dnes ukazují její přibližný průběh.

VLIV POLITICKÉ HRANICE NA ROZDĚLENÍ REGIONU...

Pro obyvatelstvo v západní i východní části od řeky Moravy bylo však důležitější, než vytýčení hranice, zrušení vnitřní celní hranice mezi rakouskou a uherskou částí monarchie v roce 1850. Jednota celního a devizového území Rakouska a Uher i po rakousko-uherském vyrovnání roku 1867 byla zachována, avšak odlišné byly předpisy o nabytí a pozbývání státního občanství. V praxi to znamenalo, že občané byli obapolně vůči sobě zcela volně prostupná a žádné kontroly se zde neprováděly.¹⁰ Právní systémy Rakouska a Uher byly zcela kompatibilní. Právo volně přecházet hranici, stěhovat se a usazovat se v druhé části monarchie, studovat tam, podnikat či pracovat nebylo ale celkem nijak omežováno.¹¹ Vznikem Československé republiky v roce 1918 došlo k zapojení celého pohraničí do nového státu a hranice získala charakter čistě administrativní.

V letech 1939–1945 v souvislosti se vznikem slovenského státu 14. března 1939 a okupace zbytku českého území 15. března 1939 a vznikem tzv. Protektorátu Čechy a Morava, se hranice stala státní hranicí německo-slovenskou. Z moravské strany byla hranice hlídána naprosto přísně německými pohraničními orgány a pro obyčejný dálkový styk byla uzavřena. Domoci se povolení k jejímu překročení bylo pro obyvatele českého či slovenského vnitrozemí mimořádně těžké. Lokální příhraniční poměry, které se samy o sobě staly určitou formou nátlaku, si vynutily různé úlevy alespoň pro místní obyvatelstvo. Byl zaveden především malý pohraniční styk, který platil v pohraničním pásmu širokém 15–20 km od hranic a vycházel ze staré československo-rakouské dohody. Konvence umožňovala překročení hranice na propustku, kterou vydávaly na Slovensku obecní a potvrzovaly okresní úřady, v protektorátu německé úřady vrchních zemských radů (Oberlandraty).¹² Vystavení propustky bylo vázáno na vážný důvod služební, pracovní nebo osobní. Majitelé pozemků, které zůstaly na druhé straně hranice, mohli překročit hranici i mimo oficiální přechod.¹³ I když německé úřady za nedovolené překročení hranice nemilosrdně trestaly několikaměsíčním vězením (po vypuknutí Slovenského národního povstání se pokus o nedovolené překročení hranic trestal dokonce smrtí¹⁴), nepodařilo se ilegální přechody zastavit. Německo-slovenská hranice vytvořila problém rozdělených vesnic, známý rovněž z období po roce 1992, stejně jako mnoho jiných analogických potíží.¹⁵ Celní a devizová hranice mezi českými zeměmi a Slovenskem trvala dočasně i po obnovení Československa a byla anulována k 1. listopadu 1945.¹⁶

Geografická, příbuzenská, pracovní, kulturní a jazyková provázanost příhraniční oblasti dovoluje v obecné rovině říct, že tyto končiny vždy v minulosti mnohostranně kooperovaly. Právě moravsko-slovenské pohraničí je spojeno s některými důležitými

¹⁰ Kontroly na vnitřních hranicích byly zrušeny císařským nařízením v roce 1857 (viz Říšský zákoník – ř.z. – č. 31), i když v praxi se již ani tehdy dávno neprováděly, vyjma mimořádných opatření. Císařským nařízením č. 116/1865 ř. z. byly dokonce zrušeny pasové kontroly i na vnějších hranicích říše.

¹¹ Podrobněji viz RYCHLÍK, J. – RYCHLÍKOVÁ, M.: Stěhování slovenského obyvatelstva do českých zemí do roku 1945. Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR. Sv. 5, Praha 1987, s. 51–52.

¹² Podrobněji viz RYCHLÍK, J.: Cestovní styk mezi Slovenskem a Moravou v letech 1939–1945. Malovaný kraj, 23, 1987, s. 6–7.

¹³ Text dohody viz č. 68/1929 Sb. z. a n.

¹⁴ Slovenské národné povstanie a české země. Dokumenty. Praha 1974, dok. 80, s. 268, dok. 81, s. 269–270.

¹⁵ Viz RYCHLÍK, J.: Obyvatelstvo Slovácka a Záhorí v letech 1939–1945. Slovácko, 30, 1988, s. 43–54.

¹⁶ Štátny archív Bratislava, pobočka Skalica, f. ONV Skalica, č. D9-1289/1-24/4-1945.

událostmi moderních českých a slovenských dějin. Tak např. právě v prostoru myjavských kopanic (mezi Javorníkem a Vrbovcemi) překročili v září 1848 moravsko-slovenskou hranici slovenští (a s nimi i čeští) dobrovolníci, kteří se v prostoru Myjavy pokusili vyvolat protimaďarské povstání.¹⁷ Z Hodonína v roce 1918 přišla do Skalice na Záhorí první československá prozatímní vláda pro Slovensko vedená Vavro Šrobárem.¹⁸ V pásmu myjavských kopanic existovala v dobách druhé světové války zóna, kterou prchaly z protektorátu ohrožené osoby. Toutéž cestou přišli v roce 1944 na pomoc Slovenskému národnímu povstání i čeští dobrovolníci.¹⁹ Jakákoli z těchto událostí posiluje i dnes historické, ale též regionální vědomí populace v obou sektorech hranice a utvrzuje vědomí obapolné blízkosti.

* * *

Vytyčení pevné hranice mezi českým a slovenským územím a vznik dvou samostatných republik přinesl pochopitelně potíže, především pro každodenní život na moravsko-slovenském pomezí. Pozornost jsem zaměřila na tyto skutečně velice vážné problémy:

Přeshraniční pohyb obyvatelstva

Pohyb obyvatelstva obou republik upravila principiálně dohoda o zrušení vízové povinnosti podepsaná v Praze 29. října 1992, ještě v čase existence federace. Primární bází byla jednání mezi českou a slovenskou politickou reprezentací (tedy v zásadě mezi Občanskou demokratickou stranou Václava Klause a Hnutím za demokratické Slovensko Vladimíra Mečiara) v Kolodějích u Prahy 10. října 1992 a na Javorině ve Vysokých Tatrách 26. října 1992. Vznikla soustava „dokonalých“ dohod, která měla zjemnit rozdělení České a Slovenské Federativní Republiky (ČSFR).²⁰ Neprodleně hned 1. ledna 1993 začala platit dohoda o zrušení vízové povinnosti, která svým zněním měla charakter standardních dohod mezi státy. Diference byla ve dvou bodech, kterými minila politická reprezentace proklamované změkčení: 1. k překročení nové česko-slovenské hranice postačoval občanům ČR a SR občanský průkaz (nevyžadoval se cestovní pas) a 2. občané těchto států mohli překročit hranici do druhé republiky na kterémkoliv místě „pokud to není zakázáno vnitrostátními předpisy jedné smluvní strany“.²¹

Ve starých československých pasech a občanských průkazech se neuvádělo, které republiky je držitel občanem, a proto se smluvní strany zavázaly vydat do šesti měsíců platné předpisy o označení těchto dokladů potvrzením o státním občanství. Obzvlášť u občanských průkazů byla podobná doložka podmínkou k jejich použití k cestě do druhého

¹⁷ RAPANT, D.: *Dejiny slovenského povstania roku 1848–1849. II/1*, T. S. Martin 1950, s. 161.

¹⁸ RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. I. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava 1997, s. 67.

¹⁹ *Slovenské národné povstanie a české země...*, dok. 35, s. 125.

²⁰ RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. II. Česko-slovenské vztahy 1945–1992*. Bratislava 1998, s. 349.

²¹ Text viz č. 149/1993 Sb., č. 225/1993 Z. z. Viz též č. 210/1996 Sb.

státu.²² U cestovních pasů byl časový interval prodloužen až do konce roku 1994.²³ Současně se základní dohodou byla podepsána další smlouva, která na první navazovala a řešila otázku společného postupu ohledně pobytu cizinců ze třetích států. ČR a SR se zavázaly neuplatňovat ani nerušit bez souhlasu druhé republiky vízovou povinnost pro občany třetích států a realizovat vůči nim kongruentní cizinecký režim. Zákaz pobytu vyslovený pro území jedné smluvní strany se aplikoval automaticky i ve druhé republice.²⁴

Realizace této dohody by znamenala skutečně svobodný pohyb osob, zhruba na úrovni mezi státy Schengenské dohody Evropské unie. ČR a SR měly tvořit jednotné pasové a vízové území. Z toho by zároveň vyplývala zbytečnost kontroly dokladů na hranicích mezi ČR a SR. Václav Klaus se vyjadřoval, že „mezi ČR a SR se nebudou stavět celnice“. Vyřčený výrok by do určité míry naznačoval, že obě strany skutečně s podobným režimem počítaly. Zejména slovenská strana měla na takovémto režimu zájem. V prvních dnech po rozdělení ČSFR nebyly na společných hranicích reálně prováděny pasové kontroly. Nicméně již počáteční vývoj tento předpoklad zpochybňuje. Dohoda o zrušení vízové povinnosti totiž nedávala právo překročit hranice mezi ČR a SR kdekoliv občanům třetích států, a to ani tehdy, jestliže šlo o osoby, na které se nevztahovala vízová povinnost. Povinnost občanů třetích států překračovat hranici mezi ČR a SR výhradně na hraničních přechodech byla kromě toho výslovně stanovena dodatečnou dohodou podepsanou v Praze 20. června 1994.²⁵ Dohoda o společném cizineckém režimu obsahovala i ustanovení o povinnosti jednoho státu převzít zpět osoby, které neoprávněně z jeho území překročily hranici do druhé republiky (princip *readmise*). Takto stanovené předpisy však zpochybňovaly existenci jednotného pasového a vízového prostoru. Rovněž dohoda o úpravě režimu na společných státních hranicích, podepsaná v Praze 29. října 1992, hovořila o možnosti překročení společných státních hranic jen u požárních sborů a zdravotní služby, což bylo v protikladu s celkovou dohodou o zrušení vízové povinnosti.²⁶ Tato inkonsekventnost a vzájemná rozporuplnost smluv teoreticky nezávislý pohyb již od počátku v praxi zpochybňovala.

V prvních týdnech a měsících roku 1993 obyvatelstvo pohraničních území skutečně nepocíťovalo nějakou zásadní změnu oproti situaci před 31. 12. 1992. Česká celní správa sice zřídila na silnicích vedoucích přes slovenské hranice již 2. ledna 1993 kontrolní stanoviště (např. v Lanžhotu, Hodoníně, v Strání-Květně, Javorníku) která zahájila činnost 4. ledna a od 1. února přistoupila k podobnému kroku i slovenská strana. Kontroly se však zatím týkaly jen pohybu zboží, nikoliv osob (ačkoliv totiž obě republiky utvořily celní unii, byl pohyb zboží v obchodním styku kontrolován kvůli výběru daně z přidané

²² Dohoda byla podepsána rovněž 29. 10. 1992 v Praze, text viz č. 230/1993 Sb. Platnost federálních průkazů se jinak obě strany dohodly uznávat po dobu pěti let od rozdělení ČSFR. Koncem roku 1997 česká strana oznámila, že nebude nadále uznávat pro překročení hranic staré československé občanské průkazy s označením občanství, ale pouze občanské průkazy obou republik vydané po rozdělení ČSFR. Nakonec na žádost slovenské strany bylo od tohoto opatření upuštěno a československé občanské průkazy byly uznávány i po 1. 1. 1998.

²³ Šlo o cestovní pasy vydané podle zákonů č. 63/1965 Sb. a č. 216/1991 Sb. Současně začaly být v roce 1993 vydávány zvláštní cestovní pasy ČR a SR na základě předpisů zákona č. 216/1991 Sb., který i nadále platí v ČR i v SR. Od roku 1997 na Slovensku platí zákon č. 381/1997 Z. z. o cestovních dokladech.

²⁴ Viz č. 150/1993 Sb., č. 133/1993 Z. z.

²⁵ Viz č. 55/1997 Sb. Srovnej též č. 285/1994 Z. z.

²⁶ Viz č. 234/1993 Sb., č. 195/1993 Z. z.

hodnoty, resp. spotřební daně). Stanoviště cizinecké policie proto zřízena nebyla a pasová kontrola se neprováděla.²⁷ Ke změně došlo počátkem léta 1993. Nejprve začaly celní orgány české strany údajně namátkově provádět i kontrolu osob. Během léta byla na hranici zřízena normální pasová kontrola, kterou prováděla cizinecké policie České republiky. Slovenská strana přistoupila k podobnému kroku definitivně teprve o rok později, v létě 1994. V souvislosti se zavedením pasových kontrol se ukázal závažný nedostatek v dohodě mezi ČR a SR. Smlouva totiž nepamatovala na děti do 15 let, které nemají vlastní občanský průkaz a zpravidla neměly ani cestovní pas. Překročení hranic bylo možné jen tehdy, byly-li děti zapsány do občanského průkazu nebo cestovního pasu rodičů, nebo byl-li jim vystaven vlastní cestovní pas. Pro děti v pohraničních oblastech, které byly zvyklé pohybovat se volně, to znamenalo znemožnění svobodného pohybu. Znemožněné byly i hromadné školní akce (např. do té doby běžné návštěvy slovenských dětí v zoologické zahradě v Hodoníně, návštěvy plaveckého stadionu v Hodoníně, návštěva divadla v Uherském Hradišti, galerie v Hodoníně, vykopávek v Mikulčicích, výměnné družební akce škol apod.). S dětmi nemohli cestovat do druhé republiky ani prarodiče a jiní příbuzní, popřípadě známí. Najednou se zviditelnila hranice, do té doby nepodstatná a často ani nevšímaná. S povinností nechat si vyznačit občanství v občanském průkazu pro cestu do druhé republiky se v mnoha případech ukázalo, že děti a rodiče mají s ohledem na rozdílné místo narození jinou státní příslušnost než jeden z rodičů, nebo že sourozenci mají rozdílnou státní příslušnost.²⁸ Takto vznikla situace, kdy matriční úřady odmítaly udělit do občanských průkazů doložku o státním občanství a pasové úřady zase odmítaly označit starý cestovní pas nebo vystavit nový. Cestovní pas měl vystavit příslušný konzulát domovského státu občana. Pro lidi z česko-slovenského pohraničí to znamenalo cestovat do místa příslušného konzulátu často i několikrát, protože lidem nebylo zcela jasné, co mají se žádostí dokladovat. Dítě, které mělo jiné občanství než jeden z rodičů, nemohlo být zapsáno do jeho cestovního pasu ani nemohlo získat od pasového úřadu příslušného podle místa bydliště cestovní pas. S postupným nahrazováním starých občanských průkazů v obou republikách identifikačními kartami nebylo najednou kam děti zapisovat. Pohyb dětí do 15 let se tak ještě více zkomplikoval.

Obyvatelstvo pohraničních území řešilo někdy věc v případě, že dítě nemělo vlastní cestovní pas, tak, že když jelo někoho navštívit (zejména, pokud jde o návštěvu na několik dní) na druhé straně hranic, pak ten z rodičů, který měl dítě zapsáno v občanském průkazu nebo cestovním pasu, jej převezl přes hranici. Dítě mohlo tedy pobývat na území sousedního státu, zatímco rodič se vrátil dočasně domů. Ideální stav byl, když si dítě nechali zapsat oba rodiče, protože pak se pro ně mohl vrátit druhý z nich. Po rozdělení Československa, až do podzimu 1993, se ve vlacích neprováděla pasová kontrola. Důvody byly dva, přičemž vzájemně souvisely: i po 1. lednu 1993 platil nadále jízdní řád ČSD pro období 1992/1993, který samozřejmě se zdržením vlaků na nové hranici nepočítal a grafikon nebylo možno již změnit. Dokonce i jízdní řád pro období 1993/1994 byl zhruba přichystán ještě pro celou dřívější československou síť a neuvažoval o vytvoření pohraničních stanic.²⁹ Za jízdy mezi pohraničními body se nemohla vykonávat pasová

²⁷ RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci..., II., s. 354.

²⁸ K tomu viz část o problematice státního občanství.

²⁹ Jízdní řád ČSD platný od 31. 5. 1992 do 22. 5. 1993, tab. (trať) 280, 320, 340, 343, 360, 361, 368, Jízdní řád ČD a Cestovný poriadok ŽSR platný od 23. 5. 1993 do 28. 5. 1994, tab. 280, 320, 340, 343, 360, 361, 368.

kontrola, poněvadž při uzavírání smluv na podzim 1992 nebyla podepsána dohoda, která by umožňovala při výkonu služby vstup policejních složek jednoho státu na území druhé republiky. K zavedení normálních pasových kontrol i ve vlacích se proto přistoupilo až po odstranění výše uvedených problémů.³⁰ Na hlavních tratích se tak stalo už na podzim 1993, na vedlejších (Myjava–Vrbovce–Veselí nad Moravou, Hodonín–Holíč a Skalica–Sudoměřice nad Moravou) až v roce 1994, resp. 1995.

Obyvatelstvo vyvinulo nátlak na kompetentní orgány, aby bylo obecním úřadům umožněno vydávání jednak hromadných soupisek pro školní akce, jednak jednorázových či vícerázových individuálních propustek. Snaha narazila na odmítavé stanovisko na české straně, byť šlo o řešení, které existovalo už v letech 1939–1945 a bylo mezi Československem a jeho sousedy praktikováno nejen v meziválečném období, ale i ve vztahu k tzv. socialistickým státům i v padesátých a šedesátých letech.³¹ Ve věci dětí byla podána interpelace tehdejšímu opozičním poslancem za ČSSD Václavem Grulichem (pozdější ministr vnitra v letech 1998–2000), avšak bez viditelného výsledku.³² K určitému ulehčení nakonec došlo ve dvou směrech: ministerstva vnitra obou států dala pokyn orgánům pasové služby, aby svým státním příslušníkům bydlícím v druhém státě vydávaly pasy, i když nebydlí v jejich obvodě (tzn., že např. občan ČR ve Skalici na Slovensku se mohl obrátit s žádostí o vystavení pasu ČR na úřad cizinecké policie v Hodoníně, kam má nejbližší, a nemusel žádat o vydání dokladu český generální konzulát v Bratislavě). Kromě toho, bylo možné děti z manželství, kde každý občan má občanství jiné republiky, zapsat do cestovního pasu i toho rodiče, který měl jiné občanství než dítě.

S odůvodněním, že ČR se musí bránit před nápoem běženců, začala česká strana již na jaře 1993 silně požadovat, aby byla česko-slovenská hranice střežena. Jan Ruml, ministr vnitra v letech 1992–1998, otevřeně volal po zavedení tzv. „standardního režimu“ a v této věci často využíval k propagaci svých postojů média. Standardem ovšem neměl být systém existující v Evropské unii, tedy volný pohyb, ale naopak nekompromisní kontrola všech osob, jako tomu bylo na československých hranicích před listopadem 1989. Běženců přitom nebylo více než před 31. 12. 1992, a protože ČR a SR se zavázaly provádět stejný vízový režim, nic nebránilo tomu, aby místo česko-slovenské hranice byla střežena lépe slovensko-maďarská, slovensko-ukrajinská, příp. slovensko-polská hranice. Jan Ruml opakovaně deklaroval, že slovenská strana chrání své východní hranice povrchně. Rumlovy výroky slovenské MV urážely a pochybení při střežení hranic popíralo. Česká strana se také už v létě 1993 pokusila znemožnit přecházení hranice mimo vytyčený přechod. Událo se to v prostoru Klokočov–Bílá, kde celní přechod nebyl zřízen.³³ Vedla

Porovnej též č. 201/1993 Sb.

³⁰ Dohoda vlád o ulehčení pohraničního odbavování byla podepsána v Praze už 30. 3. 1993 a v návaznosti na to byly v nově budovaných pohraničních stanicích Českých drah (ČD) zřízeny celní stanice. V platnost však dohoda vstoupila teprve po uveřejnění v české Sbírce zákonů 10. 6. 1994 v částce č. 38/1994 pod. č. 122/1994 Sb. (v slovenské Zbierke zákonov pod č. 98/1994 Z. z.). Dohoda se nevztahovala na orgány cizinecké policie, proto pasovou kontrolu dočasně prováděla za jízdy mezi pohraničními stanicemi celní služba. Na orgány cizinecké policie byla dohoda rozšířena dodatkem podepsaným v Bratislavě 23. 1. 1995. Text viz č. 298/1995 Sb.

³¹ Zák. č. 55/1928 Sb. z. a n., č. 53/1949 Sb.

³² Rozhovor s V. Grulichem v Brně v roce 1994.

³³ Dohoda podepsaná v Praze 30. března 1993 stanovila 13 silničních přechodů: Břeclav–Kúty (dálnice), Lanžhot–Kúty (stará silnice), Hodonín–Holíč, Sudoměřice–Skalica, Velká nad Veličkou–Vrbovce, Velká

zde ale silnice Čadca–Ostrava, po které dokonce jezdily dálkové autobusy. České celní orgány sice propouštěly jenom osoby, obstrukci však dělaly u vozidel a zboží, což v praxi znamenalo znemožnění překročení hranic vůbec. Slovenská strana vznesla silné námitky. Šlo o oblast, odkud slovenští dělníci dojíždějí denně do práce do Ostravy. Po protestech byla opatření odvolána, avšak hrozba, že česká strana zakáže přechody hranice mimo oficiální přechody, nezmizela a objevovala se i později ze strany ministra vnitra Cyrila Svobody (KDU–ČSL) ve vládě Josefa Tošovského (1997–1998). Komplikace, které by to způsobilo především obyvatelům kopanic a též nevyřešená otázka kolem vesnic rozdělených státní hranicí zatím pokaždé přiměla českou stranu od tohoto opatření upustit. Slovenská strana se k podobnému opatření stavěla vždy zásadně negativně. Nakonec to byla sama česká strana, která novou readmisní dohodou podepsanou se slovenskou vládou v Levoči 25. října 1996 odstoupila od smlouvy o společném cizineckém režimu a vízové politice vůči třetím státům.³⁴ Česká strana tak paradoxně sama vytvořila předpoklady pro zvýšený nápor potenciálních ilegálních přistěhovalců, kterým by jinak při společném režimu nebyl povolen vstup na Slovensko, takže by nemohli neoprávněně překračovat slovensko-českou hranici.

Situace pro bývalé občany Československa vypadala ve druhé polovině devadesátých let takto: pohyb obyvatelstva na základě občanských průkazů trval, hranici bylo možno překročit kdekoliv, netýkalo se to ale občanů třetích států, a to ani tehdy, jestliže měli na území jedné z republik trvalý pobyt a nepotřebovali vízum ke vstupu do druhé republiky.³⁵ Děti do 15 let musely mít vlastní cestovní pas, pokud nebyly zapsány v občanském průkaze nebo cestovním pase rodičů. Přísně střežená hranice v rozdělených obcích působila velice nedobře na obyvatelstvo. Na hranicích se prováděly normální pasové i celní kontroly a nabytý status cizinců působil na lidi v příhraničních regionech neblaze.

Všechny potíže s překračováním hranic nakonec odpadly po vstupu obou republik do schengenského prostoru s platností od 22. prosince 2007. Obyvatelé příhraničí obou republik mohou opět překračovat hranice zcela volně tak jako tomu bylo do 31. 12. 1992.

nad Veličkou–Myjava, Strání–Moravské Lieskové, Starý Hrozenkov–Drietoma, Bylnica–Horné Srnie, Střelná–Lysá pod Makytou, Horní Bečva–Makov, Velké Karlovice–Makov, Mosty u Jablunkova–Svrčinovec. Železničních přechodů bylo 7 – na všech existujících železničních tratích: (Břeclav) Lanžhot–Kúty, Hodonín–Holič, Sudoměřice–Skalice, (Bylnice), Vrbovice (Javorník)–Myjava, Vlárský průsmyk–Nemšová, Horní Lideč–Lúky pod Makytou (Púchov), Mosty u Jablunkova–Čadca. Text dohody viz č. 132/1993 Sb., 103/1994 Z. z. Ne na všech silnicích tak byly původně celní přechody. Právě v souvislosti s konfliktem okolo dopravy přes Klokočov byla stanovena zásada, aby celní přechody byly zřízeny i na ostatních používaných silnicích přes česko-slovenskou hranici, především v Klokočově a v Nové Bošáci.

³⁴ Text viz č. 200/1997 Sb. Touto dohodou, která vstoupila v platnost 27. července 1997, pozbyla platnost původní readmisní dohoda a smlouva o společné cizinecké policii č. 150/1993 Sb. (č. 133/1993 Z. z.) z 29. 10. 1992.

³⁵ Úlevy pro cizince žádali již u ministra vnitra Jana Rumla majitelé hotelů a chat na moravsko-slovenské hranici, zvyklí na zahraniční klienty. Ti poté, co zjistili, že se nemohou volně v okolí chat pohybovat (šlo o oblasti zimních sportů, v Beskydech například často leží přímo na česko-slovenské hranici, jako např. v prostoru Kasárna, Bumbálka, chata Portáš apod.) začali tyto oblasti opouštět. Ministr Ruml přislíbil, že se problémem bude zabývat, avšak nestalo se tak.

Problém státního občanství a trvalého pobytu

Problematika státního občanství patří k nejcitlivějším. Právě v česko-slovenském pohraničí, kde se lidé po staletí volně stěhovali, ženili a vdávali, vzniklo nejvíce komplikací. Problém je zakotven již v samotné koncepci občanství ČR a zejména pak v odlišném přístupu obou republik k této problematice.

Do 31. 12. 1992, kdy existovalo dvojí občanství, což byl důsledek vzniku česko-slovenské federace v roce 1968.³⁶ S platností od 1. ledna 1969, tedy současně s počátkem federace, bylo vedle doposud jediného a jednotného československého občanství zavedeno na základě nově schváleného zákona č. 165/1968 Sb. i občanství republikové. Pro jeho přidělení bylo v zásadě rozhodující místo narození, protože každý československý občan získává k 1. lednu 1969 občanství té republiky, na jejímž území se narodil (§ 3, odst. 1). Československý občan narozený v zahraničí získával občanství té republiky, na jejímž území měl k 1. lednu 1969 trvalý pobyt. Pokud v uvedený den neměl v žádné obci ČSSR trvalý pobyt, určilo se republikové občanství podle místa jeho posledního trvalého pobytu v Československu, a pokud je nikdy neměl, tedy podle posledního trvalého pobytu jeho rodičů (§ 3, odst. 2). Teprve v případě, že ani to nebylo možné, měl si československý občan zvolit občanství republiky prohlášením (§ 1, odst. 3). Do budoucna platilo, že děti občanů téže republiky nabývaly její občanství bez ohledu na to, kde se narodily (§ 6, odst. 1). Děti do patnácti let sledovaly republikové občanství rodičů, pokud oba měli občanství téže republiky (§ 5). Byli-li rodiče československými občany, ale každý z nich měl občanství jiné republiky, pak dítě nabývalo občanství té republiky, na jejímž území se narodilo (§ 6, odst. 2) a pokud se narodilo v zahraničí, získávalo republikové občanství matky (§ 6, odst. 3). Do 31. prosince 1969 bylo možné si prohlášením občanství republiky změnit (§ 4). V návaznosti na zákon č. 165/1968 Sb. pak Slovenská národní rada a Česká národní rada přijaly vlastní zákony o nabývání občanství Slovenské socialistické republiky a České socialistické republiky. Ty dávaly možnost, aby občan jedné republiky mající na území druhé republiky trvalý pobyt na žádost u ministerstva vnitra příslušné republiky získal udělením občanství této republiky, přičemž původní občanství ztrácel. Slovenský a český zákon nebyly, pokud jde o podmínky udělování republikového občanství československým občanům, zcela totožné: udělení slovenského občanství českému občanovi bylo vázáno na dvouletý trvalý pobyt, zatímco občanství České republiky mohl získat občan s trvalým pobytem v ČR ihned.³⁷ Není zjištěno, kolik osob využilo možnosti opce pro druhé republikové občanství anebo později podalo žádost o udělení občanství druhé republiky. Především v druhém případě počet rozhodně nebyl velký, protože republikové občanství nemělo žádný praktický význam vyjma případů, kdy se k němu přihlíželo ex lege při obsazování státních a veřejných funkcí. Počet osob, které si po roce 1969 zvolily občanství druhé republiky, se tak zřejmě pohyboval jen v desítkách, maximálně stovkách případů.

³⁶ Čl. 5 úst. zák. č. 143/1968 Sb.

³⁷ § 10 odst. 2 zák. SNR č. 206/1968 Sb. ze dne 28. 12. 1968, § 10, odst. 2 zák. ČNR č. 39/1969 Sb. ze dne 29. 4. 1969.

Zákon o občanství republik byl nelogický a už při projednávání návrhu zákona (tisk 235) 19. prosince 1968 někteří čeští poslanci poukazovali na jeho komplikovanost.³⁸ Na rozdělení československého občanství a vzniku občanství republik ale trvala slovenská strana, protože rozlišení českých a slovenských občanů bylo nezbytné pro sestavování federálních výborů, kde měla být parita při zastoupení občanů obou republik a při jmenování státních tajemníků do federálních ministerstev, protože státní tajemník musel být občanem druhé republiky než příslušný ministr.³⁹ Občanství republik nemělo nic společného s českou či slovenskou národností, jak běžní lidé v Československu často chybně soudili a neměl na ni ani žádnou vazbu. Národnost byla ponechána subjektivnímu vyjádření občana při sčítání lidu. Protože v praxi nemělo občanství republiky žádný význam, naprostá většina obyvatelstva Československa ani nevěděla, že něco podobného existuje. Podle ústavního zákona o československé federaci totiž měli občané jedné republiky na území druhé republiky stejná práva i stejné povinnosti.⁴⁰ Občanství republiky se neznamenávalo dokonce ani do osobních dokladů a nemělo vliv ani na volební právo do České či Slovenské národní rady a do příslušné (české nebo slovenské) části Sněmovny národů Federálního shromáždění. Občan volil do republikového parlamentu bez ohledu na své republikové občanství vždy tam, kde byl policejně přihlášen a tudíž i zapsán do voličského seznamu.

Dne 26. října 1992 se na Javorině ve Vysokých Tatrách uskutečnilo jednání ve věci občanství mezi ODS a HZDS, ale mezi delegáty české a slovenské vlády nedošlo k dohodě. Slovenská strana žádala unijní princip, tedy v zásadě přístup, který se uplatňuje dnes v Evropské unii vůči občanům členských států. Občan jedné republiky by měl mít na území druhé republiky všechna práva i všechny povinnosti s výjimkou politických práv jako občan této republiky. Česká strana tuto možnost ale striktně odmítla, stejně jako možnost zavedení dvojího (českého i slovenského) občanství. Poněvadž k dohodě nedošlo, měla si každá z republik vyřešit otázku občanství vlastním zákonem. Česká národní rada tak učinila 29. prosince 1992⁴¹ a Národní rada Slovenské republiky o šest týdnů později.⁴² Oba zákony vycházely naprosto nelogicky ze zákonů o občanství republik, tak jak byly schváleny v letech 1968 a 1969. Slovenský a český zákon o státním občanství měly sice shodou okolností stejné číslo v české i slovenské sbírce zákonů (č. 40), avšak tím zásadní shoda končila, protože se lišily poměrně zásadně. Na Slovensku mohla každá osoba, která byla k 31. 12. 1992 československým občanem, získat do 31. 12. 1993 slovenské občanství, a to pouhým prohlášením své vůle před úřadem státní správy. V České republice mohl české občanství získat jen ten bývalý československý občan, který měl na území ČR trvalé bydliště alespoň dva roky, vyvázal se ze slovenského občanství⁴³ a nebyl v posledních pěti letech pravomocně odsouzen pro úmyslný trestný čin (§ 18 odst. 1). Propadná lhůta

³⁸ Těsnopisecké zprávy o schůzích Národního shromáždění, IV. volební období, 29. schůze 19. 12. 1968, viz též www.psp.cz/eknih/1964ns/stenprot/029_schu/s029025.htm. Návrhy zákonů o soustavě federálních ministerstev a federálních výborů byly projednávány na téže (29.) schůzi Národního shromáždění.

³⁹ Tamtéž. Viz úst. zák. č. 171/1968 Sb.

⁴⁰ Viz st. zák. č. 143/1968 Sb. ve znění úst. zák. č. 125/1970 Sb.

⁴¹ Zák. č. 40/1993 Sb.

⁴² Zák. č. 40/1993 Z. z.

⁴³ To neplatilo, jestliže osoba podala k slovenským úřadům žádost o propuštění ze státního svazku SR a do třech měsíců jí nebylo vyhověno.

byla i zde stanovena do 31. 12. 1993, později však byla prodloužena až do 30. 6. 1994.⁴⁴ Další rozdíl mezi českým a slovenským zákonem spočíval v tom, že slovenský zákon umožňoval, aby si osoba, která se stala občanem Slovenské republiky, ponechala i dřívější občanství, zatímco český zákon stanovil, že nabytím cizího občanství na vlastní žádost občanství ČR zaniká. Tímto způsobem mělo být zamezeno dvojímu občanství.⁴⁵ Naproti tomu se oba zákony shodovaly pokud šlo o možnost získání občanství po uplynutí propadlé lhůty. Občané SR v ČR a opačně byli považováni za cizince stejně jako občané jiných států a mohli získat občanství jediné udělením (naturalizací) po pěti letech trvalého pobytu, přičemž podmínky pro jeho udělení v ČR, tedy vyvázání se z předchozího občanství a bezúhonnost, byly zachovány.

Zákon, schválený v této zaobalené podobě, byl skrytě rasistický. Směřoval proti romskému obyvatelstvu, které často nesplňovalo podmínku zachovalosti. Zákon byl za svoji „zakuklenou“ podobu opakovaně kritizován mezinárodními organizacemi. Česká strana na to odpovídala, že zákon je standardní a kompatibilní se zákony jiných států. Sémanticky vzato právě v tom byla jeho diskriminace, neboť žádný ze států Evropské unie nevznikl tak, jako ČR, totiž rozdělením původně jednoho státu. Mezinárodní organizace ne bezdůvodně upozorňovaly na to, že na dřívější občany Československa žijící na území ČR (mnohdy šlo o osoby, které se tam už narodily) nemůže Česká republika mít obrazně řečeno „stejný metr“ jako na cizince z jiných zemí.⁴⁶ Problematika dopadu zákona č. 40/1993 Sb. na romské obyvatelstvo vybočuje z vytyčených mezí této práce. V oblasti slovensko-českých vztahů měl zákon především tyto důsledky:

1. tisícům osob se jen kvůli místu svého narození⁴⁷ nebo z hlediska místa narození rodičů, přihodilo, že se přes noc stali cizími státními příslušníky ve vlastní zemi, přičemž k původnímu domovskému státu je již nic nevážalo a nikoho tam ani neznali;
2. děti ze smíšených manželství⁴⁸ nabyly odlišné občanství, pokud se náhodou narodily v různých republikách a jejich rodiče měli různá republiková občanství;
3. lidé v pokročilém věku, kteří se narodili jako děti českých úředníků na Slovensku v letech 1918–1939 a byli spolu s rodiči vyhnáni do českých zemí ľudáckým režimem po vzniku slovenského státu 1939,⁴⁹ byli po rozdělení slovenskými občany. Nebralo se v úvahu ani to, že v Čechách a na Moravě žijí již více než půl století.

⁴⁴ Zák. č. 272/1993 Sb.

⁴⁵ To neznamená, že v ČR neexistují osoby s dvojím občanstvím. Jde jednak o někdejší československé občany s občanstvím České republiky, kteří ještě před zánikem federace získali občanství jiného státu, děti českého a cizího (i slovenského, pokud se narodily až po vejití zákonů 40/1993 Sb. a 40/1993 Z. z. v platnost) občana, které jsou podle právního pořádku obou států pokládány za občany obou států, osoby, které v cizině získaly občanství z titulu narození či sňatkem podle právního pořádku tamního státu a v neposlední řadě rovněž osoby, které získaly české občanství bez vyvázání se z občanství slovenského (před vstoupením zákona č. 40/1993 Sb. v platnost, nebo z důvodů, že jim slovenské úřady do třech měsíců nevyhověly v propuštění z občanství SR).

⁴⁶ Ing. Karel Holomek na semináři v Luhačovicích, léto 1996.

⁴⁷ Je třeba si uvědomit, že např. z oblasti Holiče a okolních obcí je blíže do porodnice v moravském Hodoníně než do Skalice, naproti tomu z oblasti Javorníka je opět blíže do slovenské Myjavy než do moravského Kyjova.

⁴⁸ Tedy z manželství, kde jeden z rodičů je občanem ČR a druhý občanem SR.

⁴⁹ Viz podrobněji RYCHLÍK, J.: K otázce postavenia českého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1938–1945. Historický časopis, 37, 1989, č. 3, s. 408–413.

K tomu je nutno si uvědomit, že vyvázání se ze slovenského občanství vyžadovalo hodně času a značné poplatky.⁵⁰ Žadatel byl povinen prokázat, že není dlužen slovenskému státu žádné poplatky na daních. Češi na Slovensku, žádající o slovenské občanství, na tom byli v tomto ohledu lépe: z českého občanství se nemuseli vyvazovat, protože nabytím občanství slovenského automaticky zaniklo.

Cizí občanství, které lidé často zjistili teprve v okamžiku, kdy žádali o vyznačení občanství do občanského průkazu nebo o vydání cestovního pasu, s sebou samozřejmě neslo spoustu komplikací a diskriminací v běžném životě. Obyvatelstvo z bývalého Československa očekávalo, že bude mít buď dvojí občanství a na druhé straně hranic se na ně nebude pohlížet jako na cizince, to se však po roce 1993 ukázalo jako politicky neprůchodné. U obyvatelstva žijícího na pomezí neměla zpravidla volba občanství vazbu na národnost, ale byla to otázka čistě praktická. Práce v určitých oborech státní správy vyžadovala občanství země působení a v takovém případě zaměstnanci o ni žádali. Většina osob si zvolila občanství podle místa svého trvalého bydliště, protože na ně je vázáno vyplácení různých sociálních dávek. Každý případ je ovšem individuální.⁵¹

Pokusy občanů a ojedinělé účasti politiků, aby česká strana ustoupila od požadavku čistého trestního rejstříku pro bývalé československé občany – občany SR, žijící nepřetržitě od 31. 12. 1992 na území ČR, stejně jako žádosti Čechů na Slovensku, aby jim bylo umožněno ponechat si dvojí občanství, nebo aby alespoň s nimi nebylo v České republice v případě, že si zvolí občanství SR zacházeno jako s úplnými cizinci,⁵² byly dlouho marné. Na české straně chyběla politická vůle.⁵³ Jediný ústupek byl učiněn Čechům narozeným ještě před válkou na Slovensku, kteří byli zpravidla roku 1939 ještě jako děti spolu s rodiči vystěhováni do tehdejšího protektorátu. Státním občanům Slovenské republiky narozených na území Slovenska do 31. 12. 1939, jestliže alespoň jeden z jejich rodičů byl narozen na území dnešní České republiky, bylo zákonem z 12. října 1993 umožněno získat do 31. prosince 1993 občanství ČR bez povinnosti vyvázat se ze slovenského občanství, pokud dosáhli nejpozději v roce 1993 věku 60 let, žili na území ČR nejméně dva roky

⁵⁰ Na žádost humanitárních organizací slovenský velvyslanec Ivan Mjartan snížil poplatek na 800 Kč – Jiřina Šíková na konferenci v Luhačovicích, únor 1998.

⁵¹ Slovenský právní řád zná statut tzv. „zahraničního Slováka.“ (viz zákon č. 70/1997 Z. z.) „Zahraničním Slovákem“ je osoba jiné než slovenské státní příslušnosti, avšak slovenského etnického původu. Osvědčení o statutu zahraničního Slováka se vydává jen na vlastní žádost a po prokázání etnického původu. „Zahraniční Slováci“ požívají na Slovensku oproti ostatním cizincům některých zvláštních práv, která jsou jinak vyhrazena jen slovenským občanům (příp. jen občanům některých států na základě reciprocity). Tak např. zahraniční Slováci nepotřebují – bez ohledu na své státní občanství – ke vstupu na Slovensko vízum, mohou zde získat trvalý pobyt, mohou zde pracovat či studovat za podmínek stanovených pro občany SR, mají usnadněnou možnost získat občanství SR apod. Statut „zahraničního Slováka“ je problematický a inkompatibilní se zásadami mezinárodního práva, které žádný podobný statut nezná. „Zahraniční Slováci“ jsou jakousi kategorií slovenských „poloobčanů“ s určitými právy, avšak bez povinností. Zákon o „zahraničních Slovácích“ kromě toho diskriminuje bývalé občany SR jiné než slovenské národnosti, protože ti se nemohou stát „zahraničními Slováky“. V praxi ovšem tento institut způsobuje, že při volbě občanství v ČR mají osoby slovenského původu tendenci zvolit si občanství ČR a případné nevýhody vyplývající ze ztráty občanství SR později kompenzovat získáním statutu „zahraničního Slováka“.

⁵² Viz např. memorandum Českého spolku na Slovensku (v držení autorky).

⁵³ Cestou sporu, který řešil až ústavní soud, se této možnosti domohl Ing. Petr Uhl, který si v roce 1993 zvolil slovenské občanství, přičemž prohlásil, že české si ponechává. Rozhodnutí ústavního soudu však Ministerstvo vnitra ČR odmítlo uznat jako precedenti.

a nebyli odsouzeni v posledních pěti letech za úmyslný trestný čin.⁵⁴ Protože Slovenská republika takovéto osoby považovala i nadále za své občany, měli tito lidé dvojí občanství. K další změně došlo o tři roky později. Na nátlak mezinárodních organizací byl 26. dubna 1996 schválen zákon, umožňující ministerstvu vnitra prominout občanům Slovenské republiky, kteří k 31. 12. 1992 byli československými občany a žijí od té doby nepřetržitě na území ČR, při žádosti o české občanství podmínku bezúhonnosti.⁵⁵

V roce 1998 se v České i Slovenské republice konaly volby. Nové vlády v Praze i Bratislavě byly přístupnější ke zlepšení situace v oblasti státního občanství. Především v České republice došlo k posunu v otázce názoru na přípustnost dvojího občanství. Sociálnědemokratická vláda Miloše Zemana, která se ujala úřadu 22. července 1998, začala připravovat novelu zákona o českém občanství, která počítala s možností získání občanství ČR pro všechny občany SR, kteří byli k 31. 12. 1992 občany ČSFR a žili od té doby na území ČR. Neměla od nich být vyžadována bezúhonnost, ani vyvázání se z občanství SR. Bývalým občanům České republiky, kteří žili na území Slovenské republiky a zvolili si slovenské občanství, mělo být umožněno ponechat si i občanství ČR. Rovněž občané Slovenské republiky, kteří žili v České republice, by si mohli při nabytí občanství ČR ponechat i původní slovenské občanství.⁵⁶ Nový zákon měl umožnit i dořešení otázky občanství romského obyvatelstva v ČR. Mnozí z Romů totiž efektivně neměli vůbec žádné občanství, a to z důvodu absence potřebných dokladů, na základě kterých by jim slovenské úřady mohly vydat osvědčení o občanství SR. Ze stejného důvodu nezískali samozřejmě ani možnost žádat o občanství ČR. Tisk se začal k otázce dvojího občanství stavět celkem benevolentně mimo jiné i s poukazem na existenci dvojího občanství v jiných státech.⁵⁷ Všechny předpokládané změny byly pojaty do zákona č. 194/1999 Sb. z 29. července 1999, kterým byl pozměněn (novelizován) původní zákon č. 40/1993 Sb. Klíčovým ustanovením byl novelizovaný § 18 odst. 2, který říkal, že občan České republiky, který byl ke dni 31. prosince 1992 občanem České a Slovenské Federativní Republiky, neztrácí nabytím státního občanství Slovenské republiky občanství České republiky. Počet osob s dvojím občanstvím byl ale na moravsko-slovenském pomezí i potom poměrně malý: většina bývalých občanů Slovenské republiky žijících na moravské straně se totiž již ze slovenského občanství vyvázala, aby mohla získat občanství České republiky. Slovenská republika je oprávněně pokládala za cizince, takže k tomu, aby zpětně získali slovenské občanství, by byl zapotřebí zvláštní slovenský zákon.

Otázka trvalého pobytu osob s občanstvím jedné republiky na území druhé republiky se rovněž v pohraničních územích vyskytuje poměrně často. Příčiny jsou většinou historické. Tak např. ve slovenském Holíči před rokem 1989 byla realizována značná výstavba a z tohoto důvodu se mnoho smíšených manželů žijících v Hodoníně přestěhovalo do Holíče, přičemž do původního města stále dojížděli do práce (vzdálenost činí 6 km).

V otázce trvalého pobytu nebyly uzavřeny mezi Českou republikou a Slovenskou republikou žádné dohody. Ministerstvo vnitra to vyřešilo tak, že povolení k trvalému

⁵⁴ Zák. č. 272/1993 Sb.

⁵⁵ Zák. č. 139/1996 Sb.

⁵⁶ Právo, 12. 1. 1999, s. 1 (interview Práva s ministrem vnitra Václavem Grulichem).

⁵⁷ Lidové noviny, 12. 1. 1999, s. 8.

pobytu bylo udělováno všem, kteří k 31. 12. 1992 trvale bydleli na území příslušné republiky a nestali se jejími občany, pokud proti nim nebyly zásadní výhrady z hlediska veřejné bezpečnosti. Odlišná pravidla však platila pro jedince, kteří se do druhé republiky přistěhovali po 1. 1. 1993. Pro ně platilo všeobecné ustanovení o povolení trvalého pobytu jako u ostatních cizinců. V praxi nemělo povolení či nepovolení trvalého pobytu zásadní význam, pokud žadatel neměl konkrétní požadavky vůči státu. Dohoda mezi ČR a SR o zrušení vízové povinnosti totiž výslovně nestanovila, po jakou dobu může občan jedné republiky pobývat na území druhé republiky. V pohraničních oblastech, kde lidé překračují hranici opakovaně, koneckonců nemohlo být překážkou ani pokud by takového omezení existovalo. Stačilo by, když by osoba po vypršení stanovené doby překročila hranici do druhé republiky a opět se vrátila.

Systém komunikací, železniční a silniční doprava, delimitace hranic

Železniční doprava

Po vzniku Československé republiky roku 1918 byla zaměřena intenzivní péče o lepší propojení Moravy a Slovenska. Výsledkem tohoto programu⁵⁸ byla ve dvacátých letech přestavba místní dráhy Břeclav–Kúty–Bratislava na dvoukolejnou hlavní trať. V letech 1923–1929 byla vybudována nová spojovací trať Veselí nad Moravou–Vrbovce–Myjava–Nové Mesto nad Váhom, ve třicátých letech ještě dvoukolejná trať Horní Lideč–Púchov, uvedená do provozu 2. května 1937. Spolu s již existujícími dalšími čtyřmi železnicemi (Bohumín–Čadca–Žilina, Brno–Vlářský průsmyk–Trenčianská Teplá, Sudoměřice–Skalica a Hodonín–Holíč) tak počet železničních tratí vedoucích z Moravy na Slovensko stoupl na sedm.⁵⁹ V regionu Záhoria byla zavedena i autobusová doprava směrem na Moravu v podobě státní autobusové linky Hodonín–Holíč–Radošovce–Senica.⁶⁰ Celá železniční a silniční síť v moravsko-slovenských oblastech byla programově budována jako jednotný celek, přičemž dvě železnice spojující slovenské okresy vedly přes moravské území. Rozdělení politickou hranicí se zde projevilo již v roce 1939: železnice Kúty–Skalica–Veselí nad Moravou–Myjava–Nové Mesto nad Váhom byla přerušena územím protektorátu v úseku Sudoměřice nad Moravou–Vrbovce v délce 39 km a železnice Kúty–Skalice–Veselí nad Moravou–Nemšová–Trenčianská Teplá byla přerušena mezi Sudoměřicemi nad Moravou a Vlářským průsmykem v délce 90 km.⁶¹ U první jmenované trati byla situace ještě komplikována tím, že železniční stanice 5 km vzdálené slovenské obce Vrbovce zůstala na protektorátním území, takže k cestě z Vrbovců do Myjavy (ze Slovenska na Slovensko) bylo nutno opakovaně překročit státní hranici.

V oblasti silniční sítě nastala na několika místech velmi nepříjemná okolnost: silnice Senica–Sobotište–Vrbovce–Myjava vedla za obcí Vrbovce v osadě „U Sabotu“,

⁵⁸ Zák. č. 235/1920 Sb. z. a n.

⁵⁹ HONS, J.: *Dejiny dopravy na území ČSSR*. Bratislava 1975, s. 231–235, SCHREIER, P.: *Zrození železnic v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha, 2004, s. 235.

⁶⁰ Úřední jízdní řád Republiky československé platný od 22. 5. 1937 do 2. 10. 1937, tab. 3001.

⁶¹ Úřední jízdní řád Protektorátu Čechy a Morava platný od 15. 4. 1939, tab. 133, 214, 217.

VLIV POLITICKÉ HRANICE NA ROZDĚLENÍ REGIONU...

v délce necelého kilometru přes protektorátní území. Osada „U Sabotů“ sice patřila do katastrálního území moravské obce Javorník nad Veličkou, fakticky však navazovala přímo na slovenské Vrbovce. V oblasti obce Sidonia byla situace smutně kuriozní. Hranici zde tvořil potok Vlárka a obec byla tímto potokem rozdělena na pěti místech, přičemž přístup byl možný jen přes slovenské území. V osadě Kasárna ležící v katastru slovenské obce Makov byl přístup možný jen z moravských Velkých Karlovic. Obdobně vedla přes státní hranici silnice na kopanicích v oblasti Žitkové (u Starého Hrozenkova). Trvale se zrušila státní autobusová linka Hodonín–Holíč–Senica a autobus jezdil jen na slovenském úseku tratě Senica–Holíč (–Skalica).⁶²

Obyvatelstvo žijící na moravsko-slovenské hranici se již v letech 1939–1945 domáhalo rektifikace tak, aby hranice obce nedělila. Osadníci z obce „U Sabotů“ žádali připojení ke Slovensku, ze Sidonie oproti tomu k protektorátu. Záležitost nakonec rozhodla německá okupační správa, která měla hlavní slovo při vytyčování hranice tak, že osada „U Sabotů“ i „Sidonie“ byly ponechány, resp. připojeny k protektorátu a na kopanicích byla postavena nová silnice.⁶³

Stav, který nastal po 1. lednu 1993, byl do značné míry identický se situací z válečných let. V dopravě byl rozdíl jen v tom, že propustnost hranice zůstala zachovaná, takže přetnutí železniční tratě státní hranicí nepředstavovalo pro cestující větší komplikaci.⁶⁴ Otevřeny zůstaly všechny železniční přechody, avšak od 29. 5. 1994, kdy vstoupil v platnost jízdní řád pro období 1994/1995, byla u osobních vlaků vedena osobní doprava zpravidla jen do pohraničních stanic, kde bylo zapotřebí přestupovat do soupravy sousední železnice. Vážnějším problémem se stalo postupné omezování provozu. To nejvíce postihlo železniční spojení Hodonína a Holíče, kde byla doprava od 28. 9. 1997 nejprve omezena jen na pracovní dny a nakonec od 12. 12. 2004 zcela zastavena.⁶⁵ Stejný osud potkal o čtyři roky později i spojovací trať Skalica–Sudoměřice. Na tratích Myjava–Vrbovce–Veselí nad Moravou a Vlárský průsmyk–Trenčianská Teplá byl v následujících letech provoz silně omezen. Nákladní doprava byla již od roku 1993 směřována na železniční hraniční přechody Břeclav–Kúty, Horní Lideč–Púchov, Mosty u Jablunkova–Čadca a omezeně též přes přechod Vrbovce–Myjava.⁶⁶ Zbylé přechody byly pro nákladní dopravu uzavřeny, což v regionu Záhorie dopravu zboží po železnici natolik prodražilo, že ji přepravci téměř úplně přestali používat a náklady přepravovali raději po silnici.

⁶² Úradný cestovný poriadok platný od 19. 5. 1940, tab. 301.

⁶³ RYCHLÍK, J.: Obyvatelstvo Slovácka a Záhoří v letech 1939–1945. Slovácko, 30, 1988, s. 43–54.

⁶⁴ Situace se zhoršila v tom smyslu, že od 29. 5. 1994, kdy vstoupil v platnost jízdní řád pro období 1994/1995, byla doprava vedena vždy jen po pohraniční stanici Sudoměřice nad Moravou a Vrbovce (přejmenované podobně jako již v letech 1940–1946 na Javorník), kde bylo třeba přestupovat do soupravy druhé železnice. Viz Jízdní řád ČD 1994/1995, tab. 341, 343, Cestovný poriadok ŽSR 1994/1995, tab. 114, 121. Pokud jde o tarifní podmínky, platila nejprve v roce 1993 tzv. tarifní unie, tedy původní tarif ČSD. Po přechodu na mezinárodní tarif v létě 1993 byla pro dopravu mezi ČR a SR zavedena zvláštní sleva ve výši 75 % (později pro ČD 80 %) a v pásmu 40 km od hranic zvláštní zlevněné jízdné pro malý pohraniční styk. Místní autobusové linky ČSAD (nyní na Slovensku SAD) vedoucí přes hranici ČR/SR byly sice omezeny, avšak zůstaly do značné míry zachovány.

⁶⁵ Jízdní řád ČD platný od 1. 6. 1997 do 23. 5. 1998, 2. změna jízdního řádu platná od 28. 9. 1997 (doplněk). Atlas drah České republiky, Praha 2007, s. 88.

⁶⁶ Cestovný poriadok ŽSR platný od 29. 5. 1994 do 27. 5. 1995, s. 1 (mapa).

Následný okruh problémů se týkal tarifních opatření. Po rozdělení ČSFR zůstal v platnosti i nadále tarif platný pro přepravu osob, zavazadel, spěšnin a zboží používaný ČSD. Přeprava nákladů však byla počítána jinak, a to lomeně, tedy jako součet tarifu za přepravu po státní hranici a od ní. Jízdné a dovozné se vypočítávalo podle pásem, nikoliv podle vzdálenosti, takže je součet dovozného za dva úseky těže trať vyšší než dovozné za celou tuto trať. Pro přepravce znamenal lomený tarif zdražení přepravy. V osobní dopravě trvala až do konce 1. července 1993 tarifní unie, Jízdné a cestovné za zavazadla⁶⁷ se počítalo tak, jako kdyby stále ještě existovala jednotná síť ČSD. Peníze putovaly do pokladny té železnice, která prodala jízdenku nebo vypravila zavazadlo. Po realizaci měnové rozluky 9. 2. 1993 byl určen pro prodej železničních jízdenek a výpočet dovozného za zavazadla a spěšnin fixní kurs 1 Kč = 1 Sk, což znamenalo, že jízdenky stály v ČR a v SR v národní měně stejně jako před rozlukou v Kčs. Tarifní unií otřásl, když v dubnu 1993 Železnice Slovenské republiky (ŽSR) zdrazily svůj tarif. Celá událost byla vyřešena tak, že pro slovenský úsek cesty vydávaly České dráhy (ČD) doplatkové jízdenky. Pro život v česko-slovenském pohraničí vznikla další komplikace a to, že byly zrušeny dělnické a zákovské slevy a traťové jízdenky (tj. jízdenky pro omezený nebo neomezený počet cest na určitou trať za finanční paušál) v železniční dopravě přes novou hranici, což znamenalo zdražení dopravy do škol a do zaměstnání.

Tarifní unie ČD a ŽSR nevydržela a k 1. červenci 1993 byla zrušena a obě železnice přešly na mezinárodní tarif (TCV). Ukázalo se, že tento tarif by byl příliš vysoký, a proto byla jeho cena snížena až o 75 %. Výdej jízdenek byl možný jen mezi stanovenými stanicemi.⁶⁸ Pořád byl pro místní dopravu takovýto tarif příliš vysoký. Přikročilo se proto od roku 1994 k zavedení v pásmu 40 km (včetně Nového Mesta nad Váhom vzdáleného 41 km⁶⁹) po obou stranách hranice⁷⁰ k tzv. tarifu malého pohraničního styku (MPS), to znamenalo, že byl přijat zvláštní zlevněný tarif. Od té chvíle se prodávaly jen jednosměrné jízdenky v přepočítacím fixním kursu 1 Kč = 1 Sk. Nadále platilo, že vybranou částku si ponechává železnice, která jízdenku prodala.

Potenciální problémy měla řešit dohoda obou vlád o železničním spojení přes státní hranice podepsaná v Bratislavě 22. února 1996.⁷¹

Autobusová doprava

Zvláštní dohody též upravovaly nepravdělnou, ale obzvlášť pravidelnou autobusovou dopravu.⁷² V pohraniční oblasti byl tento typ dopravy silně rozvinutý

⁶⁷ Zavazadla (s určitými výjimkami) a zejména spěšnin podléhaly od počátku celní kontrole a bylo je proto možné podávat jen z/do některých stanic. V česko-slovenském pohraničí i dnes lidé věc řeší tak, že zavazadlo, a zejména spěšninu, podávají teprve v druhé republice a tudíž bez celní kontroly.

⁶⁸ Jejich seznam viz: Cestovný poriadok ŽSR platný od 29. 5. 1994 do 27. 5. 1995, s. 44–45.

⁶⁹ Po rektifikaci hranic připadlo nádraží Vrbovec Slovensku a vzdálenost Nového Mesta nad Váhom od státní hranice se zvětšila na 45 km. Kromě toho se za hranicemi čtyřicetkilometrového pásma ocitly i Čachtice. MPS zůstal i nadále pro uvedené stanice v platnosti. Srv. Cestovný poriadok ŽSR platný od 24. 5. 1998 do 29. 5. 1999, s. 52.

⁷⁰ Cestovný poriadok ŽSR platný od 28. 5. 1995 do 1. 6. 1996, s. 51.

⁷¹ Viz č. 129/1996 Sb., č. 14/1997 Z. z.

⁷² Viz č. 220/1993 Sb. Srv. též č. 130/1994 Sb.

a zahrnoval především linky: Břeclav–Lanžhot–Kúty, Hodonín–Holíč, Strážnice–Skalice, Vrbovce–Javorník–Velká nad Veličkou, Strání–Května, Brumov–Sidonie, Makov–Klokočov–Bílá–Frýdlant nad Ostravicí. Přes hranici kromě toho přecházejí dálkové linky Ostrava–Jablunkov–Svrčinovec–Čadca–Žilina, Ostrava–Klokočov–Čadca, Olomouc–Horní Bečva–Bumbálka–Makov–Žilina, Praha–Brno–Uherské Hradiště–Uherský Brod–Trenčín, Brno–Hodonín–Holíč–Levice, Brno–Břeclav–Bratislava a další.⁷³ K omezování autobusové dopravy došlo především na místní úrovni. Důvodem byla skutečnost, že příslušné okresní úřady a později samosprávné kraje nemohly podle platných směrnic platit příspěvky na dopravu osob do zaměstnání u „mezinárodních“ linek. Tak byla během let 1994–1995 zcela zastavena doprava na místních linkách Břeclav–Lanžhot–Kúty a Strážnice–Skalice. V provozu zůstaly naproti tomu linky Hodonín–Holíč, Vrbovce–Javorník (nádraží Vrbovce), Strání–Květná a Brumov–Sidonie. Ukončení provozu na tratích mezinárodních linek nebylo natolik výrazné.⁷⁴ Linky mohly používat jak vnitrostátní cestující, tak zpravidla i cestující v příhraniční dopravě. Mezistátní autobusové linky pochopitelně žádné slevy k dojíždění do zaměstnání či do škol v příhraničních úsecích neposkytovaly. Původně bylo možné platit jízdné v Kč i Sk, od prosince 1993 platilo, že jízdné ze zastávky v ČR se platí v Kč, ze zastávek v SR v Sk, resp. od zavedení eura v EUR.

Delimitace státní hranice

Složitějším problémem, než dopravní síť, se ukázala delimitace hranice, na které pracovala česko-slovenská rozhraničovací komise. Ta navrhla: aby v dolním toku Moravy byla hranice vedena středem nynějšího řečiště a nikoliv po starých vyschlých meandrech, a úpravu hranice v prostoru vysílače Velká Javorina v Karpatech navrhla řešit výměnou několika území. Rozdělené vesnice návrh předpokládal připojit celé. Osadu Sidonia do katastru obce Bylnice a tedy k České republice, zatímco osada „U Sabotů“ měla být připojena k slovenské obci Vrbovce a tedy ke Slovensku. Český návrh na připojení osady Kasárna ke katastru obce Velké Karlovice slovenská strana odmítla a tato změna se nerealizovala.

Úprava hranic vyžadovala souhlas parlamentů obou zemí a také jimi schválené ústavní zákony o změně státních hranic. Slovenský kabinet Vladimíra Mečiara nejprve odmítl odstoupení Sidonie a navrhoval kompenzaci „jinde“, což se zpětně odrazilo v odmítnutí české strany odstoupit osadu „U Sabotů“. Pád Mečiarovy vlády roku 1994, přechodný kabinet Vladimíra Moravčíka a Mečiarův návrat nakonec změnil slovenské stanovisko. Problémem v celé záležitosti se ukázal postoj obyvatelstva osady „U Sabotů“. Většina obyvatelstva byla z praktických důvodů pro připojení ke Slovensku, neboť spádově byla vázána na Vrbovce a Myjavu, menšina, vázaná pracovním na Moravu, však změnu hranic odmítala a argumentovala tím, že změna nemá podporu většiny obyvatel. Realita však byla taková, že řada obyvatel osady se slovenským občanstvím byla nucena přihlásit se policejně do slovenských Vrbovců, aby jim nebyly z důvodu pobytu v „cizině“ zastaveny sociální dávky. Fyzicky nadále bydlela v osadě. Modifikace hranic se ukázala nutností,

⁷³ Srovnej Cestovný poriadok pravidelnej autobusovej dopravy ČSAD 1992–1993 – mezinárodní a dálkové linky a Jízdní řád pravidelné autobusové dopravy 1993–1994, mezistátní a dálkové linky. s. 80–114.

⁷⁴ Jízdní řád linkové osobní dopravy – mezistátní a dálkové linky ČR, 1998–1999, s. 53–162, Cestovný poriadok pravidelnej autobusovej dopravy, mezinárodní a dálkové linky SR, 1998–1999, s. 23–164.

neboť pouze postoupením osady Slovensku by se obyvatelstvo – po silniční komunikaci Vrbovce–Myjava – mohlo dostat na slovenské území a z obce by byly odstraněny dvě celnice, které technicky a psychologicky vstupovaly do každodenního života obyvatel. I přes neshody o příslušnost obce neměl konflikt národnostní charakter, ale šlo ryze o otázku praktickou.

Smlouva o průběhu státních hranic byla podepsána v Židlochovicích 4. ledna 1996.⁷⁵ Národní rada SR ji schválila společně s ústavním zákonem o změně státních hranic ještě na jaře 1996.⁷⁶ Parlament ČR smlouvu na jaře 1996 schválil také, avšak návrh ústavního zákona nezískal potřebnou kvalifikovanou většinu, protože opozice podmiňovala svoji podporu lepší rekompenzací osob, které s připojením ke Slovensku nesouhlasily.⁷⁷ Následovala dalším jednání a po dílčím splnění této podmínky byl ústavní zákon o změně státních hranic schválen 19. března 1997 a vstoupil v platnost společně s dohodou o průběhu státních hranic 25. července 1997.⁷⁸

Na mezinárodní smlouvu o změně státní hranice navazoval dodatek k dohodě o režimu na společných státních hranicích, podepsaný ministry vnitra obou zemí Janem Rumlem a Gustávem Krajčím v Praze 18. května 1997, který po ratifikaci vstoupil v platnost 22. května 1998.⁷⁹ Dodatek dával vlastníkově a osobám jemu blízkým, bez ohledu na státní občanství, možnost překračovat hranici mimo hraniční přechod i s nutnou technikou potřebnou k obhospodařování jeho pozemků a dával mu právo odvozu úrody. Podmínkou k využití tohoto ustavení bylo, že na jeho pozemek není ze strany státu, ve kterém leží, možný přístup. Další nezbytností pro vlastníka bylo učinit oznámení o svém záměru oběma státům, které musely jednak vyjádřit souhlas a jednak měly právo určit místo překročení.

Sjednáním dohody o státních hranicích se sice situace poněkud zlepšila, nebyla však ani zdaleka ideální. Mnoho osob stále vlastnilo ve druhém státě pozemky, jejichž obdělávání bylo ztížené.

Připojením osady „U Sabotů“ se ocitli v identickém postavení ve věci sociálních dávek, jaké měli dříve slovenští občané, pro změnu státní příslušníci ČR. Jak tento stav tyto občané řešili? Stejně jako před časem občané SR. Přihlásili se formálně k pobytu v Javorníku, i když *de facto* žili v původním bydlišti, tedy na Slovensku. Kuriózní byl přístup na nádraží Vrbovce.⁸⁰ Nádraží se sice dostalo na slovenské území, přístup k němu byl ale i nadále možný jen přes celnici na silnici Vrbovce–Javorník.⁸¹

⁷⁵ Text viz č. 246/1996 Sb.

⁷⁶ Úst. zák. č. 47/1996 Z. z.

⁷⁷ Tato otázka se vymyká rámci této studie. Odškodnění bylo vypláceno jednak jako náhrada za způsobenou škodu, jednak jako finanční příspěvek na zakoupení domu nebo bytu v ČR, pokud se osoba chtěla do ČR vystěhovat. Většina odškodněných občanů ovšem v osadě i po připojení fyzicky zůstala. Z osady Sidonia se po připojení k České republice odstěhovala na Slovensko údajně jedna osoba.

⁷⁸ Úst. zák. č. 74/1997 Sb.

⁷⁹ Text viz č. 205/1998 Sb. Dohoda doplňuje dohodu č. 234/1993 Sb.

⁸⁰ Název byl změněn v roce 1997 z „Javorník“ zpět na „Vrbovce“.

⁸¹ Takovýto stav byl při výzkumu v září 1998.

Uvedená situace ukazuje, že vlády obou zemí si s otázkou průběhu hranic sice poradily, odstranit problémy plynoucí z jejího průběhu však nedokázaly. Ony nežily na hranicích, a tudíž každodenní lidské záležitosti je netlačily.

Problémy zdravotního, sociálního a penzijního zabezpečení, transferu peněz, zaměstnanosti, školství a kultury

Balík pracovně-právních vztahů, sociálního a zdravotního zabezpečení a různé jiné sociální otázky byly řešeny celým konvolutem smluv ještě na podzim roku 1992. Postupem času i u tohoto souboru smluv se muselo přistoupit k určitým úpravám.

Sociální pojištění a zdravotní péče

Otázka sociálního pojištění a zdravotní péče s celým problémem zaměstnání v druhé republice úzce souvisí a stávajícími smlouvami není zajištěna na potřebné úrovni. Podle dohody podepsané v Praze 29. října 1992 o sociálním zabezpečení⁸² se doba odpracovaná za doby existence Československa započítává pro potřeby pojištění, včetně důchodového, jako kdyby byla odpracována v té republice, která má vyplácet důchod, a to bez ohledu na to, v které části státu před 31. 12. 1992 pojištěnec pracoval. Změna občanství ani bydliště nemůže mít vliv na vyplacení důchodu či jiných dávek a tyto nelze zastavit ani krátit z důvodu, že osoba žije na území druhé republiky. Sociální dávky se přiznávají a vyplácejí podle práva platného na území státu, kde má pojištěnec trvalý pobyt, ale dávky nemocenského pojištění se vyplácejí podle předpisů té republiky, kde je osoba pojištěna. Dohoda tedy řeší poměrně uspokojivě otázky spojené s přechodem práv z pojištění v době existence Československa,⁸³ nikoliv však otázky spojené se zaměstnáním v druhé republice po rozdělení.

Ještě komplikovanější je situace v otázce poskytování lékařské péče, podepsaná rovněž ještě 29. října 1992.⁸⁴ Občanům jedné smluvní strany se na území druhé smluvní strany poskytuje bezplatně neodkladná a nutná péče, avšak jiná péče se poskytne buď jen z titulu pojištění u pojišťovny tohoto státu, nebo za úhradu. Osoba pojištěná v jedné republice má nárok na ošetření v druhé republice jen tehdy, jestliže domácí pojišťovna souhlasila, že náklady uhradí. V praxi to znamená již zmíněnou nutnost dvojího pojištění, nebo alespoň najít takové pojišťovny, která působí v obou republikách.⁸⁵

V současné době pracuje stále velký počet osob ze Slovenska (občanů SR) na české straně hranic, kam dojíždějí buď denně, nebo na týden, i když – s ohledem na problémy sociálních dávek a nemocenského pojištění – se jejich počet snížil. V souvislosti s narůstající nezaměstnaností v České republice v devadesátých letech hrozilo, že ze strany českých úřadů práce bude sílit tlak na vypovězení dohody a že česká strana nakonec od

⁸² Viz č. 228/1993 Sb., č. 318/1994 Z. z.

⁸³ Zvláštní dohody určují přechod práv a povinností pracovníků federálních úřadů a institucí, bývalých vojáků Československé armády a federálních policejních útvarů – viz č. 152/1993 Sb., 200/1993 Z. z., č. 60/1994 Sb., 48/1994 Z. z., č. 70/1995 Sb., 94/1995 Z. z., č. 35/1996 Sb., 263/1995 Z. z.

⁸⁴ Viz č. 202/1993 Sb., 139/1993 Z. z.

⁸⁵ Např. všeobecná zdravotní pojišťovna/Všeobecná zdravotná poisťovňa (VZP).

dohody o vzájemném zaměstnávání občanů skutečně odstoupí.⁸⁶ I tehdy by nepochybně značná část pracovníků ze Slovenska získala v ČR pracovní povolení, protože pracovní trh byl na slovenské pracovní síle závislý. Ještě větší část by nepochybně pracovala v ČR ilegálně. Se vstupem ČR a SR do Evropské unie se zvláštní smlouva o zaměstnávání stala zbytečnou, protože právo pracovat v druhé republice nyní vyplývá ze samotného právního pořádku EU. Zatímco počet občanů SR dojíždějících za prací do ČR činí několik tisíc, počet zaměstnanců – občanů ČR pracujících na Slovensku je celkem zanedbatelný.⁸⁷

Zaměstnání

Jak již bylo řečeno, oblasti na obou stranách hranic jsou ekonomicky propojeny. To se týká i pohybu pracovní síly. Ostravsko-karvinský uhelný revír a tamní hutní a ocelářský průmysl je do značné míry závislý na pracovní síle z přilehlých slovenských Kysuc a oblasti Čadca–Makov, pro obyvatele tohoto regionu na druhé straně představuje Ostravsku jedinou pracovní příležitost. Na středním a jižním úseku hranic jsou přirozenými středisky Uherské Hradiště, Strážnice a Hodonín, kam obyvatelstvo dojíždí ze Slovenska do práce, avšak totéž platí pro oblast Pováží na Slovensku, která zase má tradičně zázemí na východní Moravě. Při jednáních na podzim 1992 nejprve česká strana hodlala v oboru pracovního práva postavit slovenské občany na stejnou úroveň s ostatními cizinci, což by znamenalo, že by mohli pracovat v ČR jen tehdy, bylo-li jejich zaměstnavateli uděleno pro ně pracovní povolení. Na důraznou žádost slovenské strany a zřejmě také s přihlédnutím k potřebě pracovní síly nakonec došlo k dohodě, podle které občané jedné republiky mohli na území druhé republiky pracovat volně, bez pracovního povolení. Jejich zaměstnavatel byl pouze povinen tuto skutečnost oznámit úřadu práce kvůli registraci. Po dobu zaměstnání měl zaměstnanec právo na povolení přechodného pobytu.⁸⁸ K dohodě byl podepsán v Bratislavě 8. ledna 1993 ještě protokol mezi ministerstvy práce a 20. března 1995 dodatkový protokol.⁸⁹

Dohoda o zaměstnávání občanů měla nepochybně nedozrnlý význam pro život v moravsko-slovenském pohraničí. Se vznikem disparity kursu se ovšem přestalo vyplácet zaměstnání na Slovensku při bydlišti na Moravě, a naopak zvýšila se lukrativnost opačného postupu. Z tohoto důvodu tehdy např. většina zaměstnanců z Moravy opustila Závody valivých ložisek (ZVL) ve Skalici.

Povolení k přechodnému pobytu nemělo v pohraničních oblastech velký význam, protože lidé docházejí do zaměstnání denně. Zaměstnávání v druhé republice nicméně naráželo na komplikace při vyplácení dávek sociálního zabezpečení, příspěvků na děti a zejména při nemocenském pojištění. Osoby, pracující v druhé republice, jsou tam

⁸⁶ Mladá fronta Dnes, (MfD), 12. 1. 1999, s. 4.

⁸⁷ Podle údajů úřadů práce pracuje v okrese Břeclav asi 14 000 občanů SR, v okrese Hodonín kolem 2000, a v okrese Uherské Hradiště kolem 800. Viz MfD, 12. 1. 1999, s. 4.

⁸⁸ Viz č. 227/1993 Sb., č. 317/1994 Z. z.

⁸⁹ Viz č. 167/1995 Sb., č. 174/1995 Z. z.

pojištěny zaměstnavatelem automaticky, avšak toto pojištění neplatí v místě jejich bydliště, kde si je musí hradit sami.⁹⁰ V praxi tak musí platit pojištění dvakrát.

Školství a kultura

Školské otázky reguluje dohoda o spolupráci ČR a SR v oblasti vzdělávání podepsaná v Praze 29. října 1992⁹¹ a na ni navazující protokoly. Podle této dohody všechny osoby, které ve školním roce 1992/1993 navštěvovaly školu jakéhokoliv typu v kterékoliv republice, pokračují v její návštěvě až do dokončení studia bez ohledu na své státní občanství a místo trvalého bydliště za stejných podmínek, jaké mají občané státu, ve kterém se škola nachází. Dále dohoda stanovila, že osoby s trvalým nebo dlouhodobým pobytem na území státu, jehož občany nejsou, navštěvují všechny typy škol za stejných podmínek jako občané tohoto státu. Jinak se smluvní strany zavázaly vytvářet dohodami ministerstev školství podmínky pro studium svých občanů v druhém státě. Dohoda také obsahovala ustanovení o právu vzdělání v mateřském jazyku na území druhé republiky, avšak tato část je čistě deklarativní, protože o něco podobného neprojevali ani Češi na Slovensku, ani Slováci v Čechách zájem.

Pro spolupráci v oblasti vzdělávání má velký význam i dohoda o uznávání rovnocennosti dokladů o nabytém vzdělání a o uznávání nabytých vědeckých a pedagogických titulů.⁹² Všechny diplomy nabyté v době federace nejen platí nadále v obou republikách, ale diplomy, které budou v budoucnosti teprve vydány, se i v druhé republice uznávají, nepřekládají se a nepodléhají nostrifikaci. Tento velmi liberální přístup měl umožnit širší možnosti výměny v oblasti školství.

Zejména v oblasti Pomoraví byla docházka do školy v druhé republice za federace běžná. Do gymnázia ve Skalici docházeli žáci z moravských Sudoměřic (3 km)⁹³, z Holíče do Hodonína docházel poměrně velký počet žáků do středních učilišť a na střední obchodní školu. Ze západního Slovenska navštěvovali posluchači vysoké školy v Brně a Vysokou školu báňskou a hutní v Ostravě, na Komenského univerzitě v Bratislavě byli posluchači z východní Moravy.⁹⁴

Dohoda nedávala možnost, aby se v této praxi pokračovalo, protože protokoly ministerstva školství stanovily roční objem posluchačů vysokých škol číslem 80 a umožňují studium jen takových oborů, které se doma studovat nedají. I zde došlo urychleně k vybudování těch oborů, které byly původně v jedné republice studovány posluchači z celé ČSFR, v obou republikách odděleně.⁹⁵ Studium tak bylo možné jen na základě dohod samotných škol, získání stipendia takové školy, nebo tehdy, pokud rodiče posluchače (posluchač sám) studium platí. Věc byla někdy vyřešena tak, že rodiče se v místě školy snažili najít práci, čímž získali právo na dlouhodobý pobyt a jejich dítě tím i právo na

⁹⁰ Zdroj: Rodina Hynková, paní Hynková bydliště Hodonín, nyní občanka ČR, místo zaměstnání gymnázium Skalica (1997).

⁹¹ Viz č. 203/1993 Sb., 134/1993 Z. z.

⁹² Viz č. 148/1993 Sb., 104/1994 Z. z.

⁹³ Zdroj: Hynková, Skalica.

⁹⁴ Zdroj: Pavel Habáň, Uherské Hradiště/Bratislava.

⁹⁵ Tak např. Vysoká škola dopravní v Žilině získala po rozdělení ČSFR českou obdobu v Plzni.

bezplatnou školní docházku. Rovněž při volbě občanství bylo často přihlíženo k možnostem studia v ČR či SR.

Nástup nových vlád v obou republikách v Praze a Bratislavě v roce 1998 vedl ke zlepšení situace v oblasti vzdělávání a školství. Již ministr školství v přechodné vládě Josefa Tošovského Jan Sokol navrhl své slovenské kolegyni Evě Slavkovské (SNS), aby posluchači jedné republiky mohli studovat ve druhé republice za stejných podmínek, jako posluchači domácí. V roce 1998 byly novými ministry školství připraveny úmluvy v tomto smyslu. 15. ledna 1999 byla ministrem školství ČR Eduardem Zemanem a ministrem školství SR Milanem Ftáčnikem podepsána dohoda, podle které mohou za stejných podmínek jako občané domovského státu občané jedné republiky studovat na vysokých školách druhé republiky.⁹⁶ Vstup obou republik do EU znamenal jen potvrzení stávajícího stavu, který odpovídá standardům mezi jejími členskými zeměmi.

Třeba říci, že v oblasti kultury došlo relativně k nejmenšímu přerušení styků.⁹⁷ Největší komplikace způsobují hranice při převážení výstav, za jejichž pojištění vybírají pojišťovny sumy, které většina muzeí a galerií není schopna zaplatit.

Měna a finanční záležitosti

Po rozdělení státu byla původně mezi ČR a SR uzavřena dohoda o měnové unii, která dovozovala používat dosavadní měnovou jednotku – československou korunu (Kčs) – zároveň však oba státy měly mít vlastní emisní banky. Pro řešení emisní činnosti musela vzniknout společná paritně složená dozorčí rada. Nepraktičnost podobného systému již při jeho vzniku naznačovala, že takováto měnová unie nemůže vydržet. Paritní složení dozorčí rady vytvářelo možnost vzájemného blokování obou stran v případném konfliktu, bez možnosti nalézt společné řešení. Existence dvou emisních bank znamenala nonstop hrozbu nekontrolovatelného tisku peněz, čímž by vznikla druhé straně újma. Nastala by inflace a hospodářský chaos. V důsledku této nepříjemné vize došlo 9. února 1993 k zániku měnové unie. Doposud používané federální bankovky byly v obou státech nejprve okolkovány a postupně během dvou let nahrazovány novými platidly – českou (Kč) a slovenskou (Sk) korunou.⁹⁸ Nekolkovaly se bankovky o hodnotě 10 Kčs a stejně jako i ostatní federální mince platily v obou státech. Bankovky o nominálu 20 Kčs a 50 Kčs se kolkovaly pouze na Slovensku. Kolkování bylo provedeno „rychlou nití“. Kolky až tak moc nedržely a po jejich odlepení bylo možno jimi platit v České republice. Je přirozené, že obyvatelstvo v pohraničí využilo této možnosti a kolky sundávalo.

Při rozdělení měny platil přepočítací kurs 1 Kčs = 1 Kč = 1 Sk. Protože se předpokládalo, že česká koruna bude mít v budoucnosti výhodnější kurs, uložilo mnoho osob na Slovensku část úspor do bank v ČR a vyměnily tak své úspory v poměru za hodnotnější

⁹⁶ Právo, 16. 1. 1999, s. 7, Mladá fronta Dnes, 16. 1. 1999, s. 3.

⁹⁷ K tomu viz dohodu ministerstev kultury o vzájemné spolupráci č. 325/1994 Z. z.

⁹⁸ V České republice viz zák. č. 60/1993 Sb., nařízení vlády ČR č. 61/1993 Sb., opatření České národní banky (ČNB) č. 62/1993 Sb. V Slovenské republice viz zák. č. 26/1993 Z. z., nařízení vlády č. 27/1993 Z. z., vyhláška Národní banky Slovenska (NBS) č. 28/1993 Z. z.

českou měnu.⁹⁹ Mnoho Slováků z hraničního pomezí, ale nejenom z této části, se z pragmatického důvodu usilovalo předzásobit bankovkami v hodnotě 10 Kčs a mincemi, kterými mohlo platit v obou státech. Možnost používat společná platidla byla postupně omezoována. K 31. 7. 1993 byla ukončena platnost kolkovaných bankovek v hodnotě 100 Kčs a nekolkovaných 20 Kčs a 50 Kčs a k 31. 8. 1993 v hodnotě 1000 Kčs a 500 Kčs v České republice. 30. 8. 1993 byla na Slovensku vydána bankovka o nominální hodnotě 50 Sk, která nahradila staré československé kolkované padesátikoruny. K 30. 11. 1993 byla ukončena možnost výměny bankovek o hodnotě 50, 100 a 500 Kčs i platnost československých mincí v hodnotě 5 a 2 Kčs v České republice a bankovek o hodnotě 20 a 100 Kčs ve Slovenské republice. Kolkované bankovky 500 Kčs přestaly na Slovensku platit k 31. lednu 1994. K 30. září 1993 byly vydány na Slovensku nové stokoruny a byla ukončena platnost federálních mincí 1 Kčs. K 29. říjnu byly vydány bankovky o nominálu 1000 Sk a o dva dny později byla ukončena platnost kolkovaných bankovek o nominálu 50 Kčs na Slovensku. Konečné datum ukončení výměny veškerých československých platidel bylo stanoveno k datu 31. 5. 1994. Jakákoliv společná platidla, kterými by se dalo platit v obou republikách, byla však stažena z oběhu již do 31. 12. 1993, a to včetně mincí. Po tomto datu obíhaly v obou republikách již jen různě okolkované staré československé bankovky.

Současně s provedením měnové odluky byla mezi ČR a SR uzavřena clearingová zúčtovací dohoda, protože měny nebyly vzájemně směnitelné. Transfer peněžních prostředků byl možný jen v rámci stanovených položek, které mimo jiné zahrnovaly i převod platů.¹⁰⁰ Ve skutečnosti není znám případ, že by platy v pohraničí byly převáděny v rámci clearingů, ale vyplácely se v hotovosti a pracovník si je sám vyměňoval, což pro něj bylo zpravidla výhodnější. Dohoda rovněž umožňovala placení v národních měnách v turistickém styku,¹⁰¹ což znamenalo možnost měnu druhého státu nakoupit nebo prodat. Protože volný transfer prostředků nebyl možný, posílaly se peníze do druhé státu prostě tak, že osoba překročila hranice a v domácí měně peníze poslala z místní pošty. Protože poštovní úřady později odmítaly přijímat poštovní poukázky, na kterých byl plátec s bydlištěm v cizině, uvádělo se fiktivní bydliště ve státě poštovního úřadu. Bylo běžné, že občané žijící v jednom státě si zřídili účet v druhé republice, aby nemuseli peníze vyměňovat. I když podle platného devizového zákona jsou osoby trvale žijící v jedné republice vůči osobám trvale žijícím v druhé republice devizovými cizinci a potřebují proto ke zřízení účtu v cizině souhlas ministerstva financí, zákaz se v praxi vůbec nerespektoval. Banky otvíraly účty občanům druhého státu bez omezení, protože nedocházelo k porušení domácího, ale cizozemského práva.

⁹⁹ Kurs kolisal a na určitou dobu se slovenská koruna dokonce stala hodnotnější než česká. Obecně ovšem má slovenská koruna kurs asi o 10 % nižší. Na západním Slovensku lze běžně v obchodech a restauracích platit českými korunami v nominálním přepočtu 1 Kč – 1 Sk. Podniky na české straně zpravidla slovenské koruny nepřijímají, nebo si určují zvláštní přírůžku.

¹⁰⁰ Dohoda byla podepsána současně se zrušením měnové unie 4. února 1993, text viz č. 64/1993 Sb., č. 33/1993 Z. z., k tomu viz též č. 200/1993 Sb., 259/1993 Sb. Ke clearingovému styku viz též č. 132/1997 Z. z., č. 168/1993 Z. z., č. 213/1993 Z. z.

¹⁰¹ Viz č. 65/1993 Sb., č. 53/1993 Z. z. Dohoda předpokládala omezený vývoz peněz v hotovosti a neomezený vývoz v cestovních šecích znějících na národní měnu cílového státu. Takoveto šeky nebyly nikdy vydány a omezení o vývozu hotovosti se nedodržovalo.

V souvislosti se zavedením volné směnitelnosti české koruny vláda České republiky nótou z 29. června 1995 clearingovou dohodu vypověděla s platností k 30. září 1995.¹⁰² Paradoxně se ukázalo, že toto opatření obyvatelstvo pomezí nijak nepoškodilo, ale naopak, pomohlo mu, zejména poté, kdy se i slovenská koruna stala volně směnitelnou. Možnost transferů se tak uvolnila, takže v současné době (1998) je situace lepší než v letech 1993–1995.

Poštovní, telefonní a dálkopisný styk

Po rozdělení státu trvaly i nadále poplatky stanovené pro vnitrostátní styk, a to po dobu dvou let. Od počátku roku 1995 byly poplatky zvýšeny, přičemž byla pro vzájemný styk stanovena zvláštní sazba, vyšší než vnitrostátní, avšak nižší než do jiných států.¹⁰³ Nevýhodou bylo hned od počátku roku 1993 podávání balíků, které bylo nutno posílat s celním projednáním, a tedy jen na těch poštovních úřadech, kde je celnice. Až do podzimu 1993 trvala v obou republikách i platnost československých poštovních známek, vedle kterých ovšem nově zřízené národní pošty začaly vydávat vlastní známky.

Telefonní styk byl prováděn technicky stejně jako před 31. 12. 1992, tedy v rámci jednotné sítě. ČR a SR používaly společně mezinárodní rozlišovací znak platný pro Československo (42). Telefonní poplatky byly převedeny na mezinárodní tarif 1. pásma, což styk prodražovalo. K 1. březnu 1997 byly zavedeny zvláštní mezinárodní volací znaky (420 pro ČR a 421 pro SR).

Dálkopisný styk (telex) byl již v devadesátých letech silně omezován a nahrazován efektivnějším telefaxem, na který přecházejí i poštovní úřady (postfax) a e-mailem. Dálkopis využívala i poštovní telegrafní služba, která ale byla po rozdělení státu natolik drahá a současně pomalá, že nebyla v pohraničí pro styk do druhé republiky příliš využívána. Bylo vhodnější podat telegram přímo na poště v druhé republice, nebo požádat některého známého v druhém státě, aby tam telegram podal telefonicky. Česká i Slovenská pošta nakonec telegrafní službu vůbec zrušily.

Až do vstupu ČR a SR do Evropské unie byl poštovní styk mezi ČR a SR pro obyvatele pohraničí nejen drahý, ale i neefektivní. Zásilky se totiž neposílaly přímo, ale přes sběrné pošty ve vnitrozemí, takže dopisy šly často do sousední obce na druhé strany hranice i týden. Balíky s udanou vyšší cenou bylo kromě toho možné podávat jen na zvláštních poštách pod celní uzávěrou z důvodu platby DPH příjemcem. Obyvatelstvo řešilo situaci tak, že zejména balíky do druhé republiky podávalo přímo na poště v této republice. Dopisy, opatřené známami druhé republiky, často dávali odesílatelé lidem na autobusových zastávkách směrem do druhé republiky s prosbou, aby je po příjezdu do druhého státu vhodili do schránky.

¹⁰² Viz č. 205/1995 Sb., též viz č. 47/1996 Sb. a č. 120/1996 Sb.

¹⁰³ Slovenská pošta v roce 1997 zavedla pro styk s Českou poštou poplatky shodné se stykem se zeměmi sousedícími se Slovenskem, které jsou rovněž nižší než mezinárodní.

Pohyb zboží

Dne 29. 10. 1992 byla v Praze podepsána dohoda, podle které s platností od 1. ledna 1993 Česká a Slovenská republika vytvořily celní unii.¹⁰⁴ Dohoda stanovila volný pohyb zboží, včetně zemědělských komodit. Obě republiky se zavázaly nevybírat na zboží vyrobené v druhém státu žádná cla ani jiné poplatky a nezavádět žádná množství omezení při vývozu ani při dovozu. Vůči třetím státům měl platit stejný celní sazebník.

Fungování celní unie se vymyká rámci této studie. Třeba říci, že obyvatelstvo pohraničí se zpočátku mylně domnívalo, že její existence znamená, že bude možné volně převážet přes hranice jakékoliv zboží, stejně jako před 31. 12. 1992. Brzy se ukázalo, že tomu tak není. Jednak se celní unie nevztahuje na zboží cizího původu, jednak její existence nezbavuje dovozce povinnosti zaplatit ve státě, kam zboží dováží, daň z přidané hodnoty (DPH) podle vnitrostátních předpisů a konečně především slovenská strana, jako slabší partner, začala brzy uplatňovat k omezení dovozu mimotarifní opatření, jako např. sanitární a veterinární kontrolu. Striktní aplikace těchto předpisů např. znemožňuje na Slovensko dovoz brambor, a to i v neobchodním styku.

Až do vstupu obou republik do EU mohla každá osoba překračující hranice dovážet zboží pro osobní potřebu, které bylo v rámci bezcelního limitu osvobozeno od DPH. Bezcelní limit činil na Slovensku 3000 Sk, v ČR 6000 Kč. Na slovenské straně byly činěny pokusy omezit v rámci pohraničního styku volný dovoz jeho snížením, což se ale nakonec neuskutečnilo. Problém se v rámci EU, která tvoří jednotné celní území, vyřešil sám. Obyvatelé jedné příhraniční oblasti nakupují ve druhé republice a nákup bez problémů převážejí.

Závěr

Specifičnost česko-slovenského vztahu vylučuje již předem řešení otázek podle obecného vzorce pro postavení menšin. Především v pohraničí vůbec nejde o otázku nějakých kulturních či jazykových práv či zachování identity jedné národnostní skupiny na území druhého státu, ale o vyřešení problémů politického dopadu rozdělení jednoho státu na státy dva.¹⁰⁵

Přes sliby politiků z podzimu 1992, že rozdělení Československa se neodrazí na životě občanů, vidíme, že naopak přineslo obyvatelům značné problémy. Ty se pochopitelně nejvíce projeví právě tam, kde obyvatelstvo žilo a žije v bezprostředním kontaktu, tedy při česko (moravsko)-slovenské hranici. Oslabily se přirozené vazby ze všech oblastí každodenního života, i když třeba říci, že lidské, hospodářské a kulturní kontakty se udržují i nadále, ovšem ve změněných podmínkách. Třeba říci, že nechyběla ani snaha vztahy znovu upevnit, a to příhraniční spoluprací starostů moravských a slovenských

¹⁰⁴ Viz č. 237/1993 Sb., č. 199/1993 Z. z. Srv. též č. 56/1995 Sb. a č. 268/1997 Sb., č. 46/1995 Z. z.

¹⁰⁵ Nepochopení specifičnosti situace vede k tomu, že dohody se vytvářejí podle modelu vztahů k jiným státům. Tak např. česko-slovenská smlouva o přátelství a spolupráci (č. 235/1993 Sb.) má z tohoto důvodu čistě deklarativní charakter, aniž by cokoliv konkrétního řešila. Přímo kuriózní je, že hovoří o právu menšin zachovávat si svou kulturu a jazyk, ale zdůrazňuje povinnost znát úřední jazyk země pobytu, což při striktní aplikaci by znamenalo diskriminaci Čechů na Slovensku a Slováků v ČR.

pohraničních měst. Ti založili region Pomoraví/Pomoravie.¹⁰⁶ V rámci regionu Pomoraví se i dnes rozvíjejí hospodářské, kulturní i ekologické aktivity, avšak legislativa v tomto směru nedává dostatečný prostor pro vyvíjení větší iniciativy. Zvláštní kapitolou jsou česko-slovenské smlouvy, které měly změkčit dopad rozdělení.¹⁰⁷ I když jejich autorům nelze upřít dobrou vůli, některé smlouvy nesplnily očekávání, jiné se ukázaly jako nedomyšlené a některé nevešly v platnost vůbec.

Možno závěrem říci, že většinu nesnází vyplývajících z rozdělení ČSFR na moravsko-slovenském pomezí odstranil vstup obou republik do Evropské unie v roce 2004 a později do schengenského prostoru v roce 2007.

Impact of political border on divided region. Example of Slovácko and Záhorie

Magdaléna Rychlíková

Division of Czechoslovakia was tremendously important for people living in border regions. The movement of people became complicated, old road, railway and pathway systems were limited and the people could not choose any more in matters of healthcare, social and pension systems, employment, schools and culture. European standards on citizenship and residence were ignored. When both countries entered the EU, the situation was improved.

¹⁰⁶ Starosta Hodonína p. Karkoška, primátor Skalice p. Srholec, primátor Holiče p. Hrušecký (1996).

¹⁰⁷ Vedle smluv uvedených v textu existují ještě následující dohody, týkající se alespoň částečně této práce: o spolupráci orgánů činných v přípravě řízení trestním (č. 131/1993 Sb., č. 167/1993 Z. z.), o spolupráci v oblasti telekomunikačních služeb MV a šifrové služby (č. 151/1993 Sb.), o společném využívání archivních fondů MV (č. 156/1993 Sb. a 176/1994 Sb., 201/1993 Z. z.) o úpravě otázek na úseku matrik a státního občanství (č. 235/1995 Sb., 251/1995 Z. z.), o spolupráci v dopravě a spojích (č. 201/1993 Sb. 214/1993 Z. z.), o právní pomoci v občanských a trestních věcech (č. 208/1993 Sb., 193/1993 Z. z.), o spolupráci v zemědělství a lesnictví (č. 252/1993 Sb., 137/1993 Z. z.), o zamezení dvojího zdanění v oboru daně z příjmu a z majetku (č. 257/1993 Sb., 229/1993 Z. z.), o dočasném oprávnění k podnikání fyzických a právnických osob (č. 330/1993 Sb., 293/1993 Z. z.), o spolupráci v oblasti životního prostředí (č. 121/1994 Sb.), o pravidlech o původu zboží (č. 172/1994 Sb.), o výměně údajů z informačních fondů rejstříků trestů (č. 136/1995 Sb., 184/1995 Z. z.).

POLITICKÉ SYSTÉMY
STŘEDOEVROPSKÝCH
STÁTŮ
1918–1938

POLITICKÉ SYSTÉMY
STREDOEURÓPSKYCH
ŠTÁTOV
1918–1938

Eds.: Robert Kvaček, Vladimír Goněc

Předkládaná kolektivní monografie byla připravena pod koordinací Česko-slovenské komise historiků, na základě workshopu – konfrontace spoluautorů při příležitosti stejnojmenné konference, kterou uspořádaly 22.–23. srpna 2011 v Liberci Katedra historie Fakulty přírodovědně-humanitní a pedagogické TU v Liberci, Vzdělávací nadace Jana Husa, za podpory Mezinárodního visegrádského fondu.

ÚVODEM

Úprkem, moderně pověděno boltovským sprintem hnaly se po říjnu 1918 české politické strany v právě do života vyvolaném Československu k moci. Cítily příležitost a považovaly ji, i vznešeně označovaly za povinnost. Střední Evropa začala žít dobu postrakousko-uherskou, a ta byla nová o to více, že nebylo možno sáhnout za sebe do zásob tradic, anebo jen pro drobečky, které byly skoro nic. Strany se jevily a koneckonců i byly organizační strukturou a tím i jakousi jedinou jistotou, z níž se měl odvíjet zakladatelský politický systém. Někde se cítily, a podle toho se i chovaly, jako státní pilíře.

Všechno bylo ve střední Evropě, a nejen tady, v pohybu vnášeném sem válečnými důsledky a následky. Někde se chvíli slavilo, jinde se pro slzy nikam nevidělo, nejméně do budoucna. Všude byly starosti – s nestejnými řešeními, či pokusy o ně. Hledaly se i politické fundamenty států, i těch nechtěných, co neměly dlouho být, a samozřejmě těch, v nichž se věřilo, že dočasnost je pro ně pojem nadbytečný. Improvizovalo se, aspoň v začátcích, jak jinak – neobsazený prostor se ostatně zdál vhodným pro uplatnění politické vůle stranických předáků, či vůdců – to slovo jim znělo docela libě. V Československu se přes noc zformovala zatímni ústava, nijak propracovaná, měla být jen na chvíli, přesto prokázala, co je pro stranicko-politické muže zvlášť důležité. Horlivě se pustili do příznačné zámečnické práce, hledali totiž klíč k počtu ministrů ve vládě. Přeli se o něj nedlouho, ale urputně, došli k číslu sedmnáct, které mělo jedinou logiku v uspokojení stran, jež chtěly být ve vládě. Číslo se pak měnilo, chtivost a tím potřeba vládní saturace zůstávaly.

Prezident byl zprvu odkázán do takové nevlivnosti, že to bylo až urážlivé. Při přípravě ústavy konečně – pro politický systém prvořadé – si české strany pamatovaly, že zakladatelský rok 1918 potvrdil jejich význam, jehož se nemínily vzdát. Přesto se do ústavy přímo neveysaly, ústava je slovně neznala, leda jen náznakem, cudně. Demokratický systém, který projektovala, měla zajišťovat i dokazovat rovnost všech před volební urnou a také poměrný volební systém. Už se neví, že ve střední Evropě přišel poprvé s jeho myšlenkou v roce 1875 mladočech Karel Sladkovský. Jeho československá realizace nenechala propadnout žádný hlas a myslela na menšiny, národnosti a sociální. Pyšnila se tím, ale časem se začali ozývat nespokojenci stěžující si na nemožnost vytvořit a prosadit silnou i velkou stranu, které nebude zapotřebí chovat se příliš koaličně. Zjednodušit stranický systém i volební výsledky, taková byla také občas problesknuvší touha z vedoucích stran.

Politika je převážně činnost praktická a československý demokratický systém počítal s kompromisy. Nevznikaly v parlamentu, tam se jen potvrzovaly. Vláda se vlastně stávala výkonným výborem stran, parlament nebyl s to připravit ji o práci, agónii si schystávala sama využitím koaličních kompromisů. To už většinou do nich páčil stranický tisk – žádný hlídací pes demokracie, ale v tomto případě produkt těch, kteří měli v hlavě a popisu práce ideologický fanatismus. Kompromisy označovali za „zradu“ – přihlouplost tu byla očividná a přesto má schopnost se stále regenerovat.

Všeobecné volební právo neprošlo do systému nijak samozřejmě. Pro první léta je považovali za sporné, ba pro stát za nebezpečné slovenství představitelů, zvláště

z prostředí včerejších hlasistů. Lekali se toho, co nešetrně nazývali zaostalostí, jejich protivníci však eufemisticky svérázem. O hlasech žen – a možná i jejich mužů – by podle kritiků mohly rozhodovat donedávna promaďarské kazatelny. Lůdáci takovou hrozbu necítili, věřili ve svou intimní blízkost s lidem. Sebevědomě se také prohlašovali za jedinou slovenskou stranu. Nikdo ze soupeřů nepostřehl, že to nemyslí jen volebně a ideologicky, ale také početně. Jediná měla být opravdu jediná.

Volební systém nenastavil žádnou past malým a slabším stranám. Ani v dobách největšího hněvu se na něj němečtí politici neobořovali. Početná německá menšina však zároveň dokázala, že představa o neschopnosti malých stran stát se velkými, ba stranou největší, vzala časem za své. V tom čase bylo ale třeba zpochybnit hodnotu a působnost demokracie, především v sousedním Německu, kde měla od počátku nepřátele z císařské minulosti a z neustálé současnosti. Československá demokracie nebyla s to zaplašit pro menší příklady sousedních národních států s nimi hraničícími, nacionální hluchost vybavená různými nadějemi a přísliby vábila i k politickým systémům, které demokracii zničily, nebo jí přisoudily živoření.

Demokratický politický systém počítal a snad dosud počítá s tím, že strany jsou nástrojem k formulaci dílčích skupinových zájmů a názorů. Prosadí-li si správu určitého odvětví, řídí je v zájmu obecnějším. Idealistické představy? První československá zkušenost ukázala, že strany mají tendenci povýšit dílčí interest na obecný a obor naopak spravovat podle dílčího zájmu. Tendence se však ještě nemusely změnit v plnou realitu – pozitivně působily politické ovzduší, srážky zájmů, síla osobností, celková, i mezinárodní situace státu, jenž měl být cílem vyznačujícím se schopností trvání. Bylo mu však vyměřeno jen necelé dvacetiletí.

Po jeho drastickém ukončení se měl v druhém československém státu zásadně měnit politický systém. Strany samy sebe obžalovaly z hříchů, které národní jednota – jak najednou oblíbené heslo! – neměla dovolit. Byly ty hříchy pojmenovány snad všemi odpudivými lidskými vlastnostmi. Politikové si je však osobně nepřipouštěli, některé jejich tisk shledával u těch, kteří – byvše nepochybnými demokraty – byli zatraceni, poplíváni, chystáni pro tribunál. Hlavní potřebou bylo vzít společnosti, onomu pseudosjednocovanému národu, víru v minulost. Začínal vlastně zápas o ni a měl trvat – co se nečekalo – celá desetiletí, přežít všechny, kteří ho zdvihli. Už ho vést nemusíme, jen se pro sebe a společnost dozvídat, jaký politický systém a z něho plynoucí politika – jež má být také náročnou myšlenkovou prací – onu minulost utvářely a naplňovaly. I kvůli tomu jsme dnes tady.

Robert Kvaček

POLITICKÝ SYSTÉM ČESKOSLOVENSKA 1918–1938

Milan Zemko

Politický systém neoddeliteľne súvisí s politikou, je produktom politiky, no spätne na politiku a jej aktérov pôsobí. Politika (z gréckeho slova politiké) je podľa politologického slovníka proces, v ktorom ľudia s odlišnými názormi a záujmami dosahujú pre nich záväzné kolektívne rozhodnutia.¹ Politický systém je súhrnný pojem pre spôsob organizácie spoločenských procesov, ako aj súhrn politických inštitúcií a ideí spoločnosti a vzájomný vzťah medzi nimi.² Vytvárajú ho štátne a samosprávne orgány (vrátane ozbrojených síl), politické strany, záujmové skupiny a nátlakové skupiny, ekonomický sektor a samozrejme ľudia – politici, ich prívrženci a vôbec občania, ktorí si volia svojich zástupcov na všetkých úrovniach zastupiteľských orgánov a v rôznej miere sa angažujú vo verejnom živote.

Vo vzájomnom vzťahu politiky a politického systému má politika primárne postavenie už preto, že pri samom zrode politických vzťahov v staroveku pôsobili (proto)politické rozhodnutia a činy, ktoré postupne formovali prvé politické systémy. A aj v ďalšom historickom vývine boli a sú to primárne politické rozhodnutia a kroky, spravidla v rozpore s formálnymi i neformálnymi zásadami platného politického systému, ktoré najprv starý politický systém rozrušujú, ničia a namiesto neho vytvárajú nový politický systém.

V texte sa sústredím predovšetkým na ústredné orgány štátnej a verejnej správy a na politické strany československého štátu v ére prvej republiky, teda do prijatia Mnichovskej dohody československou vládou 30. septembra 1938. Stručne sa dotknem aj niektorých otázok verejnej správy.

Položenie základov politického systému pred prijatím definitívneho znenia ústavy

Zahraničné odbojové skupiny, najmä v Rusku, ale aj T. G. Masaryk uvažovali pôvodne o konštitučnej monarchii na čele s panovníkom z ruskej vládnucej dynastie. Názory na túto otázku sa však začali meniť po páde Romanovcov v marci 1917 a republika sa definitívne presadila nasledujúci rok s krízou a porážkou ústredných mocností, ktorým vládli dynastie Hohenzollernovcov a Habsburgovcov.

Za republiku sa na domácej pôde prvý raz verejne vyslovovali rečníci na zhromaždeniach organizovaných Socialistickou radou v českých krajinách 14. októbra 1918. Predstavitelia domácej, predovšetkým českej politickej scény však ešte ani vtedy nevyu-

¹ Pozri ŽALOUDEK, K.: Encyklopedie politiky. Praha 1996, s. 330.

² Pozri tamže, s. 329.

čovali monarchiu, ak by si to boli želali dohodové mocnosti. Na rozdiel od nich sa Masaryk, v tom čase v Spojených štátoch, postavil za republiku ako formu budúceho štátu vo Vyhlásení nezávislosti z 18. októbra 1918, známej ako Washingtonská deklarácia.

Predstavitelia Národného výboru československého prijali rozhodnutie v prospech republiky na rokovaníach s predstaviteľmi zahraničného odboja v Ženeve na prelome októbra a novembra 1918. Uviesť do života tieto a ďalšie ústavné princípy demokratickej republiky pripadlo najprv Národnému výboru, ktorý prijal 13. novembra 1918 dočasnú ústavu, a následne dočasnému, resp. revolučnému Národnému zhromaždeniu, ktoré najprv novelizovalo dočasnú ústavu a 29. februára 1920 schválilo konečné znenie československej ústavy.

V znamení zmenenej politickej atmosféry v rakúskej časti monarchie, ako aj očakávaných zmien na domácej a medzinárodnej scéne sa už 13. júla 1918 ustanovil v Prahe Národný výbor československý. V tom čase však medzi jeho členmi neboli ani Slováci ani zástupcovia iných národností žijúcich v českých krajinách. Z nich najmä Nemci mali celkom odlišné predstavy o svojej povojnovej budúcnosti než česká politická reprezentácia. Zloženie Národného výboru sa na návrh agrárneho politika Antonína Švehlu dohodlo podľa kľúča volebných výsledkov v posledných voľbách do Ríšskej rady roku 1911, aj keď výsledky volieb už neodrážali politické nálady a orientáciu českého obyvateľstva v závere svetovej vojny. Už formovanie tohto prvého zákonodarného orgánu budúceho štátu, predurčilo veľmi významné postavenie politických strán v československom štáte. Tento fakt sa prejavil aj v dočasnej ústave, ktorú Národný výbor prijal v predvečer zvolania dočasného, resp. revolučného Národného zhromaždenia ako právny základ pre jeho ustanovenie a zvolenie hlavy štátu – prezidenta.

Dočasná ústava³ bola prijatá zborom delegovaných zástupcov ako jeden z revolučných aktov tej doby s tým, že definitívnu ústavu prijme už riadne zvolené Národné zhromaždenie. Ústava ešte posilnila význam politických strán a straníctva v politickom režime nového štátu a jej pôvodné znenie kreovalo prezidentskú funkciu s veľmi slabými, predovšetkým reprezentatívnymi právomocami. Prezident podľa ústavy nemenoval vládu, nemohol vetovať prijaté zákony ani rozpustiť Národné zhromaždenie. Naopak, Národné zhromaždenie volilo vládu, ktorej počet členov bol určený ústavou,⁴ a keďže bolo len jednokomorové a snemy krajín Českej koruny boli zrušené, sústredila sa v rukách poslaneckej snemovne mimoriadne rozsiahla právomoc. Hneď prvý článok ústavy určil počet poslancov na 256, a to na základe kľúča, podľa ktorého sa konštituoval Národný výbor, teda podľa predvojnového stranického kľúča s tým, že „Slovákom“ bez politickej denominácie pripadlo 40 poslaneckých miest. Na základe požiadaviek slovenských zástupcov sa počet slovenských mandátov zvýšil novelou ústavy v marci 1919 o 14 mandátov,⁵ takže dočasné Národné zhromaždenie malo potom 270 poslancov.

Volebný poriadok do obcí v republike Československej prijatý ako zákon č. 75/1919 Zb. z. a n. dňa 31. januára 1919 sa stal východiskom pre volebné zákony do Národného zhromaždenia a ďalších volených zborov (okresných, župných a krajin-ských). Pomerný volebný systém sa spájal so straníckymi kandidátnymi listinami, navyše

³ Zákon č. 37/1918 Zb. z. a n. z 13. novembra 1918 o dočasnej ústave.

⁴ Tamže, články 1–12 a 14–16.

⁵ Zákon č. 138/1919 Zb. z. a n. z 11. 3. 1919 o rozšírení Národného zhromaždenia na 270 členov.

s „viazanými listinami“, ktoré neumožňovali voličom zasahovať do poradia kandidátov, prípadne ich dopĺňovať o nové mená. Bol to ďalší zdroj posilnenia princípu stranickosti v československom politickom systéme, ktorý sa zachoval počas celej prvej ČSR. V súdobnej politickej teórii a publicistike sa však popri kritických výhradách oceňovali viazané kandidátne listiny ako jeden z nástrojov umožňujúcich stranickým predstaviteľom robiť zodpovednú štátnu politiku.

Ešte pred prijatím definitívnej ústavy Národné zhromaždenie aj druhýkrát novelizovalo dočasnú ústavu v máji 1919 rozšírením prezidentských právomocí,⁶ vďaka ktorému získal prezident právomoc vymenovať vládu a určiť aj počet jej členov, žiadať písomnú, resp. ústnu informáciu od vlády, predsedat' zasadnutiam vlády bez hlasovacieho práva, podávať snemovni správy o stave republiky a odporúčať jej opatrenia, ktoré považuje za účelné, ako aj vracat' zákony parlamentu, o ktorých malo potom Národné zhromaždenie rozhodnúť kvalifikovanou väčšinou. Táto novela dočasnej ústavy znamenala určité pre rozdelenie moci medzi najvyššími orgánmi štátu a novelizovaná dočasná ústava sa stala východiskom pre vypracovanie definitívnej ústavy.

Už prijatím dočasnej ústavy a ďalších zákonov sa Československo ustanovilo v dvojakom štátoprávnom a politickom postavení – ako nový československý štát a súčasne ako obnovený český národný štát, čo spočiatku v prejavoch českých politikov a publicistov aj nahlas zaznievalo. Súčasne však platí aj to, že do roku 1918 neboli Slováci nikdy v dejinách zastúpení v najvyšších aj nižších štátnych orgánoch v takej miere ako v československom štáte.

Završenie konštituovania politického systému republiky Ústavnou listinou a ďalšími zákonmi

Definitívnu ústavu prijal napriek pôvodnému zámeru politických reprezentantov nového štátu ešte nezvolený parlament, jednokomorové dočasné Národné zhromaždenie zákonom č. 121/1920 Zb. z. a n. z 29. februára 1920, ktorým sa uvádzala ústavná listina Československej republiky. Dôvodom bola neprítomnosť poslancov zastupujúcich národné menšiny, predovšetkým nemeckú, v parlamente, a teda predpoklad, že sa ľahšie prijme ústava podľa predstáv reprezentantov „československého národa“ (ako bol národ označený v jej preambule).⁷ Konečné znenie ústavy bolo všestranným kompromisom všetkých politických strán zastúpených v parlamente vrátane Slovenského klubu.

V prvej hlave ústavnej listiny sa uzákonilo, že československý štát je demokratická republika a jej hlavou je volený prezident. Územie republiky tvorí jednotný a nedeľiteľný celok a jeho súčasťou je aj Podkarpatská Rus, ktorá má v zmysle saintgermainskej mierovej zmluvy získať širokú autonómiu. Tú však Podkarpatská Rus získala až v samom závere existencie medzivojnového Československa. Slováci boli „vetvou jednotného československého národa“, preto ústava nepredpokladala pre Slovensko politickú autonómiu. V duchu západoeurópskych demokratických ústav, predovšetkým francúzskej, aj nová československá ústavná listina uzákonila rozdelenie štátnej moci na zákonodarnú, výkonnú a súdnu.

⁶ Zákon č. 271/1919 Zb. z. a n. z 23. 5. 1919, ktorým sa mení zákon o dočasnej ústave.

⁷ Pozri PEROUTKA, F.: Budování státu. Praha 1991, s. 922.

Zákonodarná moc⁸ spočívala v rukách dvoch snemovní Národného zhromaždenia – poslaneckej snemovne a senátu. Poslanecká snemovňa mala 300 členov volených podľa všeobecného, rovného, priameho, tajného volebného práva a podľa zásady pomerného zastúpenia na šesť rokov. Aktívne volebné právo získali občania, bez ohľadu na pohlavie, ktorí dovŕšili 21. rok života a pasívne volebné právo si mohli uplatniť občania, ktorí dovŕšili 30. rok života. Senát mal 150 členov volených na osem rokov a voliť ich mohli občania, ktorí dovŕšili 26. rok života a kandidovať mohli občania po dosiahnutí 45. roku života. O platnosti zvolenia do obidvoch snemovní rozhodoval volebný súd. V ústave boli síce určené rozličné dĺžky volebných období obidvoch komôr, ale všetky volebné obdobia v prvej ČSR sa skončili súčasným rozpustením obidvoch komôr a predčasnými voľbami, aj keď v prípade poslaneckej snemovne bolo volebné obdobie skrátené v roku 1935 len o niekoľko mesiacov.

Členovia Národného zhromaždenia mali v zmysle litery ústavy vykonávať svoj mandát osobne a nesmeli od nikoho prijímať príkazy. Nesmeli byť ani stíhaní za hlasovanie v snemovniach alebo v ich výboroch. Za výroky, ktoré v Národnom zhromaždení odzneli pri výkone mandátu, mohli sa disciplinárne zodpovedať len vo svojej snemovni. V ústave sa nič nehovorilo o politických stranách a ich pôsobení v Národnom zhromaždení a vôbec v politickom živote, no práve strany, resp. ich vedenia fakticky určovali aj pôsobenie svojich poslancov na parlamentnej pôde, mohli ich politicky trestať, a síce prostredníctvom volebného súdu zbaviť ich mandátu. Predovšetkým opoziční poslanci bývali často žalovaní za výroky mimo parlamentu, ktoré orgány činné v trestnom konaní klasifikovali ako urážky či poburovanie.

Zo znenia ústavy je zjavné, že poslanecká snemovňa a senát nemali rovnocenné zákonodarné a politické postavenie. Poslanecká snemovňa mala silnejšie postavenie ako senát. Návrhy zákonov mohli síce vychádzať z vlády alebo z obidvoch snemovní a tiež ústavný zákon musel získať súhlas obidvoch snemovní, ale rozpočtový a branný zákon musel byť vždy predložený najprv v poslaneckej snemovni a bežné zákony z poslaneckej snemovne mohli byť napriek nesúhlasu senátorov vždy prehlasované poslancami, kým návrh zákona senátu mohla poslanecká snemovňa kvalifikovanou väčšinou definitívne zamietnuť. Ešte dôležitejšie bolo, že aj voči výkonnej moci mala poslanecká snemovňa silnejšie postavenie ako senát, pretože vláda bola zodpovedná len poslaneckej snemovni, ktorá jej mohla vysloviť nedôveru a takisto vláda mohla požiadať o vyslovenie dôvery len poslaneckú snemovňu. Silnejšie postavenie poslaneckej snemovne oproti senátu zdôrazňovalo aj to, že do obidvoch snemovní sa volilo pomerným systémom a napriek rôznej dĺžke volebného obdobia určenej snemovniam ústavou sa voľby do obidvoch konali prakticky vždy v tom istom čase, takže obidve snemovne mali v podstate zhodné stranické zloženie. Aj z tohto dôvodu senát nepôbil ako korektor legislatívnych rozhodnutí poslaneckej snemovne. Senát tak veľmi rýchlo získal povest' miesta na odkladanie zaslúžilých, no v danom čase málo vplyvných a „použitelných“ politikov.

Každá snemovňa Národného zhromaždenia mala svoje predsedníctvo, ktoré ju viedlo a spravovalo veci, ktoré sa jej týkali. Tvorili ho predseda a podpredsedovia snemovne, pomocnými orgánmi predsedníctiev boli zapisovatelia a usporiadatelia. Za predsedom bol spravidla zvolený zástupca najsilnejšieho poslaneckého klubu a takisto posty

⁸ Zákon č. 21/1920 Zb. z a.n., články 6–54.

podpredsedov sa rozdeľovali podľa stranického a koaličného kľúča. Aj z toho dôvodu sa stalo, že v niektorých volebných obdobiach, alebo ich časti Slovensko ani Podkarpatská Rus neboli zastúpené v predsedníctvách snemovní, ale len v ich pomocných orgánoch.

Medzi zasadnutiami snemovni parlamentu alebo v čase, keď bola niektorá snemovňa rozpustená, ako aj v dobe medzi ukončením volebného obdobia snemovni a prvým zasadnutím novozvolených snemovni mal podľa ústavy vykonávať neodkladné opatrenia a kontrolovať vládu a výkonnú moc spoločný 24-členný výbor zložený zo 16 poslancov a 8 senátorov a zvolený snemovňami podľa pomerného zastúpenia. Výbor mal právomoci vo všetkých veciach patriacich do zákonodarnej a správnej pôsobnosti Národného zhromaždenia s výnimkou niekoľkých presne vymedzených kompetencií, napr. nemohol voliť prezidenta, meniť ústavné zákony alebo dať súhlas na vypovedanie vojny. Opatrenia, ktoré schválil tento výbor, platili len dočasne a svoju platnosť stratili, ak ich do dvoch mesiacov po opätovnom zidení sa neschválili obidve snemovne. Vo vskutku kritickom čase štátu počas jesennej krízy roku 1938 však nepôsobil ani tento parlamentný výbor a všetky rozhodnutia ostali len na výkonnej moci štátu – vláde a prezidentovi.

Do výkonnej moci patrila úrad prezidenta, vláda s ministerstvami a nižšie správne úrady. Na funkciu prezidenta⁹ mohol kandidovať občan, ktorý dovŕšil tridsiaty piaty rok života, teda mohol byť mladší než kandidát na predsa len menej dôležitý post senátora. Túto vekovú podmienku presadil do ústavy prezident Masaryk s myšlienkou na E. Beneša, v tom čase ministra zahraničných vecí, ako nástupcu do prezidentskej funkcie, pokiaľ by sa z akýchkoľvek dôvodov uvoľnila. Prezident republiky sa volil na sedem rokov obidvoma snemovňami Národného zhromaždenia za účasti nadpolovičnej väčšiny celkového počtu poslancov a senátorov v čase voľby a zvolený bol najmenej trojpätinovou väčšinou prítomných. Mohol byť zvolený maximálne dvakrát za sebou, ale toto obmedzenie voliteľnosti neplatilo pre prvého prezidenta T. G. Masaryka, ktorý bol zvolený štyrikrát za sebou a pôsobil v úrade sedemnásť rokov. Druhý prezident E. Beneš nedokončil svoje prvé volebné obdobie. V čase, keď prezident nebol zvolený, patrila výkon jeho funkcií vláde, ktorá mohla poveriť svojho predsedu jednotlivými úkonmi.

Prezident republiky v zmysle ústavy zastupoval štát navonok, dohodoval a ratifikoval medzinárodné zmluvy, pričom ústava vymedzovala druhy zmlúv, s ktorými muselo vysloviť súhlas Národné zhromaždenie. K jeho kompetenciám patrilo prijímať a vymenúvať vyslancov, vyhlasovať vojnový stav, ako aj vyhlasovať so súhlasom Národného zhromaždenia vojnu a predkladať mu na súhlas dohodnutý mier. Dôležité boli prezidentove vnútropolitické právomoci. Mal právo zvolávať, odročiť a rozpustiť Národné zhromaždenie s povinnosťou vyhlásiť nové voľby do 60 dní, mohol parlamentu vrátiť s pripomienkami schválené zákony, nemal však právo zákonodarnej iniciatívy, nemohol predkladať Národnému zhromaždeniu vlastné návrhy zákonov. Podával Národnému zhromaždeniu správu o stave republiky, vymenúval a odvolával ministrov a určoval ich počet. Ústava mu dala právo vymenovávať vysokoškolských profesorov, sudcov, štátnych úradníkov a vyšších dôstojníkov, udeľovať milosti a bol tiež hlavným veliteľom celej brannej moci. Prezident mal aj právo byť prítomný na zasadaniach vlády, predsedáť jej a žiadať si od vlády a jej jednotlivých členov písomné správy o veciach, ktoré patrili do ich kompetencie a takisto pozvať si vládu alebo jej členov na poradu. Prezident však nebol zodpovedný

⁹ Tamže, články 56–69.

za výkon svojho úradu, za ten zodpovedala vláda, preto každý prezidentov úradný úkon musel podpísať aj príslušný minister. Prezident mohol byť stíhaný len za velezradu, a to pred senátom na základe obžaloby poslaneckej snemovne. Trestom mohla byť len strata úradu a schopnosti ho v budúcnosti opäť získať.

Počas svojho úradu prezident Masaryk viackrát využil podľa svojich predstáv a vôle právo vymenovať a odvolávať ministrov, a tak sa podieľal na zostavovaní koalíčných a úradníckych vlád, čo politické strany neprijímali vždy s úplným porozumením, aj keď prezidentove rozhodnutia rešpektovali.

Celú vládnú a výkonnú moc s výnimkou tej, ktorá podľa ústavy a iných zákonov pripadla prezidentovi, vykonávala vláda.¹⁰ Pokým sa mohla oprieť o dostatočnú podporu v poslaneckej snemovni, jej politická pozícia bola bezpečná. Poslanecká snemovňa mohla síce vysloviť vláde nedôveru uznesením nadpolovičnej väčšiny z prítomnej nadpolovičnej väčšiny poslancov, ktorí mali hlasovať podľa mena, takúto skúšku však žiadna vláda v medzivojnovom Československu nepodstúpila. V prípade koalíčnej krízy alebo iných politických problémov uprednostnili vlády pred hlasovaním o dôvere v parlamente demisiu do rúk prezidenta. Vláda rozhodovala v zbere (za účasti okrem predsedu vlády alebo jeho zástupcu nadpolovičnej väčšiny ministrov) o vládných návrhoch zákonov a vládných nariadeniach, ako aj o návrhoch prezidenta republiky v súvislosti so zákonmi, ktoré vrátil parlamentu. Mala právo rokovať aj o všetkých veciach politického charakteru a o vymedzených personálnych otázkach v oblasti súdnictva štátnej správy a ozbrojených síl. Členovia vlády mohli zastupovať svoju stranu v Národnom zhromaždení, ministrami však bývali len poslanci, nie senátori, ale za členov vlády boli pravidelne vymenovaní v pozícii odborníkov aj nestraníci.

Ústava prezidentovi bližšie neurčovala, koho je oprávnený vymenovať za predsedu a členov vlády, podstatné bolo, aby vymenovaná vláda bola schopná získať v poslaneckej snemovni dôveru a následne aj podporu pre svoje legislatívne návrhy a iné rozhodnutia. Keďže poslaneckú snemovňu tvorili poslanci zastupujúci v zmysle volebného zákona politické strany, prezident spravidla vymenoval členov vlády z poslancov parlamentných strán, ktoré boli pripravené a schopné zabezpečiť podporu vláde. Ústava nepoznala ani kategóriu „úradníckej“ vlády, podobne ako „politickej“, či „straníckej“ vlády. Prezident na základe dohody s predstaviteľmi najsilnejších, spravidla vládných strán vymenoval v čase koalíčných kríz vládu zostavenú z nestraníckych odborníkov, ale aj z menej významných straníkov, ktorú bol dostatočný počet poslancov pripravený v parlamente podporiť. Za všetkými úradníckymi vládami stál teda nielen prezident, ktorý ich vymenoval, ale aj tie parlamentné strany, ktoré im poskytovali „tichú“ podporu. Po prekonaní politickej krízy opäť nastúpila koalíčná vláda parlamentných strán. Tak to prebehlo v prípade prvých dvoch úradníckych vlád v rokoch 1920–1921 a 1926 vedených Janom Černým. Tretia úradnícka vláda v roku 1938 na čele s generálom Janom Syrovým, ktorá taktiež vznikla v dôsledku politickej krízy, priviedla štát (opäť s podporou prezidenta a väčšiny parlamentných strán) k prijatiu Mníchovskej dohody a do druhej republiky.

Z povahy parlamentnej demokracie a zo systému politických strán vyplývalo, že československé vlády sa formovali ako koalíčné vlády. Počas takmer dvadsiatich rokov sa vystriedali štyri typy koalíčných vlád: V rokoch 1918–1919 a 1921–1926 to boli štyri

¹⁰ Tamže, články 70–93.

vlády tzv. celonárodnej koalície, ktoré postupne viedli Karel Kramář, Edvard Beneš a Antonín Švehla. Po prvej vláde celonárodnej koalície viedol v rokoch 1919–1920 dve vlády červeno-zelenej koalície Vlastimil Tusar, v rokoch 1926–1929 sa vystriedali dve vlády tzv. občianskej, resp. panskej koalície pod vedením A. Švehlu a Františka Udržala a od volieb roku 1929 až do Syrového úradníckej vlády v septembri 1938 sa vystriedalo sedem vlád širokej, či koncentračnej koalície, z nich jedna na čele s Fr. Udržalom a po tri vlády vedené Janom Malypetrom a Milanom Hodžom.¹¹

Súdna moc sa v ústave vymedzovala len rámcovo, s odkazmi na príslušné zákony.¹² Vykonávali ju štátne sudy a bola oddelená od verejnej správy. Pre celé územie republiky bol bezprostredne po vzniku štátu zriadený najvyšší súd a najvyšší správny súd, ktorý mal riešiť predovšetkým kompetenčné spory medzi štátnymi orgánmi.¹³ Všetci sudcovia vykonávali svoj úrad nezávisle a boli viazaní len zákonom. Ústava stručne upravovala personálno-organizačné predpoklady ich nezávislosti. Dôležitá z hľadiska občanov bola zásada, že pojednávanie pred súdom je ústne a verejné a rozsudky v trestných veciach sa vyhlasujú vždy verejne. Verejnosť mohla byť z pojednávania vylúčená len v prípadoch určených zákonom. Právo udeliť amnestiu, odpúšťať alebo zmierniť trest patrilo prezidentovi republiky. Prezident mohol tiež nariadiť, aby sa súdne trestné konanie nezačalo, alebo aby sa v ňom nepokračovalo, ale nemohol tak urobiť v prípade trestných súkromno-žalobných činov. Po prijatí ústavy sa systém súdnictva zavŕšil zriadením ústavného súdu, ktorý rozhodoval o zhode zákonov a dočasných opatrení s ústavou.¹⁴

V súvislosti s výkonom politickej moci v československom štáte sa v historiografii aj historickej publicistike poukazuje na dva politické faktory, ktoré neboli do politického systému zakotvené ani ústavou ani iným zákonom. Prvým boli v čase prvej úradníckej vlády a ďalších vlád tzv. celonárodnej koalície neformálne rokovania vedúcich predstaviteľov piatich koalíčných strán, v ďalších koalíciách šiestich až ôsmich (podľa počtu koalíčných strán), na ktorých sa stranícki predstavitelia dohodli na postupe svojich klubov v parlamente. Ich dohody poslanci, či senátori týchto strán aj striktne dodržiavali, najmä v prípade vládnych predlôh postúpených Národnému zhromaždeniu. Už v medzivojnovom období kritici takýchto koalíčných rád, nazvaných „päťka“ a potom „šestka“ či „osmička“, poukazovali na nedemokratickosť, ba nelegálnosť takého rozhodovania, obmedzujúceho práva a slobodu členov Národného zhromaždenia. Opačné názory súhlasili s konštatovaním, že tento politický inštitút nebol zakotvený v ústave, no nepovažovali ho za protiústavný a nezákonný, naopak, oceňovali jeho prínos pre funkčnosť parlamentu a stabilitu politických pomerov v štáte.¹⁵

¹¹ Prehľad koalíčných a úradníckych vlád pozri ŠUCHOVÁ, Xénia. Prílohy II – Politický systém. In: ZEMKO, M. – BYSTRICKÝ, V.: Slovensko v Československu 1918–1939. Bratislava 2004, s. 598–606.

¹² Zákon č. 121/1920 Zb. z a n., články 94–105.

¹³ Zákon č. 3/1918 Zb. z a n. z 2. 11. 1918 o najvyššom správnom súde a o riešení kompetenčných konfliktov a zákon č. 5/1918 Zb. z. a n. z 2. 11. 1918, ktorým sa zriaďuje najvyšší súd, novelizovaný zákonom č. 216/1919 Zb. z. a n. zo 16. 4. 1919.

¹⁴ Zákon č. 162/1920 Zb. z. a n. z 9. 3. 1920 o ústavnom súde.

¹⁵ K pôsobeniu tohto politického inštitútu a sporom okolo neho pozri PEROUTKA, F., c. d., s. 1386–1395. Tiež KÁRNÍK, Z.: České země v éře První republiky (1918–1938). I, 1918–1929. Praha 2000, s. 139–142, 147–152, KLÍMEK, A.: Velké dějiny země Koruny české. XIII. (1918–1929), Hl. 3, Éra pětky. Praha–Lito-myšl 2000, s. 227–484.

Druhým vplyvným faktorom v československej politike bol prezident republiky so svojim politickým okolím, nazývaným stručne „Hrad“. Na rozdiel od rozhodovania koalíciej „päťky“ a jej širších variantov, ktoré bezprostredne ovplyvňovali rozhodnutia parlamentu, vplyv „Hradu“, teda prezidentovho okolia, bol sprostredkovaný, pretože právomoci prezidenta spočívali výlučne v jeho rukách. Najbližšie k prezidentovi mali z politických strán sociálni demokrati, národní socialisti a väčšia časť agrárikov. Predstavitelia týchto strán sa pohybovali v úzkom okolí prezidenta. Osobitný problém vyvolávajúci aj nevôľu v časti politického spektra predstavovala prezidentova kancelária, jej spôsob získavania informácií o jednotlivých politikoch, ale aj jej zasahovanie do politického diania rôznymi formami podpory tých politických kruhov, na pôsobení ktorých „Hradu“ záležalo.¹⁶

Charakter politického systému československého štátu vymedzovali aj ústavou zaručené občianske práva a slobody.¹⁷ Ústavná listina zrušila výsady rodu, pohlavia a povolania, tituly sa udeľovali len v súvislosti s úradom alebo povolaním a, pravdaže, aj akademické tituly. Na území republiky mali jej obyvatelia v rovnakom rozsahu ako jej občania právo na ochranu svojho života a slobody bez ohľadu na svoj pôvod, štátnu príslušnosť, jazyk, rasu a náboženstvo. Ústava zaručovala slobodu osobnú, majetkovú, domovú a tlačovú, slobodu svedomia a vyznania, ako aj slobodu bádania a šírenia jeho výsledkov. Zaručené bolo právo zhromažďovania, spolčovania, právo petičné a listové tajomstvo. Všetky práva a slobody mohli byť obmedzené len zákonom. No práve vykonávacie zákony, medzi nimi najmä zákon na ochranu republiky z roku 1923 a jeho novelizácia z roku 1933, sa vnímali predovšetkým opozíciou ako kroky obmedzujúce ústavné práva občanov a boli často kritizované.

Posledná, šiesta hlava ústavy rámcovo upravovala ochranu národných, náboženských a rasových menšín.¹⁸ V zmysle článku 129 ústavy bol súčasne prijatý a stal sa jej súčasťou zákon č. 122/1920 Zb. z. a n., ktorý určil zásady jazykového práva v Československej republike. Podľa tohto ústavného zákona bol „jazyk československý“ štátnym, oficiálnym jazykom republiky, v ktorom mali úradowať všetky sudy, úrady, ústavy, podniky a orgány republiky, mali sa uverejňovať ich vyhlášky a znieť ich názvy, a síce v českých krajinách „spravidla po česky“ a na Slovensku „spravidla po slovensky“. V brannej moci bol tiež jazykom veliacim a služobným, ale v mužstve, ktoré československý jazyk neovládalo, mohol sa používať materský jazyk vojakov.

Podľa jazykového zákona boli sudy, úrady a orgány republiky v okresoch, v ktorých podľa posledného sčítania ľudu žilo aspoň 20 % občanov s iným než štátnym jazykom, povinné prijímať od príslušníkov tejto menšiny podania v ich jazyku a vydávať vybavenie podaní nielen v štátnom ale aj v jazyku podania. Nariadením mala byť určená aj možnosť vydať rozhodnutie len v jazyku podania, teda v menšinovom jazyku. V okresoch s „národnou menšinou“ nad 20 percent občanov mali byť vyhlášky súdov, štátnych úradov a orgánov, ako aj názvy týchto inštitúcií uvedené aj v jazyku tejto menšiny. Vyučovanie vo

¹⁶ Pozri KLIMEK, A., c. d. s. 234–245. A. Klimek takto bilancuje pôsobenie Hradu a Päťky: „Činnosť Hradu a Päťky blahodárne pôsobila na udržení demokracie ve státě; jimi používané, často okolnostmi vynucené metody kabinetní politiky, zákulisních dohodů a domluv však ubíraly karáty ryzosti této demokracie.“ (s. 245)

¹⁷ Zákon č. 121/1920 Zb. z. a n., články 106–127.

¹⁸ Tamže, články 128–134.

všetkých školách zriadených pre príslušníkov národných menšín sa uskutočňovalo v ich jazyku a ich jazykom sa spravovali aj kultúrne inštitúcie, zriadené pre menšiny.

K jazykovému zákonu boli postupne prijaté ďalšie čiastkové zákony a vládne vykonávacie nariadenia, ktoré upravovali a spravdila aj posilňovali používanie jazykov národnostných menšín vo verejnom a úradnom styku, a to počnúc Národným zhromaždením, v ktorom poslanci a senátori národnostných menšín skladali prisahu a bežne prednášali prejavy vo svojich materských jazykoch, až po okresné a obecné zastupiteľstvá a úrady. Vládne nariadenie upravovalo aj používanie jazyka menšín v styku s inštitúciami a úradmi jednotlivých ministerských rezortov.

Napriek širokým národnostným právam vyjadrovali politickí reprezentanti menšín, najmä tých veľkých, často nespokojnosť, a to aj v Spoločenosti národov a na iných medzinárodných fórach, s rozsahom alebo uplatňovaním týchto práv.¹⁹ Robili tak v zmysle svojich občianskych práv, ale aj bez ohľadu na to, že v ich „materských“ krajinách, ochrany ktorých sa často dovoľávali, sa národnostné práva zďaleka neuplatňovali v takom rozsahu ako v Československu.

Volebné zákony pre voľby do najvyšších zastupiteľských orgánov a ich uplatňovanie

Potvrdením skutočnosti, že novovytvorený československý štát bude stáť na princípoch parlamentnej demokracie, mal byť aj volebný systém, ktorý by bol – ako sa uvádzalo vo vládnom návrhu „poriadku volenia“, teda volebného zákona pre voľby do Poslaneckej snemovne NZ – „dôkazom absolútnej spravodlivosti voči všetkým obyvateľom republiky, nech by sa hlásili k národnosti väčšiny či menšiny obyvateľstva“.²⁰

Volebné poriadky pre voľby do poslaneckej snemovne a do senátu boli prijaté súčasne s ústavou ako zákony č. 123 a 124/1920 Zb. z. a n. z 29. 2. 1920 a až na počet mandátov a volebných krajov mali identické volebné ustanovenia. Zákony neobmedzovali formovanie volebných koalícií. Volebným miestom bola každá obec a volebné komisie na všetkých úrovniach sa skladali zo zástupcov kandidujúcich strán. Aby sa umožnilo čo najpresnejšie rozdelenie mandátov podľa počtu získaných voličských hlasov, zaviedli sa pre obidve komory parlamentu tri skrutiniá, v rámci ktorých sa rozdelili mandáty najprv vo volebných krajoch a zostatkové mandáty na celoštátnej úrovni. Popri finančných nákladoch vyplývajúcich z volebného zákona, ktoré zaťažili predovšetkým menšie a z nich najmä neúspešné strany. Jediným, no pre malé strany vážnym limitujúcim faktorom pre vstup do parlamentu (s výnimkou strán so silnou regionálnou pozíciou) bola nutnosť získať aspoň v jednom volebnom kraji počet hlasov dosahujúci krajské volebné číslo, alebo 20 000 platných hlasov. Išlo o volebné kvórum, ktorého splnením strany získavali poslanecké mandáty v prvom, resp. v ďalších skrutiniách.

¹⁹ K maďarskej menšinovej otázke v Spoločenosti národov pozri FERENČUHOVÁ, B.: Spoločenosť národov a maďarské menšiny v Československu, Rumunsku a Juhoslávii. In: Historické štúdie 46. Bratislava: Historický ústav SAV 2010, s. 7–40.

²⁰ Národní shromáždění československé 1918–1920, tisk 969, část č. 3.
http://www.psp.cz/eknih/1918ns/tisky/t969_03.htm.

S vážnou výhradou časti politického spektra sa stretol princíp „viazaných kandidátov“, čo znamenalo, že volič nemal žiadnu možnosť meniť poradie kandidátov na volebnej listine, musel teda akceptovať poradie kandidátov tak, ako ho určila politická strana. Táto volebná zásada bola prijatá preto, aby sa vylúčila možnosť zbaviť cieľovým úsilím a z akýchkoľvek dôvodov vedúcich predstaviteľov strán poslaneckých mandátov. Odporcovia tejto zásady namietali, že ide o protidemokratické obmedzenie slobodného výberu poslancov a senátorov ich voľbami a prakticky celú prvú republiku viedli politický boj proti tomuto volebnému opatreniu.²¹

Ďalšia výhrada voči volebnému poriadku sa týkala rozdelenia mandátov na jednotlivé volebné kraje, keďže vo volebných krajoch s početne významnými národnostnými menšinami pripadalo (najmä na južnom Slovensku a Podkarpatskej Rusi) na jeden mandát podstatne viac občanov než vo volebných krajoch s výrazne dominujúcou „československou“ väčšinou. Znamenalo to prerozdelenie mandátov z juhoslovenských volebných krajov a Podkarpatskej Rusi do českých krajín a v nich predovšetkým do pražského volebného kraja, resp. od roku 1925 do dvoch pražských volebných krajov. Počet voličov k počtu všetkých občanov bol však v českých krajinách vyšší než vo východnej časti štátu a vo voľbách sa zaznamenávala vždy vyššia volebná neúčast' a vyššie množstvo neplatných hlasov na Slovensku a Podkarpatskej Rusi než v českých krajinách. Počet platných hlasov na jeden mandát vo východnej časti štátu sa tým znižoval a zmenšovala sa aj nerovnosť v prideľovaní mandátov na jednotlivé volebné kraje oproti krajom v českých krajinách, aj keď sa celkom neodstránila.²²

Z troch noviel volebného poriadku mala vážny politický dosah druhá novela, prijatá v roku 1927 spolu s ďalšími štyrmi zákonmi, týkajúcimi sa ozbrojených síl,²³ ktorá zrušila aktívne aj pasívne volebné právo na všetkých úrovniach zastupiteľských orgánov štátu profesionálnym príslušníkom ozbrojených síl, aj vojakom v prezenčnej službe. Touto novelou, ktorá mala podľa zámeru vládnej koalície odpolitizovať ozbrojené sily, sa republika vrátila do čias predvojnovnej monarchie.

Tretia novela volebných poriadkov do poslaneckej snemovne, senátu z roku 1935²⁴ zmiernila kvórum vstupu do parlamentu pre menšie strany so širšou než regionálnou pôsobnosťou. Rubom tejto novelizácie po jej úprave v ústavnoprávnom výbore poslaneckej snemovne bolo prakticky znemožnenie regionálnym stranám kandidovať samostatne, pretože neboli schopné dosiahnuť nové predpísané kvórum. Vďaka tejto novele volebného zákona sa do poslaneckej snemovne dostali dve nemecké aktivistické (provládne) strany (nemeckí agráристи a kresťanskí sociáli), v čom spočíval hlavný politický účel novely, ale popri nich aj Národná obec fašistická.

Výsledky medzivojnových parlamentných volieb ukázali, že volebné poriadky pre voľby do parlamentu z roku 1920 vo vysokej miere spĺňali princíp spravodlivosti voči kandidujúcim politickým stranám, resp. volebným zoskupeniam. Nebola to síce „absolútna

²¹ K problematike a sporom okolo viazaných kandidátnych listín pozri PEROUTKA, F., c d., s. 983–986.

²² Podrobnejšie o otázke rozdelenia voličov do volebných krajov pozri ZEMKO, M.: Volebný zákon do Poslaneckej snemovne Národného zhromaždenia za prvej ČSR a strany národnostných menšín. In: ZEMKO, M.: Občan, spoločnosť, národ v pohybe slovenských dejín. Bratislava 2010, s. 183–194.

²³ Zákon č. 56/1927 Zb. z. a n. z 8. 4. 1927.

²⁴ Zákon č. 58/1935 Zb. z. a n. z 11. 4. 1935.

spravodlivosť“, napriek tomu však boli menšiny v československom parlamente zastúpené nepomerne reprezentatívnejšie, a teda spravodlivejšie ako v iných štátoch stredovýchodnej Európy.

K problémom verejnej správy a jej premien za prvej republiky

Československú demokraciu spolupostavili aj zastupiteľské orgány na krajskej (na Slovensku krátko tiež župnej), okresnej a obecnej úrovni. Volebné zákony do týchto zastupiteľských orgánov rešpektovali v zásade tie isté všeobecné princípy ako volebné zákony do Národného zhromaždenia. Rozdiely spočívali predovšetkým v odlišnom veku a v dĺžke trvalého pobytu v mieste hlasovania občanov ako podmienky pre získanie aktívneho aj pasívneho volebného práva a v niektorých ďalších ustanoveniach.

Vo verejnej správe sa po roku 1918 uplatňovali rozdielne správne systémy v dvoch častiach nového štátu, zdedené po rakúsko-uhorskom dualizme. V dôsledku recepcnej normy, ktorá ponechala v platnosti staré zákony a nariadenia, v českých krajinách bola prítomná tradícia prevažne štátne, byrokraticky organizovaných a pôsobiacich politických úradov, na Slovensku a Podkarpatskej Rusi bola verejná správa podľa uhorských zákonov vyhradená predovšetkým samosprávnym korporáciám – žúpam a municipálnym mestám, tie však boli volené v dôsledku vysokého volebného kvóra pomerne úzkym okruhom občanov.

Dualizmus vo verejnej správe sa stal prekážkou jej jednotného výkonu, mal ho preto prekonať zákon o župnom zriadení č. 126/1920 Zb. z. a n., prijatý spolu s ústavnou listinou a ďalšími zákonmi 29. 2. 1920 s tým, že mal nadobudnúť účinnosť od roku 1923. Nová štátna moc rozpustila na Slovensku všetky samosprávne zbory a výbory a nahradila ich menovanými správnymi komisiami. „Poštátnená“ bola teda celá verejná správa.²⁵

Na základe župného zákona, ktorý nadobudol účinnosť len na Slovensku, a teda nemohol splniť svoj hlavný účel – územnosprávne zjednotenie nového štátu, vytvorilo sa na Slovensku 6 nových, veľkých žúp, zvaných aj „veľžupy“ a 79 politických okresov, ktoré začali fungovať od roku 1923. Územnosprávna reforma sa však na Slovensku nestretla so všeobecným uznaním, pretože župy sa vnímali ako neorganické a nefunkčné. Za nedostatočné sa považovali aj právomoci župných orgánov a navyše sa nikdy nevytvoril zákonom predpokladaný župný zväz so širšími kompetenciami.

Ako otvorený problém a výzva stál teda pred ústrednými štátnymi orgánmi a vládnymi stranami pretrvávajúci dualizmus verejnej správy v republike, keďže vládni politici protiprávne odmietali zavedenie župného zriadenia v českých krajinách. Na druhej strane, autonomisticky orientované politické sily na Slovensku videli v župnom zriadení nástroj pretrvávajúceho centralistického spravovania štátu. Vláda tzv. panskej koalície dospela v roku 1927 ku kompromisu a zhodla sa na obnovení, resp. vytvorení krajského (zemského) zriadenia so štyrmi československými krajinami (zemami) – českou, moravsko-sliezskou, slovenskou a podkarpatskoruskou. Ľudáci presadením krajského zriadenia podmienili svoju účasť vo vládnej koalícii, dúfajúc, že to bude prvý krok k autonómii. Zákon však pripravili centralistické strany a duchu ich centralistickej, čechoslovakistickej

²⁵ Podrobnejšie k problematike unifikácie a organizácie verejnej správy pozri ŠUCHOVÁ, X.: *Idea československého štátu na Slovensku 1918–1939*. Protagonisti, nositelia, oponenti. Bratislava 2011, s. 107–124.

politiky zodpovedali aj právomoci krajiných orgánov. Ukázalo sa to krátko po nadobudnutí účinnosti zákona č. 125/1927 Zb. z. a n. o organizácii politickej správy od 1. júla 1928 na Slovensku a od 1. decembra 1928 v českých krajinách. Z hľadiska postavenia Slovenska v republike bolo bezpochyby významné to, že Slovensko bolo vôbec prvýkrát definované ako územnosprávna a verejnoprávna jednotka s právnou subjektivitou vo svojich vlastných administratívnych hraniciach, teda ako krajina.

Krajiný (zemský) prezident, vymenovaný prezidentom republiky, bol najvyšším krajiným štátnym úradníkom, podriadeným ministrovi vnútra. Predsedal zvolenému krajinému zastupiteľstvu, dvanásťčlennému krajinému výboru a krajiným komisiám. Už z jeho postavenia a kompetencií je zrejmé, že predstaviteľ štátnej správy dominoval nad zvolenými zastupiteľskými orgánmi. V činnosti samosprávneho Krajiného zastupiteľstva mal úradnícky, odbornícky element rozsiahle právomoci aj voči voleným členom. Sám krajiný prezident mohol ktoréhokolvek člena zastupiteľstva, výboru či komisie vylúčiť a zákon umožňoval vláde Krajiné zastupiteľstvo kedykoľvek rozpustiť. Tento najvyšší volený orgán krajiny (zeme) bol v skutočnosti len poradným orgánom krajiného prezidenta. Aj na krajinkej úrovni sa tak potvrdzovala tendencia (zjavná už od vzniku štátu) k „poštáťňovaniu“ samosprávy, čím sa popieral jej najvlastnejší zmysel ako zastupiteľského, demokratického orgánu. Túto charakteristiku ešte umocňovalo ustanovenie, podľa ktorého tretina zastupiteľského zboru nebola zvolená ale vymenovaná, pričom rozhodujúci počet vymenovaných členov zastupiteľstva patrila „automaticky“ k vládnyh stranám.

Významne redukovaný samosprávny charakter krajiných orgánov sa prejavoval aj v ich praktickej činnosti. Krajiné zastupiteľstvo sa malo starať najmä o humanitné, zdravotné, sociálne, hospodárske, dopravné a kultúrne záujmy obyvateľstva krajiny, ktoré presahovali potreby a možnosti obcí a okresov, ale nemali celoštátny charakter. Finančné zdroje na túto činnosť Krajiného zastupiteľstva a úradu boli však veľmi obmedzené a v plnom rozsahu upravované a schvaľované vládou. Zákon obmedzil normotvornú činnosť Krajiného zastupiteľstva len na vydávanie podrobnejších predpisov k zákonom prijatým Národným zhromaždením na základe vládneho zmocnenia. Pôsobenie Krajiného zastupiteľstva malo v zásade len konzultačný charakter smerom ku krajinému prezidentovi a ústredným orgánom a jeho uznesenia podliehali schváleniu ministerstva vnútra, respektíve celej vlády. Prekonanie dovtedajšieho dualizmu vo verejnej správe československého štátu išlo teda na úkor jej skutočného zastupiteľského charakteru a demokratickosti.²⁶

Až v roku 1938, po nemeckej anexii Rakúska a s rastúcim napätím vyvolaným sudetonemeckým problémom, ale aj pod tlakom HSLS na zriadenie politickej autonómie na Slovensku sa začalo vo vládnych kruhoch intenzívnejšie uvažovať o rozšírení kompetencií krajiných orgánov, a to aj v súvislosti s pripravovaným národnostným štatútom a novelizáciou jazykového zákona. Prudké a prevratné medzinárodné aj vnútropolitické zmeny v jeseni 1938 urobili však úvahy o reforme vtedajšej politickej správy štátu v intenciách ústredných orgánov bezpredmetnými.

²⁶ Podrobnejšie o problémoch so zavedením krajiného (zemského) zriadenia, osobitne na Slovensku, pozri ŠUCHOVÁ, X., c. d., s. 145–166.

Zmeny organizácie verejnej správy v priebehu dvoch desaťročí prvej Československej republiky nepriniesli koniec koncov významnejšie posilnenie nového, mnohonárodnostného štátu, ani demokratických princípov verejnej správy. Aj preto boli zdrojom neustáleho politického napätia nielen medzi koalíčnými a opozičnými stranami, ale aj v rámci koalíčných strán. Na poli verejnej správy sa viedol zápas medzi tými politickými silami, ktoré podporovali centralizmus a v zásade aj štátnu kontrolu samosprávnych orgánov, a zástancami širokej samosprávy a decentralizácie, ktorí však za daných politických pomerov a politického smerovania stredovýchodnej Európy nemuseli byť a často ani neboli prívržencami dôslednej, či skutočnej demokratizácie verejnej správy.

Základná charakteristika stranického systému

Do nového československého štátu sa z Rakúsko-Uhorska preniesol v zásade aj stranický systém, čo platilo predovšetkým o českých krajinách, v ktorých sa ešte za monarchie sformovali na etnickom základe dva paralelne pôsobiace stranické systémy – český a nemecký. Na Slovensku a Podkarpatskej Rusi sa politické strany museli vybudovať takmer od začiatku a slovenské strany sa formovali pod významným vplyvom českých politických strán, aj keď ich organizačné zárodoky s istou vlastnou tradíciou jestvovali už v Uhorsku.

Jedným z charakteristických znakov československého systému politických strán bol ich vysoký počet. Najnovšia historiografia identifikovala viac ako 100 rôznych strán celoštátneho, regionálneho alebo len miestneho významu, ktoré v rokoch 1918–1920 súperili o politický vplyv, aj keď väčšina z nich mala len efemérny život. Prejavovalo sa to, najmä v 20. rokoch, aj na pomerne vysokom počte kandidujúcich strán a stranických zoskupení vo voľbách do Národného zhromaždenia. Na prvých parlamentných voľbách roku 1920 sa celkovo zúčastnilo 22 a na druhých roku 1925 dokonca 29 politických strán a zoskupení. Až vo voľbách roku 1929 počet kandidujúcich strán a koalícií klesol na 19 a roku 1935 na 16. Z nich však len 7 až 8 kandidovalo vo všetkých 22 volebných krajoch republiky.²⁷

Označenie „štát strán“, ktoré dali prvej Československej republike už súčasníci, vypovedá najmä o tom, že niekoľko z nich sústredilo vo svojich rukách príliš veľkú moc. Pri úlohe, akú hrali politické strany v medzivojnovom Československu, sa zdá byť paradoxom, že o ich postavení v politickom systéme sa nezmieňovala ústavná listina a nebolo ani upravené špeciálnym zákonom. Stručne sa spomínali len vo volebných poriadkoch do parlamentných snemovní a zastupiteľstiev a v zákone o volebnom súde. Stranám nebola priznaná právna subjektivita, t. j. oficiálne nemali vlastný majetok a nemohli vstupovať do zmluvných vzťahov. Napriek tomu sa možno oprávnene domnievať, že zákonom nijako neobmedzovaná voľná politická súťaž im z mnohých dôvodov skôr vyhovovala, a preto za celé obdobie trvania parlamentnej demokracie nemali záujem na nej nič podstatné meniť.

Princíp viazaných kandidátnych listín, poistený „reverzmi“, potvrdzujúcimi poslušnosť poslancu voči línii stranického vedenia, premenil zhromaždenie volených

²⁷ Prehľad volebných výsledkov do PS NZ v republike a na Slovensku pozri ŠUCHOVÁ, X.: Prílohy II – Politický systém. In: ZEMKO, M. – BYSTRICKÝ, V.: Slovensko v Československu 1918–1939. Bratislava 2004, s. 553–578.

nezávislých zástupcov ľudu na povestnú „hlasovaciu mašinériu“, riadenú politickými grémiami. No početnosť a tvrdá rivalita strán zároveň znamenala účinnú vzájomnú kontrolu, takže ani relatívne najsilnejšia strana nemohla strhnúť celú politickú moc na seba.

Prvou legislatívnou normou, zaoberajúcou sa konkrétne politickými stranami bol až zákon o zastavení činnosti a rozpúšťaní politických strán č. 201/1933 Zb. z. a n. z 25. októbra 1933, prijatý v období tzv. „silnej demokracie“, reagujúcej na nástup Hitlera k moci v susednom Nemecku. Pozitívne vymedzenie politických strán, spolu s reguláciou ich vzniku, prinieslo príznačne až vládne nariadenie prijaté už v ovzduší zanikajúcej demokracie počas tzv. druhej republiky.

Po svetovej vojne vodcovia občianskych strán rýchlo rozpoznali význam pevne organizovaného a disciplinovaného stranického členstva, charakteristického pre sociálnodemokratické strany. Všetky relevantné povojnové strany si budovali stabilnú organizačnú sieť: od základných – miestnych buniek, cez okresné, župné alebo krajské organizácie, až po celoštátne, resp. celokrajinské. Ich volené orgány (výbory a komisie) zastrešovali na najvyššej úrovni ústredné zastupiteľstvá a výkonné výbory. Riadiacimi grémiami boli predsedníctva, niekedy aj užšie predsedníctva na čele s predsedom strany, volené na pravidelných zjazdoch, prípadne valných zhromaždeniach. Administratívny chod strany zabezpečoval profesionálny aparát. Na všetkých úrovniach to boli sekretariáty s vymenovanými, platenými sekretármi (tajomníkmi), riadené ústredným sekretariátom pod vedením ústredného či generálneho tajomníka. Najmocnejšími a najvplyvnejšími mužmi strany boli spravidla predseda, generálny tajomník a šéfredaktor ústredného tlačového orgánu. Stranícku elitu ďalej tvorili jej zástupcovia v parlamente a ministri v koalíčných vládach. K charakteristike moderných politických strán patrila ich široká propagandistická činnosť. Najnavštevovanejšie boli predvolebné zhromaždenia, ale straníckemu účelu slúžila každá väčšia spoločenská príležitosť.

Prežitie a miera úspešnosti strán v konkurenčnom boji záviseli okrem programu a početnosti organizovaného členstva od sily ich podporných „pilierov“, ktoré tvorili straníckym vedením priamo či nepriamo riadené, k strane voľne pridružené či ňou ovplyvňované politické, spoločenské a záujmové organizácie a spolky, súkromnopodnikateľské alebo družstevné hospodárske organizácie, svojpomocné korporácie a finančné ústavy, kultúrne a vzdelávacie ustanovizne, tlačové orgány, vydateľské a nakladateľské podniky a pod. Súbor týchto organizácií, inštitúcií, podnikov a záujmových združení dodával stranám váhu a vplyv a pre ich skutočné mocenské pozície v politickej aréne mal azda ešte väčší význam ako počet členov či samotné volebné výsledky.²⁸

Politické strany, ktoré sa pravidelne dokázali presadiť v parlamentných voľbách, spravidla patrili už medzi dvomi svetovými vojnami do ideovo a programovo blízkych „straníckych rodín“, či už formálnych alebo neformálnych. K tým prvým patrila na medzinárodnej úrovni II. (sociálnodemokratická) internacionála a neskoršie založená agrárna Zelená internacionála. Komunistická strana ako súčasť Komunistickej internacionály sa len sčasti stala konštruktívnym partnerom ostatných československých politických strán až v druhej polovici 30. rokov, keď sa zmenila politická taktika moskovského centra III. internacionály voči „buržoáznodemokratickým“ krajinám.

²⁸ Podrobnejšie k charakteru, štruktúre a činnosti strán za prvej republiky pozri: Politické strany. Vývoj politických strán a hnutí v českých zemích a v Československu 1861–2004. I., Brno 2005, s. 535–985.

Neformálne, v médiách, ale aj politologicky sa k stranám na ľavom spektre, v strede a na pravici priradzovali ďalšie strany, ktoré formálne nepatrili do niektorej z medzinárodných pôsobiacich „straníckych rodín“. A osobitné postavenie mali nacionálne, resp. nacionalisticky orientované strany, ktoré z povahy svojho zamerania nevytvárali formálne nadnárodné organizácie a aj vnútroštátne sa dokázali len veľmi nepravidelne koordinovať pri uplatňovaní úzko pragmatických cieľov. Jedným z dôsledkov významného počtu občanov patriacich k národnostným (národným) menšinám (okolo 30 % obyvateľstva), ktoré len ťažko hľadali cestu k povojnovým pomerom v novom štáte, bolo už spomenuté stranícke štiepenie ideologicky blízkych politických prúdov podľa národností.

Na krajnej ľavici politického spektra sa nachádzala dlho izolovaná Komunistická strana Československa – sekcia III. Internacionály, ktorá si podľa pokynov Kominterny musela uchovať internacionálny charakter. No umiernená sociálnodemokratická ľavica bola rozdelená najprv do troch strán a po zániku maďarsko-nemeckej sociálnej demokracie na Slovensku do dvoch strán – československej a nemeckej sociálnej demokracie. Podľa názvu mala republika aj dve strany národno-socialistické, no kým československí národní socialisti napriek svojim nemarxistickým základom inklinovali k spolupráci so sociálnymi demokratmi a spolu s nimi stáli na pozíciách parlamentnej demokracie, nemeckí národní socialisti predstavovali extrémne nacionalistickú, protidemokratickú stranu.

Široký politický stred zaujali v ČSR predovšetkým stavovské strany agrárnického zamerania: československá Republikánska strana zemedelského a maloroľníckeho ľudu a nemecký Zväz pôdohospodárov, ku ktorým sa istý čas klonila aj agrárne orientovaná Maďarská národná strana, kým v nej neprevážil maďarský nacionalizmus. K politickému strediu možno priradiť aj živnostenské strany, z nich však autonómne postavenie a širší politický vplyv dosiahla len Československá živnostensko-obchodnícka strana stredostavovská.

Pravý stred politického spektra zabrali hneď štyri politické strany kresťansko-sociálnej, katolíckej orientácie rozdelené (napriek katolíckemu univerzalizmu) podľa národností – Československá strana ľudová (prevažne česká), Hlinkova slovenská ľudová strana, Nemecká kresťansko-sociálna ľudová strana a maďarská Krajinská kresťansko-socialistická (kresťansko-sociálna) strana. Z nich posledné tri sa v 30. rokoch čoraz výraznejšie posúvali doprava a na nacionalistické pozície.

Na pravici a postupne na extrémnej pravici sa ocitali strany s výrazne nacionalistickou orientáciou. V 30. rokoch to platilo aj o Československej národnej demokracii, ktorá sa s ďalšími nacionalisticky orientovanými zoskupeniami spojila roku 1934 do Národného zjednotenia. Na tieto pozície sa dostala už spomenutá Hlinkova slovenská ľudová strana, a od vzniku republiky na nich stála nemecká národná aj nemecká národnosocialistická strana (až kým ich roku 1933 nerozpustili), ako aj ich nástupnícka organizácia – Sudetonemecká strana. Podobné postavenie zaujala Zjednotená maďarská strana, ktorá od roku 1936 spájala maďarských národnárov a kresťanských sociálov. A celkom prirodzene sa na nacionalistických a protidemokratických pozíciách nachádzala aj Národná obec fašistická.

Napriek postupným posunom a preskupeniam na politickej scéne sa táto stranícka panoráma udržala do roku 1938, keď sa najprv na jar toho roku nemeckí agrármici a kresťanskí sociáli spojili so Sudetonemeckou stranou a po Mnichove sa v znamení konca

parlamentnej demokracie zásadným spôsobom zmenila aj stranícka scéna v pomníchovs-
kom Česko-Slovensku.

Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu VEGA č. 2/0070/11 Publicistika Milana Hodžu súvisiaca s jeho
vrcholnou politickou činnosťou v 30. rokoch 20. storočia.

Political system of Czechoslovakia in 1918–1938

Milan Zemko

The system was formed between the end of 1918 and the implementing Constitution from February 1920. The administration only modified the old system. In Slovakia, a completely new set of parties emerged. After spring 1938, smaller German parties were forced to join "Sudetendeutsche Partei" and significant changes, including the constitution, came after Munich.

STRANY NÁRODNOSTNÍCH MENŠIN A JEJICH POSTOJE K POLITICKÉMU SYSTÉMU V ČSR

Jan Rychlík

Na úvod bude nejprve nutné stručně objasnit rozdíl v postavení národnostních menšin před a po roce 1918. Pokud jde o období před rokem 1918, je třeba rozlišovat mezi situací v Rakousku (Předlitavsku) a Uhrách (Zalitavsku). Rakousko rezignovalo na myšlenku vytváření nějakého státního či většinového národa. Protože existence menšiny i neexistence menšin. Rakousko *de iure* uznávalo rovnost všech svých národů a jejich jazyků, tedy jinak řečeno: všechny národy byly alespoň po formální stránce národy státními. Článek 19 základního zákona o všeobecných právech státních občanů z 21. prosince 1867¹ o tom říkal: „Všichni národové v státě mají rovné právo a každý národ má neporušitelné právo chovati a vzdělávati národnost a řeč svou. Rovné právo všech v zemích obvyklých řeči ve škole, úřadě a životě veřejném od státu se uznává. V zemích, v kterých bydlí několik národů, zřízena buďte veřejná učiliště tím způsobem, aby se každému národu dostalo náležitých prostředků vzdělati se ve své řeči, aniž by byl kdo nucen učit se druhému jazyku zemskému.“² Jednotlivé země ovšem nebyly národnostně homogenní a zde tedy můžeme hovořit o většinových národech a menšinách.³ Jazykové právo Předlitavska bylo velmi komplikované, nicméně po právní stránce byly všechny jazyky Předlitavska rovnoprávné a rovnocenné. V praxi samozřejmě situace nebyla zdaleka tak ideální, jak by se podle článku 19 mohlo předpokládat. Mnohonárodnostní stát, jakým bylo Předlitavsko, se nemohl obejít bez určité jednotící řeči, a tou mohla být jediné němčina jako jazyk dvora, hlavního města⁴ a vlastně celé střední Evropy vůbec. Německému jazyku tak bylo *via facti* zabezpečeno výhodnější postavení na úkor všech jazyků ostatních a to zase už samo o sobě zvýhodňovalo rakouské Němce před ostatními národy. O nějakém cílevědomém odnárodnňování neněmeckých národů v Rakousku či jejich útisku ale v žádném případě hovořit nelze.

¹ Říšský zákoník (ř. z.), zák. č. 142/1867 ř. z. Tento zákon tvořil součást ústavy.

² Citováno podle VESELÝ, Z.: Dějiny českého státu v dokumentech. Praha 2003, s. 240.

³ Pojmem „menšina“ se před rokem 1914 označoval národnostní ostrov v etnicky jinak kompaktním území. V tomto smyslu se proto např. nehovořilo o německé menšině v Čechách, ale o české menšině v pohraničí či ve Vídni, anebo o německé menšině v Praze.

⁴ Používání němčiny u všech úřadů ve Vídni formálně nevyplývalo z povahy těchto úřadů, ale z jejich zeměpisné polohy, protože zákon dolnorakouského zemského sněmu (známý jako „lex Kubicek“) stanovoval němčinu v Dolním Rakousku za jazyk v zemi obvyklý (Landesübliche Sprache). Z čistě právního hlediska měla němčina privilegované postavení vlastně jen ve dvou oblastech: byla velící řečí společné rakousko-uherské armády a námořnictva a zemské obrany (Landwehr) a jazykem autentického znění zákonů a nařízení vydávaných v říšském zákoníku; ten sice vycházel ve všech jazycích Předlitavska, ale tato znění byla považována jen za úřední překlad.

Zcela jiná byla situace v Uhrách. Tzv. dubnové zákony z roku 1848 tvořící uherskou ústavu o národnostech vůbec nehovořily. Jazykový zákon č. 44/1868 z 6. prosince 1868⁵ určoval maďarštinu za státní a úřední jazyk Uherského království a všechny občany Uher v politickém ohledu za příslušníky jediného a jednotného politického uherského národa (*Magyar nemzet*). Vedle něj uznával existenci národností (*nemzetek*), jejichž příslušníci měli právo používat svůj vlastní jazyk v obecní a za určitých okolností i v župní samosprávě, před soudy a mohli si rovněž zřizovat vlastní kulturní a školské instituce. Uherský zákon tedy sice rovněž neuznával existenci menšin, ale z jiných příčin než v Předlitavsku: všichni občané byli ze zákona Uhry, podobně jako všichni jsou např. všichni občané Francouzské republiky *ex lege* Francouzi. V Uhrách právní neexistence nemadarských národů i národnostních menšin ve skutečnosti už v teoretické rovině zvyšovala etnické Maďary a osoby, které se bez ohledu na svůj etnický původ za Maďary hlásily. Uherský jazykový zákon dával nemadarským národnostem jen minimální práva. Praxe byla ve skutečnosti ještě mnohem horší, protože tento zákon se v praxi nedodržel a zůstal vlastně spíše jen na papíře. Zvláštní postavení v rámci Uher mělo jen Chorvatsko, které získalo uhersko-chorvatským vyrovnáním z roku 1868 autonomii.⁶ Podle článku 56 uhersko-chorvatského vyrovnání byl úředním jazykem v Chorvatsku jazyk chorvatský.

Československý stát byl výsledkem snah českého a slovenského národa pojímaných jako národ jediný, československý. Příslušníci ostatních národů žijících na území pozdějšího československého státu se na jeho vzniku nepodíleli a nechťeli jej. Proto také československá ústava byla připravována jen za účasti poslanců českých a slovenských. Němci – druhá nejpočetnější národní skupina po Čechách – nejprve účast na přípravě ústavy sami odmítli, protože svou participací by explicitně uznali nový stát. Někteří němečtí politici, poté co se přesvědčili o nemožnosti setrvání ve zbytkovém Rakousku, začali později o účast na pracích na ústavě usilovat, avšak česká většina již nebyla ochotna je k jednání připustit. Pokud jde o zástupce ostatních národností, nikdo je k jednáním nezval a oni sami o účast neusilovali ze stejných důvodů jako politici němečtí. Situace byla navíc komplikována tím, že definitivní hranice dlouho nebyly jasné a nikdo tedy s určitostí nevěděl, které oblasti budou do nového státu patřit. Je ale třeba říci, že ani při účasti představitelů národnostních menšin by se konečný text ústavy pokud jde o charakter státu zásadně nelišil od onoho textu, který poslanci po celonočním jednání schválili v časných ranních hodinách 29. února 1920. Je jasné, že poslanci národnostních menšin by těžko mohli souhlasit s koncepcí národního státu se státním jazykem, ve kterém by své vlastní národní skupiny označili za menšiny; ale je neméně jasné, že ani čeští a slovenští poslanci nemohli dost dobře od koncepcie státu národního ustoupit, pokud nechťeli zpochybnit smysl právě skončeného čtyřletého zápasu za destrukci Rakouska-Uherska. Na tomto pojetí nic nemohl změnit asi spor mezi T. G. Masarykem a Karlem Kramářem o to, zda pojetí Československa jako národního státu bude v ústavě přímo zakotveno, anebo zda z ní bude pouze

⁵ Zákon byl uveřejněn v uherském zemském zákoníku (Országos törvénykönyv) 9. 12. 1868. Slovenské znění viz Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. I. Bratislava 1998, dok. 114, s. 361–366.

⁶ Uhersko-chorvatské vyrovnání bylo provedeno uherským zákonem č. XXX/1868 a chorvatským zákonem článkem č. I/1868. Viz podrobněji RYCHLÍK, J. – PERENČEVIĆ, M.: Dějiny Chorvatska. Praha 2007, s. 187–189.

STRANY NÁRODNOSTNÍCH MENŠIN A JEJICH POSTOJE...

explicitně vyplývat.⁷ Bez ohledu na přání tvůrců ústavy ovšem nový stát národním nebyl, a to nejen kvůli velkému vysokému podílu menšin, ale především protože Češi a Slováci ve skutečnosti netvořili a nikdy nevytvořili státní „československý“ národ.

Z hlediska evropské ústavní praxe první poloviny 20. století představovala československá ústava nepochybně standart srovnatelný s konstitucemi jiných demokratických států.⁸ Rozsah minima garantovaných práv pro menšiny byl Československu uložen zvláštní smlouvou podepsanou 10. září 1919 v Saint Germain.⁹ Příslušnost k náboženské, jazykové nebo rasové¹⁰ menšině nesměla být občanovi na újmu, menšinám bylo přiznáno právo vzdělávat se ve svém jazyku, zřizovat si kulturní a jiné instituce. Smlouva dále zavazovala Československo v případě zavedení státního jazyk umožnit příslušníkům jazykových menšin používání svého jazyka minimálně před soudy. Obsah saintgermainské mírové smlouvy byl vtělen do VI. části ústavy, která hovořila o „ochraně menšin národních, náboženských a rasových“. Všichni státní občané republiky mohli svobodně využívat jakýkoliv jazyk v soukromém či obchodním styku anebo při náboženských obřadech a rozdíl ve víře, náboženství nebo jazyku nesměl být žádnému občanovi na závalu v přístupu k jakémukoliv veřejnému úřadu či výkonu povolání (čl. 128). Pojem „národnostní menšina“ se ale v textu (kromě nadpisu hlavy) nevyskytoval. Menšiny proto jako právnické osoby neexistovaly a nositelem práv byli vždy jen jednotlivci (fyzické osoby), přičemž podmínkou výkonu těchto práv byla československá státní příslušnost.¹¹ Příslušníky menšin také ústava výslovně definovala jako „československé občany jiného jazyka než československého“. Tito občané měli právo zakládat vlastní veřejně prospěšné a náboženské instituce (čl. 130), měli nárok, aby přiměřeně svému počtu byla část veřejných prostředků vynakládána na jejich vzdělávací instituce (čl. 132), dětem takovýchto občanů, pokud v obci či okrese tvořili stanovený zlomek obyvatelstva, se zaručovalo právo na vzdělání v jejich jazyku, přičemž si ale stát zároveň vyhrazoval právo zavést povinnou výuku československého jazyka¹² (čl. 131). Zásady jazykového práva měl určit zvláštní zákon tvořící nedílnou součást ústavní listiny (čl. 129).

Zásady jazykového práva v Československé republice určoval jazykový zákon,¹³ který byl schválen ještě s několika dalšími zákony společně s ústavou rovněž

⁷ V uvedeném sporu zvítězila koncepce Masarykova. Nový stát sice v ústavě jako národní výslovně označen nebyl, ale jeho národní „československý“ charakter z textu vyplýval, mimo jiné i zavedením státního jazyka v jazykovém zákoně, o kterém je řeč dále. Nadto krátce po schválení ústavy Československo jako národní stát definoval Nejvyšší správní soud. BROKLOVÁ, Eva: První československá ústava. Diskuse v ústavním výboru. Dokumenty. Praha 1992.

⁸ Text ústavy viz Sbírka zákonů a nařízení státu československého (Sb. z. a n.) č. 121/1920 Sb. z. a n.

⁹ Francouzský originál a český překlad této smlouvy byly publikovány ve Sbírce zákonů a nařízení státu československého pod č. 508/1921 Sb. z. a n.

¹⁰ Pojmy „rasa“ (francouzsky *race*), resp. „rasová příslušnost“ či „příslušnost podle rasy“ měly v té době význam „národ v etnickém smyslu“, resp. „etnická příslušnost“.

¹¹ Striktně vzato tedy neměl např. polský státní příslušník žijící trvale na Těšínsku anebo maďarský státní příslušník žijící trvale na jižním Slovensku právo obracet se na úřady a soudy ve svém jazyku, byť se tento jazyk v úředním styku v místě jeho bydliště běžně používal.

¹² Toto právo Československu přiznala saintgermainská smlouva. Povinná výuka „československého jazyka“ (tj. češtiny nebo slovenštiny) byla však zavedena jen na středních školách národnostních menšin, zatímco na národnostních školách obecných a národních (základních) byla tato výuka pouze dobrovolná.

¹³ Zák. č. 122/1920 Sb. z. a n.

29. února 1920. Nutno přiznat, že šel dokonce dále, než vyžadovala ustanovení saintgermainské smlouvy, protože umožňoval příslušníkům menšin používat jejich jazyk za určitých okolností nejen před soudy, ale před všemi úřady vůbec. Jazykový zákon v praxi řešil vztah mezi používáním státního jazyka a jazyky „státních občanů jiného jazyka než československého“. Státním¹⁴ a úředním jazykem republiky „jazyk československý“, který používaly všechny úřady na celém území státu. V praxi se „československým jazykem“ rozuměla čeština i slovenština, přičemž podle § 4 jazykového zákona se v českých zemích mělo úřadovat zpravidla česky a na Slovensku zpravidla slovensky. Pojem „československý jazyk“ byl ve skutečnosti právníkou fikcí, proti které část slovenských poslanců v ústavním výboru marně protestovala, a žádala její nahrazení textací „český a slovenský jazyk“. ¹⁵ Občané jiného než československého jazyka mohli používat svůj jazyk před soudy a státními i samosprávnými úřady a orgány tam, kde podle posledního sčítání lidu tvořili alespoň 20% všech československých občanů. V takovém případě úřadováním probíhalo dvoujazyčně a rovněž písemná vyřízení byla vydávána dvoujazyčně, a to vždy nejprve v jazyce „československém“. Pouze v případě, že se působnost úřadu nebo soudu vztahovala jen na jeden soudní okres, a menšina v něm tvořila alespoň 2/3 československých občanů, bylo možné úřadovat jen v jazyce menšiny a rovněž v tomto jazyce vydávat písemná vyrozumění. Obce si mohly stanovit svůj jednací jazyk samy, ale pokud podíl menšinového obyvatelstva tvořil méně než 20%, dělo se úřadování vždy v „československém“ jazyce, pokud byla obec smíšená a obyvatelstvo téhož jazyka tvořilo alespoň 20 %, mohlo být úřadování vícejazyčné. Jen v jazyce menšiny bylo úřadování možné pouze, pokud příslušníci této menšiny tvořili více než 50 % obyvatelstva. I v takovém případě ale byly obce povinny přijímat podání ve státním jazyku a každému členu zastupitelstva muselo být umožněno v tomto jazyce promluvit, pokud si to přál.¹⁶

Ponechme stranou nešťastnou formulaci o „československém jazyku“ a zabývejme se vztahem tohoto fiktivního jazyka k ostatním jazykům používaných v republice. Pokud jde o uzákonění státního jazyka, zákonodárce prosadil do ústavy přesně to, co platilo do té doby v Uhrách o maďarštině a o co se marně snažili po mnoho let rakouští Němci v Předlitavsku: zavedení jednotného jazyka pro státní správu použitelného na celém území státu. V Čechách a na Moravě se při povrchním pohledu mohlo zdát, že si čeština a němčina pouze vyměnily pozice, ale nebylo tomu tak, nelze tuto paralelu učinit. Před rokem 1918 byli v Čechách Češi i Němci zemskými národy a ani jeden z nich neměl postavení menšiny, což v zásadě platilo i pro Moravu, byť tam v roce 1905 moravským paktem Němci částečně uznali svůj menšinový statut.¹⁷ Nyní, po roce 1918 ale se Němci posunuli do postavení menšiny, které od počátku zpochybňovali. Postavení Poláků v Těšínském Slezsku se – minimálně v teoretické rovině – nezměnilo, protože ve Slezsku

¹⁴ Při přípravě ústavy došlo k dlouhé debatě o tom, zda výraz „oficiální jazyk“ (langue officiel) použitý ve francouzském originálu saintgermainské smlouvy odpovídá českému termínu „státní jazyk“, anebo jen „úřední jazyk.“ Spor ve skutečnosti neměl žádný praktický význam.

¹⁵ RYCHLÍK, J.: Problém slovenského jazyka a postavení Slovenska při přípravě ústavy 1919–1920. In: ČECHUROVÁ, J. – ŠLEHOFER, L. a kol.: Ústava 1920: vyvrcholení konstituování československého státu. Praha 2011, s. 93–97.

¹⁶ Srv. též Ottův slovník naučný nové doby, díl. I., sv. 2, 2. vyd. Praha 1998, s. 1170–1172 (heslo: Jazykové právo v Československé republice).

¹⁷ Podrobněji o této problematice viz FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J. et al.: Moravské vyrovnání z roku 1905. Der Mährische Ausgleich von 1905. Brno 2006.

tvořili před rokem 1918 stejně jako Češi menšinu. Naproti tomu pro oblast Slovenska můžeme říci, že se postavení Slováků a Maďarů vyměnilo, byť postavení Maďarů na Slovensku bylo z hlediska zabezpečení jazykových a kulturních práv mnohem příznivější, než bylo z tohoto hlediska postavení nemaďarských národností v Uhrách před rokem 1918. S určitými výhradami vyplývajícími ze specifické situace totéž platilo i o poměru Rusínů a Maďarů na Podkarpatské Rusi.

Zásady jazykového práva umožňovaly všem národnostním skupinám žijícím v Československu celkem nerušený rozvoj a rozhodně nelze hovořit o nějakém cílevědomém odnárodňování ze strany státního aparátu. V porovnání s ostatními státy vzniklými z někdejšího Rakousko-Uherska bylo postavení menšin v Československu nepochybně nejlepší. Přesto se nedalo předpokládat, že by nový stav vzniklý po roce 1918 příslušníky menšin uspokojil.¹⁸ Nebyl to ostatně jen československý problém. Všechny nástupnické státy po Rakousko-Uhersku se definovaly jako státy národní, i když žádný z nich jím ve skutečnosti nebyl.¹⁹ Už ze samotného pojetí národního státu ale vyplývalo, že v těchto státech jsou národy státní a státní jazyky a vedle nich menšiny a menšinové jazyky, které mohly mít logicky jen druhořadé postavení a omezené použití. Vítězná národní hnutí tvořící nové státy ani dost dobře nemohla označit své státy otevřeně za mnohonárodnostní, protože pak by samotná demontáž Rakousko-Uherska ztrácela smysl. Je ale samozřejmé, že žádná národnostní skupina bez ohledu na rozsah svých práv nechce být dobrovolně menšinou. Samotný menšinový statut národnostní skupiny znamená totiž v porovnání s možností žít ve vlastním národním státě určitou diskriminaci. Předlitavský model formální rovnoprávnosti všech národů, jak jej zavedla prosincová ústava z roku 1867, se v praxi neosvědčil a vedl nakonec k tomu, že nespokojené byly všechny národy. Uherský model spočívající v umělém vytváření jednotného uherského (reálně maďarského) politického národa se rovněž neosvědčil, protože ve skutečnosti znamenal násilné odnárodňování nemaďarů. Ale koncepce uměle vytvořených národních států spojená s garancemi pro národnostní menšiny vzniklé novými státními hranicemi se také neosvědčila, jak měl ukázat vývoj dalších dvaceti let.

Nikdo nemohl očekávat nějaké nadšení menšin z toho, že byly proti své vůli začleněny do československého státu. Nové vládnoucí elity ostatně nic podobného od menšin ani nepožadovaly a byly ochotny se spokojit jen nezbytně nutnou mírou loajality ve víře, že postupně se bude situace zlepšovat a menšiny si svůj vztah ke státu najdou. Zde se ale brzy ukázal velký problém: koncept československého národního státu postrádal

¹⁸ Za menšiny mající právo používat svůj jazyk ve styku s úřady a samosprávnými orgány byli v Československu uznáni Němci, Poláci a Maďaři. Rusíni, resp. Ukrajinci měli jakýsi dvojí statut, neboť byli uznáni za menšinu na východním Slovensku, zatímco na Podkarpatské Rusi tvořili jednak menšinu ve vztahu ke zbytku republiky, jednak státotvorný národ v rámci samotní Podkarpatské Rusi. Jazykový zákon výslovně stanovoval, že jazyk ruský či ukrajinský (dobovou terminologií maloruský) lze používat na celém území Podkarpatské Rusi stejně jako jazyk československý, tedy i v obcích, které byly čistě maďarské. Rumuni a Židé nebyli považováni v Československu za menšinu mající nárok na používání svého jazyka ve státní správě či samosprávě.

¹⁹ Jedinými národními státy se paradoxně staly Rakousko a Maďarsko, tedy jakési „zbytkové státy“ po rozpadlé monarchii. Rakouským Němcům a Maďarům se zároveň podařilo dosáhnout svých starých cílů – přeměnit Rakousko v německý stát a Uhry ve stát maďarský. Stalo se tak ovšem za cenu ztráty velké části území, které jak rakouští Němci tak Maďaři považovali před rokem 1918 za součást svého národního tělesa.

ideu, která by mohla všechny jeho národy a národnosti spojit.²⁰ Demokracie a zásada rovných občanských práv nemohly být takovou ideou, protože v letech 1918–1920 nešlo o nic specificky československého. Představa Československa jako jediného demokratického státu ve střední Evropě, která dnes existuje u širší veřejnosti, je sice v zásadě správná, ale až z pohledu druhé poloviny třicátých let. V roce 1918 byly všechny státy tohoto regionu ještě v zásadě demokratické, a žádný Maďar, Němec či Polák tedy neměl důvod upřednostňovat Československo před Maďarskem, Německem či Polskem. Jedinou státotvornou menšinou vítající nový stát byli Rusíni na Podkarpatské Rusi, kteří ovšem byli vlastně menšinou *sui generis*, neboť na jedné straně vystupovali jako menšina vůči státnímu „československému“ národu, ale současně byli považováni (minimálně na Podkarpatské Rusi) za státotvorný národ společně s Čechy a Slováky. To platilo v zásadě i pro tu část tamního slovanského obyvatelstva, která se považovala za Ukrajince, protože idea samostatné Ukrajiny se v meziválečném období zdála jako velmi vzdálená.²¹

Myšlenka demokracie se v roce 1918 jevila jako univerzální; v levicových kruzích byla navíc spojována s myšlenkou sociální revoluce a vzniku socialistického státu. Pro Evropu po první světové válce byl charakteristický celkový posun doleva a velká popularita myšlenek socialismu. Pravicově orientované totalitní alternativy k demokratickému uspořádání společnosti se objevily teprve později a zesílily především v souvislosti s hospodářskou krizí. Pokud v době vzniku Československa nějaká politická síla kritizovala politické uspořádání nového státu, byly to síly sociálnědemokratické levice, příštích komunistů. Strany menšin se tehdy rovněž ještě nedělily na státotvorné (aktivistické) a státoborné (negativistické): pokud ponecháme stranou rusínské, resp. ukrajinoфильské strany na Podkarpatské Rusi, můžeme říci, že všechny politické strany menšin byly při vzniku československého státu státoborné. Změna postoje se objevila u některých stran teprve postupně. Akceptace politického systému první republiky stranami národnostních menšin nebyla tedy ve dvacátých letech primárně dána charakterem příslušné strany, ale spíše věcí realistického zhodnocení situace v novém státě. Bylo zřejmé, že Československo je realitou, s kterou je třeba se smířit – alespoň dočasně. Jednotlivé politické strany, pokud se nechtěly vyhnout persekuci a případnému rozpuštění, musely akceptovat rámec ústavy a politického systému. Je třeba dodat, že na počátku dvacátých let s výjimkou KSČ, která z příkazu kominterny byla celostátní stranou a nedělila se podle národnostních kritérií, neexistovaly v Československu žádné velké strany zpochybňující základní principy demokratického politického systému, jako jsou svobodné volby, parlamentní způsob vlády, systém více politických stran a zásada jejich volné soutěže. Odmítání demokracie se prosazovalo teprve postupně, často v závislosti na politickém vývoji v mateřském státě příslušné národnostní menšiny.

Československé politické vedení považovalo za klíčový problém postoj německé menšiny a německých politických stran. Pouze obec Georgswalde (Jiříkov) na saských

²⁰ Na tento nedostatek zřejmě jako první poukázal Petr Pithart ve své knížce „osmašedesátý“. Viz PITHART, P.: Osmašedesátý. Praha 1990³, s. 147.

²¹ Otázka rusínských a ukrajinských stran na Podkarpatské Rusi se vymyká rámci této studie. Podrobněji k této problematice viz BARNOVSKÝ, M.: Niekoľko poznámok k stranícko-politickej štruktúre na Podkarpatskej Rusi. In: Česko-slovenská historická ročenka 1997, s. 83–93. Některé rusínské strany působily také na východním Slovensku – k tomu viz LIPTÁK, L. a kol.: Politické strany na Slovensku 1860–1989. Bratislava 1992, s. 204–210.

hranicích jako jediná v Čechách prohlásila 7. listopadu 1918 prostřednictvím svého obecního zastupitelstva, že až do mírové konference uznává svrchovanost pražského Národního výboru, resp. vlády.²² Všechny ostatní obce nový stát odmítly a ústavu z 29. února 1920 považovaly všechny německé strany za vnucenou (oktrojovanou), protože se na její přípravě nepodílely.²³ V politickém spektru německé národnostní menšiny nalézáme ve dvacátých a na počátku třicátých let celkem pět větších politických stran. Nejsilnější byla Německá sociálně-demokratická strana dělnická (*Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei* – DSAP), vlastně pokračování předválečné rakouské sociální demokracie na československém území. V roce 1921 část jejího členstva přešla do KSČ. V tomto směru byl vývoj DSAP, založené Josephem Seligerem a pak po mnoho let vedené Ludwigem Czechem²⁴, obdobný jako u Československé sociálnědemokratické strany dělnické (ČSSD). Také dvě další německé strany byly jen zrcadlovým odrazem československých, resp. českých stavovských stran: Svaz zemědělců (*Bund der Landwirte* – BdL) byl německou verzí agrární (republikánské) strany a Německá křesťansko-sociální lidová strana (*Deutsche christlich-soziale Volkspartei* – DChVP) odpovídala Šrámkově Československé straně lidové (ČSL). Zbývající dvě německé strany vycházely z německého nacionalismu: Německá národně-socialistická strana dělnická (*Deutsche Nationalsozialistische Arbeiter Partei* – DNSAP) vedená Rudolfem Jungem byla už podle názvu pendantem Hitlerovy NSDAP v Německu a Německá národní strana (*Deutsche National Partei* – DNP) navazovala na německé nacionalistické hnutí v předválečném Rakousku.²⁵

Spolupráce vládních československých stran s německými stranami byla v zásadě možná jen u stavovských stran, které mohly najít společnou řeč se svými československými partnery na základě shodných zájmů členstva. Je celkem pochopitelné, že německý stejně jako český či slovenský dělník měl zájem na zkrácení pracovní doby či zlepšení sociálního pojištění, stejně tak jako německý, český i slovenský rolník měl zájem na ochranných clech pro zemědělské výrobky. Šrámkova ČSL, stejně jako slovenská Hlinkova slovenská ľudová strana (HSĽS) i Německá křesťansko-sociální lidová strana byly stranami katolického kléru a proto měly bez ohledu na svou národní příslušnost zájem na dobrých vztazích s Vatikánem, zastavení pozemkové reformy na církevním majetku a státních platech duchovních. DNSAP a DNP jako nacionalistické strany byly už v teoretické rovině protičeské a proto nemohly naproti tomu žádné partnery na české politické scéně najít, neboť jediná vlivná česká („československá“) nacionalistická strana – národní demokracie – byla už svou podstatou v zásadě protiněmecká. Spolupráce německé a československé sociální demokracie se v tichosti uplatňovala *ad hoc* už od roku 1920. DSAP se už v první polovině dvacátých let jevila jako nejslibnější koaliční partner, avšak vytvoření pravicové vlády panské koalice v roce 1925 nakonec způsobilo, že prvními německými aktivistickými stranami ve vládě se stal Svaz zemědělců a Německá křesťansko-sociální

²² HUBENÝ, D. – HASIL, J.: Postoj říšských a československých Němců k československé ústavě z roku 1920. In: ČECHUROVÁ, J. – ŠLEHOFER, L. a kol.: Ústava 1920..., s. 123.

²³ Tamtéž, s. 127–128. [Přesněji: Nebyla legitimně přijata řádně zvoleným parlamentem. Pozn. red.]

²⁴ O Ludwigovi Czechovi napsal podrobnou monografii jeho blízký spolupracovník Johann Wolfgang Brügel – viz BRÜGEL, J. W.: Ludwig Czech. Wien 1960.

²⁵ Přehled německých stran viz Nový velký ilustrovaný slovník naučný, sv. IV, Praha 1930, s. 187. Faktograficky dodnes nepřekonanou práci je kniha ČESAR, J. – ČERNÝ, B.: Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938. I., II., Praha 1962.

lidová strana. Objektivně je třeba říci, že obě německé strany sice prosadily určité stavovské požadavky (agrární cla a státní platy duchovních), ale z hlediska zlepšení postavení německé menšiny nedosáhly nic. Právě před jejich vstupem do vlády bylo navíc přijato dlouho očekávané prováděcí nařízení k jazykovému zákonu,²⁶ jež ovšem detailními ustanoveními o výsadním postavení státního jazyka možnost používání menšinových jazyků ve skutečnosti omezovala.²⁷ Německá sociální demokracie se dostala do vlády teprve po volbách v roce 1929, aby v ní potom setrvala až do roku 1938.

Nástup Hitlerova režimu nacionálního socialismu v sousedním Německu počátkem roku 1933 musel mít nutně vliv i na postavení politických stran německé menšiny. DNSAP a DNP se k nacionálnímu socialismu veřejně přihlásily, čímž zároveň explicitně odmítly demokratický režim Československé republiky. Naproti tomu aktivistické strany se k politickému systému ČSR stavěly nadále kladně. Pro německou sociální demokracii se naopak dočasně stalo zcela neaktuální spojení pohraničí s Německem, protože by to pro stranu znamenalo likvidaci. DNSAP a DNP byly v roce 1934 rozpuštěny, resp. se pod hrozbou zákazu samy rozešly a byly nahrazeny novým „sběrným hnutím“ – Sudetoněmeckou vlasteneckou frontou“ (*Sudetendeutsche Heimatsfront* – SHF) Konrada Henleina, vystupující navenek jako nadstranické hnutí všech sudetských Němců a požadující autonomii. Když ve volbách SHF pod novým názvem Sudetoněmecká strana (SdP – *Sudetendeutsche Partei*) zvítězila, aktivistické strany se lekly. V samotné SdP se v roce 1936 upevnilo postavení Konrada Henleina na úkor skupiny kolem někdejšího *Kameradschaftsbundu*. SdP se začala jednoznačně orientovat na německý nacionální socialismus a na Berlín.²⁸ S výjimkou DSAP se dvě aktivistické strany začaly od roku 1937 přibližovat k SdP, což znamenalo rovněž odklon od respektování demokratického systému. Po anšlusu Rakouska v březnu 1938 obě strany začaly jednat o sloučení s SdP a tímto sloučením ukončily vlastní činnost. Jediná DSAP, i když na jaře 1938 také vystoupila z vládní koalice, zůstala z důvodů vlastní sebezáchovy demokratickému systému Československa věrná.²⁹

Poněkud jiná byla situace u maďarských politických stran. Především ne všechny politické směry byly v maďarském politickém spektru zastoupeny samostatnými politickými stranami jako tomu bylo u německé menšiny. V porovnání s německou menšinou byli Maďaři početně mnohem slabší a tak zde některé samostatné maďarské stavovské strany nevznikly, resp. postupně zanikly. To byl případ původně celkem vlivné Maďarsko-německé sociálnědemokratické strany (*Magyar és Német Szocialdemokrata Párt*), která byla vlastně pokračováním zbytkové předválečné uherské sociální demokracie. V prvních parlamentních volbách kandidovala do Poslanecké sněmovny samostatně a získala čtyři mandáty, do Senátu kandidovala společně s ČSSD. Část členstva však v roce 1921 přešla

²⁶ VI. nař. č. 17/1926 Sb. z. a n.

²⁷ Podle výše uvedeného vládního nařízení musely být všechny nápisy a tabule, i když měly pouze soukromoprávní charakter (např. označení obchodů, restaurací, závodů apod.) uvedeny nejprve ve státním jazyku, a to i tam, kde žilo výhradně menšinové obyvatelstvo. Nápis v jazyku menšiny nesměl být přitom proveden větším písmem než nápis v jazyce státním.

²⁸ KVAČEK, R.: Nad Evropou zataženo. Praha 1966, s. 292–296.

²⁹ Německé práce týkající se německých stran v Československu podrobněji rozebral Jaroslav Šebek – viz ŠEBEK, J.: Národnostní problémy první ČSR v historiografické reflexi. In: HARNA, J. (ed.): Reflexe dějin první Československé republiky v české a slovenské historiografii. Praha 1998, s. 95–99. Srv též ŠEBEK, J.: Německý novoaktivismus. In: VALENTA, J. – VORÁČEK, E. – HARNA, J. (eds): Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. II. Praha 1999, s. 642–643.

do KSČ, která měla v maďarském prostředí poměrně silné pozice,³⁰ a zbytek nakonec v roce 1926 splynul s ČSSD.³¹ Republikánské straně zemědělského a malorolnického lidu (agrárníkům) se podařilo podchytit i nemalou část maďarských rolníků na jižním Slovensku a jihu Podkarpatské Rusi a to prostřednictvím v roce 1923 založené Republikánské maďarské rolnické strany (*Köszártásági Magyar Földműves Párt*), která v roce 1929 s agrární stranou přímo splynula.³² Z řad maďarské menšiny vyšel i István Csomor, jeden z poslanců agrární strany.³³ Část maďarských voličů tak prostřednictvím ČSSD a především prostřednictvím agrární strany podporovala aktivistickou politiku.

Nejsilnější maďarskou politickou stranou za první republiky se stala Zemská křesťansko-socialistická strana (*Országos Keresztényi Szocialista Párt – OKSP*) vedená od roku 1932 Jánosem Eszterázym. Běžně byla v českém a slovenském tisku označována jako Maďarská křesťansko-socialistická strana. V teoretické rovině šlo o křesťansko-socialní stranu, tedy pendant ČSL, DChVP a HSĽS. Formálně strana nezastupovala jen Maďary a měla i národnostní sekce v duchu návaznosti na někdejší „celouherské“ strany. V praxi strana sdružovala především maďarské katolíky. Maďarští křesťanští socialisté usilovali o autonomii Slovenska, neboť v jejím rámci by hráli větší úlohu. Proto také podporovali slovenské autonomistické hnutí, byť z hlediska dlouhodobého měly úplně jiný cíl než HSĽS: znovupřipojení Slovenska k Maďarsku, a kdyby to nešlo, tedy alespoň připojení částí obývaných Maďary. OKSP byla výrazně negativistickou stranou, která se nikdy nesmířila se vznikem Československa. Politický systém Československa respektovala jen jako rámec pro vyvíjení své v podstatě irendentistické činnosti.³⁴

Druhou nejsilnější maďarskou stranou v Československu byla Maďarská národní strana (*Magyar nemzetűi Párt – MNP*), působící pod tímto názvem od roku 1925. Původně působila pod názvem Zemská maďarská strana malorolníků a zemědělců (*Országos Magyar Kisgazda és Földműves Párt*) a snažila se oslovit maďarské rolnické obyvatelstvo, tedy stejný elektorát, jako agrárníci. Předsedou strany byl nejprve József Szentivány, který prosazoval aktivistickou politiku. MNP v té době v zásadě uznávala politický systém republiky, žádala jen rozšíření samosprávy, v jejímž rámci měly být řešeny maďarské požadavky. Výrazem úspěchu aktivistické politiky MNP bylo i přijetí zákona o udělení státního občanství dlouhodobě usedlým Maďarům, i když nemohli prokázat, že mají na Slovensku domovské právo (zákon³⁵ je podle svého původce označován jako lex Dérer a MNP se podílela na jeho přípravě). V roce 1926 se dokonce uvažovalo o vstupu MNP do vlády, což se ale nakonec neuskutečnilo. Aktivismus MNP definitivně skončil v roce 1933, kdy se do čela strany dostal Andor Jaross prosazující vytvoření jediné maďarské strany.³⁶

³⁰ Maďarské národnosti byl mimo jiné dlouholetý poslanec za KSČ a její čelný představitel na Slovensku Štefan (István) Major.

³¹ LIPTÁK, L. a kol.: Politické strany na Slovensku 1860–1989. Bratislava 1992, s. 167.

³² Tamtéž, s. 169.

³³ URSÍNÝ, Ján: Z môjho života. Martin 2000, s. 77–78.

³⁴ LIPTÁK, Lubomír a kol.: Politické strany na Slovensku 1860–1989. Bratislava 1992, s. 150–158.

³⁵ Zák. č. 152/1926 Sb. z. a n.

³⁶ LIPTÁK, L.: cit. dílo, s. 158–166.

Ke sjednocení MNP a OKSP došlo v roce 1936, kdy vznikla Sjednocená maďarská strana (*Egyesült Magyar Párt* – EMP) mající dva předsedy – Jarosse a úřadujícího předsedu Eszterházyho. Sjednocená maďarská strana požadovala autonomii Slovenska a Podkarpatské Rusi, přičemž v jejich rámci se mělo dostat správní a kulturní autonomie i Maďarům. EMP otevřeně nehlásala požadavek revize hranic, protože podobný bod programu by nutně vyvolal její rozpuštění, ve skutečnosti však právě revize byla jejím cílem.³⁷ Vztah EMP k politickému systému první republiky byl negativní, strana viděla jako vhodný model konzervativní režim podle vzoru tehdejšího Maďarska.

Politické strany polské národnostní menšiny na Těšínsku více-méně pokrývaly celé sociální spektrum tamních Poláků.³⁸ Stranou křesťansko-sociálního typu byl Svaz slezských katolíků (*Związek śląskich katolików* – ZŚIK) vedený Leonem Wolfem.³⁹ Socialisté (sociální demokraté) byli sdružení v Polské socialistické dělnické straně (*Polska socjalistyczna partia robotnicza* – PSPR) Emanuela Chobota. Část levicových socialistů přešla ke KSČ, kde se uznávaným vůdcem polských komunistů stal Karol Śliwka, pozdější poslanec Národního shromáždění.⁴⁰ Polští rolníci, na Těšínsku převážně evangelického vyznání, podporovali buď celostátní agrárníky, nebo místní Lidovou stranu (*Stronictwo ludowe* – SL) J. Buzka. Postoj všech polských stran k připojení Těšínska k Československu byl v zásadě negativní a aktivistická politika se mezi místními polskými politiky prozrazovala jen postupně. Jako první přešli na aktivistické pozice polští socialisté, kteří také s ohledem na politický vývoj v Polsku ve druhé polovině dvacátých let nejvíce oceňovali demokratický politický systém první republiky. PSPR úzce spolupracovala s ČSSD. Před volbami v roce 1925 se ale podařilo utvořit z polských stran společný blok, díky čemuž se do Národního shromáždění dostal jako poslanec Leon Wolf. Wolf spolupracoval s agrárníky a podporoval Švehlovu vládu, byť je třeba říci, je aktivismus jediného poslance neměl a ani nemohl mít žádný praktický dopad. Ve volbách v roce 1929 vytvořily Svaz slezských katolíků, Lidová strana a Polská socialistická dělnická strana „mezistranický dorozumivací výbor“ (*Międzypartyjny komitet porozumiewawczy*). Ten rozhodl o volebním spojení s židovskými stranami na Těšínsku, přičemž na první místo v pořadí polských kandidátů se dostal socialista E. Chobot, na druhé lidovec J. Buzek a na třetí vůdce ZŚIK L. Wolf. Ve volbách uspěli Chobot a Buzek, přičemž na počátku pokračovali v aktivistické politice.

Od roku 1933 dochází k postupnému zhoršování polsko-československých vztahů. Na Těšínsku začalo vzrůstat napětí a polské politické strany až na socialisty znovu přešly na negativistické pozice.⁴¹ Politika polských stran na Těšínsku začala být řízena přímo z Varšavy prostřednictvím polského konzulátu v Moravské Ostravě. Překážkou sjednocení polských stran byla PSPR, která udržovala úzké vztahy nejen s ČSSD, ale také s polskou

³⁷ LIPTÁK, L. cit. dílo, s. 213–218.

³⁸ O postavení polské menšiny v meziválečném období viz GAWRECKI, D.: Polská menšina v Československu 1918–1938. In: VALENTA, J. – VORÁČEK, E. – HARNA, J. (eds): Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. II., s. 620–628. Gawrecki uvádí i přehled hlavní české i polské literatury o této otázce.

³⁹ NOWAK, K.: Leon Wolf (1883–1968). Bibliografia polityczna. Katowice 2002, s. 73.

⁴⁰ O Śliwovi viz podrobněji: CHLEBOWCZYK, J.: Karol Śliwka i towarzysze walki. Z dziejów ruchu komunistycznego na Zaolziu. Katowice–Kraków 1972.

⁴¹ SZCZEPAŃSKA, A.: Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej 1918–1933. Szczecin 2004, s. 240–241; KOZEŃSKI, J.: Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej 1932–1938. Poznań 1964, s. 93–94.

Polskou socialistickou stranou (*Polska partija socialistyczna* – PPS). Vazby na PPS byly pro Varšavu nepřekonatelnou překážkou v pokusech ovlivnit PSPR, protože PPS byla vůči sanačnímu režimu Piłsudského v zásadní opozici. V PSPR se ale aktivizovala nacionalistická frakce kritizující Chobota za aktivismus. Polský konzulát v Moravské Ostravě tuto frakci samozřejmě podpořil a té se nakonec podařilo PSPR rozbit. Před volbami v roce 1935 vznikla Polská sociálnědemokratická strana (*Polska partija socjaldemokratyczna* – PPSD), která odebrala PSPR část hlasů a zatlačila ji do bezvýznamnosti, byť se jí nepodařilo zaujmout její místo.⁴² Ve volbách roku 1935 se polské strany s výjimkou PSPR spojily do uskupení s názvem Polské strany v Československu (*Polskie stronnictwa w Czechosłowacji*), které pak vytvořily společně s Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou (HSĽS), Slovenskou národnou stranou (SĽS) a rusínským Autonomním zemědělským svazem tzv. autonomistický blok.⁴³ Do parlamentu se díky tomu po šesti letech opět dostal Leon Wolf.⁴⁴ Wolf stál v roce 1938 u zrodu nového politického útvaru sjednocujícího teoreticky všechny Poláky – Svazu Poláků v Československu (*Związek Polaków w Czechosłowacji* – ZPCz).⁴⁵ Socialisté a komunisté zůstali vůči ZPCz v opozici, zatímco Polská sociálně-demokratická strana s ním spolupracovala. Vedení ZPCz přijímalo pokyny z Varšavy a jeho vztah k politickému systému republiky byl negativní. Heslem ZPCz byla zásada, že Poláci musí dostat stejné výhody, jaké dostanou v Československu Němci.

V širší veřejnosti panuje dodnes názor, že příslušníci národnostních menšin ve třicátých let dali své hlasy ve volbách politickým stranám stojícím na negativistických pozicích a odmítajících demokratických politický systém republiky. Pokud ale porovnáme výsledky parlamentních voleb v letech 1929 a 1935, potom zjistíme že tento posun se týká významně jen německé menšiny. V roce 1929 získaly tři německé aktivistické strany celkem 51 mandátů (DSDP 21, DChVP 14, BdL 16), zatímco dvě negativistické strany jen 15 mandátů (DNP 7, DNSAP 8); v roce 1935 získaly aktivistické strany jen 22 mandátů (DSDP 11, DChVP 6, BdL 5), zatímco Sudetoněmecká strana (nástupce rozpuštěné DNP a DNSAP) 44 mandátů. U maďarských stran naproti tomu žádný posun ve volebních výsledcích nenastal: ve volbách v roce 1929 i 1935 utvořily MNP a OKSP spojenectví se Spišskou německou stranou (*Zipser Deutsche Partei* – ZDP) a tento blok získal v obou případech celkem 9 mandátů (z toho MNP 4, OKSP 4, ZDP 1).⁴⁶ V případě polské menšiny se výsledky voleb 1929 a 1935 nedají spolehlivě porovnat, protože v obou případech tvořily polské strany součást širší volební koalice; v roce 1929 získal v zásadě aktivistický blok polsko-židovských stran více než 102 000 hlasů⁴⁷ a čtyři mandáty, z toho dva pro Poláky, v roce 1935 v podstatě negativistický autonomistický blok obdržel v ostravském volebním kraji (do kterého spadalo i Těšínsko) 28 706 hlasů a jeden mandát, a to ještě

⁴² NOWAK, K., c.d., s. 164.

⁴³ SIDOR, K.: Slovenská politika na pôde pražského snemu. Zv. II., Bratislava 1943, s. 310.

⁴⁴ NOWAK, K., cit. dílo, s. 173.

⁴⁵ Tamtéž, s. 198.

⁴⁶ Výsledky voleb jsou převzaty z publikace Československé dějiny v datech. Praha 1986, s. 631–632.

⁴⁷ Hlasy jsou počítány za celé Československo, ovšem ve skutečnosti šlo o hlasy odevzdané převážně ve volebním kraji Moravská Ostrava, kam spadalo i Těšínsko, neboť tam byla voličská základna bloku.

terprve ve druhém skrutiniu.⁴⁸ Ani u polské menšiny tedy nelze hovořit o jednoznačném posunu k negativismu.

Porovnejme ještě výsledky voleb do parlamentu z roku 1935 s výsledky obecních voleb, které se ve třech kolech uskutečnily na jaře 1938. U německé menšiny byl výsledek jasný: SdP, která už stačila pohltnout i německé agrárníky a křesťanské socialisty, získala 91 % všech hlasů v obcích, ve kterých kandidovala, a stala se jednoznačným vítězem. Je také vhodné podotknout, že na Slovensku posílila výrazně své pozice v obcích s německým obyvatelstvem i Karpatoněmecká strana (*Karpathendeutsche Partei*), která od roku 1935 byla vlastně slovenskou odnoží SdP. U maďarské menšiny ale posun směrem k negativistické EMP nebyl zdaleka tak výrazný. Ze Slovenska jsou k dispozici následující údaje: v prvním kole (22. května 1938) se volilo v 31 obcích, z nichž ale jen jedna měla nadpoloviční většinu maďarského obyvatelstva. Z celkového počtu 89 507 odevzdaných hlasů získala EMP 8370 (9,35 %), což v porovnání s počtem odevzdaných hlasů pro tutéž stranu ve stejných obcích v parlamentních volbách v roce 1935 představovalo nárůst o 2020 hlasů. Ve druhém kole (29. května 1938) se volilo v 19 obcích, z nichž tři měly nadpoloviční většinu maďarského obyvatelstva. Z celkového počtu 35 467 hlasů získala EMP 1889 (5,32 %). V posledním kole (12. června 1938) se volilo ve 1404 obcích, včetně Bratislavy. EMP na počet hlasů oproti roku 1935 ztratila (1935 11 788 hlasů, 1938 jen 10 938). Ilustrativní jsou výsledky EMP z některých větších míst jižního Slovenska: v Dunajské Strede získala 36 %, v Galantě 38,36 %, v Nitre 26 %.⁴⁹ U polské menšiny získaly ZPCz a PPSD o 2941 hlasů více, než bylo odevzdáno pro původní strany tvořící nyní ZPCz v parlamentních volbách v roce 1935. Tyto strany získaly 309 mandátů v obecních zastupitelstvech v porovnání s 237 mandáty ostatních stran, které vystupovaly jako československé, avšak měly na svých kandidátkách samozřejmě také Poláky (především šlo o socialisty a komunisty).⁵⁰ Posun voličů směrem k ZPCz byl tedy sice zřetelný, ale nikoliv jednoznačný.

Naskýtá se otázka, proč právě u německé menšiny nastal tak výrazný posun. Odpověď je třeba hledat podle mého názoru primárně v ekonomické situaci českého pohraničí. Tamní průmysl byl před rokem 1914 budován proto, aby saturel obrovskou habsburskou říši a z hlediska potřeb Československé republiky byl po roce 1918 předimenzován. S vypuknutím hospodářské krize se možnosti vývozu na cizí trhy omezily na minimum. Oblast byla proto stížena vysokou mírou nezaměstnanosti. Atraktivita demokratického systému Československa se tvář v tvář hospodářské recesi rychle snižovala. Nacionálně-socialistické Německo, kde se obrovskými státními investicemi do infrastruktury a zbrojního průmyslu podařilo v polovině třicátých let nezaměstnanost prakticky zlikvidovat, představovalo pro mnoho Němců zdánlivě mnohem úspěšnější model řešení sociálních otázek. Na druhé straně jak Maďarsko tak i Polsko se samy potácely v těžké hospodářské krizi a nemohly se proto před svými menšinami vykázat podobným „hospodářským zázrakem“, byť nepochybně propaganda svalující vinu za krizi a hospodářský

⁴⁸ NOWAK, K.: cit. dílo, s. 137, 174. Karol Sidor uvádí, že autonomistický blok získal celkem 489 641 hlasů, z toho na Podkarpatské Rusi 46 044 a na Těšínsku 28 588. SIDOR, K.: cit. dílo, s. 132.

⁴⁹ Výsledky obecních voleb na Slovensku v roce 1938 podrobně rozebral Valerián Bystrický. Viz: BYSTRICKÝ, V.: *Od autonomie k vzniku Slovenského štátu*. Bratislava 2008, s. 128–130, s. 134–135.

⁵⁰ NOWAK, K.: cit. dílo, s. 202.

úpadek Těšínska či jižního Slovenska (a jihu Podkarpatské Rusi) paušálně „na Čechy“ nacházela mezi maďarskou a polskou menšinou také určitý ohlas.

Přes výše uvedené skutečnosti můžeme nicméně říci, že v roce 1938 se všechny strany národnostních menšin s výjimkou německé sociální demokracie a polských socialistů stávají stranami vysloveně negativistickými a mají odmítavý postoj jak k československému ústavnímu systému, tak i k československému státu. Řídící centrály SdP, EMP a ZPCz se ostatně nacházejí ve skutečnosti v Berlíně, Budapešti a Varšavě, což už samo o sobě vylučovalo pozitivní vztah těchto stran československému politickému systému.

Československá místa si ve třicátých letech stále více uvědomovala, že rámec československé ústavy a jazykového zákona nestačí k uspokojení požadavků národnostních menšin a že je především nutno nějakým způsobem posílit vliv aktivistických skupin v menšinových stranách. Koncem roku 1937 premiér Milan Hodža požádal agrárního poslance Jána Lichnera, aby vypracoval návrh na decentralizaci státní správy.⁵¹ Šlo o zárodek návrhu nového národnostního statutu, kterým vláda vlastně opouštěla dosavadní koncepci Československa jako státu národního a přetvářela jej ve stát národnostní.⁵² Jednotlivé národnosti si samy měly řídit své školské a kulturní záležitosti, měl být zaveden jakýsi národnostní klíč při obsazování úřednických míst a rozšířena zemská samospráva. Vláda rámcový program schválila 13. května 1938, avšak všechny národnostní skupiny jej odmítly.⁵³ V konkrétní politické situaci již nemohl program mít úspěch. Zda mohl být úspěšný v případě, že by s ním československá vláda vystoupila o několik let dříve, je otázkou, na kterou již bohužel nikdy nebudeme znát odpověď.

Parties of minorities and their attitudes to Czechoslovak political system

Jan Rychlík

Active attitude could have been seen in German rural party, social democrats, liberals and Christian socials. Negative attitude of German voters increased after 1935. Hungarian voters persisted in their negative approach, Polish voters were unstable. The state of Polish and Hungarian economy discouraged most Polish and Hungarian minority who did not even try to call for border changes.

⁵¹ BYSTRICKÝ, V.: Prestavba republiky na federáciu v roku 1938. In: Slovensko v politickom systéme Československa. Bratislava 1992, s. 65.

⁵² K tomu viz KVAČEK, R.: Jednání o československý národnostní statut v roce 1938. Acta Universitatis Carolinae, 1977, č. 1, s. 105–143.

⁵³ Československé dějiny v datech, s. 413.

MEZIVÁLEČNÉ ČESKOSLOVENSKO VE VÝUCE DĚJEPISU A OBČANSKÉ NAUKY

Skupina odborníků pro teorii vyučování dějepisu prezentovala panel k obsahu, struktuře a intencím československých a německých učebnic, jak podávaly obraz meziválečného Československa, dále k podávání a hodnocení politického systému první československé republiky v dobových učebnicích občanské nauky, k možným modelům výuky meziválečného období v současnosti a k přidruženým praktickým problémům:

ČESKOSLOVENSKO 1918–1938 V UČEBNICÍCH DĚJEPISU

Zdeněk Beneš

Je potěšitelnou skutečností, že v didaktickém a historickém výzkumu se dostalo značné pozornosti i dějepisným učebnicím. K jejich analýze se přitom nabízejí různé interpretační klíče:

1. Předně je učebnice dějepisu didakticko-historickým textem, určeným žákům a učitelům; pak je analyzovatelná z hlediska didaktické teorie¹ a z hlediska metodiky vyučování.²
2. Učebnice je však také specifickým historickým pramenem. Dokonce bez ohledu na politické systémy totiž předkládá určitý sankcionovaný (didakticko-historický) obraz historické skutečnosti; podle více jak případného názvu jedné slovenské disertační práce, jde v učebnici vždy o „schválenou minulost“.³ Pramenný charakter učebnice tak nespočívá ve faktografické rovině, nýbrž v konstrukci učiva, v jeho uspořádání – což se týká také jeho uspořádání v rovině pedagogicko-psychologické – a v celkovém obrazu historické skutečnosti, který učebnice vytváří.⁴ A ten je zpravidla velmi trvalý

¹ Přes všechna ideologická či jiná omezení základním textem dosud zůstává monografie ZUJEV, D. D.: *Ako tvoriť učebnice*. Bratislava 1986 (ruský orig. Moskva 1984). Dále GRACOVÁ, B. – BENEŠ, Z. – PRŮCHA, J.: *Sondy a analýzy*. Praha; Komplexně naposledy viz FUCHS, E. – KAHLERT, J. – SANDFUCHS, U. (Hrsg.), *Schulbuch konkret. Kontexte, Produktion, Unterricht*. Bad Heilbrunn 2010.

² SCHÖNEMANN, B. – THÜNEMANN, H.: *Schulbucharbeit. Das Geschichtslehrbuch in der Unterrichtspraxis*. Schwalbach/Ts. 2010.

³ OTČENÁŠOVÁ, S.: *Schválená minulost*, Košice 2010. Viz i LÄSSIG, S.: *Wer definiert relevantes Wissen? Schulbücher und ihr gesellschaftlicher Kontext*. In: FUCHS, E. – KAHLERT, J. – SANDFUCHS, U. (Hrsg.): *Schulbuch konkret...*, s. 199–215.

⁴ BENEŠ, Z.: *Co je a co není didaktika dějepisu*.
http://www.akreditacnikomise.cz/attachments/article/280/co_je_neni_oborova_didaktika_Benes.pdf

– i když třeba jej budou žáci později odmítat, zůstává v nich (v nás) jako jisté reflexní východisko.

Právě této syntetizující roli didakticko-historického textu je věnován tento text. Sleduje hlavní obrysy obrazu Československa v letech 1918–1938 v učebnicích po roce 1945. Nemůže ale být – už z rozsahových důvodů – vyčerpávající analýzou, chce být pouhým shrnujícím „náčrtem“.

Dějiny předmnichovské ČSR se ve sledovaném období koncipovaly do tří obrazů:

1. Hodnota demokracie

První varianta didakticko-historického obrazu předmnichovské ČSR, zahájena po osvobození republiky v roce 1945, je nazvatelná jako úsilí o znovuupevnění vědomí o hodnotě demokracie. Zřetelně můžeme tuto snahu rozpoznat v učebnici Oldřicha Fidrmuce, Jana Filipa a J. Lomského Dějepisné učební texty pro osmou třídu středních škol, schválené ministerstvem školství – připomeňme ne bez hořké ironie – jen pár dnů před 25. únorem 1948. V ní se mluví o budování demokratického československého státu, jeho mírové zahraniční politice a obraně jeho demokracie před světovou reakcí. A za výklad o Mnichovu a druhé světové válce je vřazen výklad o vývoji demokracie od antického Řecka po 20. století.⁵ Takové řazení kapitol není jistě náhodné – po nacistickém úsilí o indoktrinaci má učebnice navazovat na demokratické snahy první republiky. Upozorníme ale také, že první z uvedených autorů, O. Fidrmut, povoláním středoškolský profesor, spoluautor řady prvních československých učebnic dějepisu po roce 1945, byl již před rokem 1938 silně levicově orientovanou osobností. Roku 1946 uveřejnil populárně-educakně zaměřenou knihu Přehled dějin českých a ruských, v níž vznik ČSR a její dějiny do roku 1938 charakterizoval jako „naš revoluční boj“ pod velikým vůdcem T. G. Masarykem, v němž vyrostl „nám nový husitský duch pokroku a demokracie, který vřadil náš národ mezi budovatele nového světového řádu a míru“ (o čemž svědčí i naše brzká spolupráce se SSSR). Avšak toto směřování k demokracii bylo samo o sobě dramatickým vývojem (pod vedením E. Beneše, jak autor připomene) od demokracie buržoazní ke „skutečné lidovládě“. Tak se revoluce protifašistická změnila v revoluci protikapitalistickou.⁶

V těchto textech se odráží tehdejší, z našeho pohledu možná rozporuplná, situace: Na jedné straně bezprostřední vědomí záchrany před nacistickou genocidou, doprovázeného obecnou úctou k československé politické reprezentaci, která toho politicky (za účasti rozhodující části národa) dosáhla, a na druhé značnou ideovou levicovostí politického života (což zdaleka nebylo jen českou specifikou), vyvolanou jak stále ještě živou zkušeností světové hospodářské krize a průběhem války. Vzhledem k minulosti tak to byla oprávněná snaha o nápravu ideologizací nacistických, vzhledem k budoucnosti pak přípravný krok k ideologizacím komunistickým.

⁵ Srov. BENEŠ, Z.: Mnichov československých a českých učebnicích dějepisu. In: Mnichovská dohoda. Cesta k destrukci demokracie v Evropě. Praha 2004, s. 281–293.

⁶ FIDRMUC, O.: Přehled dějin českých a ruských. Praha 1946, s. 264–267.

2. Pod vlivem VŘSR...

Jak jinak charakterizovat druhou etapu obrazu předmnichovské ČSR v našich učebnicích dějepisu v letech 1948–1989? Teze, že bez VŘSR by nebylo ČSR, byla nejen výchozí interpretací dění od roku 1917 do roku 1948, ale samozřejmě i předznamenáním základních charakteristik didakticko-historického obrazu této doby.

Stačí dokonce i zběžný pohled na strukturu kapitol a jejich částí učebnic z této doby, aby byla jejich celková intence zcela zřejmá. Volíme tu proto jako ukázkou řazení kapitol jedné z prvních a jedné z posledních učebnic soudobých dějin z této etapy:

Jan Dědina, Oldřich Fidrmuc a kol., Dějepis. Učební text pro IV. třídu střed- ních škol. Praha 1950.	Vratislav Čapek a kol., Dějiny 19. a 20. století. Praha 1985.
II. Období úpadku kapitalismu – imperialismus (1–5 ...) 6. Budování sovětského státu Intervence a kontrarevoluce Budování socialismu v Sovětském svazu NEP Zřízení SSSR Stalinské pětiletky 7. Český a slovenský odboj za první světové války Česká politika před válkou Český národ na začátku I. světové války Stanovisko Dohody k českým a slovenským požadavkům Intervence čs. zahraničního vojska v Rusku Lidové hnutí v létě a na podzim roku 1918 28. říjen 1918 III. Mezinárodní vývoj mezi dvěma válkami 1. Boj o moc v ČSR a vznik KSČ. Revoluční poválečná doba Tusarova vláda a rozkol v soc. dem. straně. Porážka dělnictva r. 1920 Vznik KSČ r. 1921 Upevnění moci české buržoazie Boj pracujícího lidu o vymoženosti z revolučního období Bolševizace KSČ – V. sjezd	VŘSR a budování socialistické společnosti. Kapitalistická společnost mezi dvěma světovými válkami A. VŘSR a vznik samostatného Československa 1. První světová válka jako imperialistický konflikt 2. Předpoklady a podmínky socialistické revoluce v Rusku. Teorie socialistické revoluce V. I. Lenina, její uskutečnění a vítězství 3. Mezinárodní ohlas VŘSR. Vznik samostatného Československa B. Počátek budování socialistické společnosti v sovětském Rusku. Poválečná revoluční krize a rozmach mezinárodního dělnického hnutí 4. Počátek budování socialistické společnosti v sovětském Rusku 5. Poválečná revoluční krize a rozmach revolučního dělnického hnutí 6. Utváření československého státu a boj o jeho charakter. Založení KSČ

Dějiny první Československé republiky tak byly nutně interpretovány jako souvislá řada třídních bojů, zápasů o „lepší příští“ pod vedením komunistické strany. Opět tu může být zřetelnou ukázkou Fidrmucova učebnice, tentokrát z roku 1950, která sice na úvod příslušné části uvádí, že v poválečné době bylo dosaženo řady sociálních opatření, ale stalo se tak jenom pod bezprostředním vlivem VŘSR; později bylo třeba za „vymoženosti z revolučního období“ znovu bojovat. O politickém systému, politickém životě republiky, o její kultuře, jejím mezinárodním postavení a dalších enklávách politického, sociálního a kulturního života se v ní nedozvíme nic. Naproti tomu v jiné učebnici, v Sosíkové Dějepisu pro 6. ročník, se můžeme dočíst – v samostatné kapitole – o rozvoji techniky po první světové válce. Tehdy ale ještě technický pokrok podle autora „nesloužil všem“, nýbrž jen kapitalistům.⁷

K jistému posunu v interpretacích dějin první československé republiky docházelo v 60. letech, a to jak díky v širším ohledu jistému uvolnění politické situace, tak – v tom užším – i díky prohlubujícímu se historickému výzkumu, jehož výsledky nebylo možné ani z ideologicko-edukačních hledisek zcela ignorovat.⁸ A opět tu může dějepisná učebnice sloužit jako dokument – jde o „neúspěch“ druhého dílu učebnice československých dějin Václava Husy, vycházející z interpretací 50. let, která se na knižních pultech objevila v roce 1961, vyšla ale – nemýlím-li se, pouze jednou. Vývoj bádání v dalších letech ji zcela antikvoval, byť zůstala v takřka doslovné verzi součástí Husových Dějin Československa⁹, vyšlých na počátku 60. let jako „oficiální“ obraz československých dějin v několika jazykových mutacích. Politické tání jak v „předjaří“, tak za Pražského jara se ale v konstrukci didaktiko-historického obrazu soudobých československých dějin příliš neprojevalo; nebyl na to, takřikajíc, čas – tvorba učebnic moderních a soudobých dějin je vždy náročnějším úkolem než napsání učebnic dějin starších období, a to i bez ohledu na panující politickou situaci. Přesto se alespoň dvě učebnice ze šedi tehdejší učebnicové produkce vymykají.

V roce 1963 vyšla učebnice Karla Bartoška pro 9. ročník základní devítileté školy.¹⁰ I ona samozřejmě dodržuje základní interpretační rámec, v němž je na počátek nové epochy lidstva postavení ruská říjnová revoluce. Avšak daleko větší pozornost než předchozí učebnice věnuje Bartošek konkrétním dobovým souvislostem a kontextům, dynamice vývoje životních podmínek, vědě, technice i kultuře.

Pro srovnání uvedme dvě krátké citace. První je ze Sosíkovy učebnice z roku 1959:

V touze po stále větším zisku zaváděli továrníci do výroby kromě nových strojů i běžící pásy, které výrobek nepřetržitě posunovaly od stroje ke stroji a od dělníka k dělníkovi. (...) U běžícího pásu pracovali dělníci nepřetržitě, téměř bez oddechu.

⁷ SOSÍK, A.: Dějepis pro 6. ročník. Pokusná učebnice, 2. část. Praha 1959, s. 50–52.

⁸ Viz SOMMER, V.: Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970). Praha 2011; HUDEK, A.: Najpoliticejšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968. Bratislava 2010.

⁹ HUSA, V.: Dějiny Československa. Praha 1961. V r. 1963 rusky a německy, 1967 polsky, 1965 bulharsky v Sofii.

¹⁰ BARTOŠEK, K.: Dějepis pro 9. ročník ZDŠ. Praha 1963.

Jako konkrétní příklad tohoto způsobu výroby pak Sosík uvádí Baťovy závody.¹¹

Na stejné téma píše pak Bartošek:

Kapitalisté využívali rozvoje techniky k většímu vykořisťování dělníků. Podle vzoru amerického velkokapitalisty Forda zaváděla se i v našich továrnách tzv. pásová výroba. Běžící pás posunoval v pravidelném rytmu výrobek od dělníka k dělníkovi. Tento technický pokrok značně zvyšoval výrobu. Odsuzoval však pracovníky ke stále stejným úkonům. Dělník se stal vlastně jen doplňkem stroje, který určoval jeho pracovní tempo. Hrozná následky tohoto způsobu práce pro člověka skvěle zobrazil slavný komik Charlie Chaplin [čárli čepin] ve svém filmu „Moderní doba“. Pásovou výrobu zavedl u nás především velkokapitasta Tomáš Baťa. Jeho továrny ve Zlíně (v dnešním Gottwaldově) patřily k největším výrobnám obuvi na světě.¹²

Shoda obou interpretací je zřejmá – stejně jako bychom neměli přehlédnout rozdílnosti obou textů. V didakticko-historickém obrazu, zejména v jeho pragmatice, tj. v dosahovaném kurikulu, hrají jinak zdánlivé detaily mnohdy podstatnou úlohu. Jistě, jde tu v obou případech o dokumentaci kapitalistického vykořisťování, ale bude snad dnes někdo popírat psychické účinky jednotvárné práce? Ostatně, v tehdejší době se o těchto důsledcích moderní industriální výroby v ČSSR už vcelku objektivně psalo.

Jinou výjimkou byla učebnice – také „pokusná“ – československých dějin 1918–1939 Jaroslava Pátka z počátku 70. let.¹³ I tato učebnice samozřejmě dodržuje základní ideologická schémata, ale zároveň je překonává svou bohatou faktografií a promyšlenější metodologickou úrovní. Stačí srovnat její obraz československých dějin s textem, dnes už z jedné strany (naštěstí) zapomenutým, z druhé však (bohužel) těžko zapomenutelným: v roce 1977 byl – snad poprvé od dob protektorátu – vydán učební text, který měl „napravit“ (pro tuto chvíli) pravicově ideologické (řečeno dobovým termínem) chyby učebnic – ale ještě více zřejmě chyby objevující se v reálné výuce – předchozího „krizového“ období.¹⁴ Připomínka tohoto textu, jež sice přesahuje časový rámec, o němž pojednává tato stať, je na místě: Odkazuje k tomu, že učebnici nelze vnímat jako přesný obraz reálné výuky. Řečeno v pedagogické terminologii, jde tu o rozdíl mezi zamýšleným (plánovaným) a dosahovaným výsledkem výuky (kurikulem). V 80. letech už znovu byl v českých školách znovu zřetelně patrný prohlubující se rozdíl mezi oběma.

3. Rehabilitace demokracie

Politická proměna konce roku 1989 tak nezastihla – alespoň v některých případech, protože reálná výuka je vždy bezprostředně vázána na konkrétního učitele – českou historickou edukaci zcela nepřipravenou. Více či méně zakrytě/otevřeně se už tehdy zpochybňovala teze o bezprostředním vlivu VŘSR – s odkazem na ruskou únorovou revoluci – na vznik ČSR, v historiografii se diskutovalo o relevanci konstruktů „boje o charakter

¹¹ SOSÍK, A.: Dějepis, s. 52.

¹² BARTOŠEK, K.: Dějepis 9, s. 54.

¹³ PÁTEK, J.: Československé dějin (1918–1939), Praha 1973.

¹⁴ DOHNAL, M. – KÁŇA, O.: Dějepis 9. Doplněk k učebnici. Praha 1977 (schváleno MŠ ČSR 16. 12. 1976). Text zahrnuje období od r. 1949.

republiky“ v letech 1918–1920, daleko plastičtěji se vykládal jak kulturní, tak i sociální život první republiky.

Přesto bylo nových učebnic nutně zapotřebí, protože učebnice nemá jen vést ke kritickému myšlení, její úloha tedy není pouze ryze metodická (pracovně-analytická), ale – zvláště v takových „přechodných dobách“ – také synteticko-normativní. Právě o to se pokoušely první polistopadové učebnice. V navýsost syntetizující rovině nejprve závěrečná kapitola učebního textu České a československé dějiny z roku 1991 z pera F. Šmahe-la,¹⁵ pak dále práce V. Olivové,¹⁶ R. Kvačka,¹⁷ kolektivní Dějiny zemí Koruny české,¹⁸ ale i další učebnice 90. let.

Dnes produkované učebnice se spíše soustředí na již připomenutou „pracovní“ (metodickou) stránku didakticko-historického textu, nicméně i ony předkládají celostní obraz dějin předmnichovské Československé republiky. Ten se totiž nevytváří jenom přímým „soudem nad dějinami“, ale také samotnou konstrukcí celkového obrazu, tvořeným kombinací verbální i neverbální části didakticko-historického textu, či i textu, jež edukač-ního významu „jenom“ nabývá.

Základní intencí posledního typu obrazu českých/československých dějin 1918–1938/39 tak nebylo jenom odstranění falsifikací a deformací, jež s sebou nesl jejich obraz opřený o stalinský marxismus a jeho dogmatismus, o aktuální politické a ideologic-ké cíle, jež se v jeho rámci objevovaly a proměňovaly, ale i o reflexi této dějinné etapy z hlediska současných názorů a postojů, jež odrážejí naše očekávání, protože historická skutečnost je jejich legitimizačním faktorem. Zvláště v edukační rovině platí, že dějiny (historická skutečnost) jsou „stínem zítřka“ či naší „budoucnostní přítomností“. Vrací-li se tak didakticko-historický obraz Československé republiky ke své dějinné plnosti ve své etnické, sociální, politické i kulturní rovině, vrací se k základním úkolům historické-ho myšlení – vedle požadavku pravdivosti tu je totiž kladen také požadavek osobnostně a sociálně kultivační, tedy výchovně vzdělávací.

¹⁵ MAREK, J. a kol.: České a československé dějiny, II. Praha 1991.

¹⁶ OLIVOVÁ, V.: Československá republika v letech 1918–1938. Praha 1990¹, pak v definitivní podobě Praha 1993¹.

¹⁷ KVAČEK, R.: České dějiny, II. Praha 2002.

¹⁸ ČORNEJ, P. a kol.: Dějiny zemí Koruny české, II. Praha 1992.

MEZIVÁLEČNÉ OBDOBÍ V NĚMECKÝCH UČEBNICÍCH DĚJEPISU

Jaroslav Pinkas

Ve svém textu se pokusím charakterizovat části německých učebnic dějepisu věnované meziválečnému období. Nejedná se o vyčerpávající analýzu proměny obrazu meziválečného období v německém dějepisu, ale spíše o sondu do širokého spektra německých učebnic vydávaných v posledním desetiletí.¹ Čerpal jsem z deseti učebnic pro „Sekundarstufe I“ což zhruba odpovídá druhému stupni základních škol v naší vzdělávací soustavě. V úvodu příspěvku se zaměřím na obsahovou část meziválečného období v učebnicích, v druhé části bych se rád zastavil u některých formálních aspektů jejich struktury, stavby a užitých metodických principů. Přirozeným komplementem, jakýmsi zrcadlem hodnocení německých učebnic bude obraz našich vlastních, tedy českých učebnic. V jistém smyslu navazují na teze Zdeňka Beneše.

Struktura učiva je ve většině učebnic obdobná a do značné míry se to nechá říci i o použitím ikonografickým materiálu. Zdá se, že o obsahu učiva panuje v německé didaktice více méně shoda, alespoň obsah učebnic tomu nasvědčuje. Korpus ikonografických materiálů je v podstatě sdílený všemi učebnicemi, na některé karikatury lze narazit třikrát i čtyřikrát v různých souvislostech. Přesto má ovšem každá učebnice originální charakter a svébytný metodicko-didaktický aparát.

Vymezení učebnic mírně kolísá: většina jich začíná první světovou válkou, ale některé už sjednocením Německa, končí pak současností. Obecně se k obsahu nechá říci, že jsou zde zastoupeny ve větší míře než učebnicích českých také témata kulturní, sociální, ekonomická a témata, které v českých učebnicích zpravidla zcela chybí – vzpomínková kultura a aktuální problémy současnosti (rasismus, xenofobie, atd.). Německé učebnice jsou výrazně centrovány na dějiny Německa, „obecné dějiny“ se v nich vyskytují zpravidla v menší míře než v učebnicích českých. Platí to především pro první polovinu dvacátého století, kde „německé“ dějiny vystupují v rámci obecných dějin do popředí ve většině národních kurikul dějepisu v Evropě. Sledované učebnice jsou také rozsáhlejší než srovnatelné učebnice české. Nelze však říci, že by to znamenalo více faktografie, či témat, větší rozsah učebnic (běžně 250 až 300 stran) jde většinou na vrub bohatšího metodického materiálu. Více se o tom zmíním dále.

Ve většině učebnic se meziválečné období dělí do dvou velkých kapitol: Poválečného uspořádání světa, kterému dominuje výklad o výmarské republice a nástupu nacismu a budování nacistického systému. Německá perspektiva je perspektivou světovou, nikoli

¹ Čerpal jsme především z těchto učebnic: Historie/Geschichte. Europa und die Welt 1918–1945. Leipzig 2006; Zeit für Geschichte, Band 4. Hannover 2002; Forum Geschichte Ausgabe Essen, Band 4. Berlin 2004; Geschichte. Kennen und verstehen, Oldenburg, München 2003; Expedition Geschichte, Ausgabe B, Band 3. Von der Entstehung des Deutschen Kaiserreiches bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges. Frankfurt am Main, 2003; Das waren Zeiten. Geschichte 4. Sekundarstufe I. Bamberg 1999; Zeiten und Menschen 4. Braunschweig, 2002; ANNO 4. Band 4. Das 20. Jahrhundert. Braunschweig 1997; Entdecken und Verstehen 4. Geschichtsbuch für Essen. Berlin 2001; Geschichte und Geschehen. A4. Leipzig 1997.

lokální a tomu odpovídá i vymezení témat. Téma Střední Evropy v ní prakticky nenajdeme, české nebo polské dějiny jsou zmíněny pouze nepatrně v souvislostech s dějinami německými (spíše než Mnichov je zmiňována březnová okupace a zřízení protektorátu). Pozornost je naopak věnována výkladu o vývoji Sovětského svazu. Vedle represivních témat (kolektivizace, státní teror) se ovšem objevují i témata ze sociálních dějin (např. emancipace v Sovětském svazu,² rozvoj gramotnosti apod.). Komplementem německého vývoje není Střední ani Západní Evropa, ale vývoj v USA. Mimořádná pozornost je věnována civilizačním proměnám, nástup nových ideologií je většinou zařazen do této širší civilizační perspektivy.

Všemi texty věnované meziválečnému období prostupuje téma podmínek demokracie a podmínek nástupu diktatury. Otázka stability demokracie se vždy objevuje v tématu Výmarské republiky, ale dotýká se také vývoje v USA. Téma není prezentováno normativně: tj. nějakými autoritativními výroky, ale diskursivně: je přítomno formou otázek, výběru pramenů, jejich kompozic. Velká pozornost je věnována intencionalitě lidského jednání: popisu motivací a podmínek volby. Komentáře k jednání vesměs chybí, otázky nicméně nabádají k jeho hodnocení. Principy hodnocení nejsou v učebnici zveřejněny, každá učebnice má ovšem ještě metodiky, které jsem neměl k dispozici. Pozice autorů jsou ovšem vyjádřeny samotným výběrem pramenů, který akcentuje nelidské a totalitní aspekty nacistického režimu před jeho pozitivními stránkami (např. sociální opatření, likvidace nezaměstnanosti), které jsou sice zmíněny i didakticky využity, ale nikoli akcentovány.

Německé učebnice věnují mimořádnou pozornost ženské otázce. Korektní „genderová vyváženost“ může sice být pro leckoho zdrojem posměchu, ale faktem zůstává, že německé učebnice nejenže obsahují textové a ikonografické materiály věnované proměně postavení ženy ve 20. století (meziválečného období se to týká dvakrát: nejprve na počátku 20. let otázka emancipace a posléze výklad o proměnách postavení ženy v nacistickém režimu), ale ikonografický materiál respektuje „proporčnost“ zobrazování žen a mužů. Ženy tak nejsou zobrazovány pouze ve svých tradičních rolích, ale jako politické aktivistky, vědkyně či sportovkyně. Nutno ovšem podotknout, že v této oblasti se nová vydání českých učebnic také velice zlepšila. „Ženská otázka“ přitom není pojímána jako samostatné téma v duchu politické korektnosti, ale nabízí možnost propojení s jiným tématem – např. politickým útlakem. Promyšlená kompozice krátkých materiálů (tzv. školských didaktických pramenů)³ tak může naplnit hned dva výstupy.⁴

Ve druhé části svého textu bych se rád načrtl několik postřehů k formě německých učebnic a vymezil je vůči učebnicím českým. Tyto postřehy navazují na teze, které již před lety formuloval profesor Beneš.⁵ Vycházím především z jeho typologie dějepisných učebnic (kvazisyntézy, učebnice analyticko-syntetické, materiállová kompendia).⁶ Zatímco

² Viz Geschichte und Geschehen, A4, c. d., s. 18–19.

³ KRATOCHVÍL, V.: Modely na rozvíjanie kompetencií žiakov. K transformácii vzťahu histórie a školského dejepisu. Bratislava 2004.

⁴ Např. Expedition Geschichte, c. d., s. 168–169.

⁵ BENEŠ, Z.: Učebnice dějepisu, in: Sondy a analýzy. Učebnice dějepisu – teorie a multikulturní aspekty edukačního média, s. 9–19.

⁶ Též BENEŠ, Z.: Současný školní dějepis – koncepty, možnosti, nebezpečí, in: Výuka dějin 20. století na českých a slovenských školách. Sborník z konference konané ve dnech 3.–4. 11. 2004 v Ústí nad Labem. Ústí nad Labem 2006, s. 15–29.

v současné české produkci učebnic převažují výkladové kvazisyntézy se všemi důsledky, které to pro výuku dějepisu znamená, současné německé učebnice naplňují znaky analyticko-syntetických textů. Právě v odlišné podobě učebnic je třeba dle mého soudu hledat větší distanci českých učitelů od učebnic než je zvykem na Západě a vysokou míru „aktivního kutilství“ ke kterému se uchylují především učitelé na středních odborných školách a učilištích, kde jsou problémy s učebnicemi největší.⁷ Zatímco teoretická reflexe potřeb školního dějepisu drží krok s německou, v praktické oblasti zaostáváme.⁸ Normativní dokumenty i odborná diskuse zdůrazňují potřebu redukce faktografie a nárůst interpretace. Panuje konsenzus o nutnosti multiperspektivity a celkovém posílení interpretační stránky dějepisu. Celá léta je zdůrazňována potřeba změnit také strukturu témat, redukovat politická témata a posílit témata kulturní, sociální a ekonomická.

Přesto české učebnice setrvávají především u certifikovaných „telefonních seznamů“ a kulturní témata se často omezují na soupis autorů a děl bez možnosti analýzy jejich kontextů. Německé učebnice představují kulturu jiným způsobem: snaží se především postihnout její společenský a politický rozměr, ať už v případě výmarské éry nebo nastupujícího nacismu. Každý ikonografický materiál je opatřen historickým a často i metodickým komentářem navrhuje jeho použití. Samozřejmě, že to znamená redukci faktografie na promyšlené minimum, žák je „okraden“ o kulturní kánon meziválečného období. Otázkou ovšem zůstává, zda je třeba v rámci školní výuky archivovat kánony. Minimalizující přístup zaměřující se na funkční analýzu povzbuzuje osobité, individuální recepce uměleckých děl. Popis kultury coby katalogu artefaktů vede naopak k jejímu zpředmětnění a mechanické recepci (kultura 1. republiky – to je Čapek, Werich, Tallich, Hašek, Kafka, Plečnik, atd.).⁹

Německý způsob organizace výukových textů bych nazval vertikálním. Torzovitost témat umožňuje jít v každém tématu do hloubky a kombinovat výkladový autorský text s analytickými materiály. Výsledkem je mimořádná plastičnost představené minulosti. České texty jsou organizovány spíše horizontálně, tj. klade se důraz na co nejkomplexnější pohled na danou dobu s potřebou vysvětlení kauzálních souvislostí. České texty jsou daleko organizovanější, „sevrěnější“, ale také „uzavřenější“. Torzovitost německého textu otevírá prostor pro hledání „nedořečeného“ a rozsáhlý analytický aparát nabízí možnosti interpretace. Výmluvné a symbolické jsou konečně i názvy jednotlivých kapitol: „Nedemokratické myšlenky: O čem vypovídají volební plakáty?“ popř. „Zlatá dvacátá: Umělci hledají odpovědi na otázky současnosti“.

Z hlediska Bloomovy revidované taxonomie¹⁰ cílí otázky a úkoly za českými texty většinou na nižší dimenze kognitivního procesu (popis, kategorizace) – tedy zapamatovat, rozumět a téměř výhradně na nejnižší znalostní dimenzi: tj. znalost faktů. Otázky

⁷ Produktivním a respektuplným dokladem takovýchto iniciativ je např. portál www.moderni-dejiny.cz

⁸ Výjimkou jsou pravidelně pořádané semináře expertní skupiny MŠMT pro výuku dějepisu pořádané každoročně od r. 2003. pravidelné výstupy jsou zveřejňovány na webu MŠMT a jsou orientovány na pedagogickou praxi. Viz http://www.msm.cz/vzdelavani/spolecenskovedni-oblast_ovceny_pristup 25. 8. 2011.

⁹ Viz KUKLÍK, J. – KUKLÍK, J.: Dějepis 9: nejnovější dějiny. Dějepis pro základní školy a čtvrtý ročník víceletého gymnázia. Praha 2002, s. 36–40.

¹⁰ ANDERSON, L. W. – KRATHWOHL, D. R. – AIRAISAN, P. W. – CRUIKSHANK, K. A. – MAYER, R. E. – PINTRICH, P. P. – RATHS, J. – WITTRICK, M. (eds.): *A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing of Educational Objectives*, New York 2001, s. 28.

se vesměs vztahují k výkladovým autorským textům a jejich cílem je reprodukce tohoto textu.

Např. otázky ke kapitole „Poválečná krize. Komunismus a fašismus“ v učebnici „Dějepis. Nejnovější dějiny“.¹¹

Otázky a úkoly:

1. Kdy vznikla komunistická internacionála a jaké byly její cíle?
2. O co usilovalo fašistické hnutí?
3. Čím se vyznačují totalitní režimy? Co způsobilo jejich nástup?
4. Jaké druhy totalitních režimů znáte? V kterých zemích se dostaly k moci nejdříve?
5. Kdo byl B. Mussolini? Jaký politický program uskutečňoval?
6. Jakou formu si našel fašismus v Německu?
7. Jak postupoval J. V. Stalin, když se chopil moci v Sovětském svazu?

Tyto otázky mají žáci zodpovědět na základě dvou stran výkladového textu, velice přehledně rozčleněného do 6 bodů, každý bod cca 2 až 3 odstavce. Srovnáme tyto otázky a hlavně jejich kontext (tj. na základě jakého materiálu jsou kladeny) s otázkami v jedné německé učebnici:¹²

1. Uveďte příklady „modernity“ nacionálního socialismu v oblasti Hospodářství a propagandy.
2. Jaké jsou důvody, které vedly většinu Němců k obhajobě Hitlerovy politiky? Můžete předložit protiargumenty?
3. Hitler a nacisté měli za sebou většinu. Přesto se mluví o diktatuře? Proč?
4. Téměř všechny obrázky z této kapitoly a většina z předcházejících a následujících kapitol pochází z časů nacionálního socialismu. Jak mezi nimi poznáte ty, které jsou přímo nacistické?

Tyto otázky jsou formulovány na závěr kapitoly sestávajícího ze 4 výkladových bodů (zhruba v rozsahu české kapitoly), tří obsáhle komentovaných obrázků a 6 nekomentovaných pramenů. Otázky zde cílí nejen na znalost faktů, ale také na znalosti konceptuální (porozumění pojmům – v tomto případě diktatura) a to nejen ve smyslu pozitivní definice, ale vnitřního porozumění jejich rysů. Odpověď na otázku 3 ve skutečnosti vyžaduje nejen znalost formálních znaků diktatury a demokracie, ale také schopnost promyslet jejich fungování v konkrétním sociálním kontextu. Takové tázání vede k rozrušování pevných hranic mezi jednotlivými pojmy a orientuje žáka k tomu, aby pojmy nevnímal jako cíl svého vzdělávání, ale pouze pracovní nástroj, který mu pomůže formulovat vlastní závěry.

Jednou z oprávněných výhrad vůči analytické metodě je otázka relevance „žakovské“ interpretace. Je žák, ale vlastně i učitel, dostatečně disponován pro interpretaci? Má dostatek podkladů, aby mohl přiměřeně hodnotit? Nestává se interpretace jakýmsi „fetišem“ a samoúčelnou exhibicí („nadinterpretací“)? Takové nebezpečí jistě hrozí. Ale podotkl bych, že záleží na úhlu pohledu. Můžeme si to demonstrovat na příkladu obrazu „Führer hovoří“.¹³ Pro experta na dílo Paula Paduy bude interpretace nesespecializovaného historika stejně zjednodušující jako interpretace učitele pro historika a žáka pro učitele.

¹¹ Viz KUKLÍK, J. – KUKLÍK, J.: Dějepis 9..., c. d. s. 19.

¹² BERGAMANN, K. a kol.: Geschichte und Geschehen A4, Lipsko 1997, s. 90.

¹³ Viz Das waren Zeiten, c. d., s. 79.

Míra relevance je vždy relativní. Zde vystupuje význam úlohy učitele jako moderátora interpretací. Absolutizace expertního vědění by v posledku vedla k rezignaci na jakoukoli interpretaci.

Dadaistický obraz Georga Grosze „Opyry společnosti“ je jedním z materiálů, který se v německých učebnicích vyskytuje často.¹⁴ Umělecké dílo zde slouží jako specifický pramen, který má žák „přečíst“. Autoři se zřejmě „nadinterpretací“ neobávají a považují tento způsob vztažení k minulosti za zcela relevantní.

Rozdílná je také typologie ikonografie. V německých učebnicích se velice často pracuje s karikaturami. Karikatura je díky kombinaci rafinovanosti, manipulace a hutné zkratky vynikajícím materiálem k interpretaci, žel bohu u nás jen velmi zřídka využívaným.¹⁵ Inspirativní je také používání plakátů, jakožto symbolických zkratk a fotomontáží. V německých učebnicích často vidíme celou stranu „obětovanou“ práci s karikaturami. Namísto historických informací se zde pracuje s dobovými reflexemi a dobovým historickým povědomím. Odlišná metodika tak poukazuje na odlišná východiska a specifickou funkci školního dějepisu. Cílem německých autorů není pouze reprodukce příběhu, ale také analýza historického stereotypu.

Mezi důležité principy metodických cvičení v německých učebnicích patří princip kompozice. Srovnávají se texty, obrazy, kombinují se materiály různé provenience. Možnosti srovnání jsou vždy naznačeny, ať už se jedná o srovnání podobných témat nebo vývoje jednoho tématu v čase, popř. vztažení historického tématu k současnosti. Často využívaným materiálem jsou plakáty, především volební. Žák opět nedostane žádný produkt, který si musí osvojit, ale sám konstruuje významy těchto plakátů. Proces aktivní tvorby významu je zde jednoznačně preferován před normativní znalostí. Cíl je přitom stejný, jako v případě českých učebnic: rekonstrukce politických cílů a jejich reflexe.

České učebnice zachovávají důsledně princip kontextuality: tj. nevztahují historické události k současnosti. Za touto důslednou „de-historizací“ minulosti stojí dle mého soudu obava z manipulace. Zkušenost účelového přepisování dějin tak aby vyhovovaly aktuální politické potřebě, kterého byla především starší autorská generace svědkem vedl k pozitivistickým popisům, které toto nebezpečí eliminují. Také v tomto ohledu může být německá zkušenost inspirativní. Němci dědictví své totalitní minulosti důsledně aktualizují a neváhají „politizovat“ a „historizovat“ současné politicky nekorektní postoje pravicových radikálů. Téma nacismu je tak propojeno s tématem neonacismu, xenofobie vůči minoritám je kladena do souvislosti s nacistickým antisemitismem. Dějepis tak bez rozpaků spolupůsobí jako jeden z faktorů občanského vzdělávání a jeden z nástrojů hodnotové výchovy. U nás tuto roli plní především občanská výchova, není ovšem důvodu proč nerozšířit výrazněji tento přístup i na dějepis. V této souvislosti bych upozornil na díky normativních dokumentů, tedy RVP, které tyto požadavky obsahují, ale do obsahu učebnic se příliš nepromítají. Nad psaním o minulosti se vznáší fantóm „prezentismu“.¹⁶

¹⁴ Např. Expedition Geschichte, G3, c. d., s. 119, Geschichte und Geschehen, c. d., s. 63, Zeiten und Menschen 4, c. d., s. 97, aj.

¹⁵ Např. ukázka nacistické protizidovské propagandy. V německých učebnicích je vždy součástí také soubor otázek, v české pouze ilustruje text: viz KUKLÍK, Jan: Dějepis 4 pro gymnázia a střední školy. Praha 2005, s. 20.

¹⁶ Jedním z faktorů vedoucích k důsledné kontextualizaci „indexaci“ dějepisné výuky, tj. favorizace odborného diskursu před pedagogickým je dle mého soudu mimořádný důraz na odbornost, který dějepisné výuce přičítá

Klíčové pasáže německých dějin nejsou prezentovány extenzivním popisem, ale koláží materiálů různé provenience. V tomto „chaosu“ lze nicméně postřehnout jistý záměr a řád, který je dán sledováním určitých hodnot. Hodnotová orientace nicméně nevede k jednostrannosti a normativitě pohledu na minulost. Naopak němečtí autoři neustále připomínají perspektivnost dějin, mimo jiné také zařazováním odlišných, ba protikladných historických interpretací. Důsledně prosazované multiperspektivně lze vytknout snad jenom to, že perspektivy se omezují především na německou společnost, národně odlišné perspektivy se téměř nevyskytují. Ale to souvisí s výše naznačeným „centrismem“ německého dějepisu. Multiperspektivní přístup odkazuje k ne-ukončenosti dějin. Dějiny nejsou předkládány ke konzumaci a reprodukci, ale k interpretaci.

Kvazisyntézy převládající v českých podmínkách už svojí samotnou strukturou eliminují tento interpretační efekt. Dějiny jsou zde podávány jako monolitický příběh více či méně rozšířený zajímavostmi a „povinnými“ úlitbami směrem k menšinám (odstavce pro Romy, dva odstavce pro Židy, atd.) a ilustrovaný ikonografickým materiálem. Učebnice je pojímána především jako zdroj informací, striktní organizace textů determinuje hierarchickou a „tvrď“ strukturovanou výuku, prostor pro interpretaci si učitel musí vytvořit „učebnici navzdory“. Výsledkem takového přístupu je „kontextualizace“ veškerých hodnotících soudů a důsledné odmítání vztáhnutí historického fenoménu (konkrétního jednání i vzorce chování) k současným morálním normám. Takovéto vztáhnutí je totiž projevem osobní angažovanosti, historik tak deklaruje svou pozici, přestává na dějiny nahlížet jako na objekt (a tedy „objektivně“), ale vložení svého subjektivního pohledu si je přivlastňuje, „zosobňuje“. Vztáhnutí k „současným morálním normám“ je přirozeně vrcholně subjektivní operací, i když pomineme problematičnost toho co to vlastně „současné normy“ jsou. Přejít z modu popisu do modu hodnocení znamená ve skutečnosti konstruování nového významu a smyslu minulého jednání. Minulé události si přivlastňujeme, dáváme jim své vlastní významy a znovu definujeme (objevujeme) jejich smysl. Hodnocení minulosti je vlastně její legitimizací pro přítomnost.

Německé texty se takového vztáhnutí nebojí, otázka hodnot přirozeně vyplývá z konfrontace perspektiv, která přirozeně generuje tázání po „správnosti“ a intencionalitě lidského jednání. Hodnotové soudy nejsou popisovány v normativním režimu, ale jsou otevírány jako problémové otázky. Neustálé nabádání k formulaci vlastního postoje vede k vytváření hodnotových soudů, nikoli k jejich reprodukci. Přitom tento postoj není nezaujatý. Z formálního hlediska by jistě šlo vytknout řadu manipulativních postojů: sociální politika nacismu není nezaujatě popisována a kategorizována, ale je prezentována jako jedna z technik vládnutí. Cílem prezentace tématu není informace o péči nacistického sociálního státu o občany, ale vědomí, že sociální politika sloužila jako nástroj korupce obyvatelstva. Tento záměr není nikde explicitně definován, ale způsob řazení jednotlivých fragmentů a jejich vzájemná kompozice nenechává uživatele na pochybách. Právě tento sofistikovaný způsob hodnotové výchovy (která je konec konců vždy manipulací: vychovávat znamená směřovat k jistým cílům, hodnotám a jiné potlačovat): efektivní a přitom nenápadný, odlišuje německé učebnice od těch českých, které se (pro jistotu) k hodnotám příliš nevyjadřují nebo tak činí v naprosto triviálních souvislostech (např. v charakteristice

hodnota 1. republiky: „Ve vzájemných vztazích bylo více úcty než dnes. Peníze se nerozhazovaly.“¹⁷).

Německé učebnice věnují meziválečnému období mimořádnou pozornost. Sledují konkrétní výchovné cíle a dosahují jich obratnou kombinací různých metodických postupů. Abych se ale také vyjádřil kriticky: etnická „monoperspektivita“ těchto učebnic vytváří „černé díry“ především ve vztahu k „méně důležitým“ sousedům: nejen Československu nebo Polsku, ale také k Dánsku, Belgii či Nizozemí. Německá perspektiva tyto entity zkrátka ignoruje. Cílem takto pojatých učebnic je aby žák měl dobrý postoj k imigrantům, respektoval zásady demokracie, ale jaksi jen uvnitř německého domu. Další perspektivou je totiž perspektiva ruská a americká. A to není zcela dobrá zpráva.

UČEBNICE OBČANSKÉ VÝCHOVY A NAUKY V DOBĚ PRVNÍ REPUBLIKY

Jejich pohled na dobový politický systém

Marek Šmíd

Období vzniku nového československého státu v roce 1918 vyžadovalo v mnoha ohledech nové nároky v oblasti vzdělávání, především pak ve vztahu k humanitním vědám. Proto byl postupně reformován systém obecných a měšťanských škol z éry Rakousko-Uherska, vznikaly nové knihovny, střední školy, univerzity, došlo k rozvoji humanitních, technických a přírodovědných oborů. Doba bezprostředně po roce 1918 se nesla v duchu tzv. boje o konfesní školství, jenž měl za cíl vytlačit náboženství z veřejných škol a nahradit jej vyučovacím předmětem laická morálka. Celý vleklý spor však skončil víceméně vítězstvím církve – nově prosazovaný předmět nebyl vytvořen a náboženství se z obecných a měšťanských škol „nevytratilo“, nicméně byla zavedena výuka občanské výchovy a nauky a žáci bez vyznání nebo vyznání státem neuznaného mohli písemně požádat o uvolnění z výuky náboženství.¹

Připomeňme jen, že občanská nauka a výchova byla zavedena do obecných a občanských škol podle tzv. malého školského zákona dne 13. července 1922. Na základě výnosu ministerstva školství a národní osvěty stanovovaly učební osnovy občanské výchovy a nauky tyto cíle: „Občanská výchova a nauka jakožto povinný předmět učební výchovy a nauky obecných a měšťanských škol má obsahovati základní poznatky o státě československém zvláště, o zařízení života hospodářského, sociálního, politického a kulturního.

¹⁷ ČAPKA, F.: Dějepis. novověk, moderní dějiny. Praha 2011, s. 24.

¹ JONOVÁ, J.: Československá strana lidová jako zástupce zájmů katolické církve na příkladu jednání o výuce náboženství na školách na počátku existence Československé republiky. In: MAREK, P. a kol. (ed.): „Bílá místa“ v dějinách Československé strany lidové. Olomouc 2009, s. 74–75.

Má vésti k republikánské výchově občanstva československého tak, aby každý bez rozdílu a bez újmy národnosti a náboženství již od mládí schopen byl pochopiti nejen svá občanská práva, nýbrž i svoje povinnosti k republice československé, jejímž jest občanem. Občanská výchova má býti výchovou k demokracii, k lásce k národu, ke vzájemné snášenlivosti, účtě a lásce.“²

Nový vyučovací předmět naplňoval dva cíle: naukový a výchovný, tj. harmonizoval žáky nabyté poznatky občanské nauky tak, aby „si žák vytvořil určitý poměr ke všem státním zařízením i k právům a povinnostem občanů republiky Československé a aby nabyl pro ně trvalého zájmu.“³ Učivo vhodným způsobem rozvíjelo znalosti žáků z předmětu prvouka (domov, škola, obec, okolí), upevňovalo žákovu vůli, podporovalo jej v samostudiu, samostatném vyjadřování a samostatné práci. Podoby výuky nového předmětu se měly odklonit od tradičního frontálního vyučování k exkurzím, jež by lépe zprostředkovávaly bezprostřední styk s poznávanou realitou a k dialogickým metodám, zejména besedám, jež by svým motivačním charakterem prohlubovaly vlastní pedagogický proces či v neposlední řadě dramatizacím, jež by rozvíjely kreativitu žáků a posilovaly sociální vazby ve třídě.⁴

Jak se doba, život a události meziválečného Československa odrazily v učebnicích občanské výchovy a nauky? Jak se k těmto jevům učebnice vyslovovaly? Ústava ze dne 29. února 1920, základní zákon státu, a její rozbor přirozeně tvořily významnou kapitolu učebnic občanské výchovy a nauky, neboť pasáže z ní byly většinou zařazovány do úvodních kapitol učebnic,⁵ např. „My, národ československý, chtějice upevniti i dokonalou jednotu národa, zavést spravedlivé řády v republice...“ Jiné učebnice – např. František Pouliček a jeho Příručka občanské nauky a výchovy – ji podrobně vysvětlovaly, zejména v souvislosti s osobností prezidenta republiky, jeho právy a povinnostmi a politickými volbami. Rovněž druhou hlavu ústavy, jež se zabývala Národním shromážděním a volebním právem, probíraly některé učebnice v samostatné kapitole,⁶ případně zdůrazňovaly jednotlivé její aspekty, např. rozdíly ve státoprávním uspořádání před a po roce 1918. Stavěly je v podobě rozdílu mezi císařstvím a republikou do kontrastu: „Vláda jednoho – vláda mnohých, panovník dědičný – prezident na určité období, císař mohl zákon zrušit – sněmovna si jej může vynutit, císař vypověděl válku sám – prezident toliko se svolením N. S., císař jmenoval vládu libovolně – president dle výsledků voleb, dynastie vyžádala si velké sumy peněz – president poměrně nepatrné, výsady dynastie a šlechty – rovnost všech občanů.“⁷

Podle druhé hlavy ústavy patřila zákonodárná moc dvoukomorovému Národnímu shromáždění. Dolní, poslanecká sněmovna měla pravomoci značně rozsáhlejší než senát, který představoval spíše kontrolní mechanismus případného radikalizmu poslanecké

² Věstník Ministerstva školství a národní osvěty. ročník V., 1923, s. 210; LEDR, J. – HORČIČKA, J.: Občanská výchova a nauka ve škole národní. Sbirka příkladů. II. Praha 1923, s. 2.

³ Věstník Ministerstva školství a národní osvěty..., s. 210.

⁴ TAMTÉŽ, s. 211.

⁵ Např. druhá kapitola s názvem Ústava republiky československé v učebnici BŘESKÝ, A. – REITLER, A.: Občanská nauka pro měšťanské školy a jednorocní učební kursy s nimi spojené. Praha 1930.

⁶ Tamtéž.

⁷ POULÍČEK, F.: Příručka občanské nauky a výchovy pro žactvo škol měšťanských a vyšší stupeň škol obecných. Kolín 1927, s. 21–22.

sněmovny. Princip poměrné volby, zakotvený v ústavě, přispíval k tříštění volebního spektra, nicméně umožňoval zastoupení zejména národnostních menšin v parlamentu. Aktivní volební právo do třisetleté poslanecké sněmovny stanovila ústava na 21 let, pasivní na 30 let; volební období trvalo šest let. Do stopadesátiletého senátu volili občané starší 26 let na dobu osmi let, zvolen mohl být kandidát, který v den volby dosáhl nejméně 45 let.⁸ Zákony musely projít oběma komorami parlamentu v nezměněné podobě. Ústavní změny a vyhlášení války podléhaly třípětinové většině v obou komorách, obžaloba prezidenta či předsedy vlády předpokládala dvoutřetinovou většinu v obou komorách; ke schválení běžných zákonů stačila prostá většina přítomných poslanců. Kontrola vlády byla svěřena parlamentu, který ji mohl vyslovit nedůvěru, k čemuž však během první republiky nikdy nedošlo. Hlasovací právo pro volby do obou sněmoven bylo všeobecné, rovné, přímé a tajné s poměrným zastoupením.⁹

Učebnice přirozeně neanalyzovaly systém poměrného a většinového zastoupení, jeho výhody a nevýhody, ale poukazyvaly na pozitiva systému demokratických voleb – na všeobecné, přímé a rovné hlasovací právo – jako na výrazný výdobytek mladé republiky. Učebnice Občanská nauka Josefa Matějky předkládala žákům přehlednou tabulku věkových hranic aktivního a pasivního volebního práva do jednotlivých politických orgánů republiky a přinášela výsledky parlamentních voleb z roku 1929. Více než volby a politické stranictví, jež ostatně učebnice nekomentovaly, reflektovaly demokratické zřízení mladé republiky. Demokracie si učebnice samozřejmě vážily a ve svých úvahách a pasážích z ní jednoznačně vycházely s ohledem na cíl „vést k republikánské výchově občanstva československého“.

Třetí hlava ústavy Československé republiky se týkala moci výkonné, kterou reprezentovala vláda a prezident. Její členy – většinou významné osobnosti koaličních stran – i předsedu vlády jmenoval a propouštěl prezident, který též určoval ministrům jejich resorty. Závislost vlády na parlamentu vyjadřovala její odpovědnost poslanecké sněmovně, která ji mohla prostou většinou nadpoloviční většiny přítomných vyslovit nedůvěru; demisi podávala vláda do rukou prezidenta.¹⁰ Přestože postavení prezidenta doznalo v letech 1918–1920 díky zásahům samotného T. G. Masaryka (1850–1937) značné proměny a jeho kompetence se rozšířily, formálně nenabyl prezident velkých práv a zůstával především formální hlavou státu a jeho administrativy. Jmenoval a odvolával ministry, určoval jejich počet, účastnil se či předsedal jednání vlády, svolával Národní shromáždění a rozpouštěl je, odročoval jeho zasedání, suspensivně vetovat zákonné předlohy apod.¹¹ Pouze jediná učebnice občanské výchovy a nauky se vládou československé republiky zabývala v samostatné kapitole – Občanská nauka pro školy občanské Petra Dejmků – jiné z třetí hlavy ústavy komentovaly pouze osobnost prezidenta republiky T. G. Masaryka. Žádné další části ústavy již nebyly předmětem zájmu učebnic občanské výchovy a nauky.

⁸ MALÝ, K. a kol.: Dějiny českého a československého práva do roku 1945. Praha 1997, s. 283.

⁹ BROKLOVÁ, E.: Československá demokracie. Politický systém ČSR 1918–1938. Praha 1992, s. 81.

¹⁰ Podrobněji: MALÝ, K. a kol.: Dějiny českého a československého práva..., s. 286.

¹¹ KLIMEK, A.: Boj o Hrad. Hrad a Pětka. Vnitropolitický vývoj Československa 1918–1926 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví. I. Praha 1996, s. 69.

Osobnost samotného prezidenta se stala doslova 'idolem' všech učebnic občanské výchovy a nauky. Didaktické texty se podrobně zabývaly postavou prezidenta, filozofa, sociologa, pedagoga, politika a žurnalisty Tomáše Garrigua Masaryka, již věnovaly dostatečný prostor. Zmiňovaly široký záběr jeho vědění, jeho morální, etický a duchovní přínos mladé republiky a jeho významné politické činy, které měly být významným příkladem současným generacím. Nepříjemné či problematické okamžiky Masarykova života – tzv. boj o rukopisy, hilsneriádu, boj s katechetou apod., ale rovněž Masarykovy české, slovenské a německé nepřátele z dob první republiky – přecházely většinou bez komentářů, pokud je vůbec zmiňovaly, nebo je předkládaly jako vzor morální pevnosti samotného T. G. Masaryka.

Prezident republiky byl taktéž vrchním velitelem branné moci, mohl udílet milost a zastavovat trestní řízení, ale ve vztahu k parlamentu a vládě nedisponoval nadřazeným postavením ani možností zvláštních legislativních kroků. Rozhodující byla jeho morální a politická autorita, již se prezident Masaryk po dobu svého života těšil,¹² stejně jako poměrně silné pravomoci pro zahraničí – byla mu svěřena práva dojednávát a uzavírat mezinárodní smlouvy, přijímat a ověřovat vyslance, vyhlašovat válku a uzavírat mír apod. Prezident byl volen třípětinovou většinou přítomných na společné schůzi obou sněmoven na dobu sedmi let, vždy maximálně na dobu dvou volebních období za sebou. Pasivní volební právo bylo upraveno na hranici 35 let věku, s ohledem na očekávanou kandidaturu Edvarda Beneše (1884–1948). Kontrola vlády nepříslušela prezidentu republiky, ale oběma sněmovnám parlamentu.¹³

Bylo oceňováno, a to všemi českými učebnicemi bez výjimky, že T. G. Masaryk vystupoval v Československé republice aktivně na obranu demokracie v denících, rozhlasu, poskytoval četné rozhovory,¹⁴ zasahoval do politických událostí, schvaloval ministry, jednal s představiteli stran, dohlížel na činnost parlamentu a zastupoval tzv. skupinu Hradu, kterou podporovali zejména sociální demokraté, národní socialisté, mnozí lidovci a agrárníci, ale také přední umělci, žurnalisté, např. Karel Čapek (1890–1938), Sokol a legionáři.¹⁵ Učebnice přinášely mnohé ukázky z jeho spisů – např. čítanka Otakara Svobody *Do ráje žítí* – dokonce třikrát či své stránky ilustrovaly portréty T. G. Masaryka – např. *Svačinova Občanská nauka a výchova* či *Pouličkova Příručka občanské nauky a výchovy* přinášely na straně 2, resp. 39 fotografií pana prezidenta s textem: „Prezident Masaryk – vzor občanských ctností.“¹⁶ Případně učebnice Masarykovými myšlenkami a texty doplňovaly jiné kapitoly; např. kapitola *Národní snášenlivost* uvádí: „Prezident Masaryk je hlasatelem dorozumění a svornosti mezi národy. Chce, aby se každému národu dostalo spravedlnosti,

¹² KOVTUN, J.: *Republika v nebezpečném světě. Éra prezidenta Masaryka 1918–1935*. Praha 2005, s. 149.

¹³ BROKLOVÁ, E.: *Československá demokracie...*, s. 27.

¹⁴ Všechny jeho články, proslovy a stanoviska nalezneme v MASARYK, T. G.: *Cesta demokracie. Projevy, články, rozhovory 1918–1937. I–IV*. Praha 1994–2007.

¹⁵ Pro vztah T. G. Masaryka a politických stran podrobněji: HARNA, J.: *Masaryk a politické strany*. In: KOHNOVÁ, J. – BEZCHLEBOVÁ, M. (eds.): *T. G. Masaryk a československá státnost: Sborník textů a přednášek*. Praha 2001, s. 61–72.

¹⁶ SVAČINA, B.: *Občanská nauka a výchova. Pro žactvo škol občanských a vyšší stupeň škol obecných (6.–9. školní rok)*. Holešov 1924, s. 2; POULÍČEK, F.: *Příručka občanské nauky...*, s. 39.

chce, abychom s ostatními národy v našem státě v přátelství a svornosti žili a spravedlivě s nimi nakládali.“¹⁷

Jeho osobnosti využívaly zejména v mravním, formativním rozměru předmětu občanské výchovy: „Každý příslušník československého státu může právě být hrdý na to, že nejvyšší hlavou československého státu je T. G. Masaryk. President Masaryk byl a je celým svým životem vzorným příkladem a vzorem. Mnohé jeho vlastnosti jsou rzí, osobité a příkladné;“¹⁸ popř. vzor rodičovských ctností: „Profesor Masaryk přijímal četné americké zvyky, které byly rozumné a vyhovovaly jeho osobním názorům. Bývalo prý vidět, jak docent filozofie bez ostýchání tlačíval kočárek o nedělních výletech do Prátru, nic se neohlížeje na posměšné pohledy Vídeňáků. Když se dr. Masaryk stal roku 1882 profesorem pražské university, mnozí z nás, kdo k Masarykovým chodili, zastali jsme pana profesora, an vaří kašičku dítěti nebo ho kašičkou krmí, chovaje chlapečka na klíně...“¹⁹ Morální apel byl silný jak v učebnicích občanské výchovy a nauky po vzniku československého státu, tak ve druhé polovině třicátých let, s ohledem na vzestup nacizmu a fašizmu. Přestože se v době první republiky vůči prezidentu Masarykovi a jeho politickým názorům formovala silná opozice, mezi jejíž nejvýraznější stoupence patřili komunisté, fašisté či lůdáci, T. G. Masaryk byl českými učebnicemi občanské výchovy bez výjimky glorifikován a oslavován.

Lze se domnívat, že se učebnice první republiky pohybovaly v souladu s idejemi československého státu – vždy zdůrazňovaly pozitivní a výrazný přínos republikánství, jež zcela kontrastovalo s neproduktivním monarchizmem z dob před první světovou válkou, vnímaly sociální dimenzi a citlivě oslovovaly všechny vrstvy československé společnosti, zejména ty nejhudší, přičemž zdůrazňovaly jejich morální rozměr a v neposlední řadě respektovaly myšlenku čechoslovakizmu, již upřímně prohlubovaly. Pokud však „analyzovaly“ polický systém první republiky, měly vždy na paměti především formativní charakter učebních textů; politická realita současnosti jim byla vzorem pro širší zobecnění a argumentaci, jež využívala demokratických ideálů meziválečného Československa a morální osobnosti jejího prvního prezidenta T. G. Masaryka. Učebnice občanské nauky a výchovy doby první republiky jsou proto daleko více svědectvím o postojích a ambicích jejich autorů než detailní sondou do politicko-kulturně-náboženského dění onoho dvacetiletí, avšak plánované výchovné cíle z roku 1922 – „Občanská výchova má být výchovou k demokracii, k lásce k národu, ke vzájemné snášenlivosti, úctě a lásce“²⁰ – plní dokonale.

¹⁷ SVAČINA, B.: Občanská nauka a výchova..., s. 17.

¹⁸ POULÍČEK, F.: Příručka občanské nauky..., s. 38.

¹⁹ UHER, J. – KOPEČEK, J.: Za novým životem. Občanská nauka a výchova pro školy měšťanské. I. Praha 1934, s. 7.

²⁰ Věstník Ministerstva školství a národní osvěty..., s. 210; LEDR, J. – HORČÍČKA, J.: Občanská výchova a nauka..., s. 2.

MOŽNÉ MODELÝ NA VÝUČBU MEDZIVOJNOVÉHO OBDOBIA

(k problémom tvorby synteticko-analytických učebníc dejepisu)

Viliam Kratochvíl

Podobne, ako minulý rok, v centre môjho príspevku dominuje uvažovanie, súčasne aj istá miera pochybností, o konštrukcii vymedzeného učebného obsahu tentokrát medzivojnového obdobia v učebniciach dejepisu. Presnejšie povedané, aké možnosti, ale aj prípadné limity nám v tomto zmysle ponúka synteticko-analytický typ dejepisnej učebnice, ktorý až na malé výnimky nie je tradične prítomný v našom stredoeurópskom priestore.

Tento typ učebnice som sa snažil na minuloročnom stretnutí viac menej teoreticky vymedziť v konfrontácii s tradíciou našej transmisívnej školy a školského dejepisu i súčasnými reformnými požiadavkami na ich zmenu. Ďalej som upozornil na úzky vzťah v mnohom špecifickej metodológii histórie ako vedeckej disciplíny a didaktiky dejepisu či výučby dejepisu. Z tohto vzťahu potom vyplývajú isté zásady, odporúčania na tvorbu učebníc, ktoré podľa môjho názoru približujú dejepisné učebnice skôr k špecifickému žánru historickej literatúry, a nie k žánru, ktorý leží ďaleko za hranicami histórie ako vedeckej disciplíny.

Dnes sa teda pokúsim o praktický, metodický postup. Pripravil som konkrétny model stvárnenia učebného obsahu v možnej synteticko-analytickej učebnici, ktorý konkretizuje tému – Rozchod Slovákov s Uhorskom a vznik Československej republiky pre 3. ročník gymnázií. Napokon na ňom si môžeme konkretizovať niektoré teoretické problémy, z ktorých tento model vychádza.

Najprv zameriame pozornosť na sekundárny autorský výkladový text.¹ Je to prehľadne systematizujúci výklad s nižšou mierou autorského hodnotiaceho posudzovania o aktivitách slovenských politikov a príslušných politických strán v roku 1918, ktoré vrcholia založením Slovenskej národnej rady a jej prijatím Martinskej deklarácie, ktorou sa Slováci prihlásili k spoločnému štátu s Čechmi.

V tradične chápaných učebniciach výkladového typu má takýto text dominantné postavenie a ostatné, verbálne a ikonické texty ho komplementárne dopĺňujú vo významnej konkretizácii a predovšetkým ilustrácii. Z pohľadu autorov učebníc i učiteľov, ktorí s takýmto dominantným textom pracujú, sa jeho naučenie považuje za konečný cieľ výučby dejepisu, teda žiaci si majú osvojiť a následne reprodukovat' hotové významy prevažne z výkladu politických dejín, ktorý často nie zakotvený v širšom kontexte.

Slovami Jiřího Peška: „Kde je tedy onen zakopaný pes. Možná v samém školském pojetí historie a v položení výkladových priorit. Dějepis, jak se zatím prezentuje

¹ Výkladový text som použil z učebnice pre 9. ročník základnej školy a kvartu osemročného gymnázia autorov: KOVÁČ, D. – KAMENEC, I. – KRATOCHVÍL, V. Slovensko v 20. storočí. Bratislava 1997, s. 14.

v učebnicích a většinou ve výkladu, je popis politických událostí a jednání. Je to příběh, v němž starší pánové vedou spolu řeči, a ty k nějakému datu uzavírají podpisem smluv či vyhlášením války, které opět někdy začínají a kdesi kdysi čímsi končí, ale vlastně není tak zcela jasné, co se během nich odehrálo z perspektivy obyčejného člověka. Učebnice jsou většinou adekvátně takovému výkladu ilustrovány obrázky oněch politiků: tu starších, důstojněji, inteligentněji, ondy slabomyslněji či dokonce obscénně vypadajících pánů. Vedle nich je v učebnicích až neskutečné množství pohledů na vojáky..., spíše výjimečně se objeví normální civilní člověk. A ten člověk je opět většinou muž. To znamená, že v takových výkladech masivně abscentují ženy. A co více: naše populace stárně, ale stále si ještě pamatují, že jsem byl dítě. V učebnicích dějepisu však důrazně postrádám právě děti, případně mladé lidi. Dítě i teenager by přece potřeboval mít v předmětu o lidské společnosti někoho či něco, co k čemu se může konkrétně vztahovat.“²

Pešek s iróniou a zveličením kritizuje dominantný často jednostranný výklad politických dejín, ktorý je aj podľa jeho názoru oprávnený za dôležitého predpokladu, keď je zakotvený v širšom kontexte, vo vysvetlení rozdielov medzi suchou realitou historického diania a jeho dobou reflexiou. Práve takéto kontextuálne zakotvenie potrebujú mať študenti v predmete o ľudskej spoločnosti, aby sa mohli oveľa pravdepodobnejšie sebaidentifikovať i identifikovať s inými z minulosti. V podstate tu ide o rozvíjanie porozumenia, chápania problémov, očakávaní, obáv, ilúzií, sklamaní súdobej, napríklad generácie, ktorá žila v roku 1918, samozrejme v exemplárne sa opakujúcom v mnohostrannom (multiperspektívnom) spracovaní.

Ťažiskovým prostriedkom takejto identifikácie a uvedomovania si reality historického diania a jeho dobovej reflexie je analytická (pracovná, materiálová) časť učebnice. Táto jej časť vytvára totiž ďalší informačný kanál alebo „druhú rovinu“ sekundárneho výkladového textu. Exemplárne sa má v nej objavovať tzv. interaktívny postup, v ktorom jasné autorské rozprávanie z vlastného stanoviska je primerane dopĺňované opakovaným rozprávaním toho istého príbehu, ale z rôznych hľadísk, stanovísk, napríklad aktérov historickej udalosti, zasiahnutých, postihnutých touto udalosťou i rôznych svedkov toho, čo sa odohralo. Návrat k takýmto rôznym stanoviskám sa v multiperspektívite popisuje ako zmena sociálnej perspektívy, uhla pohľadu a najmä mnohostrannejšie zachytenie toho, čo sa odohralo v minulosti.

Ťažiskovým štruktúrnym komponentom tejto analytickej časti je súbor školských historických verbálnych a ikonických historických prameňov. Tie do istej miery umocňujú tézu moderného dejepisu, „napomáhať žiakom konštruovať, vytvárať významy, nie riadiť učenie len na zapamätanie významov.“³ Teda ide o činnostný moment, vyhľadávať, učiť sa klásť otázky, vyskúšať si niečo, analyzovať, interpretovať, najmä vo fáze skúmateľsko-objavného učenia sa. Rozvíjanie kompetencie klásť si otázky je aj odkazom istých metodologických postupov histórie ako vedeckej disciplíny. História totiž začína až kladením vlastných otázok. Paul Veyne dodáva, „lebo obtiažnosť histórie nespočíva ani tak v nachádzaní odpovedí ako skôr vo vyhľadávaní a kladení otázok, fyzik je na tom ako Oidipus: sfinga sa pýta a on musí správne odpovedať, historik je na tom ako Percival:

² PEŠEK, J. K výuce dějin 20. století na českých školách. In Výuka dějin 20. století na českých a slovenských školách. Ústí nad Labem 2006, s. 11.

³ BRUNER, J. The Cultur of education. Cambridge 1996, s. 158.

Grál je tu, pred ním, pred jeho očami, ale nebude jeho, pokiaľ ho nenapadne položiť otázku.“⁴

Aj preto sa pri mnohostrannejšie spracovaných školských historických prameňoch objavuje súbor otázok, ktorý nabáda žiakov nielen k samostanej alebo tímovej práci, ale aj ku kladeniu vlastných otázok. V tomto zmysle analýza historických prameňov slúži ako „cvičenie na rozvíjanie vybraných kompetencií žiakov, alebo modelovanie skúmateľských a interpretačných postupov, o výchovu k určitému typu myšlienkových stratégií a istému štýlu myslenia zodpovedajúceho interpretáciám historickej a sociálnej skutočnosti.“⁵

Mnohostranne konštruovaný súbor školských historických prameňov v analytickej časti učebnice sa nutne dotýka aj problému protikladného vzťahu histórie a pamäti. Slovanmi Pierra Noru „história svojou metodológiou, systematikou a kritikou (teda tým, čo je často nezábavné pre žiakov) nenávratne spracúva pamäť, teda zážitok a spontánne vedomie významu. (to, čo často povzbudzuje záujem žiakov i mieru ich sebaidentifikácie či identifikácie s niekym iným). Pamäť pre históriu je vždy podozrivá.“

Pravdepodobne takáto konštrukcia musí mať neustále na zreteli vzťah dvoch pamätí. Prvú z nich Jan Assmann charakterizuje ako kultúrnu, spoločenskú pamäť, ktorú vytvárajú špecializovaní nositelia tradície, špecialisti kultúrnej pamäti, teda aj historici. V tomto zmysle podľa Assmanna vedecká historiografia patrí k formám „chladnej“ spomienky, je akýmsi zvláštnym druhom spoločenskej pamäti.

Druhú z nich označuje ako komunikatívnu, generačnú pamäť, ktorá je z hľadiska obsahu výrazom skúsenosti v rámci individuálnych biografii. Je to typ pamäti neformálnej, málo sformovanej, ktorá vzniká každodenným stykom. Z hľadiska média je živou spomienkou v organickej pamäti, skúsenosti a informácie z počutia. Z hľadiska časovej štruktúry predstavuje horizont 80 až 100 rokov troch až štyroch generácií, ktoré sa posúvajú s prítomnosťou. Z aspektu nositeľov sú to nešpecifickí doboví svedkovia určitého spomínajúceho spoločenstva.⁶ Na zreteli musíme mať aj skutočnosť, že spomienka komunikatívnej, generačnej pamäti je často v rozpore s kultúrnou, kolektívnou spomienkou. Jan Assman tento jav nazýva bikulturalitou.

Domnievam sa, že aj napriek tomu spomínanie súdobých svedkov má mať výraznejšie zastúpenie v analytickej časti učebnice dejepisu, lebo to zodpovedá historickej i sociálnej skutočnosti. Títo „existujú osobné, neosobné a kolektívne oblasti života. Človek môže dospieť k neosobnému poznaniu len na základe osobného pochopenia. Na základe kolektívneho pochopenia je to prakticky vylúčené. Nejaká záležitosť sa najprv musí stať osobnou a až potom sa môže človek posunúť k tomu, čo už také nie je.“⁷

Mnohostrannejšie narábanie s uvedenými typmi pamätí, ako sme už naznačili, má aj významné výchovno-vzdelávacie vyznenie. Ide v ňom o konštruovanie stratégie porozumenia, ale aj rozvíjania predispozície, schopnosti, ochoty žiakov akceptovať

⁴ VEYNE, P. Jak se píšou dějiny. Červený Kostelec 2010, s. 299–300.

⁵ BENEŠ, Z. Co se školním dějepisem? Několik poznámek k situaci a k možným řešením. In Historie a škola I. Otázky koncepce českého školního dějepisu. Praha 2002, s. 12.

⁶ ASSMANN, J.: Kultura a paměť. Pismo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku. Praha 2001, s. 46–53.

⁷ LUKACS, J.: Na konci věku. Praha 2009, s. 89.

myšlienku, že sú aj iné možné cesty názorov na svet než je ten náš, ďalej sa vcítiť do situácie toho druhého a pokúsiť sa vidieť svet jeho očami. Napríklad aj očami tých, ktorí zasadali v Tatra banke, alebo zostali za dverami deklaračného zhromaždenia. Práve tieto uvedené zvnútornené sociálne perspektívy ako súčasti analytických modelov majú žiaci skúmať a následne hodnotiaco posudzovať, interpretovať a vyjadrovať sa v diskusii. Nejde mi pritom o stieranie rozdielov, o ktoré sme sa často chybne snažili, napríklad v multikultúrnej výchove, ale o také pedagogické stratégie, ktoré žiakom účinne pomôžu skôr pochopiť rozdiely, a tým ich aj pravdepodobnejšie akceptovať. Totiž schopnosť vcítiť sa do pocitov a osudov iných nie je vrodená a raz navždy daná, preto ju treba systematicky rozvíjať. Takto oveľa pravdepodobnejšie stimulujeme myslenie žiakov a ich kritický vzťah k minulosti, ktorí si majú osvojiť ako budúci občania demokratickej spoločnosti.

V nasledujúcej praktickej časti som sa pokúsil aplikovať teoretické východiská v podobe konkrétnych analytických modelov, ktorých štruktúru tvoria konkrétne multiperspektívne konštrukcie školských historických prameňov so súborom adekvátnych učebných otázok a úloh. Tento súbor tvorí pre žiakov i učiteľov možný scenár na ich analýzu a následnú interpretáciu v diskusii či polemike. Súčasne ho zakotvuje do širšieho kontextu, robí ho konkrétnejším, zaujímavejším, plastickejším s väčšou pravdepodobnosťou sebaidentifikácie žiakov s jednotlivými sociálnymi skupinami z roku 1918.⁸

Rozhod Slovákov s Uhorskom a vznik ČSR

(syntetická časť, sekundárny autorský výkladový text tvorí „štartovaciu rampu“ k analytickej časti učebnice)

Slovenskí politici pozorne sledovali dianie na frontoch i v politike. Uvedomovali si, že v tejto vojne sa rozhoduje aj o osude slovenského národa. V Turčianskom Sv. Martine pôsobil vedenie Slovenskej národnej strany na čele s **Matúšom Dulom**. Podarilo sa im dobre rozložiť sily. V neďalekom **Ružomberku** pôsobil **Andrej Hlinka** a **Vavro Šrobár**. V **Bratislave** bolo centrum slovenských **sociálnych demokratov** na čele s **Emanuelom Lehockým**. V **Budapešti** pôsobil **Emil Stodola** a poslanec uhorského snemu **Ferdiš Juriga**. Vo **Viedni** mimo dosahu uhorských úradov pôsobila skupina na čele s **Milanom Hodžom**.

V priebehu roka **1918** začali vystupovať proti Uhorsku aj domáci slovenskí politici. Do prvomájovej rezolúcie v Liptovskom Sv. Mikulášii vložil Vavro Šrobár požiadavku utvorenia spoločného štátu Čechov a Slovákov. Uhorské úrady ho za to uväznili, ale lavína sa už nedala zastaviť.

Definitívne rozhodnutie o utvorení spoločného štátu s Čechmi urobili slovenskí politici **na tajnej porade v Turčianskom Sv. Martine 24. mája 1918**. Tu sa slovenskí politici rozhodli rozísť sa s Uhorskom a vytvoriť spoločný štát s Čechmi.

⁸ Pri výbere a konštrukcii školských historických prameňov som tiež čerpal z archívneho výskumu kolegyne Lucie Segľovej, ktorý je súčasťou jej dizertačnej práce *Rok 1918 zblízka. Sonda do revolučnej každodennosti v Turčianskom Svätom Martine, na Vrútkach a v Sučanoch*. (Bratislava: Katedra slovenských dejín FiF UK 2009.)

Toto rozhodnutie však bolo treba deklarovať aj verejne. Pod tlakom uhorských úradov to bola stále ťažká úloha. Predseda Slovenskej národnej strany **Matúš Dula začal organizovať Slovenskú národnú radu**. Postupne, po poradách s ostatnými politikmi, jej zloženie utváral tak, aby **reprezentovala všetky slovenské politické smery**. Uvažovalo sa o tom, že sa pripraví verejné zhromaždenie slovenských delegátov. Ak by uhorská vláda zhromaždenie nepovolila, SNR mala pôsobiť tajne.

Vojna sa blížila ku koncu. Maďarskí politici, ktorí pochopili, že vojnu prehrali, chceli robiť voči Slovákom ústretovejšiu politiku a získať ich tak na zotrvanie v Uhorsku. Preto im verejné zhromaždenie povolili. To sa konalo 30. októbra 1918 v Turčianskom Sv. Martine. Na ňom sa verejne ustanovila Slovenská národná rada a prijalo sa vyhlásenie, ktoré sa nazýva Martinská deklarácia. V nej sa Slováci prihlásili k spoločnému štátu s Čechmi.

Medzitým v Prahe 28. októbra Národný výbor prevzal moc a prijal prvý zákon, ktorým bola vyhlásená Československá republika. Rakúsko-Uhorsko bolo vo vojne porazené a rozpadlo sa.

Na čom sa dohodli slovenskí delegáti v budove Tatra banky

(analytická, materiállová časť učebnice – príklad užšej konštrukcie)

Z Deklarácie slovenského národa z 30. X. 1918, ktorá bola prijatá v Turčianskom Svätom Martine

P1

„...1. Slovenský národ je čiastka i rečové i kultúrno-historicky jednotného česko-slovenského národa. Na všetkých kultúrnych bojoch, ktoré viedol český národ a ktoré ho urobili známym na celom svete, mala účasť i slovenská vetva.

2. Pre tento česko-slovenský národ žiadame i my neobmedzené samourčovací právo na základe úplnej nezávislosti. Na základe tejto zásady prejavujeme svoj súhlas s tým novoutvoreným medzinárodným právnym položením, ktoré dňa 18. októbra 1918 formuloval predseda Wilson a ktoré dňa 27. októbra uznal rakúsko-uhorský minister zahraničia.

3. Žiadame okamžité uzavretie pokoja a sice na všeludských kresťanských zásadách, aby pokoj bol taký, že by medzi národnoprávnymi zárukami znemožňoval ďalšiu vojnu a ďalšie zbrojenie...“

Analyzujeme, interpretujeme

1. Akým argumentom zdôvodnili slovenskí politickí predstavitelia svoje požiadavky?
2. Z textu vypíšte, čo konkrétne požadovali slovenskí politici.

O tých, ktorí zostali za dverami deklaračného zhromaždenia. Pred budovou Tatra banky sa zhromaždil celý zástup ľudí a bolo počuť všelijaké poznámky. Zaznamenal ich vo svojich pamätiach spisovateľ Ján Hrušovský, 1963.

P2

„Napríklad, keď tam niekto dnu ktosi otvoril dokorán oblok, aby vyvetral zadymenú sieň, akýsi drobný, kiahňami poďobaný človečik s koženou zásterou na sebe, pichľavo zavolať do obloka: 'A my sme nič? Nás nepozývate? Náš hlas neplatí? Zase len páni rozhodujú?' Oblok nato rýchlo zatvorili. Čas plynul, v sieni sa vzmáhala netrpezlivosť. Čakali už len na hlavnú osobu dňa... Práve v tej chvíli zahýbal k budove banky starý pán Matúš Dula, predseda rýchlo ustavenej SNR. Pod pazuchou niesol veľkú aktovku. Kráčal komótno, nenáhlivo, svojim charakteristickým kolísavým krokom. Ľudia pred budovou mu ochotne uvoľňovali cestu a zdravili ho. Zo zástupu vystúpil starší, chudobne oblečený občan a natešene zvolal: 'Pán pravotár, teraz už máme svoju republiku, nebude viac pánov, všetci sme si rovní!' Bol to výpomocný robotník Galo z tlačiarne. Ľudia vókol sa usmievali a volali 'sláva.' Ale ten poďobaný človečik s koženou zásterou si zasa zarebeloval: 'Veru sa ty dočkáš rovnosti, vysmieval sa Galovi. 'Tak na starého Vida!' Sváko Matúš Dula na to všetko nič, len zvrátil obrvy a prísnejšie zovrel ústa.“

Analyzujeme, interpretujeme

1. Vypíšte z textu neznáme slová.
2. Porovnajte hlasy, ktoré zazneli v zástupe ľudí zhromaždených pred budovou Tatra banky? Aké názory tam zazneli?
3. V čom sa odlišujú názory, postoje kiahňami poďobaného človečika a pomocného robotníka Gala?
4. Prečo zvyčajne ľudia pri zmene politického systému očakávajú, že sa budú mať lepšie?
5. Pozorne si prečítajte natešené zvolanie výpomocného robotníka Gala: „Pán pravotár, teraz už máme svoju republiku, nebude viac pánov, všetci sme si rovní!“
6. Ktoré slovo v tejto vete sa vám zdá podozrivé, nevieryhodné? Do akej miery je pravdepodobné, že pomocný robotník vedel už 30. októbra o konkrétnej forme štátneho zriadenia?
7. Zistíte, či sa v úryvku z Deklarácie spomína konkrétna forma štátneho zriadenia.
8. Pamäti (memoáre), spomienky ľudí sú tiež dôležitým historickým prameňom. Prečo tento typ prameňa vykazuje väčšiu mieru subjektivity?

Rozlišujeme, usporadúvame, opakujeme

1. Ktoré slovenské politické strany sa aktivizovali v Uhorsku na sklonku prvej svetovej vojny?
2. Aké rozhodnutie prijali slovenskí politici na tajnej porade v Turčianskom Sv. Martine?
3. S akými cieľmi začal Matúš Dula organizovať Slovenskú národnú radu?
4. V čom podľa vás spočíval význam Martinskej deklarácie z 30. X. 1918?
5. 30. X. 1918 vznikla Slovenská národná rada. Koľká SNR v poradí to bola?
6. V čom podľa vás spočíva význam vzniku Československej republiky?
7. Zovšeobecňte pocity obyčajných ľudí, ktorí sa zhromaždili pred budovou Tatra banky.

Tí, ktorí zostali za dverami deklaračného zhromaždenia

(analytická, materiálova časť učebnice – širšia konštrukcia)

Pred budovou Tatra banky sa zhromaždil celý zástup ľudí a bolo počuť všelijaké poznámky:

P1

„Napríklad, keď tam niekto dnu ktosi otvoril dokorán oblok, aby vyvetral zadymenú sieň, akýsi drobný, kiahňami poďobaný človečik s koženou zásterou na sebe, pichľavo zavolať do obloka: 'A my sme nič? Nás nepozývate? Náš hlas neplatí? Zase len páni rozhodujú?' Oblok nato rýchlo zatvorili. Čas plynul, v sieni sa vzmáhala netrpezlivosť. Čakali už len na hlavnú osobu dňa... Práve v tej chvíli zahýbal k budove banky starý pán Matúš Dula, predseda rýchlo ustavenej SNR. Pod pazuchou niesol veľkú aktovku. Kráčať komótno, nenáhľivo, svojím charakteristickým kolísavým krokom. Ľudia pred budovou mu ochotne uvoľňovali cestu a zdravili ho. Zo zástupu vystúpil starší, chudobne oblečený občan a natešene zvolal: 'Pán pravitár, teraz už máme svoju republiku, nebude viac pánov, všetci sme si rovní!' Bol to výpomocný robotník Galo z tlačiarne. Ľudia vôkol sa usmievali a volali 'sláva.' Ale ten poďobaný človečik s koženou zásterou si zasa zarebeloval: 'Veru sa ty dočkáš rovnosti,' vysmieval sa Galovi. 'Tak na starého Vida!' Sváko Matúš Dula na to všetko nič, len zvrátil obrvy a prísnejšie zovrel ústa.“

(Ján Hrušovský, Umelci a bohémi, 1963)

Analyzujeme, interpretujeme

1. Vypíšte z textu neznáme slová.
2. Porovnajte hlasy, ktoré zazneli v zástupe ľudí zhromaždených pred budovou Tatra banky? Aké názory tam zazneli?
3. V čom sa odlišujú názory, postoje kiahňami poďobaného človečika a pomocného robotníka Gala?
4. Prečo zvyčajne ľudia pri zmene politického systému očakávajú, že sa budú mať lepšie alebo naopak vyjadrujú obavy či zdržanlivý postoj?

P2

(Ženy sa) „chceli zúčastňovať na poradách, na ktorých bola vynesená slovenská deklarácia, márne Ľudmila Podjavorinská v otvorenom liste volala, aby sa s nami rátať. Nepustili nás do Tatra banky, kde sa rozhodovalo o budúcnosti celého národa. Chodili sme pred budovou ako vyhostené, vlastnými mužmi nepripustené k slovu.“

(Hana Gregorová, Spomienky, 1979)

Analyzujeme, interpretujeme

1. Prečo môžeme tvrdiť, že Martinská deklarácia bola deklaráciou mužov?
2. Prečo sa ženy nemohli zúčastniť deklaračného zhromaždenia?
3. S akými pocitmi chodili tieto ženy pred budovou Tatra banky?

3. S akými cíli začal Matúš Dula organizovať Slovenskú národnú radu?
4. V čom podľa vás spočíval význam Martinskej deklarácie z 30. X. 1918?
5. 30. X. 1918 vznikla Slovenská národná rada. Koľká SNR v poradí to bola?
6. V čom podľa vás spočíva význam vzniku Československej republiky?
7. Pamäti (memoáre), spomienky ľudí sú tiež dôležitým historickým prameňom. Prečo tento typ prameňa vykazuje väčšiu mieru subjektivity? (Pomôžte si rubrikou – Metóda: Pamäti, memoáre ako školský historický prameň).
8. Zovšeobecňte, kto všetko zostal za dverami deklaračného zhromaždenia.

DĚJEPIS V PRAXI

Václav Ulvr

Dějepis a veřejnost

Dějepis jako vyučovací předmět prošel od roku 1989 mnoha změnami, které mají nejružnější podobu. Změnily se učebnice, vybavení tříd, systém celoživotního vzdělávání učitelů, typy vyučovacích prostředků, vnímání předmětu žáky i učiteli a učitelé i žáci sami. Změnilo se kurikulum, metodika, možnosti získat zahraniční zkušenosti. Dovolte krátké zamyšlení nad změnami, kterými prošel český učitel a český žák za více než dvacet let posametového vývoje.

Dějepis je do podvědomí lidí zapsán jako náročný vyučovací předmět, jehož úspěšné absolvování vyžaduje značnou časovou investici. Žák se musí naučit kvanta letopočtů, odborných pojmů, jmen a názvů. Mnoho učitelů dějepisu, odborných pracovníků, vysokoškolských učitelů dělá mnoho pro to, aby se archaická představa o současném moderním dějepise změnila, nejsem přesvědčen o tom, že se daří, přestože důkazy o změně charakteru předmětu je mnoho.

Učebnice dějepisu

Množství učebnic dějepisu, které jsou vydávány, a které splňují požadavky RVP ZV, dává učitelům možnost vybrat si takový titul, který nejlépe vyhovuje jeho pojetí předmětu. Jednotlivé učebnicové řady se liší v rozsahu a sémantické i syntaktické obtížnosti verbálního textu, v množství ikonického textu, v poměru mezi oběma výše zmíněnými složkami. Dlouhou dobu byla učebnice dominantním vyučovacím prostředkem. Dnes tomu tak není. Konkurence v oblasti vyučovacích prostředků narůstá díky boomu elektronických specializovaných webů. A protože práce s počítačem je pro drtivou většinu současných žáků základních a středních škol denní přirozeností, vytváří virtuální svět další možnosti rozšiřování kompetencí současného žáka. Nabízí se alternativa úplného zrušení

„papírových“ učebnic. Zatím se zdá, že doba k tomuto řešení nedospěla. Vycházím z osobních zkušeností a nechci žáků použít v konkrétním okamžiku (opakování, příprava na test...) elektronické medium jinak, než ve formě přetištěného textu. Jaký bude další osud klasické podoby učebnice je dnes nejisté. Kam například zařadit elektronickou čtečku, do které je nahrán obsah učebnice? Jde o elektronické médium nebo o přechodnou formu mezi klasickou podobou titulu a podobou virtuální? Je z hlediska žáka a učitele toto dělení důležité?

Pro učitele a žáka má zásadní důležitost kvalita učebnice. Tu lze změřit metodou, kterou popisuje Jan Průcha.¹ Podstatou metody je výpočet množství odborných pojmů, kvantitativních údajů, jmen a názvů v náhodně vybraných 10 úsecích o rozsahu 200 slov. Dosazením zjištěných hodnot do vzorce můžeme mimo jiné zjistit proporci odborných pojmů v celkovém počtu slov (hodnota „i“) a proporci odborných pojmů v celkovém počtu pojmů (hodnota „h“). Obě hodnoty jsou udávány v procentech, lze je převést na jednotky. Uvedu příklad. Při 60 odučených hodinách dějepisu ročně by žák, který se učí na základní škole dějiny starověku, musel zvládnout za školní rok 150 jmen, 246 zeměpisných názvů, 78 letopočtů. Každou hodinu by měl absorbovat bezmála 8 nových pojmů.² Při důsledném lpění na textu učebnice by výuka dějin středověku znamenala pro žáka povinnost zvládnout za každou vyučovací hodinu bezmála 13 pojmů.³ Pro učitele by měla být tato skutečnost povelem k tomu, aby učebnici nebral jako jediné vodítko při výběru funkčního učiva. Vzhledem k úloze učiva při rozvíjení klíčových kompetencí pokládám takový rozsah za nepřijatelný. Hledání optimálního objemu funkčního učiva provází celou moji pedagogickou kariéru. Řešení spatřuji ve vytvoření standardů, které budou vytvořeny skupinou odborníků.

Výuka dějin 20. století

Od roku 1990 se mění obsahové proporce dějepisné výuky. Dlouhá léta se na našich školách vyučoval v šesté třídě pravěk a starověk, v sedmé třídě středověk, v osmé novověk a v deváté konec devatenáctého století a století dvacáté. V důsledku měnících se potřeb polistopadové společnosti začal být dějepis chápán jako předmět, který má mladému člověku pomoci vstoupit do praktického života. Je tedy důležité, aby se absolvent deváté třídy základní školy dobře orientoval v dějinách 20. století. Byly vytvořeny podmínky k výuce moderních a nejnovějších dějin (učebnice, filmové dokumenty, pracovní listy, weby) a zájemci z řad učitelů dostali možnost absolvovat tematická školení a doplnit si tak chybějící znalosti (v devadesátých letech učili na základních školách většinou učitelé, kteří absolvovali vysokoškolská studia v době totality). Učitel v praxi sáhl do svého osvědčeného časového plánu a vymezil větší prostor výuce dvacátého století. Znamenalo to zpravidla omezit počet vyučovacích hodin věnovaných výuce pravěku, starověku a středověku a začít výuku 20. století nejpозději na začátku deváté třídy. Přes masiv-

¹ PRŮCHA, J.: Učebnice: Didaktické médium pro učení a vyučování dějepisu. In: BENEŠ, Z.: Historie a škola, I. Praha 2002, s. 35–43.

² PASEKOVÁ, M. – ULVR, V.: Funkce učebnice ve výuce dějepisu po zavedení RVP ZV. In: BENEŠ, Z. – GRACOVÁ, B. – PRŮCHA, J.: Sondy a analýzy. Učebnice dějepisu – teorie a multikulturní aspekty edukačního média. Praha 2008, s. 26–34.

³ Tamtéž, s. 33.

ní podporu ze strany MŠMT se změny v praxi prosazovaly pomalu, jak o tom svědčí inspekční zprávy.⁴

Rámcové a školní vzdělávací programy, výběr učiva

Zavedení Rámcového vzdělávacího programu jsem vnímal jako zcela zásadní krok. Ocenil jsem směřování k propojení školy se životem (klíčové kompetence), přesahy mezi vyučovacími obory (průřezová témata, kooperace vyučujících různých vzdělávacích oborů, integrace, vzdělávacích oborů) i nezastupitelnou roli učitele při realizaci školního vzdělávacího programu. Poprvé se objevil oficiální školní dokument, který byl v rámci daných pravidel tvořen přímo učiteli – na míru jejich škole. Skutečnost, že podstatou RVP je rozvoj klíčových kompetencí, změnila v oficiální podobě obsah a modifikovala cíle dějepisu. Slovo oficiální zdůrazňuji, protože míra realizace ŠVP a tedy i míra změn na jednotlivých školách byla dána přístupem vyučujících ke tvorbě školního vzdělávacího programu. Ne všude přijali školskou reformu s otevřenou náručí, existovaly školy, ve kterých ŠVP převzali odjinud a chod instituce reforma příliš neovlivnila. Připomínky ze strany učitelů dějepisu byly formulovány v dokumentech Asociace učitelů dějepisu, já jsem se s nimi setkával na oborových seminářích, které pořádal VUP. Ta nejčastější připomínka se týkala rozsahu a role učiva ve vzdělávacím procesu. V RVP je učivo chápáno jako prostředek k rozvoji klíčových kompetencí a nikoliv jako cíl. Úlohou učitele je vybrat učivo funkční, které rozvoj kompetencí umožní a usnadní. Vzhledem k tomu, že svět se neustále vyvíjí, potencionální penzum dějepisného učiva průběžně zvyšuje svůj objem. Narůstání objemu historických událostí ztěžuje učiteli práci. Na jedné straně stojí společenské zadání (podat plastický chronologický obraz vývoje lidstva) na straně druhé limituje kantora hodinová dotace a výše zmíněný přirozený nárůst učiva. Má-li zůstat dějepis funkčním vyučovacím předmětem, je třeba, aby logiku výběru učiva pochopil žák. Srozumitelný příklad takového postupu dává Zdeněk Beneš v učebnici pro střední odborné školy.⁵ Při dodržení principu chronologie jsou jednotlivé dějinné úseky rozděleny do tematických celků. Tím autor zabránil rozmělnění učiva, zřehlednil ho a žákům vytvořil vstřícné a bezpečné prostředí. Obdobným způsobem lze postupovat i při konstrukci dějepisného učiva ve školní praxi.

Ve srovnání s dobou předreformní se rozsah učiva po zavedení RVP snížil. Interaktivní metody, které jsou přirozeně uplatňovány při rozvoji klíčových kompetencí, omezují objem učiva, který je vhodné použít ve výuce. Zásadně se mění pozice žáka i profil absolventa. Smyslem výuky není vychovat mladého historika, ale člověka, který bude schopen to, co se ve škole naučil, použít v životní praxi.

Učitel a žák

Zdeněk Beneš přirovnal zdroje, ze kterých může žák dnes čerpat, k supermarketu.⁶ V něm si žák vybírá takové zboží, které mu nejvíce vyhovuje. A k tomu, aby si dobře

⁴ <http://zpravy.csicr.cz/upload/2001000016.pdf>

⁵ BENEŠ, Z.: Dějepis pro střední odborné školy 1. Praha 2001.

⁶ BENEŠ, Z.: Co se školním dějepisem? In: BENEŠ, Z.: Historie a škola I. Praha 2002.

vybral, potřebuje umět porovnat kvalitu „výrobků“. Rozvoj informační techniky a následně zavedení RVP změnilo roli učitele. Z poskytovatele informací se stává koordinátor, trenér, usměrňovatel, který se průběžně ptá sám sebe i svých žáků na smysl společné práce. Obvyklá otázka „co budu dnes učit“ se mění v otázky dvě: „jak budu učit“ a „jaké učivo k tomu využiji“. Žák je veden k tomu, aby uměl vyhledávat informace a následně s nimi pracovat. Pro současného žáka je tedy důležitější vědět, kde vyhledá informaci o bitvě u Lipan než znát podrobně průběh konfliktu.

Žák základní školy se vyznačuje vysokou počítačovou gramotností, vysokou mírou sebevědomí, schopností přijímat více informací najednou, schopností klást otázky, neschopností soustředěně poslouchat výklad, sníženou ochotou respektovat autority, představou, že snaha učitele o vzájemnou komunikaci je projevem kantorovy slabosti a minimální ochotou investovat čas do učení. Tuto charakteristiku vytvořili vysokoškolsí studenti, kteří v současnosti studují učitelství dějepisu na Katedře historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci. Budoucí učitelé absolvují jednak průběžnou praxi (celkově 12 výstupů za akademický rok) a souvislou praxi (24 výstupů během září a října). Problémy, se kterými se setkávají v průběhu absolvování praxe jsou dvojího typu. Odborné problémy souvisejí s nedostatkem zkušeností – předimenzovanost obsahu vyučovací jednotky, nízká úroveň využití vyučovacích prostředků, věcné chyby, nesrozumitelný zápis... Výchovné problémy souvisejí s celkovou situací v našem školství. Někteří cviční učitelé odmítají pouštět budoucí učitele do devátých tříd. V důsledku nízkého počtu zájemců o studium na středních školách mají devátáci cestu na vybranou školu volnou a bezpracnou a na jejich pracovní morálce se to projevuje velmi negativně (právě v deváté třídě probíhá výuka dějin 20. století). Projev aktivity nebo eventuelní spolupráce s učitelem jsou pokládány za nepatřičné a takto jednající mladý člověk se vyděluje ze třídního kolektivu. V některých třídách se „učí“ děti, které neprojevují sebemenší zájem o vzdělání (přitom autoři RVP předpokládají, že žák je přirozeně zvědavý), během vyučování se snaží upozornit na sebe a s chutí narušují průběh vyučovací jednotky. Praktikant má v takovém případě minimální šanci splnit zadání cíle a většinu hodiny stráví „umravňováním“ výtečníků. Rostoucí zájem vysokoškolských studentů o problematiku řešení kritických situací ve výuce, který je mimo jiné vyvolán i jejich zkušenostmi z pedagogické praxe, ukazuje na jeden ze základních problémů, které dnes základní školství řeší – nedostatek respektu ke vzdělání a vzdělávacím institucím ze strany části žáků i rodičů. Jakékoliv ambice na dějepisné i jakékoliv jiné vzdělávání se v takovém případě stávají prakticky bezpředmětnými.

Na druhé straně zájem žáků a studentů o historické soutěže, historickou literaturu, dokumentární filmy i o studium historie na vysoké škole (na liberecké fakultě patří studium historie k nejpoptávanějším) svědčí jednak o pozitivním vztahu k historii mezi mladými a také o dobré práci učitelů. Umění utlumit ve třídě vliv dějepisných negativistů a získat na svoji stranu „mlčící třídní většinu“ je a bude pro úspěšnou výuku dějepisu na základní škole stejně důležité, jako učitelovy odborné znalosti.

Inter-war Czechoslovakia in teaching history and civics

A group of specialists on problems of education of history at primary and secondary schools discussed the content of history textbooks describing the inter-war period in Czechoslovakia and Germany, the concept of Czechoslovak political system in the inter-war period in civic education textbooks, as well as the possible models for education and for new textbooks on inter-war period together with associated issues.

IDEOVÉ TENDENCE POLITICKÉHO STRANICTVÍ V POLITICKÝCH SYSTÉMECH VE STŘEDNÍ EVROPĚ V MEZIVÁLEČNÉM OBDOBÍ (1918–1938)

Příklady vývoje v Polsku, Maďarsku a Rakousku¹

Jaroslav Šebek

Z hlediska srovnání ideových tendencí politického stranictví je třeba vnímat, že středoevropskému prostoru jsou některé momenty v politickém vývoji společné. Po první světové válce vzniká ve většině středoevropských států formálně parlamentně-demokratické zřízení, které také přispívá na základě demokratizace volebního práva k rozšíření systému politických stran. Již v prvních poválečných letech však vzniklé problémy začínají prvky demokratismu oslabovat.² Tento trend se ještě posiluje v důsledku velké hospodářské krize (1929–33), která dramaticky prohloubila ve všech středoevropských státech sociální i politické problémy. Charakteristickým rysem je v této době vznik autoritativního pořádku a etablování masových stran, které měly tento pořádek navenek legitimizovat. Tyto strany vznikají jak v Polsku, tak Rakousku, tak i Maďarsku a všechny tyto tři státy se tak blíží jednostrannému systému, jak jej známe Sovětském svazu, Itálii a samozřejmě v Německu. Důležitou roli při etablování nedemokratických režimů hraje ve střední Evropě také vlivná katolická církev, a to zejména v Rakousku. Ekonomická krize ve svém důsledku znamená také nástup nacismu, jehož ideje zasahují nejen Německo, ale i okolní státy a dávají vzniknout řadě inspirujících se hnutí (např. v Maďarsku a Rakousku), které se snaží zapojit masy do rozhodování a přispívají tak k výrazné politizaci společnosti. Na konci 30. let je už iluzí hovořit o demokratickém stranickém pluralismu, protože ten již ve střední Evropě zůstal zachován do podzimu 1938 jen v Československu.

Polsko

Základy politického stranictví byly položeny v jednotlivých částech rozděleného Polska již na konci 19. století. Skutečnost, že jednotlivé části se vyvíjely v odlišných

¹ Studie vznikla v rámci plnění grantu GA ČR „Nacionalismus a antidemokratické tendence v českém a německém katolicismu v meziválečné ČSR“ č. P410/11/2348.

² K tématu konce liberálních demokracií a nástupu autoritativních hnutí a režimů ve střední a východní Evropě srv. NOLTE, E.: *Die faschistischen Bewegungen*. München 1966; CARSTEN, F. L.: *Der Aufstieg des Faschismus in Europa*. Frankfurt am Main 1968; PAYNE, S. G.: *A History of Fascism 1914–1945*. London 1995; OBERLÄNDER, E. (Hg.): *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*. Paderborn–München–Wien–Zürich 2001.

K historiografickému přehledu k danému tématu viz. MÖLLER, H.: *Europa zwischen den Weltkriegen*. München 1998.

politických podmínkách, byly také příčinou politické roztržitosti. Charakterickým rysem polského politického stranictví byla značná nejednotnost a roztržitost politických stran, poznamenaných navíc silnou vnitřní dynamikou, na jejímž základě vznikaly celé řady frakcí.³ V ruském záboru byla typickým rysem aktivizace socialistických uskupení, v rakouském záboru převládaly konzervativní tendence, usilující o dohodu s vládou, a v pruském záboru vytvářely germanizační snahy silnou základnu pro polské nacionální snahy i v politickém rámci (silný národní proud se etabloval také v ruském záboru).

V meziválečném Polsku patřila k významným politickým stranám, reprezentující liberálně-demokratická stanoviska, Polská lidová strana „Piast“ (PSL), která vznikla na základě vnitřního soupeření a rozpadu Polské lidové strany v prosinci 1913, a v jejíž řadách působili mj. trojnásobný polský premiér Wincenty Witos (1874–1945), jedna z vůdčích postav, která stála u zrodu samostatného polského státu. Levicovou část politického spektra představovali polští socialisté (Polska Partia Socjalistyczna), která vznikla v Paříži v roce 1892. Do první světové války se v ní angažoval také zakladatel a první hlava polského státu Jozef Piłsudski (1867–1935), jenž mj. vydával také stranický tiskový orgán „Robotnik“. Ten z ní však kvůli názorovým neshodám vystoupil. Vzhledem ke zkušenostem z doby polsko-sovětské války měli v levém spektru na politické scéně minimální vliv polští komunisté, kteří vznikli fúzí radikální levice, odštěpené z PPS a marxistické sociální demokracie (Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy) v prosinci 1918 pod vedením Adolfa Warského (1868–1937), který stejně jako většina vůdčích elit strany zahynul během stalinských čistek v Sovětské svaze na konci 30. let. O ambici reprezentovat katolické zájmy usilovala zejména křesťanské demokracie, která měla silné pozice zejména v pruském záboru. Jednou z nejdůležitějších politických stran na počátku polského státu však představovali národně a pravicově orientovaní národní demokraté (Narodowa demokracja, nazývaná lidově „Endecja“), kde hrál klíčovou roli Roman Dmowski (1864–1939), který byl jeden z nejvýraznějších vůdců konzervativního tábora v meziválečném Polsku.⁴ Tato strana vznikla na konci 19. století a po vzniku Polské republiky v roce 1918 tvořila hlavní součást národně-konzervativního bloku politických stran. Současně byl vůdčí postavou, vystupující proti Piłsudskému a vycházející ze svých zásluh o politické uznání polského státu, zatímco Piłsudski byl především vnímán jako ten, který obnovený polský stát vybojoval vojensky. Dmowski se profileoval jako kritik liberálně-demokratického režimu a současně se snažil získávat úspěchy ve veřejnosti svým antisemitským programem. Ostře se vymezil zejména proti kandidatuře Gabriela Narutowicze na prezidenta v roce 1922, který byl ze strany některých představitelů konzervativní nacionální pravice přijímán jako kandidát národnostních menšin, který neodpovídá představám etnických Poláků (vzhledem k tomu, že pocházel z Litvy, jeho původ také připomínal spory, které se tehdy odehrávaly o město Vilno, obsazené na podzim 1920 polskou armádou, což vyvolalo konflikt s Litvou). Právě stoupenec národní demokracie prezidenta Narutowicze týden po jeho volbě v prosinci 1922 zavraždil, což uvrhlo zemi do velkého politického chaosu. Současně byl však Dmowski ve značné nevýhodě, protože za ním nestály armádní kruhy, což se ukázalo v době květnového převratu v roce 1926 pod vedením Jozefa Piłsudského, který si naopak dokázal vytvořit z armády loajální sílu, která ho bezvýhradně

³ ZLOCH, S.: *Polnischer Nationalismus. Politik und Gesellschaft zwischen den beiden Weltkriegen*. Köln–Weimar–Wien 2010, s. 26.

⁴ K historii této strany srv. WAPIŃSKI, R.: *Narodowa Demokracja 1893–1939*. Wrocław 1980.

IDEOVÉ TENDENCE POLITICKÉHO STRANICTVÍ... (1918–1938)

podpořila a významně tak vstoupila do politického rozhodování a její politizace byla podstatným rysem vývoje polského státu od roku 1926 až do jeho okupace v roce 1939.

Charakteristickým rysem v Polské republice během první poloviny 20. let byly neustálé politické boje, nedostatek parlamentní většiny a časté změny vlád. Protesty rovněž vzbudilo fiasko zahraniční politiky v Locarnu v roce 1925. Prohlubující se politická anarchie pak byla jednou z příčin krvavého vojenského převratu v roce 1926, který kvůli sociální nestabilitě podpořily převrat také levicové strany, a to jak socialisté, tak komunisté, vyhlášením generální stávky. Po květnovém převratu se datuje vznik sanačního režimu, který hlásal „morální sanaci“ veřejného, politického a hospodářského života v době přípravy a následně po květnovém převratu v roce 1926. Hlavní důvodem květnového převratu byla katastrofická hospodářská situace (nárůst nezaměstnanosti, hyperinflace, snížení průmyslové produkce, demonstrace a celní politika Německa, která ztěžovala export), ale také bezradnost politiků ve vládách. Sanace zavedla autoritativní režim, potlačovala komunismus, hlásala teze o nezvladatelné krizi demokracie a boji proti korupci, nutnosti vlády silné ruky a likvidaci opozičních stran. Po celou dobu sanačního režimu byl Piłsudski ministrem vojenství, pouze jednou se stal premiérem, ale díky své osobnosti měl takový vliv, že v podstatě řídil chod celého státu. Po převratu však Piłsudski jen těžko hledal program. Uskutečnění těchto plánů měl zabezpečit vznik vlastní politické základny, i když jedním z hesel květnového převratu byl boj proti politickému stranictví.⁵ Hlavní politickou organizací sanace byl Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (Nestranický blok spolupráce s vládou – BBWR), který existoval v letech 1928–1935. V letech 1926–1930 ovšem neměl Piłsudski vládní většinu v Sejmu, proto musel spolupracovat s různými politickými skupinami. Snažil se o omezení vlivu opozice a Sejmu, odmítal „sejmokracii“ a prosadil změny v ústavě, které přisuzovaly větší pravomoc vládě a prezidentovi. Ještě v řádných volbách v roce 1928 však sanační režim definitivně nezvítězil, ačkoli BBWR získala většinu voličských hlasů.

Proti Piłsudskému se snažil zorganizovat široké, nacionálně orientované hnutí, využívající i katolickou tradici, kde však byly zastoupeny ve velké míře i elementy antisemitismu. Koncept jeho politického uskupení (Obóz Wielkiej Polski, namířeného vůči politice sanace, programově odpovídal takovým hnutím, jakým byla například ve Francii Action Française. Podporu si získalo zejména mezi mladou generací a v akademických kruzích.⁶ V činnosti tohoto uskupení hrály jak protivládní, tak i antisemitské a protiněmecké temence.⁷ Neúspěšně se však Dmowski pokoušel najít jednotu s dalšími protisanačně orientovanými politickými subjekty. Ty se totiž integrovaly spíše na levi, která reagovala na protiparlamentní charakter Piłsudského režimu. V roce 1930 bylo vytvořeno seskupení socialistů, lidovců a sociálně vystupujících křesťanských demokratů v tzv. Centrolew.⁸

⁵ KOCHANOWSKI, J.: Horthy und Piłsudski – Vergleich der autoritären Regime in Ungarn und Polen. In: Erwin Oberländer (Hg.): *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*. Paderborn–München–Wien–Zürich 2001, s. 79.

⁶ K činnosti tohoto uskupení srv. KACZMAREK, Z.: *Obóz Wielkiej Polski, geneza i działalność społeczno-polityczna w latach 1926–1933*. Poznań 1980.

⁷ KOTOWSKI, A.: *Hitlers Bewegung im Urteil der polnischen Nationaldemokratie*. Wiesbaden 2000, s. 27.

⁸ Masarykův ústav – Archiv Akademie věd ČR, Masarykův ústav (archivní soubor Ústavu T. G. Masaryka ve správě Masarykova ústavu – Archivu AV), Fond EB, I. Oddíl, Karton 207, informace českého vyslanectví ve Varšavě o politické situaci po květnovém převratu, červen 1926.

I po parlamentních volbách v roce 1928 docházelo k častým střetům těchto politických proudů a tzv. piłsudcůků z BBWR. Střet vyvrcholil na podzim 1929, kdy skupina důstojníků obsadila parlament a snažila se přinutit Sejm podřídit se vládě. O rok později byl v červnu 1930 svolán do Krakova kongres opozičních stran, kde byl vyhlášen boj proti diktatuře. Důsledkem toho bylo vytvoření již zmíněného Centrolewu jako sjednocení levicových a liberálních sil, který následně uskutečňoval protestní demonstrace proti sanační vládě.

Piłsudski na to reagoval a prostřednictvím prezidenta Moścického, který patřil k jeho věrným spojencům, na konci srpna 1930 rozpustil Sejm a na podzim 1930 vyhlásil volby do parlamentu. Ještě před volbami dala vláda zatknout několik desítek opozičních poslanců. Část z nich byla vězněna v pevnosti Brestu, kde byla vystavena ponižování a násilnému jednání. Následně byli někteří z nich také odsouzeni, přičemž část odsouzených poté emigrovala – např. bývalý premiér Witos. V řadě míst vláda prohlašovala opoziční kandidátky za neplatné či nutila lidi volit veřejně. Používáním nátlaku a teroru si sanační vláda snažila zajistit převahu ve výsledcích voleb a vládní strana získala v Sejmu 56% hlasů a v Senátu 68% hlasů. Represivní opatření ovšem přinesla i pokles Piłsudského popularity. Sanační režim ve třicátých letech se stal zjevnou autokracií vojáků, což dokumentuje i fakt, že naprostá většina premiérů pocházela z armádních řad. První polovina 30. let přinesla jednak hospodářskou krizi (což pro zemědělské Polsko představovalo hluboký úpadek, ze kterého se dostávalo dlouhých 6 let), ale také zhoršení mezinárodního postavení Polska v Evropě. Ale jenom díky úsilí diplomacie, reprezentované ministrem zahraničí Józefem Beckem, byla situace krátkodobě stabilizovaná smlouvou o neutočení se Sovětským svazem (1932) a Německem (1934).

V dubnu 1935 byla přijata v Polsku nová ústava, která omezovala pravomoci Sejmu a naopak posilovala vliv exekutivy, prezidenta a horní parlamentní komory – Senátu. Jen krátce poté, 12. května 1935 však zemřel tvůrce sanačního režimu Piłsudski. Po jeho smrti stanul neoficiálně v čele státu další maršál, Edward Rydz-Śmigły (1886–1941), který se svými stoupenci především z řad armády tvořil jedno ze dvou mocenských center v zemi, protože ústavou se výrazně posílila také pozice prezidenta Moścického. Rydz-Śmigły inicioval vznik další státostrany – Obóz Zjednoczenia Narodowego, která měla nahradit BBWR, rozpuštěný oficiálně v říjnu 1935.⁹ Při prosazování svých mocenských záměrů se však již netěšil takové autoritě jako jeho předchůdce. Vznikají také další opoziční subjekty, například Stronnictwo Pracy, jehož členové pocházeli z křesťansko-demokratického prostředí. Parlamentní volby, uskutečněné 6. listopadu 1938 sice skončily vítězstvím vládní strany, ale její autorita mezi veřejností již klesala. Sanační režim sice chtěl využít mezinárodní situace, konkrétně připojení části československého pohraničí, k upevnění své pozice. Mezinárodní postavení Polska se však začalo výrazně komplikovat v důsledku tlaku nacistického Německa.¹⁰

⁹ ZLOCH, S.: *Polnischer Nationalismus. Politik und Gesellschaft zwischen den beiden Weltkriegen*. Köln–Weimar–Wien 2010, s. 403.

¹⁰ KOSMAN, M.: *Dějiny Polska*. Praha 2011, s. 295–296.

Rakousko

V prvních měsících existence Rakouské republiky, která vzniká na troskách monarchie 12. listopadu 1918, měla značný vliv na politické scéně sociální demokracie (v čele první vlády stál do července 1920 sociální demokrat Karl Renner), která vystupovala jako protiklerikální strana, usilující o omezení vlivu katolické církve ve veřejném životě.¹¹ Křesťanští sociálové, kteří v této fázi vytvářeli se sociální demokracií vládní koalici, však dokázali těmto snahám účinně oponovat, a v parlamentních volbách v roce 1920 se již stali nejsilnější stranou v zemi. Skupina soustředěná kolem katolického politika Ignace Seipela (1876–1932) považovala koalici ze sociální demokracií pouze za dočasné řešení, podmíněné poválečnou revoluční situací a po stabilizaci politických poměrů usilovala o změnu. Mezi rakouskými katolíky existoval (až do konce rakouské samostatnosti) panický strach před demokracií, která byla považována za výmysl „Židů, svobodných zednářů a radikálních demokratů, kteří chtějí ovládnout křesťanský lid“.¹² Tato skutečnost pak výrazně ovlivňovala i konkrétní politické kroky. Rakouská křesťansko-sociální strana se totiž po pádu „rudo-černé vládní koalice“ v roce 1920 po svém vítězství v říjnových parlamentních volbách dostala do konfliktu s druhou největší stranou v politickém systému, sociální demokracií a představitelé politického katolicismu nebyli schopni konstruktivní dohody, směřující k rozdělení klíčových mocenských postů v zemi. V období postupné stabilizace ekonomických i mocensko-politických poměrů v polovině 20. let tedy směřovala sociální demokracie do politické izolace a křesťansko-sociální strana participovala na vytváření spojení s Velkoněmeckou stranou (Großdeutsche Volkspartei) a s agrárnickým Landbundem. Tato spolupráce pak položila základ pro vytvoření vlády tzv. občanského bloku (Heimatsblock), v jejímž čele stanul v roce 1922 právě Seipel. Ve stejném roce se Seipel výrazně angažoval při sanaci rakouského hospodářství prostřednictvím rozsáhlé mezinárodní pomoci. Sociální demokracie však v parlamentu jeho snahy nepodpořila a Seipel si začal budovat o rakouských socialistech negativistický obraz. Tento Seipelův politický kurs byl ještě potvrzen po volbách v roce 1923, kdy křesťanští sociálové vůči sociální demokracii upevnili své pozice. Seipel chtěl především využít síly polovojenského uskupení Heimwehru, který vzniká nejprve na jaře 1920 v Tyrolsku a postupně se stává celorakouskou formací, k oslabení „demokracie politických stran“, která podle jeho názoru přispívala k segmentaci společnosti a pádu univerzálních myšlenek.¹³ Seipel však otevřenou spoluprací s Heimwehrem otevřel cestu ke změnám uvnitř samotné křesťansko-sociální strany. Na konci 20. let totiž dochází k radikalizaci členské základny. Konfliktní vnitropolitické klima kromě toho napomáhalo vzniku polovojenských seskupení. Mezi početné nejsilnější patřil sociálně demokratický „Republikanischer Schutzbund“

¹¹ HANISCH, E.: *Demokratieverständnis, parlamentarische Haltung und nationale Frage bei den österreichischen Christlichsozialen*. In: *Das Parteiwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit*. Wien 1990, s. 75.

¹² HANISCH, E.: *Die Ideologie des Politischen Katholizismus in Österreich 1918–1938*. Salzburg 1977, s. 7.

¹³ SINGER, I.: *Die weltanschauliche Grundlage des Parteienstaates*, in: *Der Christliche Ständestaat*, duben 1934.

Idea stavovství byla pevnou součástí konzervativní ideologie a pokoušela se o návrat do harmonického a přirozeného uspořádání společenských vztahů. Mezi nejvýznamnější propagátory patřil rakouský filosof Othmar Spann, který shrnul základy svého učení do knihy *O pravém státě (Der wahre Staat)*, vydané již v roce 1921.

a právě krajně pravicový „Heimwehr“. Paramilitární formace organizovaly časté manifestace a pouliční srážky a vyzývaly k politickému násilí.¹⁴

Z dlouhodobé neschopnosti dvou největších politických stran, sociálních demokratů a křesťanských sociálů, najít kompromisní východisko z politické krize, která ochromovala prakticky po celou dobu existence první rakouské republiky po roce 1918 chod mocenských institucí v zemi, těžil zejména kancléř Engelbert Dollfuss (1892–1934, kancléřem od května 1932), člen rakouské křesťansko-sociální strany, hlásící se manifestačně ke svému katolictví a současně mimořádně politicky ambiciózní muž. Ve svých snahách mohl navazovat na politické dědictví dalšího výrazného katolického politika Ignaze Seipel (1876–1932), který usiloval během svého působení na vrcholných politických postech o potlačení levicové opozice a zřízení politického systému jedné strany pod katolickou supremaci. Cestou k dosažení mělo být jednak posílení pravomocí prezidenta a exekutivy na úkor legislativy a jednak zavedení stavovských prvků společenského uspořádání.¹⁵ Do ideje stavovství se promítaly dvě roviny. Z teologického hlediska byla určující myšlenkou křesťanská solidarita, pojímaná jako výraz lásky k bližnímu v hospodářství, což například vyjádřil vídeňský arcibiskup (od roku 1932) a kardinál (od jara 1933) Theodor Innitzer (1875–1955) v jednom ze svých projevů: „Mír v závodech, mír v dílnách, mír mezi všem, kteří pracují... To byl hlavní náboženský smysl stavovského uspořádání“.¹⁶ Druhou rovinou byl ovšem despekt k principům parlamentní demokracie, jež měly být nahrazeny stavovskou koncepcí, která měla sjednotit všechny sociální vrstvy do jednoho „národního společenství“. Realizaci těchto úvah nahrával i fakt, že rakouská veřejnost byla již unavena neustálými politickými šarvátkami bez vyhlídky na rychlou stabilizaci politických i sociálně-ekonomických poměrů. Na začátku března 1933 využil nepřehledné situace v Národním shromáždění a okleštil na základě uplatnění sporného, ale stále platného zmocňovacího zákona ještě z doby první světové války (z léta 1917) demokratický parlamentarismus a udělal tak první krok k zavedení autoritativní formy vlády. Postupně se tak začala rozkládat tradiční stranicko-politická struktura první rakouské republiky. V květnu 1933 se ustavila na autoritativních principech tzv. Vlastenecká fronta (Vaterländische Front), v níž kooperovalo několik pravicových uskupení (v čele byli především křesťanští sociálové a Heimwehr).

Ač byli křesťanští sociálové při vzniku Vlastenecké fronty velmi aktivní, znamenalo to zároveň i jejich zánik jako samostatné politické strany. Současně však začal pod vlivem změny politických poměrů v Německu narůstat rakouský patriotismus a snahy o anšlus ustoupily do pozadí. V Rakousku se totiž projevil dopad nacistického převzetí moci v zaktivizování činnosti tamních nacistů, kteří podnikli řadu teroristických útoků, včetně atentátů na státní úředníky. Berlín začal kromě toho nevybíravě stupňovat své aspirace na pohlcení Rakouska.¹⁷ V reakci na tento vývoj zakázal Dollfuss v červnu 1933

¹⁴ Podle rakouského historika Gerharda Botze padlo v letech 1918–1934 za obětí politickému násilí 215 lidí a 640 bylo těžce raněno. Srov. BOTZ, G.: *Gewalt in Politik. Attentate, Zusammenstöße, Putschversuche. Unruhen in Österreich 1918–1934*, München 1976, s. 304.

¹⁵ Rozšíření pravomocí prezidenta bylo cílem revize ústavy z roku 1929, která v podstatě otevřela cestu k omezení vlivu politických stran v politickém systému.

¹⁶ LIEBMANN, M.: *Der 12. Februar 1934 – Das Ziel der Revolte und die katholische Kirche*, in: *Christliche Demokratie* 7, November 1989, Nr. 3., s. 322.

¹⁷ KVAČEK, R.: *Nad Evropou zataženo*. Praha 1966, s. 56.

IDEOVÉ TENDENCE POLITICKÉHO STRANICTVÍ... (1918–1938)

činnost nacistické strany v Rakousku a rozpustil její ozbrojené formace. Na druhou stranu ovšem zakázal i sociálnědemokratický Schutzbund. Jediným povoleným ozbrojeným uskupením zůstal pravicový Heimwehr, v němž získal kancléř záhy mocnou oporu pro svou politiku. Toto hnutí však nebylo v kancléřově podpoře tak spolehlivé, protože jeho členská základna byla nejednotná. Přestože Dollfussův politický spojenec kníže Ernst Rüdiger Starhemberg (1899–1956) zastával funkci spolkového vůdce, Dollfuss si nemohl být nikdy podporou jednotlivých zemských svazů Heimwehru jistý. Řádové členy této formace totiž lákal nacistický program.¹⁸ Dollfuss obhajoval antidemokratické kroky tím, že chce hájit samostatnost Rakouska. V únoru 1934 se udál vojenský střet mezi sociální demokracií a vládními silami. Tím zlikvidoval Dollfuss možnou opozici a otevřel si cestu k definitivnímu prosazení autoritativního režimu, budovaném na bázi stavovského pořádku, do něhož byly vřazeny jak komponenty z encykliky *Quadragesimo anno*, tak i z ideové výbavy italského fašismu. Krátce po potlačení socialistické revolty se rozpadla i rakouská křesťansosociální strana, jejíž členové definitivně přešli do Vaterlandische Front, která se měla stát hlavní oporou Dollfussova režimu. I tehdy zůstaly v rámci rozpuštěné křesťansosociální strany síly, které stály v opozici vůči novému mocenskému systému, byly však již relativně slabé.¹⁹ Již za několik měsíců poté, 1. května 1934, je slavnostně přijata nová ústava. Rozhodnost vlády při odstranění parlamentní demokracie, opozičních sociálních demokratů a institucí právního státu však kontrastovala s nejasnou představou, co má nastoupit na místo odstraněných politických struktur. Postupně se však rozeběhly práce, směřující k rychlému sepsání nových zákonů, legitimizujících vznik stavovského uspořádání. Nový režim se pokoušel sugerovat pocit, že všechny předchozí problémy a sociální, politická a ideová napětí jsou překonána a před Rakouskem stojí doba národní jednoty a smíru.²⁰ Stavovská ústava ovšem nikdy nevstoupila plně v platnost, protože daleko největší vliv získala nacionálně socialistická opozice. Vláda začala hovořit o křesťanském poslání Rakouska, o tom, že je šířitelem civilizačních hodnot a o pilíři západní kultury. V Rakousku však znovu aktivizovali činnost nacionální socialisté a v červenci 1934 byl také při pokusu o nacistický převrat zavražděn kancléř Dollfuss. Zavraždění kancléře bylo zdrojem velkých emocí mezi veřejností, které šly nad rámec oficiálně vyhlášeného státního smutku a současně uvrhlo zemi do období nejistoty a zmatků.²¹ Nástupce v kancléřském úřadu Kurt Schuschnigg (1897–1977) již nebyl takovou charismatickou osobností jako Dollfuss a obtížně se mu dařilo manévrovat v nejistých vodách vnitřní i mezinárodní politiky. Korporativní organizace, které se měly stát pilíři nového režimu, zůstaly rovněž bez většího významu.²² Stavovský stát sice stále deklaroval ideu rakouské nezávislosti, ale v sousedství nacistického Německa již jen skomíral. Kancléř Schuschnigg se přes pokusy nalézt spojence i v Benešově Československu nedokázal vyvázat z vlivu Itálie a především

¹⁸ JERÁBEK, M.: Konec demokracie v Rakousku, 1932–38. Politické, hospodářské a ideologické příčiny pádu demokracie. Praha 2004, s. 103.

¹⁹ Jednalo se zejména o křesťanské odbory a dělnické spolky. Podrobněji k této problematice srv. REICHHOLD, L.: Opposition gegen autoritären Staat. Christlicher Antifaschismus 1934–1938. Wien 1964.

²⁰ Srv. JANKE, P.: Politische Massenfestspiele in Österreich zwischen 1918 und 1938. Wien–Köln–Weimar 2010, s. 266 an.

²¹ WALTERSKIRCHEN, G.: Engelbert Dollfuss. Arbeitermörder oder Heldenkanzler. Wien 2004, s. 225 an.

²² TALOS, E.: Zum Herrschaftssystem des Austrofaschismus Österreichs 1934–38. In: Oberländer, E. (Hg.): Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944. Paderborn–München–Wien–Zürich 2001, s. 156.

Německa, zesílený po uzavření rakousko-německé dohody v červenci 1936. Režim se dostával do stále větší mezinárodní i vnitrostátní izolace. Osud stavovského režimu v Rakousku pak pečeti připojení k nacistickému Německu v březnu 1938.

Maďarsko

Koncem roku 1918 se po pádu rakousko-uherské monarchie zformovala nová maďarská vláda pod vedením hraběte Károlyiho, který patřil k liberálně-demokratickým politikům. Jeho vláda však nedokázala zvládnout všechny úkoly, které před ní stály jak ve vnitřní, tak zahraniční politice.²³ Politický chaos vedl k politické radikalizaci, kdy na jedné straně podporovaly konzervativně-občanské síly sklony k pravicovému extrému, zatímco dělnictvo bylo stále více pod vlivem radikální komunistické levice, jejíž členové se zásadně podíleli na vzniku nové vlády, která byla sestavena 21. března 1919 a tím se také datuje vznik Maďarské republiky rad, ustavené podle sovětského vzoru. Mezi komisaři byli komunisté v menšině a v čele nejvyšší rady stál sociální demokrat Sándor Garbai (1879–1947). Faktickou hlavou však byl komisař zahraničí Béla Kun (1886–1939). Vláda učinila některé kroky k řešení narůstajících sociálních tenzí ve společnosti, které však znamenaly likvidaci základů kapitalistického systému.²⁴ Vláda se například rozhodla provést komplexní znárodnění s výjimkou podniků pod dvacet zaměstnanců. Vyhlášena byla všeobecná pracovní povinnost, právo na práci a odluka církve od státu. Dále byla vyhlášena řada sociálních výhod, odměňování podle hodin bez ohledu na výkon a uzavření všech obchodů mimo potravinářských, lékáren, trafik apod. a pozemková reforma, převádějící velké a střední statky do majetku zemědělských družstev. Tato opatření však vyvolala nespokojenost mezi rolníky, kteří se velmi záhy postavili proti revolučním změnám. Další radikální zásahy lidových komisařů jen prohlubovaly ekonomický rozvrat a v důsledku revolučního teroru se od vlády začaly odvracet široké vrstvy obyvatelstva. Komunistická moc definitivně padla pod soustředěným náporům vojenských sil Dohody 1. srpna 1919. V prvních měsících po potlačení rudé moci patřila k významným politickým stranám Křesťansko-národní strana v čele s Istvánem Friedrichem (1883–1951) a Károlyem Huszárem (1882–1941), který po několik měsíců zastával také úřad ministerského předsedy. Tyto vlády však byly poměrně slabé. Po odsunu rumunských jednotek z Budapešti zaujala jejich místo přes protesty levicových a liberálních sil armáda pod vedením admirála Miklóse Horthyho (1868–1957), který 16. listopadu 1919 vpochodoval do maďarské metropole. Jeho akcenty na obnovu konzervativního a nacionálního rázu země našly značnou odezvu a ovlivnily také atmosféru prvních řádných voleb v zemi, které proběhly ve dnech 25. a 26. ledna 1920. Úspěšně z nich vzešli především křesťanští národovci s Malorolnickou stranou. V jednokomorovém parlamentu obsadily 150 křesel z celkových 218.²⁵ Ani

²³ SPANNENBERGER, N.: Die katholische Kirche in Ungarn in ihren nationalen und gesellschaftlichen Bedeutungen 1919–1939. In: Maner H. C. – Schulze Wessel, M. (Hrsg.): Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939. Polen-Tschechoslowakei-Ungarn-Rumänien. Stuttgart 2002, s. 159.

²⁴ Ke vzniku Maďarské republiky rad srv. TÖKÉS, R. L.: Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic. The Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolutions of 1918–1919. Stanford 1967; HRONSKÝ, M.: Maďarská republika rad a československo-maďarský konflikt v roce 1919. In: Dejmek, J. a kol.: Zrod nové Evropy. Versailles, St. Germain, Trianon a dotváření poválečného mírového systému. Praha 2011, s. 159–178.

²⁵ KONTLER, L.: Dějiny Maďarska. Praha 2001, s. 315.

jedna ze stran však nemohla dosáhnout většiny hlasů. Křesťansko-národní strana se však dostala do velkých problémů, protože uvnitř této strany nepanovala jednota ve vztahu k možné restauraci rodu Habsburků a rozpory byly dány také neschopností sjednotit dvě křídla, která v této straně existovala – tedy konzervativní (k němuž se hlásili velkostatkáři a aristokracie) a křesťansko-sociální. K definitivnímu rozkolu uvnitř strany pak přispěly oba dva neúspěšné pokusy o převrat (rozklad katolického politického tábora byl pak dovršen tím, že biskupská konference se v listopadu 1921 postavila proti návratu Karla na trůn). Problém restaurace byl však už dávno navíc vyřešen ve prospěch odmítnutí Habsburků. S podporou Dohody se Miklós Horthy společně s vůdcem konzervativní nacionální pravice Istvánem Bethlenem postavil proti návratu Karla I. na trůn a prosadil volbu dočasné hlavy státu. A tak parlament prohlásil v březnu 1920 Maďarsko královstvím a Horthyho regentem. Jednou z hlavních osobností maďarské politiky po celou dobu 20. let byl již výše zmíněný István Bethlen (1874–1946), který v únoru 1919 založil Národní sjednocenou stranu, která ovládla po pádu Maďarské republiky rad politickou scénu.²⁶ Na základě hegemonního postavení této strany v maďarském politickém systému zastával Bethlen deset let pozici předsedy vlády (1921–31) a jeho snahou bylo vytvořit silnou vládní stranu, která se obejde bez dalších stran. V březnu 1922 vyhlásil i nový volební zákon, který omezil volební právo, která jednak snížila počet voličů (aktivní volební právo bylo totiž omezeno u mužů na 24 let a u žen na 30 let; z tohoto omezení však byly vyňaty vysokoškolačky) a jednak výrazně omezila tajnost voleb, a to zvláště na venkově. Díky těmto zásahům dosáhl Bethlen v parlamentních volbách v květnu 1922 nejvíce hlasů.²⁷ Vládními zásahy i svou obratnou politikou z ní udělal největší stranu v zemi 20. letěch. O čtyři roky později jeho strana, nazývaná již „Stranou jednoty“ svou pozici dále upevnila. Charakteristickým rysem meziválečného Maďarska tedy bylo vládnutí bez pomoci vládních koalic a prakticky bez opozice.²⁸ O této straně však nelze hovořit jako o straně v pravém slova smyslu. Straně chyběl program a její příslušníci byli spojeni především mocenskými vazbami než ideovou sounáležitostí. K hlavním problémům, kterými se v první řadě vláda zabývala, a které sloužily i jako její pevné pojítko, bylo kritické vymezení vůči důsledkům trianonského míru z června 1920 a k rozpadu velkého Uherska.²⁹ Na revizi Trianonu měl premiér Bethlen osobní zájem, protože většina jeho majetků zůstala na druhé straně hranic, konkrétně v Sedmihradsku, které se stalo součástí Rumunska, a Bethlen postupně upadal do dluhů. Bethlenova éra byla charakteristická snahou po politické a hospodářské stabilizaci země a jedním z podstatných znaků byla úzká kooperace mezi velkými pozemkovými vlastníky a velkopodnikatelskou sférou. Jejich zástupci také obsazovali většinu důležitých vládních pozic. Bethlen zavedl v zemi omezenou parlamentní demokracii s výraznými autoritářskými rysy, přičemž pomáhal upevnit regentské postavení Horthyho. Zjednodušeně ho lze charakterizovat jako reprezentanta starých konzervativně-nacionálních sil, který vyhýbal afinitě k fašistické ideologii, přestože i v jeho politice a programu

²⁶ ROMSICS, I.: Istvan Bethlen. A Great Conservative Statesman, 1874–1945, New York, 1995.

²⁷ In: Oberländer, E. (Hg.): Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944. Paderborn–München–Wien–Zürich 2001

²⁸ Ve volbách v roce 1922 dostala opozice jen třetinu hlasů, ostatní hlasy dostala vládní strana. V parlamentních volbách v prosinci 1926 byl poměr ještě výraznější a opozice byla pouze marginální.

²⁹ K recepci trianonské smlouvy v zahraniční politice Maďarska srv. IRMANOVÁ, E.: Nepřátelé Trianonu. Maďarská zahraniční politika ve 20. letech. In: Dejmek, J. a kol.: Zrod nové Evropy. Versailles, St. Germain, Trianon a dotváření poválečného mírového systému. Praha 2011, s. 321–356.

byly přítomny antisemitské elementy, které využíval zejména k vyvolávání atmosféry strachu před nebezpečím bolševismu. Premiér Bethlen navíc dokázal obratně spojovat protichůdné zájmy, přičemž vytlačil ze strany krajní pravici, takže si mohl udržet výlučnou pozici a podařilo se mu do své strany získat i členy křesťansko-národního sjednocení). Mezi trpěnými opozičními stranami si nejsilnější pozici udržovala sociální demokracie, která mohla v omezené míře fungovat na základě Bethlen–Peyerova paktu z prosince 1921, což byla dohoda mezi premiérem Bethlenem a předsedou sociálních demokratů Karolem Peyerem.³⁰ Opoziční roli hráli společně s liberály také do určité míry i demokraticky a sociálně orientovaní představitelé katolických kruhů. Komunisté byli po potlačení maďarské republiky rad v zemi zakázáni, jejich vůdcové odešli do exilu, z velké části do Sovětského svazu. Tam je stejně jako polské komunisty postihly stalinistické čistky na konci 30. let. Její voličský lektorát byl však omezen vládními zásahy tím, že nesměla agitovat mezi sociálně nepokojenými zemědělskými dělníky na venkově, spolupracovat s liberální opozicí anebo organizovat stávky. Vláda naproti tomu zajistila zajištění relativně výhodného sociálního pojištění pro dělníky. Tato velká sociální skupina obyvatelstva však v podstatě zůstávala bez relevantního parlamentního zastoupení. Bethlen mohl vládnout deset let, až do doby, kdy se objevily důsledky hospodářské krize, která sociální situaci výrazně zhoršila a stala se tak katalyzátorem, na jehož základě ztrácejí moc konzervativní skupiny a naopak se posilují radikální síly ve středostavovském táboře. Prvním indikátorem změny byly parlamentní volby v roce 1931, v nichž se ukázalo, že Bethlenova podpora začíná klesat. Současně se aktivizovala zejména na venkově skupiny jak extrémní levice, tak skupiny nacionální pravice. Současně v říjnu 1930 vzniká v důsledku sporů ve vládním táboře Nezávislá malorolnická strana. Konzervativní síly v obavách z nárůstu sociální nespokojenosti širokých vrstev obyvatelstva ve prospěch radikálně pravicových sil. Z tohoto důvodu Bethlen odstoupil z funkce předsedy vlády a zůstal jen v čele své strany. V říjnu 1932 se stal předsedou vlády představitel krajně pravicové politiky Gyula Gömbös (1886–1936), který představoval pravé křídlo vládní strany a v roce 1923 založil Stranu ochránců rasy, kde byli myšleni všichni nežidovští občané Maďarska.³¹ Tu však v roce 1928 rozpustil pro malý zájem voličů a vytvářel tak extrémně pravicový pól vládní strany. Jeho jmenování představuje zásadní césuru v maďarském politickém životě. Nová maďarská politická garnitura byla považována, a vývoj ukázal, že oprávněně, za daleko průbojnější v otázce prosazování územní revize. Navíc se výrazně změnila její vnitropolitické preference v duchu posilování fašistických koncepcí.³² Dochází také k přestrukturování vládní strany do podoby Národní sjednocené strany. Nový premiér se pokusil přetvořit Maďarsko do podoby autoritativního fašistického systému, kde byly přítomny prvky rasového antisemitismu.³³ Po nástupu Adolfa Hitlera do úřadu říšského kancléře si Gömbös uvědomil německý potenciál při obhajobě maďarských zájmů a usiloval o co nejlepší maďarsko-německé vztahy a to i částečně na úkor dosavadní protitalské orientace. V samotné straně začaly silit hlasy, které poukazovaly na nebezpečí

³⁰ SZÖLLÖSI-JANZE, M.: Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft. München 1989, s. 169.

³¹ NOLTE, E.: Die faschistischen Bewegungen. München 1966, s. 206.

³² SPANNENBERGER, N.: Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „katholische Renaissance“. Stuttgart 2006, s. 84–85.

³³ NOLTE, E.: Die faschistischen Bewegungen. München 1966, s. 208.

fašizace země.³⁴ Gömbösovy ambice ohrožují totiž starou garnituru členů vládní strany, včetně Istvána Bethlena. Na to reaguje Gömbös žádostí o rozpuštění parlamentu a vypsání předčasných voleb, které se uskutečnily na začátku dubna 1935. V nich se jednoznačně potvrdil Gömbösův radikální kurs a většina poslanců patřila k jeho křídlu.³⁵ V říjnu 1936 premiér Gömbös náhle zemřel, což ho zachránilo před politickým pádem, jelikož říšský správce Horthy znepokojeně sledoval jeho politickou činnost, jak vnitropolitickou, tak ve vztahu k zahraničí a snažil se vystupovat jako moderátor obou hlavních táborů. Kriticky na Gömbösovu politiku reagovali zejména představitelé konzervativního tábora. Gömbösův nástupce, Kálmán Darányi (1886–1939), jenž úřadoval od října 1936 do května 1938, se spíše orientoval na Bethlenovu politiku a pokoušel se omezovat extrémistické formace, hlavně pravicové, a provádět také vyváženější zahraniční politiku, která nebude tak výrazně orientovaná na Německo. Tento kurs však měl ambivalentní účinky, protože podpořil aktivity Ference Szálasiho, jež ústí do vzniku hnutí Šípových křížů v roce 1937.³⁶ V odporu proti fašizujícím tendencím stála ve 30. letech zejména sociální demokracie, která však již nemohla obnovit svůj vliv a také rolnická strana a v roce 1937 etablovaná Národní rolnická strana, opírající se o provolání intelektuálů z března 1937, požadující návrat k ideálům maďarské revoluce 1848 (tzv. březnová fronta – Márciusis front). Proti nacionálnímu socialismu se stavěla však ve stále větší míře i vysoká církevní hierarchie, která souzněla s názory Pia XI. v zápase proti nacismu.³⁷ Současně však církevní kruhy ostře bojovaly za maďarské národní zájmy, což se projevilo v době eucharistického kongresu 1938. Na jaře 1938 se stal premiérem zase fašizující politik Béla Imrédy, který zastával úřad do února 1939. Další diferenciaci probíhá v souvislosti s anšlusem Rakouska, kdy se ustavila Strana národní vůle po vzoru nacionálně socialistického hnutí. V čele strany stál Ferenc Szálaszi (1897–1946), který již udržoval ve druhé polovině 30. let úzké kontakty s německými i rakouskými nacionálními socialisty a dostává výraznou finanční podporu z Berlína. K opozičnímu hnutí se počítala v této době klasická malorolnická strana, sociální demokraté a skupina katolických intelektuálů, ovlivněných idejemi papežské Katolické akce a také zastánci legitimistických názorů, tedy přívrženci návratu Habsburků do země. V parlamentních volbách v květnu 1939 se váha stoupenců radikálních společenských koncepcí dále zvyšuje, zatímco například zastánci liberálního předsedy vlády Telékiho výrazně ztratili vliv. Revizionistické úspěchy, spojené s výsledky vídeňské arbitráže, v roce 1938 směřovaly k posílení nadějí na obnovu předválečného vlivu a postavení Maďarska. Výsledkem procesů politického a společenského vývoje na konci 30. let však bylo jen užší připoutání země k Německu, které mělo pak v době druhé světové války pro další vývoj státu fatální důsledky.

³⁴ KLIMÓ, A.: *Nation, Konfession, Geschichte*. 2003, s. 266.

³⁵ SPANNENBERGER, N.: *Die katholische...*, s. 97.

³⁶ Ke vzniku a působení této fašistické politické strany viz. Szöllösi-Janze, M.: *Die Pfeilkreuzlerbewegung ...*

³⁷ HRABOVEC, E.: Pio XI. e le conseguenze pastorali dei trattati di pace nell'Europa centro-orientale: il caso della Cecoslovacchia e dell'Ungheria. In: *La Sollecitudine ecclesiale di Pio XI: alla luce delle nuove fonti archivistiche. Atti del convegno internazionale di studio, Città del Vaticano, 26–28 febbraio 2009* (ed. Semeraro, C.). Città del Vaticano 2010, s. 395.

Idea trends of parties in political systems in Central Europe in 1918–1938. Development in Poland, Hungary and Austria

Jaroslav Šebek

After 1918, the party structure followed political ideas of the end of the 19th century. The shift to to autocracy brought the founding of mass parties that were supposed to legitimate the autocracy. In Hungary and Austria, close connection to Nazi movements caused that these countries became close allies of Nazi Germany. The political situation in Poland was polarised and led to weaking of the country just before the aggression of 1939.

KREŠŤANSKO-SOCIÁLNE (ĽUDOVÉ) HNUTIA: DEMOKRACIA A AUTOKRACIA V STREDO- EURÓPSKOM PRIESTORE

Dušan Kováč

Pri posudzovaní spoločensko-politických režimov a politickej kultúry či už v národnom, alebo aj v svetovom (európskom) kontexte, stretávame sa spravidla s protikladom: demokracia a autokracia alebo, hlavne v 20. storočí, s týmto protikladom v extrémnej podobe: demokracia a totalitné systémy. Nie je to problém nový. Je to problém, ktorý tu existoval už na prelome 19. a 20. storočia. Pred sto rokmi Tomáš Garrigue Masaryk v svojej práci o demokratizme v politike pomenoval tento protiklad ako „spor demokratizmu s aristokratizmom“¹. Aj v odbornej literatúre, či už historickej alebo politologickej, dostalo sa do úzadia politické hnutie kresťansko-sociálne, ktoré v niektorých krajinách dostalo pomenovanie ľudové. Pritom tento politický smer je zaujímavý práve tým, že v sebe ukrýva vnútorný konflikt medzi demokraciou a autokraciou. Kresťansko-sociálne hnutie má pritom celoeurópsky rozmer.

* * *

Aj keď sú kresťansko-sociálne hnutia záležitosťou konca 19. a prvej polovice 20. storočia, pri pochopení ich historických koreňov je nevyhnutné vrátiť sa k Francúzskej revolúcii z roku 1789, kde sa zrodila moderná doba, plná vnútorných konfliktov. Vo Francúzskej revolúcii po prvýkrát výrazne vystúpil na politickú scénu tzv. tretí stav. Proti privilégiám dynastie, duchovenstva a šľachty prišiel tretí stav vo francúzskom parlamente s ideou rovnosti a s ideou občianskeho princípu. Občan sa mal stať suverénom v štáte, nositeľom štátnej moci. Tretí stav – to boli vlastne, tak sa to deklarovalo, všetci ostatní, teda všetci nepriviligovaní. Tretí stav sa sám v mene revolúcie, vyhlásil za „generálne stavy“ a tým formálne občan prevzal politickú moc. Lenže množina občanov nie je schopná riadiť štát a tak sa z tejto množiny vydělila jej vedúca vrstva, ktorá bola vlastne od začiatku iniciátorom všetkých revolučných zmien. Bolo to meštianstvo a jeho vedúca vrstva: priemyselná a finančná buržoázia.

Liberalizmus síce priniesol do politickej kultúry princíp rovnosti ľudí pred zákonom, zaviedol občianske práva a presadzoval pre všetkých občanov rovnaké podmienky, teda rovnosť takpovediac na štartovacej čiare, ale na druhej strane uznával, že ľudia sú v princípe „nerovní“. Majú rozdielne schopnosti, nadanie, niektorí sú pracovití a cieľavedomí, iní sú leniví. Nová filozofia úspešnej buržoázie bola teda postavená na úspechu

¹ MASARYK, T. G.: *Demokratizmus v politice*. In: MASARYK, T. G.: *Ideály humanitní. Problém malého národa. Demokratizmus v politice*. Praha 1968, s. 99.

a uznávala zásluhovosť proti rovnostárstvu. Na tomto princípe postavené kapitalistické vzťahy, ktoré mali tendenciu sa postupne konzervovať a vytvárať tak nové privilegované klany, priviedli k novému napätiu v spoločnosti, ktoré bolo citeľné, vo vyspelých európskych krajinách, už v polovici 19. storočia. Nová konfliktná zóna sa vytvárala medzi novou buržoáznou elitou v spoločnosti a sociálnymi vrstvami, ktoré boli na dolnej priečke spoločenského rebríčka, teda tými, ktorí boli podľa liberálnej filozofie „neúspešní“. Tak sa na európskej politickej scéne začal organizovať „štvrtý stav“. „Štvrtý stav“ je teda politologický termín, ktorým sa dajú označiť tie spoločenské vrstvy, ktoré sa v systéme výrobných vzťahov v 19. storočí živili námezdnou, väčšinou fyzickou prácou a ktorej sa vo všeobecnosti hovorilo „ľud“.

Tento štvrtý stav sa už od polovice 19. storočia začína politicky organizovať. Prorokom robotníctva, ktoré sa začína považovať za zvláštnu triedu v spoločnosti bol predovšetkým Karol Marx a jeho Manifest komunistickej strany.² Pomerne skoro a dobre boli organizovaní robotníci vo Francúzsku, Anglicku, Holandsku a Nemecku. Marxom založená tzv. prvá internacionála mala medzinárodný charakter a presadzovala triednu jednotu a spoločné záujmy robotníkov na celom svete. Sociálnodemokratické strany, ktoré sa začali organizovať v rámci tzv. druhej internacionály na sklonku 19. storočia uznávali rovnako princíp medzinárodnej solidarity, vyjadrený heslom „Proletári všetkých krajín spojte sa!“ avšak ich organizačné štruktúry boli postavené na štátnom princípe. Sociálnodemokratické strany vznikali aj v strednej Európe, v dualistickom Rakúsko-Uhorsku to boli strany dve: rakúska a uhorská. Súčasťou „štvrtého stavu“ boli však aj roľníci. V Habsburskej monarchii to bol roľnícky stav revolúciou roku 1848 oslobodený z poddanskej závislosti. Aj tu došlo k pokusom o organizovanie roľníckeho stavu. Treba však povedať, že tzv. agrárne hnutie malo, pokiaľ ide o sociálny pôvod, dvojaký charakter. Agrárne hnutia organizovali statkári, ktorí bránili svoje záujmy proti prevahe priemyselného a finančného kapitálu. Usilovali sa do svojich organizácií zapojiť aj roľnícky stav, čím dostávali tieto hnutia demokratický charakter. Na druhej strane však už vznikali aj pokusy o organizovanie podnietené samotnými roľníkmi, alebo roľníckemu stavu blízкими príslušníkmi inteligencie. V Uhorsku, ktoré bolo typickou stredoeurópskou agrárnou krajinou (aj keď s rozvíjajúcim sa priemyslom v niektorých mestských konglomeráciách) vyrástlo na prelome 19. a 20. storočia niekoľko vedúcich osobností takéhoto roľníckeho hnutia: István Várkonyi, András Áchim, István Szabó Nagyatádi, ale aj Slovák Milan Hodža³.

* * *

Zatiaľ čo roľnícke, či agrárne hnutia boli iba v začiatkoch, sociálnodemokratické organizácie sa rozrastali a získavali si v spoločnosti autoritu. Robotníkov nielen organizovali politicky, ale ich aj vzdelávali, šíрили osvetu. Robotnícka tlač bola takmer vo všetkých európskych krajinách. Sociálnodemokratická agitácia mala silný protiklerikálny

² Manifest der Kommunistischen Partei. Vyšiel po prvýkrát v Londýne vo februári 1848. Marxovým spoluautorom bol Friedrich Engels. V prvom vydaní autori neboli uvedení.

³ Prvé pokusy o organizovanie takéhoto agrárneho hnutia pomerne podrobne popisuje Milan Hodža in: Federácia v strednej Európe. Anglický originál Federation in Central Europe vyšiel v Londýne 1942, slovenský preklad: Federácia v strednej Európe roku 1997 (Bratislava). Pozri kapitola 2. časť 5: Agrárna demokracia v centre pozornosti v strednej Európe.

i ateistický charakter. To bola situácia, ktorá znepokojovala katolícku cirkev. Do Vatikánu prichádzali čím ďalej tým viac správy z rôznych krajín, od biskupov, ale aj od jednoduchých kňazov s poukazovaním na nebezpečenstvo socialistickej propagandy. Vo viacerých krajinách sa samotní kňazi chopili iniciatívy a pokúšali sa získavať robotníkov organizovaním kresťanských sociálnych podporných organizácií a tým čeliť aj ateistickej agitácii. Napokon sa ozval aj Vatikán. Pápež Lev XIII. vydal roku 1891 pápežskú encykliku nazvanú *Rerum novarum*. Rozsiahly dokument, ktorý má 45 článkov, bol vlastne výzvou politicky podchytiť a organizovať robotníkov, teda „štvrtý stav“ na kresťanských princípoch a urobiť tak hrádzu prenikaniu ateistického socialistickeho hnutia. Hneď prvá kapitola nazvaná *Naliehavá nutnosť riešiť robotnícku otázku* podáva dôvody vydania tejto encykliky: „Dychtění po novotách již dlouho zneklidňuje státy; bylo proto přirozené a nezbytné, že se snaha o změny přesunula z oblasti politiky na příbuzné pole hospodářské. Napomáhala tomu řada příčin: nový rozmach průmyslu vlivem zdokonalení technických prostředků a nových způsobů výroby; změny ve vzájemných vztazích mezi zaměstnavateli a zaměstnanci; hromadění majetku v rukou nepatrného počtu lidí a nedostatek v širokých vrstvách; vzrůst důvěry dělníků ve vlastní síly a jejich živější vzájemný styk; upevnění jejich organizace a mimoto pokles mravnosti. To vše vyvolalo sociální konflikt, před nímž stojíme. O jak velké věci v tomto zápase běží, je patrné z toho, že lidé jsou udržováni v napětí a ve vzrušeném očekávání; z toho, že tato otázka zaměstnává učence, je předmětem porad odborníků, lidových schůzí, uvažuje se o ní mezi zákonodárci i ve vládních rádech, takže není žádná jiná věc tak významná, aby se jí lidé obírali s větším zájmem.“⁴ Nasledujúca kapitola je nazvaná charakteristicky: *Socializmus problémy robotníkov nerieši*, čo encyklika rozoberá v ďalších desiatich článkoch.⁵ Podľa encykliky nie je možné takú zložitú otázku riešiť bez náboženstva a teda bez cirkvi. Celá encyklika vyústila do výzvy, aby sa biskupi a kňazi zaujímali o sociálnu otázku a ujímali sa organizovania svojpomocných organizácií na kresťanských princípoch a vôbec politického organizovania robotníkov, späť do s náboženskou výchovou: „Velké chvály zasluhují mnozí z našich řad, kteří si uvědomili požadavky doby a zkoumají a zkoušejí dobré prostředky, kterými by mohli zlepšit postavení proletariátu. Postavili se do jeho služeb, ujímají se hmotných zájmů jak rodin, tak jednotlivců; snaží se vnést spravedlnost do poměru mezi zaměstnavateli a dělníky... Proto, jak vidíme, se často vynikající lidé scházejí, aby se spolu radili, sdružovali své síly a uvažovali, co by bylo nejučelnější. Jiní se snaží sdružovat různé dělníky do odborových sdružení, napomáhají jim radou i skutkem... Nad touto činností drží ochrannou ruku a podněcují ji biskupové. Pod jejich autoritou a vedením se řada světských i řeholních kněží pečlivě stará o dobré školení a výchovu členů.“⁶

Už pred vydaním encykliky sa, ako to aj z jej textu vyplýva, viacerí kňazi tejto činnosti medzi robotníkmi venovali. Po jej vydaní sa však mnohí kňazi cítili encyklikou priamo oslovení a začali sa organizovaniu robotníkov venovať často až s horúčkovitým nadšením. Vysoká cirkevná hierarchia prijala síce encykliku s rozpakmi, ale proti autorite pápeža nemohli namietat'. V mnohých krajinách sa začali kňazmi, ale aj katolíckymi laikmi organizovať rôzne svojpomocné organizácie, družstvá, pokladnice a všetko pokračovalo

⁴ *Rerum novarum*. Encyklika pápeže Lva XIII. o dělnické otázce z 15. května 1891. Praha 1996, čl. 1, s. 5.

⁵ *Rerum novarum*... čl. 3–12, s. 6–9.

⁶ *Rerum novarum*... čl. 41, s. 23.

až po organizovanie kresťanských odborov a napokon politických strán. Politické strany, ktoré vzišli z tejto aktivity sa pomenovali Kresťansko-sociálne, alebo ľudové.

* * *

Rozmach takéhoto politického hnutia nastal vo viacerých európskych, prevažne katolíckych krajinách, v Španielsku, Portugalsku, čiastočne vo Francúzsku. V strednej Európe to bolo predovšetkým Taliansko, kde vzniklo roku 1898 kresťansko-demokratické hnutie pod vedením Romola Murriho, vydavateľa časopisu *Cultura sociale*. V Nemecku už nejaký čas, od roku 1870, existovala katolícka politická strana nazvaná Zentrum, ktorá vznikla z potreby brániť hlavne južné krajiny Nemecka s prevažne katolíckym obyvateľstvom pred Bismarckovým „Kulturkampfom“. Po vydaní encykliky však aj táto politická strana výrazne posilnila svoju činnosť hlavne v sociálnej oblasti.

V Habsburskej monarchii sa začala formovať kresťansko-sociálna strana najprv v jej rakúskej časti. Prvý politický program tu vznikol ešte pred encyklikou – v januári 1891⁷. Tento program bol orientovaný nielen na robotníkov, ale aj na roľníkov, čo odrážalo stredoeurópsku realitu. Po vydaní encykliky, v decembri 1892 sa kresťansko-sociálne organizácie najprv zjednotili pod vedením Leopolda Kunschaka do Kresťansko-sociálneho robotníckeho spolku (Christlichsoziales Arbeiterverein) a napokon roku 1893 sa vytvorila Kresťansko-sociálna strana ako politická organizácia do čela ktorej sa dostal Karl Lueger. Centrum kresťansko-sociálneho hnutia bolo najprv vo Viedni, ale odtiaľ sa potom rozšírilo aj do ďalších priemyselných centier a regiónov. V Čechách a na Morave vznikali rôzne kresťanské spolky s prevažne osvetovou činnosťou už od 70-tých rokov. V prvom období tieto spolky spolupracovali aj so socialistami. V septembri 1894 sa v Litomyšli zišiel prvý kresťansko-sociálny zjazd, na ktorom boli zastúpení delegáti z Čiech, Moravy a Sliezska. Českú kresťansko-sociálnu stranu zorganizoval roku 1896 T.J. Jiroušek, na Morave roku 1899 Jan Šrámek. Na Morave ešte existovala paralelne aj v Přerove založená Katolícka Národná strana pod vedením Mořica Hrubana, bola to však konzervatívna, pro-rakúsky orientovaná strana, ktorá oslovovala prevažne roľnícke obyvateľstvo, bola viac katolícka ako sociálna, sociálny program v zmysle pápežskej encykliky vlastne nereflektovala. Podobne orientovaná strana existovala aj v Čechách, ale tam nemala prakticky nijaký vplyv.⁸

V Uhorsku vznikla roku 1895 Katolícka ľudová strana (Katolikus Néppárt) pod vedením grófa Nándora Zichyho. Pomenovanie „ľudová“ súviselo hlavne s tým, že v uhorských podmienkach sa táto strana neorientovala prevažne na robotníkov, ako k tomu navádzala pápežská encyklika, ktorá bola nasmerovaná na proletariát, ale aj na, a miestami predovšetkým, na vidiecke obyvateľstvo. Jej sociálny program bol podobný programu rakúskych kresťanských sociálov, namierený proti liberálom a liberálnym reformám a proti socialistom.⁹ Je zaujímavé, že v Chorvátsku, ktoré bolo takmer výhradne

⁷ Encyklika bola vydaná 15. mája 1891.

⁸ Pozri MALÍŘ, J.: Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914, Brno 1996; MALÍŘ, J.: České politické strany na Moravě 1848–1914; Příspěvek k objasnění geneze moderních politických stran 1, 2. (Brno) 1994; Jan Šrámek. Kněz – státník – politik, Olomouc 2002; FIALA, P. a kol.: Český politický katolicismus 1848–2005, Brno 2008.

⁹ Porovnaj HANÁK, P.: Magyarországi Története 1890–1918. 1, 2, Budapest 1978.

KREŠŤANSKO-SOCIÁLNE (ĽUDOVÉ) HNUTIA: DEMOKRACIA...

katolíckou krajinou, v dôsledku vyhranených národnostných zápasov, prebiehali encyklikou podmienené sociálne aktivity hlavne v oblasti svojpomocnej a spolkovéj činnosti. Sociálne podobne orientované politické strany ako bola Strana práva Ante Starčevića, či roku 1904 založená Chorvátska ľudová roľnícka strana nenadväzovali na encyklikou podmienené aktivity.

Na Slovensku pred prvou svetovou vojnou vzniklo tzv. ľudové hnutie, jednoznačne podnietené pápežskou encyklikou. Dvakrát bola dokonca formálne založená Slovenská ľudová strana, roku 1905 v súvislosti s voľbami do krajského snemu a potom tesne pred vojnou, roku 1913. Pravda, ani v jednom prípade nešlo ešte o nejakú pevnú politickú stranu, preto sa aj vo verejnosti hovorilo skôr o katolíckom, či ľudovom „odtienku“ národného hnutia. Drobní kňazi a inteligencia dávali tomuto ľudovému hnutiu sociálny i národný program. Spočiatku pracovali spolu s Zichyho stranou, ale kvôli národnostnej otázke sa napokon slovenskí aktivisti v tejto strane so Zichym rozišli a tendovali k vytvoreniu vlastnej ľudovej strany, ktorá by mala katolícky charakter na rozdiel od evanjelikmi ovládanej Slovenskej národnej strany. Vzhľadom na agrárny charakter Slovenska, obracalo sa slovenské ľudové hnutie na „ľud“, teda nielen na robotníkov, ale aj na roľníkov. Vedúcou osobnosťou už pred prvou svetovou vojnou bol v Slovenskej ľudovej strane Andrej Hlinka.

Organizačné formy rôznych kresťansko-katolíckych hnutí v rôznych krajinách boli veľmi rozdielne, v závislosti od konkrétnej politickej a sociálnej situácie jednotlivých krajín, či regiónov. Veľmi podobná však bola ideológia a ideové základy týchto hnutí, ktoré sa cítili oslovené pápežskou encyklikou *rerum novarum*. Orientovali sa teda na prelome 19. a 20. storočia na tzv. štvrtý stav, na dovtedy iba málo organizovanú masu pracujúceho ľudu. Mali tiež tendenciu prebrať od socialistov robotníkov, ktorí boli dovtedy pod vplyvom marxistických sociálnodemokratických strán. Tieto politické a sociálne hnutia boli výrazom toho, že „ľud“ bol všeobecne akceptovaný ako nový politický subjekt a to nielen drobnou inteligenciou, väčšinou sociálne spätou s ľudovými vrstvami, ale aj zo strany meštianstva a dokonca aj zo strany šľachty. Ako ľud sa štylizujú teda v Uhorsku aj grófi, ktorí organizujú „ľudovú stranu“. Nebol to ale jediný prípad v Európe.

* * *

Zaujímavý a rozporuplný je vzťah kresťansko-sociálnej ideológie k nacionalizmu, k ideológii, ktorá bola v čase vzniku kresťansko-sociálnych a ľudových politických strán a hnutí v kulminačnom bode svojho vývoja. Kresťansko-sociálna ideológia vychádzala z ideológie kresťanskej, ktorá je univerzalistická a logicky by mala popierať nacionalizmus ako príliš úzky a partiálny. Rovnako socialistická ideológia propagovaná sociálnodemokratickými stranami bola programovo internacionalistická. Liberalizmus, ktorý bol síce v mnohých aspektoch v rozpore s nacionalizmom, ale ktorý paradoxne v procese modernizácie prispel k jeho vzniku, bol na konci 19. storočia už v hlbokej kríze. Nacionalizmus bol súčasne dominantným ideologickým, ale aj spoločensko-politickým smerom, ktorý sa uplatňoval nielen v oblasti myslenia, ale aj v praktickej politike a ekonomike.

V tejto situácii sa stalo, že kresťansko-sociálne hnutia akosi organicky „v súlade s dobou“ preberali nacionalistické idey a inkorporovali ich do svojho agitačného arzenálu.

Prispela k tomu predovšetkým kresťanskými sociálmi presadzovaná idea „ľudu“ ako bezprávnej masy, ktorú treba organizovať. V strednej Európe sa uplatňoval pojem „prebúdzateľ“ a buditel'ský syndróm sa vlastne stal týmto spôsobom súčasťou aktivít v kresťansko-sociálnom hnutí. Model nacionalistickej agitácie tu už existoval a kresťanskí sociáli a „ľudoví“ aktivisti ho jednoducho preberali. Nacionalizmus, ktorý bol mestským a meštianskym fenoménom s obľubou pracoval s témou „ľudu“, hlavne ľudu vidieckeho, čo bolo opäť v strednej Európe spôsobené aj vtedajším spoločenským a ekonomickým vývojom, pretože vidiecky ľud predstavoval práve tú politicky bezprávnú časť „štvrtého stavu“, ktorá tvorila väčšinu spoločnosti. Adorácia vidieckeho ľudu, záujem o jeho jazyk, zvyky, kultúru a spôsob života – to boli motívy, ktoré noví, kresťansko-sociálni agitátori preberali od „národných buditeľov“ predchádzajúcej generácie. Známa báseň P. O. Hviezdoslava *K ľudu, mládež moja!*¹⁰ nebola iba Hviezdoslavovou básnickou inšpiráciou, ale odrážala spoločenskú atmosféru v prostredí „ľudových“ agitátorov, ku ktorým mal aj slovenský básnik veľmi blízko.

Kresťansko-sociálne organizácie teda v zásade, napriek tomu, že vychádzali z kresťanského učenia a z katolíckeho prostredia, pre ktoré bol charakteristicky univerzalizmus, vyjadrený aj slovom „catholicus“, preberali v období vrcholiaceho nacionalizmu už hotový model kultúrneho, ale aj politického nacionalizmu, vrátane jeho idey „národného štátu“.

* * *

Zaujímavým vývojom prešiel vzťah kresťansko-sociálnej ideológie k demokracii. V prvej fáze svojho vývoja, na prelome 19. a 20. storočia, boli kresťansko-sociálne hnutia demokratické. V tom období sa, pravda, pod demokraciou myslelo predovšetkým všeobecné volebné právo, ktoré by z predstaviteľov bezprávného „štvrtého stavu“ urobilo občanov štátu. V „ľude“ videli agitátori predovšetkým perspektívnych voličov (zriedka aj budúcich volených predstaviteľov „ľudu“). Všeobecné volebné právo, teda to, čomu sa v tom období hovorilo demokracia, malo premeniť doteraz politicky bezprávne ale početné masy na dôležitého politického činiteľa. S tým počítali aj predstavitelia politického nacionalizmu, takže aj v tomto bode sa často zlievala „ľudová“ a „národná“ agitácia do jedného prúdu. Ľudoví agitátori pochádzali vo veľkej väčšine z ľudového prostredia, ale vzdelaním a povoláním sa z nich stali príslušníci nižšej strednej vrstvy. Týmto spôsobom sa kresťansko-sociálne (ľudové) hnutie stalo stredostavovským politickým hnutím.

Veľmi skoro sa však vo vzťahu k demokracii, chápanej v širšom slova zmysle ako spôsob komunikácie v spoločnosti, objavil vnútorný paradox kresťansko-sociálneho hnutia, ktorého nositeľmi boli kňazi, neskôr aj biskupi, resp. príslušníci s katolicizmom spätých inteligencií. Organizácia katolíckej cirkvi bola totiž postavená na autoritatívnom, hierarchickom princípe, na čele ktorého stál neomylný pápež. Drobní kňazi boli zaviazaní poslušnosťou svojím biskupom, čo často spôsobovalo konflikty podobné konfliktu, ktorý mal Andrej Hlinka s biskupom Alexandrom Párvym. Kňazi boli „otcami“ pre ľud, ale „otcom“ kňazov bol ich biskup a na čele hierarchického rebríčka bol „svätý otec“ vo Vatikáne.

¹⁰ Napísaná roku 1903.

Tento fenomén nebol problematický pokiaľ išlo o prvú fázu organizovania ľudu a pokiaľ politicky išlo o všeobecné volebné právo.

Po 1. svetovej vojne sa však aj idea demokracie začala, predovšetkým v niektorých tradičných demokraciách a v strednej Európe hlavne v Československu, posúvať smerom k medziľudskej komunikácii a k spôsobu života. Tu už dochádza v kresťansko-sociálnych hnutiach k odklonu od demokracie. Využíval i zneužíval sa parlamentný systém a všeobecné volebné právo, ale kresťansko-sociálne politické hnutia sa v mene „hľadania nového modelu organizácie spoločnosti“ odkláňajú od demokracie. V krajinách, kde boli už pred prvou svetovou vojnou silné kresťansko-sociálne hnutia sa začína presadzovať autoritatívny princíp. Bolo tomu tak v Taliansku, Španielsku, Portugalsku, v strednej Európe v Rakúsku i v Maďarsku. Podobnou cestou sa uberalo aj Poľsko. Politické strany, ktoré vychádzali z predvojnových kresťansko-sociálnych ideí začínajú vo veľkej väčšine deklarovať demokraciu ako vývojom prekonaný systém.

Autoritatívne systémy majú rôzne podoby. Kresťansko-sociálnej ideológii bola najbližšie organizácia spoločnosti na princípe stavovského štátu, ktorý je organizovaný zhora.

Politické prúdy vychádzajúce z kresťansko-sociálnych koreňov odmietali demokraciu ako spôsob komunikácie, ako diskusiu, ako vedľa seba existujúce rôzne politické prúdy, navzájom komunikujúce. Masarykovský princíp: *demokracie toť diskuse!* je im bytostne cudzí. Usilujú o svoju dominanciu (totalitu) o ovládnutie spoločnosti a nárokuje si organizovať štát podľa svojich predstáv.

V stredoeurópskom priestore bolo veľmi populárne a rozšírené v týchto kruhoch predovšetkým učenie rakúskeho sociálneho teoretika Othmara Spanna. V jeho sociálnej teórii, vyjadrenej koncízne v diele *Gesellschaftslehre*,¹¹ Othmar Spann vystúpil veľmi radikálne hlavne proti liberalizmom tak preferovanému individualizmu. Jedinec – individuum dostáva svoj význam podľa Spanna iba ako súčasť celku (Ganzheit). Individuum existuje iba v celku a národy majú význam iba ako súčasti celého ľudstva. Spann uznával štát ako základnú jednotku usporiadania spoločnosti, dovtedajšie štátne formy však považoval za nedokonalé. Svoju predstavu o štátnej organizácii vyjadril v diele *Der wahre Staat*.¹² Podľa vlastného vyhlásenia hľadal cesty „mimo Wilsona a mimo Lenina“. Tak ako bol v svojej sociálnej náuke antiliberálny, zostal antiliberálnym aj v svojej štátnej teórii. Za prekonaný považoval parlamentarizmus a odmietal demokraciu, individualizmus i kapitalizmus. „Skutočný štát“ mal byť postavený na dobre organizovaných stavoch, do ktorých mali byť ľudia zaradení podľa sociálneho statusu a profesie. Každé individuum sa tak malo stať súčasťou nejakého stavu. Stavy mali byť autonómne fungujúcimi individuami, ktoré by zas zhora riadil štát, čiže stavovská rada, ktorá mala byť grémiom odborníkov. Takýto autoritatívny model štátu inšpiroval viacerých politikov, medzi inými hlavne rakúskych kresťanských sociálov, v praxi sa však ako vyslovene teoretický model nedal realizovať, uplatňovali sa však niektoré jeho prvky. Sám Othmar Spann sa nestal praktickým politikom, ostal teoretikom, a nepohodol sa ani s rakúskymi kresťanskými

¹¹ SPANN, O.: *Gesellschaftslehre*. In: Gesamtausgabe, Bd. 4, Wien 1969. Pôvodne vyšlo dielo roku 1923.

¹² SPANN, O.: *Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau des Staates*, Wien 1971. Pôvodné vydanie roku 1921.

sociálmi a už vôbec nie s nemeckými nacionálnymi socialistami, takže po anšluse musel opustiť aj akademickú pôdu.

* * *

Modely autoritatívnych a stavovských štátov postavené na antiparlamentarizme a odmietaní demokracie sa navzájom sa dosť líšili, pokiaľ sa ich podarilo realizovať v praxi. Vyplývalo to z rôznych historických skúseností a tradícií v jednotlivých krajinách. Na korporatívnom princípe bol postavený aj nemecký nacionálny socializmus, ktorý sa však od rakúskeho modelu stavovského štátu, ktorý realizovali rakúski kresťanskí sociáli líšil hlavne programovým novopohanstvom a striktným odmietaním katolicizmu.

Kresťansko-sociálne (ľudové) politické strany prešli v jednotlivých stredoeurópskych krajinách veľmi rozdielnym vývojom, ktorý bol závislý na historickom vývoji jednotlivých krajín a na vývoji domácich politických pomerov.

V strednej Európe sa kresťansko-sociálny smer najviac uplatnil v Rakúsku, kde kresťansko-sociálna strana vedená prelátom Ignazom Seipelom a neskôr Engelbertom Dollfußom a Kurtom Schuschniggom predstavovala významnú politickú silu, ktorá sa prepracovala, po porážke socialistov v občianskej vojne, k vládnej autoritatívnej štátostrane. Určité prvky takéhoto autoritatívneho systému možno pozorovať aj v medzivojnovom Maďarsku a Poľsku.

Zaujímavým vývojom prešli politické strany kresťansko-sociálneho typu v Československu. V českej časti štátu bola takouto stranou Československá strana lidová, ktorá vznikla roku 1919 fúziou predchádzajúcich českých i moravských strán a mala ambície stať sa stranou celoštátnou. Slovenská ľudová strana, ktorá bola po vojne opätovne obnovená a vlastne ako politická strana moderného typu založená roku 1919, v prvých parlamentných voľbách šla spolu s Československou stranou lidovou, po voľbách aj v dôsledku Hlinkovej extratúry do Paríža a z toho vyplývajúceho programu slovenskej autonómie¹³ vystupovala už iba samostatne a iba na Slovensku. Vonkajším podnetom pre rozchod týchto dvoch ľudových strán bola nepochybne slovenská otázka a presadzovanie slovenskej autonómie ako hlavného programového bodu zo strany Slovenskej ľudovej strany, ale rozchod bol nevyhnutný aj v dôsledku rozdielneho vnútorného smerovania oboch strán. Odlišné bolo smerovanie oboch strán k základnému politickému pilieru, na ktorom stála prvá ČSR: k demokracii. Československá strana lidová postavila svoj program na podpore nového štátu a jeho politického systému: parlamentnej demokracie. Tak sa v skutočnosti stala v strednej Európe jedinou politickou stranou, ktorá vychádzala z tradície vyvolanej pápežskou encyklikou a ostala dôsledne na programe podpory demokracie.

Pre Slovenskú ľudovú stranu (od roku 1925 Hlinkovú slovenskú ľudovú stranu – HSĽS), predstavitelia ktorej, predovšetkým Andrej Hlinka, boli významnými spoluzakladateľmi Československej republiky, prestalo byť podporovanie nového štátu natoľko dominantným. Zotrúvali síce programovo na platforme Československej republiky prakticky až do marca 1939, ale ich vzťah k existujúcemu štátu nebol natoľko akcentovaný

¹³ Pozri KOVÁČ, D.: Biele miesta v dejinách Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, in: KOVÁČ, D.: O historiografii a spoločnosti, Bratislava 2010. Pôvodne publikované in: Česko-slovenská historická ročenka 1999, Brno 1999, s. 145–152.

a ak analyzujeme niektoré prejavy jej vodcov, predovšetkým Andreja Hlinku či Vojtecha Tuku, mohli by sme vzťah tejto strany k česko-slovenskému štátu nazvať aj ambivalentným. V rebričku hodnôt povýšila totiž táto strana národ nad štát. ČSR vnímala teda HSĽS pod Hlinkovým vedením ako ochranný dáždnik nad národom, ale nie ako základnú hodnotu. Rovnako ako k štátu sa stavala HSĽS aj k jej demokratickému politickému systému a v tomto zmysle sa postupne vzťah HSĽS k demokracii mení na vzťah strany demokraciu využívajúcu. Ako strana významne etablovaná u slovenského voliča, využívala HSĽS predovšetkým nástroj parlamentných i komunálnych volieb. Avšak demokracia ako pluralitný systém, ktorý rešpektuje rozdielnosť záujmov a postojov v spoločnosti – to bolo HSĽS úplne cudzie. Sama sa štylizovala do polohy jedinej (či jedine správnej a jedine slovenskej) politickej strany. Jeden z hlavných ideológov HSĽS Jozef Tiso odmietal politickú diferenciáciu založenú na triednych záujmoch a požadoval zjednocovanie národa a jeho jednotu, čo je už výrazne totalitný prvok v politickej kultúre. Podľa Tisa HSĽS bola stranou všetkých Slovákov: „Slovenská ľudová strana akožto strana blaho národa slovenského na zreteľ majúca, je a musí byť stranou všennárodnou, ktorá totižto zahrňuje v sebe všetky vrstvy a triedy národa. Vo svojom účinkovaní teda musí brať ohľad na všetky triedy, po prvé preto, že všetky tieto triedy patria k celku národnému a po druhé preto, pokiaľ blaho celého národa len jednomyselnou súčinnosťou všetkých tried môže byť docielené a zaistené.“¹⁴ Tieto svoje myšlienky rozvinul Tiso v článku *Ideológia Slovenskej ľudovej strany* z roku 1930,¹⁵ kde sa už zreteľne prejavila tendencia k riadeniu štátu z jedného centra, ktoré by sa staralo o záujmy všetkých tried a vrstiev v spoločnosti. V Tisových programových článkoch je zaujímavé, že sa uňho prejavuje aj jeho dobrá znalosť Spannových myšlienok. S ranným Spannom sa Tiso zoznámil ešte počas štúdií v Pázmáneu a sledoval ho aj v jeho vrcholných dielach v medzivojnovom období. Na niektorých miestach používa Tiso podobnú argumentáciu ako Spann, iba namiesto Spannovo štátu sa u Tisa stretávame s „národom“, čo je odklon iste nie nevýznamný.

V politike a ideológii HSĽS možno jednoznačne sledovať odklon od demokracie k korporativizmu a autoritárskym ideám, čo sa prejavilo vo viacerých programových článkoch nielen u Tisa, ale predovšetkým u Vojtecha Tuku, ale aj ďalších, mladších predstaviteľov strany. Navonok je to veľmi markantné aj v odvode k Mussolinimu, aj v postoji ľudáckej tlače k nástupu Hitlera k moci v Nemecku. Celkom otvorene to proklamovala práve formujúca sa tzv. radikálna skupina okolo Vojtecha Tuku.

* * *

V medzivojnovnej strednej Európe sa možno stretnúť s rôznymi politickými a politicko-ideovými prúdmi, čo spôsobilo nielen pestrosť politickej kultúry v tomto priestore, ale čo postupne vytváralo aj rôzne konfliktné zóny. Krátko po vojne sa tu prejavil veľmi výrazne ľavicový radikalizmus, propagujúci napodobňovanie boľševického systému. Idea svetovej proletárskej revolúcie, hlásaná boľševikmi, našla odozvu vo viacerých stredo európskych krajinách, čo sa prejavilo vo viacerých pokusoch o nastolenie sovietskych republík v tomto priestore. S podporou sa boľševizmus a idea svetovej proletárskej

¹⁴ Jozef Tiso: Prejavy a články, zv. 1. (1913–1938) (eds. M. Fabricius – L. Suško), Bratislava 2002, s. 152, článok *Bohatí a chudobní* z roku 1924.

¹⁵ Tamže, s. 300–309.

revolúcie stretávala hlavne v krajinách vo vojne porazených, kde zlá sociálna situácia bola umocňovaná frustráciou z vojnovej porážky a jej politických a sociálnych dôsledkov. Po krátkom upokojení v dvadsiatych rokoch sa ľavicový radikalizmus opäť zmobilizoval v dôsledku hospodárskej krízy po roku 1929.

V krajinách vo vojne porazených sa krátko po vojne prejavil aj pravicový radikalizmus, ktorý mal vlastne tie isté sociálne a politické korene ako radikalizmus ľavicový, ale prejavoval sa predovšetkým v sociálne a „ideovo“ postihnutých stredných vrstvách, hlavných nositeľov radikálneho nacionalizmu. V Nemecku to možno vidieť na priebehu tzv. Kappovho puču, ale aj na Hitlerových aktivitách, v strednej Európe možno prejavy pravicového radikalizmu vidieť v Maďarsku po nástupe Miklósa Horthyho, čo bolo tiež prejavom reakcie na predchádzajúcu republiku rád Bélu Kuna. Ale aj v poľských politických trublenciách možno v okruhu maršala Pilsudského pozorovať pravicovo-radikálne tendencie smerujúce k nastoleniu autoritatívneho systému.

Demokratická politická kultúra a demokratický politický systém ostal v strednej Európe obmedzený na Československú republiku. Spočiatku bol demokratický parlamentný systém nastolený aj v Rakúsku a parlamentnou demokraciou bolo aj Weimarske Nemecko. Prvky parlamentarizmu boli aj inde, ale bez demokratického obsahu. Pre región strednej Európy to bolo osudné, pretože v dôsledku toho sa tento priestor stal veľmi skoro politicky nestabilným.

Kresťansko-sociálny (ľudový) smer tu mal tiež svoje korene. Uplatnil sa predovšetkým po občianskej vojne v Rakúsku, pôsobil v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane, ktorá sa na Slovensku stala dominantnou v októbri 1938. Latentne tendencie kresťansko-sociálneho myslenia pôsobili aj v iných krajinách, aj keď sa nestali dominantnými. Tento politický smer je mimoriadne zaujímavý hlavne svojou osciláciou od demokratizmu k autoritatívnemu politickému systému a k rezignácii na demokraciu. Historikmi a politológmi je to smer najmenej prebádaný. Je to celkom iste dezideratum pre ďalší výskum okrem iného aj preto, že aj v súčasnom politickom myslení v stredoeurópskych krajinách (ale nielen tu) sa možno stretnúť s prvkami, ktoré majú svoj pôvod práve v predvojnovom a medzivojnovom politickom myslení kresťansko-sociálneho smeru.

Štúdia vznikla v rámci Centra excelentnosti SAV: Slovenské dejiny v dejinách Európy a v rámci projektu VEGA 2/0181/10 Slovensko v Európe, Európa na Slovensku: vybrané témy z dejín 20. storočia.

Christian-social (popular) movements: democracy and autocracy in Central Europe

Dušan Kováč

Christian-social parties were present in Central Europe since the end of 19th century. In 1920s after civic war in Austria, it became prominent and was present in Hlinka's party, too. In neighbouring countries, this way did not dominate, as there was a lot of oscillation between democracy and autocracy and calls for democracy to be abandoned. Some signs of this oscillations has survived until today.

HOSPODÁŘSKÝ NACIONALISMUS VE STŘEDNÍ EVROPĚ V 20. STOLETÍ

Ed.: Roman Holec

Předkládaná kolektivní monografie byla připravena pod koordinací Česko-slovenské komise historiků na základě workshopu – konfrontace spoluautorů při příležitosti stejnojmenné konference, kterou uspořádaly 19. října 2011 v Praze Národní muzeum Praha, Historický ústav SAV Bratislava, s podporou Mezinárodního Visegrádského fondu.

NA ÚVOD: HOSPODÁRSKY NACIONALIZMUS AKO HĽADANIE ODPOVEDÍ...

Roman Holec

Ak k problematike nacionalizmu vznikli len v posledných rokoch stovky, ak nie tisíce kníh, hospodársky nacionalizmus ako jeho súčasť je popri tom len popoluškou. Jeho definícia, prejavy a charakteristické znaky sú navyše rozkolísané a trpia značnými názorovými disproporციami. Nakoniec to potvrdili aj výsledky osobitného projektu, z výsledkov ktorého sa finálna podoba zrodila v roku 2004 z tvorivej dielne nemeckých a českých historikov.¹ Jednak nie všetko, čo sa v nej ako hospodársky nacionalizmus deklarovalo, ním skutočne aj bolo a jednak zostalo stále viac otáznikov ako odpovedí. Napriek tomu sa budem v tomto úvodnom slove odrážať od niektorých v knihe uvedených názorov, s ďalšími však budem polemizovať. V roku 2006 vyšla kniha tých istých zostavovateľov, ale s podstatne koncepcnejším prístupom, pričom tematický záber mal vyslovene európsky charakter.² Nakoniec a do tretice vyšiel v roku 2011 zborník, ktorý sa sústredil predovšetkým na česko-nemecké súperenie.³ V ňom hospodársky nacionalizmus zohrával na oboch stranách mimoriadne dôležitú úlohu, hoci používanie tohto pojmu sa problematizuje tým, že nemá jednoznačne vymedzený obsah a jeho vnímanie je viacvýznamové. Odborník na problematiku nacionalizmu Miroslav Hroch si dokonca vo svojom úvode kladie otázku, či má podnikateľ vôbec vlast'... Súhlasit' možno s tvrdením, že hospodársky nacionalizmus sa menil v závislosti od kontextu, a to neraz i vtedy, ak jeho subjekt a objekt sa nemenili a zostávali vo svojom antagonizme identickými.

Na rozdiel od veľkej časti autorov, ktorí vidia prejavy hospodárskeho nacionalizmu už v stredoveku alebo minimálne v období merkantilizmu, považujem ho za fenomén s rodným listom v 19. storočí, teda v storočí, v ktorom sa nacionalizmus vybral na svoju víťaznú púť dejinami. V tomto svojom ranom období zohrával najpozitívnejšiu úlohu a sústred'oval v sebe aj významné historické a kultúrne konotácie. Ide zväčša o pozitívnu stratégiu, ktorá „vyjadruje emancipačný a modernizačný potenciál rodiacich sa, resp. mladých národných spoločností“.⁴ S postupujúcou globalizáciou a uspokojovaním národnostných potrieb sa však hospodársky nacionalizmus dostáva do úplne nových a z hľadiska produktívnosti nie veľmi pozitívnych polôh.

¹ SCHULTZ, H. – KUBŮ, E. (eds.): *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten*. Praha–Berlin 2004.

² SCHULTZ, H. – KUBŮ, E. (eds.): *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*. (Frankfurter Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Ostmitteleuropas. Berlin 2006. Na s. 295–313 bohatá zahraničná literatúra k téme.

³ JANČÍK, D. – KUBŮ, E. (eds.): *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*. Praha 2011.

⁴ Úvodem. In: JANČÍK, D. – KUBŮ, E. (eds.): *Nacionalismus...*, s. 10.

Súhlasím s tvrdením, že ide o vývojovú stratégiu hospodárskej politiky, jej legitímnosť však spochybňujem. Ide o neproduktívnu metódu, ktorou sa nikdy alebo len veľmi zriedka dosiahli stanovené ciele. Vyznávať ekonomický nacionalizmus je samovraždou najmä v čase, keď je globálna ekonomika poprepájaná doslova krížom-krážom. Ukázalo sa to presvedčivo už v 20. storočí a v súčasnosti ide už vyslovene – ako v prípade každého nacionalizmu – o naftalínový muzeálny artefakt, ktorý dokáže stále instrumentalizovať už len obyčajný politický populizmus.

Môj názor na životnosť hospodárskeho nacionalizmu vyplýva z toho, že na rozdiel od väčšiny autorov ho nestotožňujem s prejavmi napr. colného protekcionizmu, ktorý je legitímnym protikladom politiky voľného obchodu. Taktiež tarifné nástroje zahraničného obchodu (clá, kvóty, kontingenty a pod.) sú legitímnymi prostriedkami zahranično-obchodnej regulácie a aj keď v konečnom dôsledku chránia záujmy ich nositeľa, nemajú diskriminačný charakter a nie sú zamerané voči konkrétnemu konkurentovi, či nepriateľovi. Naopak, ekonomický nacionalizmus potrebuje mať zosobneného niekoho, voči komu je zameraný. Používa netarifné nástroje zahraničného obchodu, resp. colného protekcionizmu, ktoré už ani zďaleka nepatria medzi legitímne nástroje a majú výrazný diskriminačný charakter. Ide o veterinárne opatrenia, požiadavky na obal, dezinfekciu, ide o colnú vojnu a pod. Heslo „Kupujte slovenské jogurty“ je legitímne a z hľadiska ekonomického nacionalizmu nesplňa jeho kritériá, heslo „Nekupujte české jogurty“, „Nekupujte japonské autá“ je však už z úplne inej kategórie, lebo má svojho adresáta i postihnutého. A je úplne jedno, či ide o slovenského spotrebiteľa (v prvom prípade) alebo severoamerického (v druhom prípade). Do tejto kategórie patrí aj hnutie Svoj k svojmu, v ktorom ide o jeden z najpopulárnejších prejavov ekonomického nacionalizmu. Odtiaľto už nie je ďaleko k bojkotovému hnutiu, ktoré je snád' najcharakteristickejšim prejavom hospodárskeho nacionalizmu. Stredná Európa je preň tým najvyšpelejším laboratóriom.⁵

Spomeňme si na vnútornú colnú hranicu v habsburskej monarchii a jej pre Uhorsko diskriminačné účinky. Pod vplyvom nemeckého ekonóma Fridricha Lista a jeho učenia o výchovných clách sa zmenila na nástroj colnej ochrany Uhorska, voči ktorému bola colná hranica pôvodne namierená. Kossuthovský Ochranný spolok z čias v predvečer revolúcie 1848 alebo tulipánová revolúcia z roku 1906 kultivovali bohaté tradície maďarského bojkotového hnutia namiereného voči Viedni a Rakúsku.⁶ Sprewádzala ich nacionalistická hystéria, ktorá nenechávala nikoho na pochybnosti, že hospodársky nacionalizmus je práve toto. Zámer vybudovať národnú ekonomiku na bojkote silnejšieho ekonomického partnera môže síce viesť k rôznym výsledkom, určite to však nevedlo k deklarovanému cieľu, k dosiahnutiu stavu sebestačnosti a následnému ekonomickému rozmachu. Rakúsko-uhorsko-rumunská colná vojna alebo rakúsko-uhorsko-srbská, tzv. prasacia vojna, boli ďalšími príkladmi z bohatého stredoeurópskeho repertoára.

Skúsme si teda charakterizovať hospodársky nacionalizmus. Podľa niektorých konceptov ide o vývojovú stratégiu hospodárskej politiky, ktorú využívajú obyčajne hospodársky slabší, zaostalejší alebo hospodárska periféria. Neplatí to však stopercentne,

⁵ HOLEC, R.: Buy national. OS, 3, č. 2 (február 1999), s. 12–14.

⁶ HOLEC, R.: Fridrich List, Ochranný spolok a Slovensko. *Studia Historica Nitriensia* VII. (Nitra 1998), s. 97–126; HOLEC, R.: Tulipánové hnutie ako forma ekonomického nacionalizmu a Slovensko. *Historický časopis*, 41 (1993), 5–6, s. 567–582.

HOSPODÁRSKY NACIONALIZMUS AKO HĽADANIE ODPOVEDÍ...

lebo ide o extrémny jav používaný aj hospodársky silnými subjektmi, najmä v časoch krízy. Okrem toho ho využíva ako agresívnu formu (nielen) hospodárskej politiky aj prax okupačnej správy voči obsadenému územiu a podriadenému etniku alebo prax novovzniknutého štátu voči starým cudzím podnikateľským subjektom.⁷ Patril teda k repertoáru národných štátov, či presnejšie štátov, ktoré sa za národné považovali, rovnako však aj k praxi národnostných menšín. Neraz sa hospodársky nacionalizmus realizoval dvoma smermi súčasne – voči silnejšiemu obranne, voči slabšiemu partnerovi útočne (Uhorsko v podmienkach dualizmu).

Hospodársky nacionalizmus sa považuje za alternatívu k modernizačným procesom. Aj táto téza si však vyžaduje spresnenie. Nie vždy ide totiž o dobrovoľnú alternatívu, najmä keď je sprievodným javom modernizačného procesu asimilácia či politicko-hospodárska diskriminácia. A nakoniec, nie vždy ide o alternatívu, ale o východisko z núdze či politickú instrumentalizáciu úplne iných ako hospodárskych zámerov.

Ekonomické koncepcie	Zájmy	Vlastníctvo	Regulácia
liberalizmus	individuum	súkromné	trh
socializmus	triedy	štátne	štát
nacionalizmus	národ	súkromné	štát

Podľa iných konceptov ide v prípade ekonomického nacionalizmu o historického protihráča globalizácie a trhového liberalizmu (tabuľka).⁸ Toto podľa mňa platí ešte menej a konkrétne príklady z dejín nám celú vec posúvajú úplne inam. Napriek tomu, tento koncept nám umožní vidieť isté charakteristické prieniky a podstatný rozdiel medzi ekonomickými koncepciami, ktorý sa skrýva predovšetkým v nositeľovi hlavných záujmov, čo vidíme v druhom stĺpci. Liberalizmus a nacionalizmus sa totiž stretávajú v preferovanom súkromnom vlastníctve, hoci pri druhom vyplýva obmedzenosť súkromného vlastníctva z príslušnosti ku konkrétnemu národu. Štátnu reguláciu ekonomiky (plánovanie, intervencie a pod.) má hospodársky nacionalizmus zase identickú so socializmom. Dokonca obaja majú j svojho konkrétného súpera, proti komu je ich hospodárska stratégia namierená. Takže rozhodujúce, čím sa hospodársky nacionalizmus ako istá stratégia odlišuje od ostatných, sú záujmy národa a nacionálno-populistická rétorika. Otázne však je, čo sú vlastne záujmy národa, kto ich formuluje a kto a na základe čoho povie, toto áno a toto nie. Rovnako kto, teda ktorý národ, sa stáva súperom. V každom prípade pri charakteristike hospodárskeho nacionalizmu je národný moment jeden z kľúčových.

Podľa mňa je hospodársky nacionalizmus koncept, v ktorom splýva politické s ekonomickým so spoločným menovateľom – nacionálnym aspektom. Všetky tri faktory sú dôležité a nezastupiteľné a sprevádza ich kampaňovitosť, hlavne proti tomu, proti ktorému je hospodársky nacionalizmus namierený. Prostriedkami môžu byť rôzne druhy

⁷ Príklad nacistického Nemecka (HOŘEJŠ, M. – ŠTOLLEOVÁ, B.: Hospodársky nacionalizmus v čase nacionálneho socializmu (1938–1945). In: JANČÍK, D. – KUBŮ, E. (eds.): Nacionalizmus zvaný hospodársky..., s. 503–576), ale i vojnovej Slovenskej republiky voči českým, maďarským a židovským podnikateľom.

⁸ SCHULTZ, H.: Wirtschaftsnationalismus in Ostmitteleuropa – Thesen und Fragen. In: SCHULTZ, H. – KUBŮ, E. (eds.): Wirtschaftsnationalismus..., s. 22.

ciel, napr. vyrovnávacie, resp. retorzné clá i tzv. administratívny protekcionizmus, už spomínané dovozné reštrikcie, veterinárne predpisy, tarifná politika, prietahy v colnom odbovovaní, extrémna diferenciácia colných taríf a ich dvojaký výklad, colná vojna a pod.

Každé integračné spoločenstvo (či už ide o zóny voľného obchodu, colné únie, spoločné trhy, menové únie a pod.) vykazuje v ekonomickej sfére súčasne znaky liberalizmu (smerom dovnútra) i protekcionizmu (smerom von). A protekcionizmus nemá ďaleko od ekonomického nacionalizmu, hoci opakujem, nejde podľa mňa o to isté. V EÚ zohráva takúto rolu tradične agrárna sféra.

Už som povedal, že ekonomický nacionalizmus nechráni, ale skôr útočí. Nie je konštruktívny a vlastnú ekonomiku pomocou neho ešte nikto nevybudoval. A keď si uvedomíme, že žiadna národná, resp. štátna ekonomika neexistuje uzavretá a izolovaná od okolitého politicko-ekonomického kontextu, považujem ekonomický nacionalizmus za nástroj, ktorý pri systematickom používaní vedie do slepej uličky. Ako napokon každý nacionalizmus.

Aby sme problematizovali protikladné účinky globalizácie a ekonomickej integrácie alebo útočný charakter ekonomického nacionalizmu, stačí sa zamyslieť nad dnešnou dlhovou krízou, v ktorej sa zmieta Európa. Poučenia z nej budú pravdepodobne prepisovať mnohé poučky a doteraz prijímané tézy, vrátane tých, ktoré som sformuloval v tomto úvode.

Referáty, ktoré odzneli v rámci 35. zasadania Česko-slovenskej komisie historikov dňa 19. 10. 2011 a rozšírené písomné verzie, ktoré predkladáme v tomto zväzku neboli a nie sú pochopiteľne postavené tak jednoznačne ako viaceré konštatovania tohto úvodu. Aj preto, že ich predmetom sú každodennejšie javy a procesy, ale súčasne javy a procesy podstatne zložitejšie, aby sme ich mohli jednoducho len onálepkovať a zovšeobecniť. Nacionálna rétorika mala v ekonomických procesoch strednej Európy svoje významné miesto, rovnako ako ich nacionálno-politická instrumentalizácia. V jednotlivých prípadových štúdiách pred nami defilujú česko-slovenské, česko(slovensko)-nemecké či česko(slovensko)-maďarské antagonizmy. Ako však uvidíme, neraz mali podobu aj česko(maďarsko)-slovenskú, ba neraz si hľadali vonkajšieho nepriateľa. Každý text sa vyznačuje novým prístupom a netradičnou témou.

Obdobím 1918–1938 sa zaoberá presne päť a pol štúdií. I. Gaucsík si všima podnikateľskú stratégiu maďarského manažmentu najväčšieho uhorského železiarskeho koncernu v podmienkach po vzniku ČSR, ktorá sa vymyká našim zaužívaným schémam. Určite aj preto túto problematiku slovenská historiografia doteraz nereflektovala. Jan Čížinský koriguje doterajší prístup k nostrifikácii a jej nacionálny charakter nevníma ani zďaleka ako najdôležitejší, ba nostrifikáciu ako charakteristický prejav hospodárskeho nacionalizmu úplne spochybňuje. Ľ. Hallon analyzuje protirečivú prax jednotlivých bánk na Slovensku v ich konkurenčnom zápase, ktorá sa vymyká tradičným schémam a zjednodušenej nacionálnej optike. D. Brádlarová rozvíja jeho tézy postupujúc ešte detailnejšie do analýzy konkrétnej podnikateľskej praxe Legiobanky ako najvýznamnejšej českej banky pôsobiacej na Slovensku. M. Sabol si všima postup elektrifikácie na Slovensku a úlohu štátu v ňom, zaoberá sa česko-slovenskými rozdielmi, ako aj konfliktami s tradičnými subjektami elektrifikácie, ktoré sa nachádzali v neslovenských rukách. Autor týchto riadkov si na príklade bratislavského podniku Dynamit Nobel (Závody J. Dimitrova) všima jeho osobitný nostrifikačný osud, rozdielny postoj štátu k nemu po roku 1918 a 1945 a nakoniec

problémy slovenského podniku v podmienkach centralizovanej direktívne riadenej ekonomiky po roku 1948 na príklade aféry s americkým podnikom O. Kohorna. Druhou polovicou tejto štúdie sa dostávame k príspevkom sledujúcim problematiku hospodárskeho nacionalizmu po roku 1948. M. Londák predstavuje protirečivý ekonomický a sociálny vývoj Slovenska v podmienkach centralizovaného Československa na príklade dvoch ekonomických reforiem. Jeho vystúpenie vyvolalo na seminári najväčšiu diskusiu, písomná verzia je pokusom o zodpovedanie aj otázok zo seminára. Blok príspevkov uzatvára Zs. Bódy metodicky veľmi zaujímavým textom o symbolických konotáciách autobusov Ikarus ako ikony maďarského priemyslu a potenciálneho zdroja národnej hrdosti. Symbolický život Ikarusu prežil aj režim, ktorý ho zrodil. Bódyho príspevok dáva skúmanej problematike zásadnú otázku, či je takéto stotožnenie sa s produktom národného priemyslu prejavom ekonomického nacionalizmu alebo už ide o inštrumentalizáciu úplne iných javov?

Vo všetkých prípadoch pred nami defilujú prípadové štúdie reflektujúce len nedávno uzavretý výskum alebo výskum ešte len realizovaný, pričom viaceré zovšeobecňujúce konštatovania môžu mať charakter skôr hypotéz ako konečných záverov. Je na čitateľovi, aby posúdil, do akej miery sa v tom ktorom prípade v ekonomike a podnikaní prejavil nacionalizmus a do akej miery vyústil do klasického ekonomického nacionalizmu a jeho metód. Často ide o ekonomické konflikty inštrumentalizované politikmi, kde nacionalizmus vchádza skôr zvonku ako by vychádzal z podstaty javu. V každom prípade ide o zaujímavé a nové témy s vysokou výpovednou hodnotou o česko-slovenských a stredo-európskych hospodárskych vzťahoch a o ich prepojení s nacionalizmom.

Téma seminára bola súčasťou projektu IVF 21110109 o výskume rôznych foriem nacionalizmu v strednej Európe a časť príspevkov bola výstupom bilaterálneho česko-slovenského projektu o česko-slovenských hospodárskych vzťahoch v 20. rokoch 20. storočia.

MEDZI NÁRODNÝM A HOSPODÁRSKYM ZÁUJMOM

Vzťahy slovenského, českého a maďarského kapitálu na slovenskom úverovom trhu po roku 1918

Ludovít Hallon

Úverová sústava Slovenska v období rozpadu habsburskej monarchie bola roztrieštená do 228 stredných a malých komerčných bánk, väčšinou vidieckeho charakteru. Z nich 33 subjektov tvorili banky národne slovenského kapitálu, zatiaľ čo zostávajúcich 195 obchodných bánk malo maďarskú, nemeckú alebo židovskú správu. Domácu úverovú sústavu dotváralo 235 drobných ľudovo-peňažných ústavov. Rozhodujúce postavenie v peňažníctve na území Slovenska však mali filiálky piatich najväčších budapeštianskych bánk. Po októbri 1918 boli finančné kanály týchto bankových filiállok do centrál na území Maďarska prerušené novou štátnou hranicou. Obchodnú činnosť väčšiny samostatných bánk paralyzovali administratívne zásahy nastupujúcej vládnej moci a imobilita v dôsledku zamrznutia aktív vo vojnových pôžičkách. Na prahu existencie ČSR sa týmto Slovensko ocitlo v kritickej finančnej situácii.¹ V marci 1919 uskutočnil nový štát odľuku od rakúsko-uhorskej meny, spojenú s menovou reformou. Zavedená bola vlastná mena československá koruna (Kč). Výmena platidiel, oficiálne plánovaná na tri dni, mala v špecifických podmienkach Slovenska vlekly priebeh počas dlhých mesiacov, sprevádzaný mnohými komplikáciami. Viaceré maďarské a nemecké banky odmietli výmenu platidiel, čo následne spôsobilo vážne poruchy vo vývoji peňažníctva. Menová odľuka ešte prehĺbila problém komunikácie bankových filiállok s ich centrálnami v Maďarsku alebo v iných nástupníckych štátoch.²

Vznik ČSR však znamenal zásadnú zmenu celkového národno-politického a hospodársko-politického postavenia bankovníctva so slovenskou správou. Z nacionálne perzekvovaných podnikateľských subjektov sa stali protežované peňažné ústavy. Vo vzťahu k maďarsko-nemeckým bankám získali celé spektrum výhod. Pozícia inonárodných peňažných ústavov bola naproti tomu súhrnom negatív hospodárskeho aj mimo ekonomického charakteru. V uhorských vojnových pôžičkách mali k novembriu 1919 v rôznych formách umŕtvené aktíva v celkovej hodnote 1 148 mil. Kč, zatiaľ čo slovenské banky len 22 mil. Kč. Viaceré inonárodné banky presunuli po zániku Uhorska hotovostné prostriedky a cennosti za hranice. Krajne obmedzený priestor obchodnej činnosti týchto bánk vládne kruhy ČSR ešte zúžili početnými opatreniami, ktoré neskrývane ohrozovali ich

¹ Československé banky v roce 1918. Statistika ministerstva financí o obchodní činnosti bank dle účetních správ k 31. 12. 1918. Praha 1921; Slovenské národné peňažníctvo v Československu. Průdy, 6, 1922, č. 1; SKORKOVSKÝ, J.: Banky a peněžní ústavy na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Praha 1923.

² HOLEC, R.: Hospodársky vývoj Slovenska bezprostredne po vzniku ČSR v kontexte československých vzťahov. In: Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě I. Praha 1999, s. 273–278.

existenciu. Tvrdý dopad malo najmä vládne nariadenie o tzv. príroči z 19. 12. 1919. Nariadenie umožňovalo zakázať prijímanie vkladov, ako aj uvaliť štátny dozor na banky neschopné plniť záväzky. Väčšina neslovenských bánk bola preto v patovej situácii.³

Predvojom národne slovenského finančného kapitálu sa po roku 1918 stali popredné staršie, ako aj novozaložené, banky so slovenskou správou. Dostali plnú podporu nového štátu. Zároveň využili eufóriu z národného oslobodenia na prilákanie nových klientov a do ich fondov prúdili vklady zahraničných Slovákov, najmä zo Severnej Ameriky. Počas troch povojnových rokov 1919–1921 zvýšili akciový kapitál deväťnásobne a hodnotu vkladov sedemkrát. Ich úspešný nástup potvrdzovala skutočnosť, že za uvedené roky zvýšili svoj podiel na celkovej hodnote akciového kapitálu v bankovníctve Slovenska zo 16,5 % na 54,6 %. Jednu z hlavných ciest rýchlej expanzie slovenských bánk po vzniku ČSR predstavoval aj proces fúzií a afiliácií. Tento koncentračný proces spustili vládne hospodárske kruhy a za jeho lídra určili najvýznamnejšie národne slovenské peňažné ústavy. Objektom fúzií sa stávali najmä oslabené maďarsko-nemecké banky, ale aj malé a menej úspešné banky so slovenskou správou. Do konca roka 1921 fúzie a hospodárske problémy likvidovali celkom 44 inonárodných bánk. Klesol aj počet ústavov so slovenskou správou z 33 na 17 subjektov, ale priemer hodnoty akciového kapitálu na slovenskú banku vzrástol približne z 0,7 mil. na 12,5 mil. Kč. Záujmy národne slovenského bankovníctva presadzovala samostatná korporácia Zväz slovenských peňažných ústavov.⁴

Pozíciu hegmona bankového boomu dosiahli dva niekdajšie provinčné peňažné ústavy slovenského kapitálu Tatra banka, predtým Hornouhorská banka Tatra a Slovenská banka, vytvorená z predvojnovej Úvernej banky v Ružomberku. Počas troch sledovaných rokov zvýšili spoločnú hodnotu akciového kapitálu zo 7,6 mil. na 145 mil. Kč. Obchodnou ofenzívou, ale najmä fúziami, hekticky rozširovali sieť filiálok z niekoľkých regiónov do celého Slovenska, takže koncom roka 1921 ovládali už 69 úradovní. Ich rozvoju stačili s veľkým odstupom konkurovať len tri ďalšie národne slovenské ústavy Americko-slovenská banka, založená po roku 1918 domácim a slovensko-americkým kapitálom v čele s americko-slovenským bankárom Michalom Bosákom, staršia Ľudová banka v Ružomberku, reprezentovaná predstaviteľom národného hnutia Andrejom Hlinkom a Národná banka v Banskej Bystrici. Hodnota ich akciového kapitálu sa pohybovala od 5 mil. do 25 mil. Kč. V pozadí procesu zlučovania bánk stála najvýraznejšia osobnosť slovenskej medzivojnovnej politiky Dr. Milan Hodža. Jeho dlhodobým zámerom bolo vytvoriť na Slovensku jedno kľúčové centrum finančného kapitálu, schopné konkurovať najväčším bankám českých krajín.⁵

Hromadenie voľných peňažných prostriedkov národne slovenských bánk vyvolávalo mylné predstavy o prebytku a vidiny veľkých obchodov. Počas niekoľkých mesiacov sa tieto ústavy premenili na banky financujúce veľkoobchod a priemysel. Súčasne rozvinuli kapitálové transakcie. Do roka 1922 prenikli približne do 80 akciových podnikov,

³ GAUČÍK, Š.: Vznik a činnosť Jednoty peňažných ústavov na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. 1918–1920. In: Ľudia, peniaze, banky. Bratislava 2003, s. 266–270.

⁴ Slovenské národné peňažníctvo v Československu. Průdy, 6, 1922, č. 1; SKORKOVSKÝ, J.: Banky a peněžní ústavy na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Praha 1923.

⁵ Tamtiež. Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Tatra banka – účtové spisy, k. 152. Výročné správy Tatra banky 1919–1926; Archív Národnej banky Slovenska Bratislava (ANBS), f. Slovenská banka, k. 9. Výročné správy Slovenskej banky 1919–1926.

pričom ich kapitálové účasti dosiahli 126 mil. Kč. Spoločnými silami vstúpili do medzinárodného obchodu, najmä do transakcií s drevom. Založili nové podniky ako Drevársky účastinársky spolok a Drevársku banku s kapitálom 20 mil. Kč. Celkový podiel národne slovenského finančného kapitálu v podnikovej sfére Slovenska však dosiahol aj po dravom nstupe najviac 14 %. Napriek skromnému podielu sa čoskoro ukázalo, že transakcie do ktorých banky so slovenskou správou vstúpili boli vzhľadom na ich kapitálový potenciál priveľké. V nasledujúcom období hospodárskej a finančnej krízy 1922–1924 zaznamenali fatálne straty okolo 0,5 mld. Kč, ktoré ohrozili ich existenciu. Zachránila ich len výpomoc štátu.⁶

Maďarské a ďalšie inonárodné banky mohli využiť povojnovú konjunktúru len čiastočne, preto ich straty boli podstatne nižšie. Vytvorili vlastnú organizáciu Jednotu peňažných ústavov na Slovensku a Podkarpatskej Rusi a začali presadzovať vlastné záujmy u vládnych kruhov. Niektoré z nich počas konjunktúry druhej polovice 20. rokov obnovili hospodársky rast, napríklad Bratislavská prvá sporivá banka alebo Spišská úverová banka v Levoči. Iné sa transformovali na multinacionálne ústavy, ako Dunajská banka v Bratislave s kapitálom 15 mil. Kč a stali sa neprijemnými konkurentmi čelných národne slovenských bánk.⁷

Ďalším prameňom konkurencie boli dočasne umrtné pobočky budapeštianskych veľkobánk. Ich revitalizáciu napomohol proces nostrifikácie zahraničného kapitálu v ČSR, osobitne nostrifikačné dohovy o bankovníctve z roku 1920. Nostrifikácia znamenala povinnosť zahraničného podniku presunúť centrálu na územie ČSR a súčasne mala byť predpokladom ovládnutia zahraničného subjektu domácim kapitálom. Najvýznamnejším produktom nostrifikácie v peňažníctve Slovenska bol nový ústav Slovenská všeobecná úverná banka, vytvorená z pobočiek Maďarskej všeobecnej úverovej banky (Magyar általános hitelbank) za účasti českého a americko-slovenského kapitálu.⁸

Najväznejšiu konkurenciu však predstavovali filiálky bánk českých krajín. Tieto spočiatku postupovali v spolupráci s národne slovenským peňažníctvom proti inonárodným bankám. Využívali najmä oslabené postavenie veľkých budapeštianskych bánk a preberali ich pozície v úverovej a podnikovej sfére Slovenska. Do konca roka 1921 sa na Slovensku etablovalo 21 bánk českých krajín a v druhej polovici 20. rokov ich počet vzrástol na 26. Najväčší vplyv nadobudli Živnostenská banka, Moravská agrárna a priemyselná banka, Agrárna banka, Česká priemyselná banka, Česká eskontná banka a úverný ústav a od polovice 20. rokov najmä Banka československých légii. Už v období povojnovej konjunktúry začali slovenské banky vnímať aktivity českých ústavov ako nekalú konkurenciu, najmä keď porušovali nepísaný dohovor, že na Slovensku otvorí každá z nich len jednu pobočku. Napríklad Legiobanka postupne otvorila 7 pobočiek a ďalšie ovládala prostredníctvom afiliácií. Ešte väčší odpor vyvolávali pokusy o spoluprácu s inonárodnými, najmä s maďarskými, bankami. Predstavitelia českých ústavov nachádzali v tejto spolupráci výhody. Vytváraním afiliácií alebo inými formami spolupráce s maďarskými bankami zvyšovali ich dôveryhodnosť voči vládnyh kruhom a poskytovali im akúsi štátoprávnú

⁶ HALLON, L.: Expanzia a ústup slovenského finančného kapitálu v účastinárskych podnikoch 1918–1929 na príklade Tatra banky. Historický časopis, 46, 1998, č. 2, s. 234–241.

⁷ SKORKOVSKÝ, J.: Banky a peněžní ústavy na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Praha 1926.

⁸ HALLON, L.: Expanzia a ústup..., s. 234–235.

a národnostnú fasádu. Na oplátku získali prístup k úverovému trhu a podnikom určitého regiónu. Rozhodujúcim motivačným činiteľom však bol zákon č. 417 z júna 1920, ktorý umožňoval nostrifikáciu vojnových pôžičiek výmenou za štátne dlhopisy IV. štátnej pôžičky. Fúziou alebo afilovaním maďarských bánk sa štátoprávne dôveryhodné banky mohli týchto cenných papierov zmocniť. Ďalšou oblasťou aktivity českých peňažných ústavov bola účasť na nostrifikácii pobočiek veľkých budapeštianskych bánk. Národne slovenské banky postupovali vo všetkých uvedených prípadoch rovnakým spôsobom. Zo strany českých bánk to však považovali za úder pod pás.⁹

Charakteristickým príkladom spolupráce českého a maďarského finančného kapitálu, ktorý vyvolal veľký ohlas v národne slovenskom peňažníctve, bol pokus maďarsko-židovskej Úvernej banky v Martine a ďalších desiatich maďarských bánk v rôznych častiach Slovenska z roka 1921 vytvoriť nový peňažný ústav za spolupráce s Moravskou agrárnou a priemyselnou bankou v úlohe akcionára. Nová banka sa začala formovať v lete 1921 na podklade plánovanej fúzie Úvernej banky s ďalšími maďarskými ústavmi. Fúziou mala vzniknúť banka s kapitálom 15 mil. až 20 mil. Kč a s hodnotou vkladov okolo 100 mil. Kč, čím by sa momentálne zaradila medzi desať najväčších bánk Slovenska. Maďarsko-židovský národnostný charakter zjednoteného ústavu by pritom ostal v podstate zachovaný.¹⁰ Niečo také nemohli národne slovenské banky pripustiť. Využili skutočnosť, že podmienkou fúzií bolo schválenie Ministerstvom s plnou mocou pre správu Slovenska. Z rôznych strán prišli na adresu ministra a na vládny referát ministerstva financií rozhorčené listy so žiadosťou nepovoliť pripravovanú reťaz fúzií.

Predseda Zväzu slovenských peňažných ústavov Valér Kubány podal v liste na Vládny referát ministerstva financií charakteristiku Úvernej banky v Martine, pôvodne afilovaného ústavu Maďarskej všeobecnej úvernej banky. Po vzniku ČSR bola vo veľmi ťažkej hospodárskej situácii, preto mala záujem o fúziu s niektorou významnejšou bankou so slovenskou správou. Tieto však čakali až sa Úverná banka položí hospodársky úplne na kolená, aby jej mohli diktovať ultimatívne podmienky. V. Kubány ohľadne sledovanej banky uviedol: „...musela hľadať záchranu vo fúzii s niektorým slovenským ústavom, v prvom rade snád s miestnou Tatra bankou... Vyčkávajúc prihodný moment, slovenské banky neponáhľali sa získať tento ústav...“¹¹

Úvernej banke v Martine však pomohla Moravská agrárna a priemyselná banka prostredníctvom afilácie. Poskytla jej vysoký úver a pomohla pri zvýšení akciového kapitálu až na dvojnásobok, pričom prevzala štvrtinu akcií. Do správy prijali niekoľkých Slovákov, čím sa oficiálne vytvoril ústav multinacionálneho charakteru s vysačkou národno-politickej spolaľlivosti. Úverná banka potom prešla do ofenzívy. Prekazila napríklad fúziu maďarského ústavu Starej zvolenskej banky s národne slovenskou Hospodárskou bankou v Trnave. Moravská agrárna a priemyselná banka ju v tom podporovala, aby tak sprostredkovane rozšírila svoj vplyv na Slovensku. V. Kubány kritizoval úlohu českého kapitálu a nabádal rozhodne zakročiť proti expanzii martinskej Úvernej banky:

⁹ HORVÁTH, Š. – VALACH, J.: Peňažníctvo na Slovensku 1918–1945. Bratislava 1978, s. 88–89.

¹⁰ SNA, f. Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska (MPS), kmeňové číslo (ďalej k. č.) 7226, k. 46. Žiadosť Úvernej banky v Martine o povolenie desiatich fúzií na MPS v Bratislave z 27. 6. 1921.

¹¹ SNA, f. MPS, k. č. 7226, k. 46. List predsedu Zväzu slovenských peňažných ústavov V. Kubányho na Vládny referát ministerstva financií v Bratislave z 31. 8. 1921.

MEDZI NÁRODNÝM A HOSPODÁRSKYM ZÁUJMOM...

...pomocou českého kapitálu vznikla by na čisto slovenskom kraji banka... ktorá by slúžila židovským a maďarónskym záujmom a robila konkurenciu slovenským ústavom... Toto treba znemožniť... Dnes je tu príležitosť vydobýť pre naše peňažníctvo primát... Túto snahu nesmie kaziť konkurenčné zasahovanie silnejšieho českého kapitálu, čo uznali svojho času i české finančné kruhy, keď sa uzniesli na tom, že... pôjdu s filiálkami na Slovensku len do Bratislavy a Košíc...¹²

Koncom júna 1921 požiadala Úverná banka v Martine ministerstvo s plnou mocou o povolenie fúzií. Medzi desiatimi ústavmi, ktoré mala prevziať boli napríklad Zvolenská stará banka, Breznianska sporiteľňa Brezno, banskobystriická Sporiteľňa, Žilinská úverná banka a šesť ďalších menších bánk. Vedenie Úvernej banky v žiadosti na vlastnú adresu uvádzalo, že je „...ústav v národnom ohľade bezvadný...“ a že pripravované fúzie „...neslúžia len nášmu ústavu, ale preukážeme tým aj národu-hospodárstvu veľkú službu...“¹³ Vtedajší minister s plnou mocou Martin Mičura bol proti projektu ako celku, ale pripúšťal fúzie s niektorými menšími bankami. Požiadal o vyjadrenie kompetentných predstaviteľov regionálnej samosprávy, konkrétne zvolenského, trenčianskeho a turčianskeho župana, ako aj predsedu Zväzu slovenských peňažných ústavov.

Všetci oslovení zástupcovia samosprávnych orgánov a korporácií návrh fúzií a reorganizáciu martinskej Úvernej banky zásadne odmietli. Najobsiahlejší list s podrobnou analýzou príslušných bánk svojho regiónu vybraných k fúzii zaslal zvolenský župan a neskôr krajinský prezident Jozef Országh. Zvolenskú starú banku a banskobystriickú Sporiteľňu označil za maďarské a voči štátu negatívne naklonené ústavy. Len v prípade Breznianskej sporiteľne pripustil skôr multinacionálny charakter. O všetky tri ústavy už prejavili záujem popredné banky so slovenskou správou a teraz mali pripadnúť maďarsko-židovskej banke. Nabádal k nekompromisnému postoju: „...musíme byť v politickom ohľade neúprosnými..., aby sme v národnom ohľade nepriateľské elementy zoslabili, ba jestli možné úplne znemožnili, tunajšie maďarónske ústavy boli dosiaľ útočiskom tunajších maďarónskych živlov, netreba sa teda báť ich porúcať...“¹⁴

J. Országh nepriamo priznával škodlivosť vyčkávacieho postoja národne slovenských ústavov, ako aj negatívne dôsledky obštrukcií zo strany štátu voči maďarsko-nemeckým bankám pre celkový rozvoj peňažníctva a hospodárske pomery v príslušnom regióne. Ohľadne postavenia neslovenských bánk uviedol: „...bolo by pre celý kraj ohromnou katastrofou, keby sa stali platenia neschopnými. Na vkladoch opatrujú ťažké milióny čisto slovenského groša, súc pod kuratelou, vklady nevyplácajú a tým činom zamedzujú, ba znemožňujú hospodársky a priemyselný vývin celého kraja...“ Za jedinou správnu cestu vývoja koncentrácie peňažníctva však považoval fúzie s národne slovenskými bankami. „...Moja mienka je, že zabrániť treba fúziám neprirodeným a nenárodným aj z vyššieho nášho slovenského stanoviska, lebo... sme zrovna povinnatí zabezpečiť prednosť... i ľudom i podnikom, ktorí do štátneho prevratu... hospodársky vyvíňovať sa nemohli...“¹⁵

¹² SNA, f. MPS, k. č. 7226, k. 46. List predsedu Zväzu slovenských peňažných ústavov V. Kubányho na Vládny referát ministerstva financií v Bratislave z 31. 8. 1921.

¹³ SNA, f. MPS, k. č. 7226, k. 46. Žiadosť Úvernej banky v Martine o povolenie desiatich fúzií na MPS v Bratislave z 27. 6. 1921.

¹⁴ SNA, f. MPS, k. č. 7226, k. 46. List župana Jozefa Országha ministrovi s plnou mocou z 31. 8. 1921.

¹⁵ Tamtiež..

Spomedzi peňažných ústavov sa proti fúzii ostro ohradila napríklad Hospodárska banka, ktorá na prelome rokov 1920–1921 premiestnila centrálu z Trnavy do Bratislavy a predovšetkým Tatra banka. Vedenie Tatry sa jednoznačne postavilo proti tomu, aby priamo „pod oknami“ jej martinskej centrály vyrástla konkurenčná banka s porovnateľným hospodárskym potenciálom a ešte k tomu s prevažne maďarsko-židovskou správou. Členovia riaditeľstva v liste ministrovi argumentovali nasledovne: „...Odhlídnuc od toho, že medzi ústavmi, ktoré by mali s martinskou Úvernou bankou fuzionovať, sú niektoré také, s ktorými ústav náš a i iné naše slovenské ústavy už o fúziách vyjednávali... považujeme úmysel tento jak zo stanoviska národohospodárskeho, tak i z politického za škodlivý a nebezpečný... Na jednej strane by sa fúziou touto teda podporoval u nás najviac element židovský a maďarónsky, na druhej strane ale pod touto pokrievkou prišiel by k nám veľkokapitál moravský, ...ktorý by potom intenzívne a rozvetvene po celom Slovensku „pracoval“ a odnášal zisky... protestujeme čo najrozhodnejšie proti tomu, aby menovaná Úverná banka obdržala povolenie na fúziu so spomenutými ústavmi...“¹⁶

Sústredeným tlakom predstaviteľov samosprávy, bánk a Zväzu slovenských peňažných ústavov sa podarilo uskutočneniu projektu reorganizovanej Úvernej banky v Martine zabrániť. Ministerstvo pre správu Slovenska nepovolilo fúziu žiadnej z významnejších bánk zaradených do sledovaného projektu. Tatra banka, ako aj ďalšie popredné peňažné ústavy so slovenskou správou, sa tým zbavili hrozby novej konkurencie maďarsko-židovského a českého kapitálu. Záujmy Tatry boli v prípade martinskej Úvernej banky dostatočne zabezpečené. Súdobý minister s plnou mocou, zvolenský župan, predseda Zväzu slovenských peňažných ústavov, ako aj ministrom oslovený turčiansky župan Igor Dula, figurovali na začiatku 20. rokov v jej správnych orgánoch. Preto tiež neprekvapuje, že Brezniansku sporiteľňu, pôvodne zaradenú do projektu, ovládla ešte roku 1921 práve osobnosti týchto ústavov, označené v liste J. Országha M. Mičurovi z augusta 1921 za „maďarónske a protištátne živly“, sa stali váženými úradníkmi a členmi správy Tatry. Ďalší ústav z fuzionálneho plánu banskobystrickú Sporiteľňu prevzal v septembri 1921 národne slovenský ústav v Banskej Bystrici Národná banka.¹⁷

Expanzia bývalého afilovaného ústavu Maďarskej všeobecnej úvernej banky za pomoci Moravskej agrárnej a priemyselnej banky sa zastavila už v zárodku. Druhý veľký projekt multinacionálnej banky, vytvorenej na základe spolupráce českého a maďarského kapitálu, sa však národne slovenským bankám nepodarilo prekaziť. Na jeseň roku 1921 dospela do záverečného štádia genéza Slovenskej všeobecnej úvernej banky (SVÚB), vznikajúcej z filiállok Maďarskej všeobecnej úvernej banky za účasti česko-nemeckého kapitálu a minoritného podielu americko-slovenského kapitálu, reprezentovaného Americko-slovenskou bankou. Peňažné ústavy so slovenskou správou vyjadrili zásadný nesúhlas so zložením hlavných akcionárov novej banky. Pokúšali sa preto zamedziť udelenie koncesie. Tento raz však narazili na ďalekosiahle zámery nostrifikačného procesu, presadzovaného vládnymi finančnými inštitúciami.

¹⁶ SNA, f. MPS, k. č. 7226, k. 46. List riaditeľov Tatry banky Vladimíra Jesenského a Fedora Jesenského ministrovi s plnou mocou z 26. 8. 1921.

¹⁷ SKORKOVSKÝ, J.: Banky a peněžní ústavy na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Praha 1926; SNA, f. Tatra banka – účtové spisy (ďalej TB – účtové spisy, k. 152. Výročné správy Tatry banky 1919–1926.

Predstavitelia národne slovenského finančného kapitálu vyslali do Prahy v októbri 1921 delegáciu vedenú hlavným riaditeľom Slovenskej banky a nestorom národne slovenského peňažníctva Vladimírom Makovickým a sprevádzanú Milanom Hodžom. Delegácia viedla rokovania na ministerstve financií aj na ministerstve vnútra. Podľa správy zaslanej z Prahy M. Mičurovi delegácia vyjadrila obavy, či Americko-slovenská banka zhromaždí dostatočný kapitál a či si udrží podiel v novom ústave: „...Pánové ale vyslovili pochybnosť, že Americko-slovenská banka bude s to, kapitál... opatříti a udržeti, takže jest odůvodnená obava, že kapitál tento po čase přejde v majetek lidí nám nepřátelských. Pan Dr. Hodža prohlásil, že má Americko-slovenská banka potřebný kapitál připravený a projevil také ochotu nabídnouti ostatním slovenským bankám účastenství na této transakci...“¹⁸

M. Hodža sa pokúšal zmierniť nevôľu nad zložením správy SVÚB. Konkrétne prislúbil, že Americko-slovenská banka predloží zoznam akcionárov a do správy budú navrhnutí noví zástupcovia slovenského kapitálu. Pôvodný projekt SVÚB okrem toho predpokladal zvýšenie podielu národne slovenského kapitálu po dvoch rokoch novou emisiou zo 40 % na 60 %. Zvýšenie podielu sa malo odraziť aj v zložení predstavenstva. M. Mičurovi sa v liste z Prahy doporučovalo: „...aby ste zapsáni nové banky do obchodního rejstříku zamezil po tak dlouho, dokud Americko-slovenská banka ministerstvu financí neprokáže, že si kapitál... nezávadným způsobem opatřila...“ Pisateľ listu však zároveň správne tušil, kde spočívala hlavná príčina odporu národne slovenských bánk voči novému ústavu, ktorý sa mal stať jedným z troch najväčších na Slovensku: „...Jestliže ale rozčilování to pochází z konkurenčního strachu, nedalo by se ovšem nikdy nic učinit... Odpomoc by mohla zjednati jen dobrá vůle a účinná snaha, dobrým vedením a zdatností úřednictva konkurenční schopnost slovenských bank zvednouti...“¹⁹

Kapitáni národne slovenského peňažníctva rozposlali rozhorčené protesty na všetky rozhodujúce miesta vo vládných orgánoch a finančných inštitúciách. Smerovali napríklad do prezidentskej kancelárie, na ministerskú radu, jednotlivým ministrom, na Bankový úrad ministerstva financií a inde. Jedna z posledných väčších akcií proti udeleniu koncesie SVÚB sa uskutočnila koncom októbra 1921. Akcie sa zúčastnili aj vedúce osobnosti českých bánk pôsobiach na Slovensku. Išlo o zaslanie spoločného protestu formou telegramu na ministerstvo s plnou mocou do rúk ministromi M. Mičurovi. Protest podpísalo štrnásť významných osobností. Konkrétne za Tatra banku V. Jesenský, za Slovenskú banku V. Makovický a český úradník Leopold Vališ, za Hospodársku banku Samuel Zoch a Ján Cablk a za české peňažné ústavy napríklad zástupcovia Moravskej agrárnej a priemyselnej banky, Českej priemyselnej banky a Pražskej úvernej banky.²⁰

Podľa textu sťažnosti zástupcovia bánk ani po rokovaníach s predstaviteľmi pražskej vlády niekoľko dní predtým svoj názor na SVÚB nezmenili: „...podpisání protestujeme proti vydání koncesie Slovenskej všeobecnej úvernej banke v Bratislave, ktorá by ohrozovala nielen hospodárske, ale hlavne politické záujmy Československej republiky a ktorá by zničila všetky dosavadné výdobytky československého peňažníctva na

¹⁸ SNA, f. MPS, k. č. 7226, k. 46. List pravdepodobne z Bankového úradu ministerstva financií ministromi s plnou mocou z 13. 10. 1921.

¹⁹ Tamtiež..

²⁰ SNA, f. MPS, k. č. 7226, k. 46. Telegram predstaviteľov peňažných ústavov Slovenska ministromi s plnou mocou z 31. 10. 1921.

Slovensku. Žiadame nepovolenie a jestli je vydané jeho zrušovanie...“²¹ Protesty, zvlášť tie, ktoré sa adresovali ministrom M. Mičurovi, však v sledovanom období mohli mať už len symbolický význam. Založenie banky bolo pre najvyššie vládne kruhy hotovou záležitosťou. Po reorganizácii zloženia slovenských zástupcov vo vedení SVÚB sa na post predsedu správnej rady dostal práve Dr. Martin Mičura.

Napriek zásadnému nesúhlasu so založením SVÚB sa Tatra banka na sklonku roka 1921 zúčastnila na vytvorení peňažného ústavu podobného charakteru. Prijala totiž ponuku účasti na nostrifikácii pobočiek ďalšej budapeštianskej veľkobanky Maďarskej eskomptnej a zmenárenskej banky (Magyar leszámítoló és pénzváltó bank). Tatra banka vystupovala v úlohe zástupcu „národne spolačlivého“ kapitálu pri transformácii bratislavskej a košickej pobočky uvedenej maďarskej banky na nový peňažný ústav. Prvé návrhy na prevzatie pobočiek prišli zo strany maďarskej Eskontky už na začiatku roka 1921. V uvedenom období ešte mala povolenie vykonávať v ČSR obchodnú činnosť. V nasledujúcich mesiacoch sa však postoj vládnych orgánov zmenil.

V júni 1921 ministerstvo vnútra zamietlo Maďarskej eskomptnej a zmenárenskej banke povolenie na ďalšiu činnosť podľa vládneho nariadenia č. 532 z 13. 9. 1920. Nariadenie zakazovalo obchodovanie zahraničných peňažných ústavov na území ČSR v prípade nesplnenia náležitých podmienok. K zamietavému stanovisku vlády prispeli sťažnosti riaditeľa Slovenskej roľníckej banky v Košiciach Rudolfa Gabriša na nekalé aktivity miestnej pobočky maďarskej Eskontky. R. Gabriš totiž zároveň zastával funkciu komisára revízneho odboru ministerstva financií. Napríklad v apríli 1921 informoval ministerstvo, že košická pobočka transferovala vklady v československých korunách do Maďarska, ale výplaty uskutočňovala v inflačných maďarských korunách. Od určitého času úplne odmietala vyplácať vklady a úradné knihy viedla v zahraničí. Ministerstvo vnútra následne prípisom z 2. júna 1921 maďarskej Eskontke nariadilo, aby do dvoch týždňov sama určila likvidátorov oboch pobočiek.²²

Ministerstvo financií však požiadalo o odklad likvidácie, lebo sa naskytla možnosť nostrifikácie predvojnových rent pripadajúcich na pobočky v pôvodnej nominálnej hodnote 70 mil. K. Vláda rozhodla o zaradení filiáliek do nostrifikačného procesu za účasti Tatra banky a významného bratislavského nemecko-židovského ústavu Hospodárskej banky (Volkswirtschaftliche Bank). Nostrifikácia sa uskutočnila po zložitých rokovaniach na základe trojstrannej zmluvy uzavretej v Prahe 19. decembra 1921. Za Maďarskú eskomptnú a zmenárenskú banku podpísali zmluvu barón Dr. Madarssy Beck a vedúci riaditeľ Josef Bún, za Hospodársku banku generálny riaditeľ Albert Gestettner a za Tatra banku hlavný riaditeľ V. Jesenský. Podľa zmluvy prevzala Hospodárska banka pobočky maďarskej Eskontky, čím vznikol nový ústav Eskontná a hospodárska banka v Bratislave s majoritným podielom Tatra banky. Nový ústav dosiahol akciový kapitál 10 mil. Kč. Tatra banka ovládla kontrolný balík 51 % akcií. V rukách Maďarskej eskomptnej

²¹ Tamtiež.

²² Národní archiv Praha (NAP), f. Ministerstvo financií (MF), číslo jednacie (č. j.) 43675 IIA/3–21, k. 567. Hlásenie komisára revízneho odboru ministerstva financií Rudolfa Gabriša na ministerstvo financií zo 17. 4. 1921; NAP, f. MF, č. j. 43675 IIA/3–21, k. 567. Nariadenie ministerstva vnútra adresované bratislavskej filiálke Maďarskej eskomptnej a zmenárenskej banky z 2. 6. 1921.

a zmenárenskej banky ostalo 25 % akcií a ďalších 24 % pripadlo pôvodným akcionárom Hospodárskej banky.²³

Eskontná a hospodárska banka sa stala afilovaným ústavom Tatra banky. Miesto generálneho riaditeľa Eskontky prevzal Albert Gestettner. Tatra banka vyslala do správnych orgánov novej afilácie desať zástupcov. Najvýznamnejšie posty predsedu správnej a dozornej rady v mene Tatry obsadili V. Jesenský a nový celoústavný riaditeľ Rudolf Gabriš, ktorý sa podieľal na zastavení činnosti maďarskej Eskontky na Slovensku. Nostrifikácia pobočiek Maďarskej eskomptnej a zmenárenskej banky predstavovala jednu z najdôležitejších transakcií národne slovenského finančného kapitálu v celom procese nostrifikácie prvej polovice 20 rokov.²⁴

Odpoveďou na pokusy o revitalizáciu maďarského finančného kapitálu v multinacionálnych ústavoch za pomoci českých bánk bol rast aktivity peňažných ústavov so slovenskou správou v procese koncentrácie bankovníctva. Od polovice roka 1921 sa postupne začali črtat' projekty dvoch veľkých ústavov, iniciované vedúcimi osobnosťami národne slovenského finančného kapitálu, ako aj predstaviteľmi politického života.

Hlavným aktérom jedného z týchto projektov bola Tatra banka. Obchodné vedenie ústavu rozpracovalo v prvej polovici roka 1921 viacero fuzionálnych plánov, z ktorých viaceré sa na sklonku toho istého roka podarilo uskutočniť. Napredovali jednanie s niekoľkými národne slovenskými bankami, konkrétne s Meštianskou bankou v Trenčíne alebo s Bánovskou ľudovou bankou v Bánovciach nad Bebravou. Rokovania však narážali na záujmy iných peňažných ústavov so slovenskou správou. Ešte zložitejšie boli rokovania s multinacionálnymi a s maďarsko-nemeckými bankami. Napríklad rozpracovaný plán fúzie s Breznianskou sporiteľňou takmer stroskotal v dôsledku iniciatív martinskej Úvernej banky.²⁵

Keďže fúzií Tatra banka spustila až po odrazení ofenzívy Úvernej banky v Martine a po neúspešnom pokuse zamedziť vznik Slovenskej všeobecnej úvernej banky. Na jeseň 1921 doviedli predstavitelia ústavu do záverečného štádia rokovania s desiatimi peňažnými ústavmi. Konečným cieľom týchto transakcií malo byť zvýšenie akciového kapitálu na 75 mil. Kč a vytvorenie najväčšieho finančného centra stredného Slovenska. V októbri 1921 však Tatra banka dostala návrh na veľkorysejší projekt. Jeho iniciátorom bol Dr. Milan Hodža. Návrh predložil ako predseda správy Slovenskej roľníckej banky v Košiciach a člen správnej rady Americko-slovenskej banky. Zamýšľal vytvoriť silný centralizovaný subjekt národne slovenského peňažníctva s kapitálom 100 mil. Kč. Spojením Tatra banky, Americko-slovenskej banky a Hodžom založenej Slovenskej roľníckej banky v Košiciach za súčasného fuzionovania ďalších menších a stredne veľkých peňažných ústavov by vznikla mocná banka ovládaná národne slovenským kapitálom. Tatra plánovala zvýšiť kapitál do 75 mil. Kč fúziou Slovenskej roľníckej banky, niekoľkých ďalších národne slovenských ústavov, ako aj inonárodných bánk a emitovaním akcií. Pribráním

²³ NAP, f. MF, č. j. 43675 IIA/3-21, k. 567. Protokol trojstrannej zmluvy medzi Maďarskou eskomptnou a zmenárenskou bankou v Budapešti, Hospodárskou bankou v Bratislave a Tatra bankou z 19. 12. 1921.

²⁴ SNA, f. TB – účtové spisy, k. 152. Výročné správy Tatra banky 1921–1924.

²⁵ SNA, f. TB – účtové spisy, k. 152. Výročné správy Tatra banky 1921.

Americko-slovenskej banky s kapitálom 25 mil. Kč by akciový kapitál spoločného ústavu dosiahol cieľovú hodnotu 100 mil. Kč.²⁶

Riaditeľstvo Tatra banky prerokovalo Hodžov návrh 28. októbra 1921. Už o dva dni neskôr sa na pôde bratislavskej filiálky Tatry konalo zasadnutie komisií troch menovaných bánk o podmienkach fúzie. Na rokovaní sa zúčastnili za Americko-slovenskú banku členovia správnej rady M. Hodža a tajomník Zväzu československých priemyselníkov Jozef Maděrič, za Slovenskú roľnícku banku riaditeľ Rudolf Gabriš a Tatru zastupovali hlavní riaditelia V. Jesenský, F. Jesenský, Cyril Kresák a Ľudovít Vanovič. Uzavreli dohovor, podľa ktorého mal vzniknúť spoločný ústav s názvom Tatra banka, ale do polovice roka 1922 by sa v názve zachovala kontinuita ostatných dvoch bánk. Za oficiálne sídlo novej banky určili Bratislavu. Zároveň však mali ostať zachované tri centrá ústavu pre západné, stredné a východné Slovensko. Do správnych orgánov vstupovala celá správa Tatry a hlavní predstavitelia zanikajúcich bánk, predovšetkým M. Hodža, zástupca amerického kapitálu Michal Bosák, predseda Zemedelskej rady pre Slovensko Pavol Blaho, kanoník Ľudovít Okánik a ďalší. Obchodné riadenie banky prechádzalo do rúk výkonného výboru a direktória s väčším počtom členov. Okrem riaditeľov Tatra banky mali v týchto orgánoch figurovať riaditelia fuzionovaných bánk, M. Hodža, J. Maděrič a riaditeľ fuzionovanej maďarskej Úvernej banky v Banskej Bystrici Michal Selecký. Podmienkou fúzie bola aj revízia vnútornej hodnoty akcií zlučovaných bánk a určenie hornej hranice 5000 akcií, ktoré mohol jednotlivec zastupovať na valnom zhromaždení novej banky.²⁷

Po ďalších dvoch stretnutiach zúčastnených strán sa dohovor čiastočne modifikoval. Podľa návrhu z 20. novembra 1921 transakciu uzatvárali dvaja hlavní partneri Tatra banka a Americko-slovenská banka. Tieto dva ústavy však do transakcie vstupovali zároveň s ďalšími bankami. Americko-slovenská banka so Slovenskou roľníckou bankou a Tatra s národnými slovenskými ústavmi Meštianskou bankou v Trenčíne a Všeobecnou bankou v Lučenci. Hodnota kapitálu spojeného ústavu mala dosiahnuť 100 mil. Kč. Rozdiel oproti pôvodnému dohovoru bol aj v tom, že orgány obchodného vedenia banky sa zužovali na výkonný výbor, pozostávajúci zo štyroch hlavných riaditeľov Tatra banky a jedného zástupcu správnej rady.²⁸

Riaditeľstvu Tatra banky však uvedené ústupky oproti pôvodnému zneniu dohovoru zjavne nestačili. Koncom novembra 1921 predložili Americko-slovenskej banke ďalšie požiadavky, ktorými podmieňovali uzavretie fúzie. Odmietali, aby sa v názve nového ústavu na určitý čas uvádzala aj Americko-slovenská banka. Prízvukovali zúženie exekutívy na päťčlenný výkonný výbor. Žiadali hlbšiu revíziu, zatiaľ čo revíziu vlastnej agendy úplne odmietali. Namiesto troch hlavných centier navrhovali vytvoriť iba tri obvody. Vyhradzovali si tiež právo restriktívnych platov najvyšších úradníkov Americko-slovenskej banky. Trňom v oku im bola aj pôvodná podmienka, aby pri hlasovaní na valnom zhromaždení zastupoval jednotlivec najviac 5000 akcií.²⁹

²⁶ SNA, f. TB – fúzie, inv. č. 410, k. 191. Zápisnica z rokovania o fúzii medzi Slovenskou roľníckou bankou v Košiciach, Tatra bankou a Americko-slovenskou bankou v Bratislave 30. 10. 1921.

²⁷ Tamtiež.

²⁸ SNA, f. TB – fúzie, inv. č. 410, k. 191. Návrh podmienok fúzie Tatra banky s Americko-slovenskou bankou z 20. 11. 1921.

²⁹ SNA, f. TB – fúzie, inv. č. 410, k. 191. Návrh zmien podmienok fúzie zaslaný Tatra bankou Americko-slovenskej banke 27. 11. 1921.

V nasledujúcich dňoch si predstavitelia dvoch sledovaných bánk vymieňali názory prostredníctvom korešpondencie, z ktorej vyplývalo, že obidve strany trvali na svojich požiadavkách. Konečnú odpoveď malo dať valné zhromaždenie Americko-slovenskej banky 12. decembra 1921. Na zhromaždení akcionárov však nastal zásadný zvrat iniciovaný dovtedy pasívnym účastníkom celej transakcie. Americkí akcionári, reprezentovaní Michalom Bosákom, sa jednoznačne vyslovili proti fúzii. Oficiálnym dôvodom bola požiadavka priamej účasti M. Bosáka a zástupcov americko-slovenského kapitálu na jednaniach o fúzii. Vedenie Americko-slovenskej banky v liste správe Tatra banky zdôvodnilo odstúpenie od transakcie nasledovne: „...Dovoľujeme si Vám oznámiť, že dnešná valná hromada akcionárov nášho ústavu uzniesla, aby rozhodnutie ohľadne fúzie s Vaším ústavom bolo odložené na neurčitú dobu, tak aby panu Michalovi Bosákovi zo Scrantonu bola umožnená osobná prítomnosť na dotýčnej valnej hromade a priame zastúpenie amerického akciového kapitálu nášho ústavu pri rozhodných jednaniach...“³⁰

Americká strana v skutočnosti nemala záujem o fúziu, ktorej výsledkom by bol faktický zánik Americko-slovenskej banky. Likvidácia ústavu by znamenala podstatné zníženie vplyvu americko-slovenského kapitálu a osobne Michala Bosáka vo finančnej sfére Slovenska, ako aj v celej ČSR. V liste vtedajšiemu prokuristovi Slovenskej banky Elovi Šándorovi z februára 1922 uviedol: „...ja viem, že Americko-slovenská banka má pred sebou neobyčajne skvelú budúcnosť. Preto aj viem, že by sa ťažko prehrešila proti sebe samej... keby sa vzdala svojho cieľa a svojej samostatnosti. Ako som spomenul, žiadnu fúziu nehľadáme, ani ju nepotrebujeme, teda ani o fúzii s Tatrou niet viac reči...“³¹ Podiel na neúspechu projektu spoločnej banky však mali aj predstavitelia Tatra banky, menovite jej štyria hlavní riaditelia. Obávali sa totiž straty svojho postavenia v ústave. Po odstúpení Americko-slovenskej banky od pripravovanej transakcie mohla Tatra uskutočniť iba časť pôvodného plánu. Postupne uzavrela zmluvy s ôsmimi peňažnými ústavmi so slovenskou aj inonárodnou správou. Fúziu dohodla napríklad s maďarsko-nemeckou Breznianskou bankou (predtým Breznianska sporiteľňa) a s multinacionálnou Nitrianskou úvernou bankou. Kapitál Tatra banky vzrástol na 75 mil. Kč. Do Hodžom plánovanej hodnoty 100 mil. Kč chýbalo 25 mil. Kč akciového kapitálu Americko-slovenskej banky.³²

Takmer súčasne s reorganizovanou Tatrou bankou sa formovalo druhé veľké centrum národne slovenského finančného kapitálu. Vzniklo zlúčením dvoch bratislavských ústavov Slovenskej banky a Hospodárskej banky s kapitálom 30 mil. a 20 mil. Kč. Išlo o vetvu slovenského bankovníctva hospodársko-politicky prepojenú so Živnobankou a jej predstaviteľmi. Splynutím a následným zvýšením akciového kapitálu oboch bánk sa k 31. decembru 1921 vytvoril ústav s kapitálom 70 mil. Kč.³³

Národné slovenské bankovníctvo dosiahlo na sklonku roka 1921 v procese koncentrácie peňažníctva značný predstih pred maďarsko-nemeckým finančným kapitálom, ktorý sa práve v sledovanom roku začal aktivizovať. V nasledujúcom období však museli

³⁰ SNA, f. TB – fúzie, inv. č. 410, k. 191. List správy Americko-slovenskej banky riaditeľstvu Tatra banky z 12. 12. 1921.

³¹ List Michala Bosáka prokuristovi Slovenskej banky Elovi Šándorovi zo 6. 2. 1922. In: BOSÁK, M. – BOŠÁK, R.: Michal Bosák americký bankár zo Šariša. Prešov 2001, s. 90–92.

³² SNA, f. TB – účtové spisy, k. 152. Výročné správy Tatra banky 1921.

³³ ANBS, f. Slovenská banka, k. 9. Výročné správy Slovenskej banky 1920–1921.

dve najsilnejšie centrá národne slovenského kapitálu Tatra banka a Slovenská banka čeliť tvrdej a úspešnej konkurencii tretej najväčšej banky Slovenska multinacionálnej Slovenskej všeobecnej úvernej banky s kapitálom 50 mil. Kč a najmä aktivitám slovenského koncernu Banky československých légii, ktorá systematicky pokračovala v revitalizácii inonárodných peňažných ústavov.

Práve v období prvých rokov existencie ČSR sa na pôde bankovníctva v plnej miere prejavilo vzájomné pretínanie síl národných a hospodárskych záujmov. Tento jav bol charakteristický pre všetky oblasti hospodárstva, ale v bankovníctve Slovenska mal osobitne čitateľný vývoj. Národne slovenský finančný kapitál viedol už od jesene 1918 expanziu pod národnou zástavou a využíval pritom dočasný súzvuk s národno-politickými a hospodársko-politickými záujmami vládneho režimu nového národného štátu. Postupoval spoločne s národne českým finančným kapitálom proti bankám s rakúsko-nemeckou, maďarskou a židovskou správou. Za pomoci ekonomických aj mimoekonomických nástrojov, ktoré im poskytoval nový režim, rúcali pozície inonárodných bánk v úverovej sústave aj v podnikovej sfére. Postupné zmeny ekonomických podmienok však mali za následok, že v aktivitách národne českých, ako aj slovenských, bánk stále viac prevažovali pragmatické hospodárske záujmy nad oficiálne proklamovanými národno-politickými cieľmi. Priamo úmerne s týmto vývojom sa prehľbovali rozpory medzi bývalým spojencami v národno-hospodárskom zápase proti inonárodnému bankovníctvu. Charakteristickým príkladom bola účasť národne českých bánk, respektíve bánk českých krajín, na revitalizácii maďarsko-nemeckých peňažných ústavov a na nostrifikácii pobočiek budapešťianskych bánk v podmienkach Slovenska. Na uvedených procesoch sa veľmi aktívne zúčastňovali aj čelné národne slovenské banky, ale zo strany českých bánk chápali tú istú aktivitu ako zradu spoločných národných záujmov. Názorný prípad nastal pri vyššie uvedenom pokuse Moravskej agrárnej a priemyselnej banky o účasť na revitalizácii viacerých maďarských peňažných ústavov za spolupráce s Úvernou bankou v Martine roku 1921. Národno-politickými argumentmi vo vládných kruhoch sa národne slovenským bankám podarilo sledovaný projekt už v zárodku zlikvidovať. Predstavitelia českého aj slovenského bankovníctva v skutočnosti hrali s národno-politickou kartou podľa momentálnej orientácie svojich hospodárskych záujmov. Pri nostrifikácii pobočiek Maďarskej všeobecnej úvernej banky vystúpili z národno-politických pozícií slovenské a niektoré české banky proti vzniku nového ústavu, ktorý bol založený za účasti maďarského, ako aj česko-židovského a americko-slovenského kapitálu. Hlavným motívom odporu proti novej banke však boli obavy pred konkurenciou. Pragmatický prístup kapitánov národne slovenského bankovníctva jednoznačne potvrdila účasť Tatra banky na nostrifikácii pobočiek Maďarskej eskontnej a zmenárenskej banky za spolupráce s nemecko-židovskou Hospodárskou bankou v Bratislave. Výsledkom bol vznik afilovaného ústavu Tatra banky, ktorý si dlhodobo zachoval nemecko-židovskú správu aj klientelu. Odpoveďou na pokusy o revitalizáciu maďarsko-nemeckých bánk za účasti popredných bánk českých krajín malo byť vytvorenie dvoch kapitálovo silných centier národne slovenského bankovníctva počas roka 1921. Pre formovanie týchto centier však už boli charakteristické najmä vnútorné rozpory národne slovenského finančného kapitálu, motivované hospodárskymi a hospodársko-politickými záujmami. Účasť inonárodných bánk na danom procese mala pritom len vedľajšiu úlohu a realizovala sa bez väčších konfliktov. V nasledujúcich rokoch hospodárskej a finančnej krízy 1922–1924 národno-politické aspekty hospodárskeho

vývoja ustupovali do pozadia a kľúčovú úlohu nadobudol zápas bánk za holú existenciu za pomoci štátu.

Po krízových obdobiach na začiatku 20. a 30. rokov sa pozície národne slovenského bankovníctva postupne oslabovali. Vplyv finančného kapitálu českých krajín v úverovej sústave Slovenska naproti tomu rástol. Kľúčový podiel na tejto expanzii mal práve slovenský koncern Legiobanky, ktorý v 30. rokoch predstavoval najsilnejšie zoskupenie komerčného bankovníctva na Slovensku. Väčšina inonárodných bánk sa transformovala na multinacionálne ústavy, ktoré vystupovali ako rovnocenní partneri národne slovenských bánk.

Between national and economical interest. The relations between Slovak, Czech, and Hungarian capital in Slovak loan market after 1918

Ludovít Hallon

After founding of Czechoslovakia, fast capital growth of national Slovak banks was made easier by political conditions. Banks controlled by other nations or countries, i.e. Hungarian and German were gently suppressed. The campaign, with national undertone, peaked in 1921. It did not succeed in stopping either the influence of Czech banks in Slovak loan market or the revitalization of Hungarian-German banks.

„SLOVENSKÁ AKCE“. PRONIKÁNÍ BANKY ČESKOSLOVENSKÝCH LEGIÍ NA SLOVENSKO A PODKARPATSKOU RUS

Daniela Brádlarová

Založení Banky československých legií (BČL) dne 22. listopadu roku 1919 v sibiřském Irkutsku bylo přirozeným důsledkem dlouhodobé hospodářské aktivity čsl. legií v Rusku a odpovědí na volání po založení peněžní instituce, schopné výhodně zhodnotit uložené peněžní přebytky vojáků jejich investováním do tzv. surovinové akce (nákup nedostatkových surovin pro československý průmysl). Legiobanka se od ostatních čsl. akciových bank lišila nejen místem, ale i okolnostmi, které její vznik provázely. Specifikem byla též skutečnost, že jejími akcionáři byli a mohli být výhradně legionáři a jejich příbuzní. I přesto, že banka měla akciovou formu, část jejich obchodních aktivit měla svěpomocný charakter.

Původně sídlila centrála Legiobanky ve Vladivostoku a v Praze byla pouze pobočka. Po vítězství sovětské revoluce se v červenci 1920 „vladivostocká kapitola“ Legiobanky uzavřela, kdy se její úředníci nalodili na loď Taikai Maru,¹ přejmenovanou na Legii a odjeli domů. Banka tak na československý peněžní trh vstoupila poměrně pozdě a musela si svoje pole působnosti teprve hledat. Její původní záměr obchodovat s Ruskem nebylo díky výše zmíněným okolnostem možné naplnit.

Vzhledem k tomu, že aktivity Legiobanky byly od počátku vrcholným státními institucemi akceptovány jako činnost konaná ve prospěch státu, bylo jen logické, že tento trend zůstane zachován. A tak se také stalo. Jeho konkrétní naplnění se projevilo právě v tzv. slovenské akci, tedy nacionalizaci slovenského a podkarpatoruského peněžnictví. Stát dal Legiobance tiché svolení proniknout na tamní peněžní trh, zakládat zde pobočky, nové peněžní ústavy a vytvářet vlastní síť afilací. Později k tomu přistoupilo pověření nacionalizovat vybrané peněžní ústavy ovládané maďarským a židovským kapitálem a současně s tím pomoci redukovat rozbujelou síť kapitálově slabých peněžních ústavů ve východní části republiky. Legiobanka tak opět vystupovala jako reprezentant státního zájmu. I když je jasné, že jí z toho kynula řada výhod nelze pominout fakt, že se vedení banky snažilo o skutečné finanční ozdravění afilovaných ústavů, zlepšení jejich vnitřní organizace a nastolení jasných a průhledných pravidel pro jejich fungování.

¹ Tato se stala jedinou lodí spravovanou Lodním oddělením BČL.

Rozvoj struktury poboček BČL na Slovensku a Podkarpatské Rusi 1920–1938

BČL expandovala na území republiky ve čtyřech vlnách, z nichž každá měla svá určitá specifika. První z nich, probíhající na počátku 20. let byla nejsilněji ovlivněna legionářsko-ochranářským aspektem a současně „bojovým akcentem“ nacionálně budovatelského entuziasmu. Tyto motivace a postoje během následujících let sice postupně slábly ve prospěch pragmatičtější bankovní politiky sledující prioritu zisku, ale fakticky zůstávaly stále „na scéně“. A to zejména úkol podporovat ekonomickou emancipaci obou státotvorných národů, Čechů a Slováků, tak jak to odpovídalo sebe prezentaci Legiobanky jako banky, jejíž aktivity mají silný státotvorný podtext.

Prvním krokem k expanzi Legiobanky na Slovensko a Podkarpatskou Rus bylo založení pobočky v Bratislavě v roce 1921. První tři pobočky Brno,² Bratislava³ a Plzeň⁴ tvořily po celou dobu její širší jádro a zároveň sloužily jako její „vývěsní štít“. Všechny byly totiž založeny v prostředí se silným zastoupením německého a maďarského obyvatelstva, které v příslušných regionech drželo v rukou hospodářskou a politickou moc. Legionářsko a československo protektorský aspekt byl přítomen právě u pobočky Bratislava.

Žádosti o její zřízení přicházely od místních československy orientovaných podnikatelských kruhů a legionářů ještě v době, kdy centrála banky sídlila ve Vladivostoku.⁵ V roce 1920 byla městská samospráva ovládána příslušníky „nestátotvorných“ národností (Němci, Maďary a Židy).⁶ Vedení Legiobanky, ovlivněné silnými emocemi vycházejícími ze „sibiřské zkušenosti“, založilo v Bratislavě v roce 1920 stavební odbočku (pozdější průmyslové oddělení BČL) s úkolem vystavět legionářům a českým úředníkům byty v kolonii na Kolibě. Tato stavební pobočka byla od 21. července 1921 změněna, na regulérní filiálku.⁷

² V roce 1925 činila německá menšina v Brně 23,5%. In: KÁRNÍK, Z.: České země v éře První republiky (1918–1938). Díl III. Praha 2003, s. 171.

Archiv České národní banky Praha (AČNB), f. Banka československých legií (BČL), sign. BČL – SI/a-1, Protokoly zasedání správní rady (PSR ze dne 21. 7. 1921: Pobočka Brno byla založena dne 21. 7. 1921 z podnětu celorepublikového sjezdu v Karlínském Národním domě, kde si legionáři stěžovali na špatné zacházení ze strany místních úřadů. V reakci na tuto žádost dala správní rada svolení ke zřízení filiálky jako opěrného bodu k podpoře Čechů a legionářů a vedení svěřilo třem ruským legionářům: Rudolfu Utěšilovi ve funkci dirigenta a dvěma prokuristům Františku Prokopovi a Karlu Mikešovi.

³ Filiálka Bratislavě byla zřízena na základě výzvy místních podnikatelských kruhů ještě v době, kdy samotná centrála sídlila ve Vladivostoku. In: AČNB, f. BČL, sign. BČL – SI/a-1, PSR ze dne 17. 2. 1926.

⁴ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SVI/b, Výroční zprávy (dále jen VZ) za rok 1921.

⁵ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SI/a-1, PSR ze dne 17. 2. 1926.

⁶ Národní archiv Praha (NAP), f. Ministerstvo zahraničních věcí (MZV) – Výstřižkový archiv I, (dále jen VA – I), sign. 865, 14h, oddíl: Slovensko hospodářství, článek Pobyt v Bratislavě. Národní listy, 25. 9. 1920.

⁷ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SI/c-3, Schůze ředitelství (SŘ) ze dne 17. 2. 1926.

V následujícím roce založila Legiobanka na Slovensku dvě expozitury: Nové Mesto nad Váhom⁸ a Piešťany⁹ a v roce následujícím ještě expozituru Poprad–Veľká.¹⁰ Založení pobočky Piešťany mělo zejména reprezentativní funkci. Tehdejší tisk totiž vyzdvihoval, kopírujíc přesvědčení a snahy zainteresovaných nejvyšších orgánů státní správy, Piešťany jako budoucí mezinárodně uznávané a navštěvované léčebné středisko, které se mělo stát „oknem do světa“ nového státu.¹¹ Bonitní hospodaření banky a její provázanost na státní politiku mělo místním podnikatelům a lázeňským hostům zajistit solidní peněžní zázemí.

Ve druhé vlně (1924–1926), poté co banka úspěšně překonala deflační krizi, přistoupila k další expanzi. V roce 1925 byla založena pobočka Zvolen a stávající slovenské expozitury byly povýšeny na pobočky.¹² Čilý turistický ruch v Tatrách vyvolal naději na další rozmach oblasti, a proto zde Legiobanka zřídila několik směnár: Starý Smokovec (1924),¹³ Štrbské Pleso (1924),¹⁴ Tatranská Lomnice (1924),¹⁵ Poprad–nádraží (1924).¹⁶ Dále pak směnárny v Lubochňi (1925)¹⁷ a ve Sliachi (1924).¹⁸

V roce 1926 se bance poprvé podařilo proniknout na Podkarpatskou Rus, kde z hlediska ekonomické emancipace slovenského a rusínského národa založila strategickou pobočku Berehovo.¹⁹ Její založení již bylo předvojem ke státem plánované centralizaci slovenského peněžnictví. Následujících pět let (1927–1931) lze považovat, z hlediska počtu nově založených poboček Legiobanky, za období stagnace, kdy banka zřídila pouze pobočku Košice.²⁰

Milníkem vývoje a činnosti BČL byl počátek 30. let. Tehdy se banka stala regulérním a oficiálně uznaným nástrojem státu v provedení nacionalizace a ozdravění slovenských a podkarpatoruských peněžních ústavů. V letech 1932–1933 tak nastala třetí fáze rozšiřování sítě poboček Legiobanky, tentokrát výhradně na Slovensko a Podkarpatskou

⁸ Expozitura Nové Mesto nad Váhom byla založena dne 1. 2. 1922 z důvodu financování koncernového podniku Legiobanky Lom Hronský Sv. Beňadik a nové železniční trať. Vzhledem ke stoupající agendě byla expozitura přeměněna na filiálku od 1. 1. 1925.

⁹ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SVI/b, VZ za rok 1922.

¹⁰ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SVI/b, VZ za rok 1923.

¹¹ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SI/a-1, PSR ze dne 17. 2. 1926, Expozitura Piešťany.

¹² AČNB, f. BČL, sign. BČL – SVI/b, VZ za rok 1925.

¹³ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SVI/b, VZ za rok 1924.

¹⁴ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SVI/b, VZ za rok 1924.

¹⁵ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SVI/b, VZ za rok 1924.

¹⁶ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SVI/b, VZ za rok 1924.

¹⁷ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SVI/b, VZ za rok 1925.

¹⁸ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SVI/b, VZ za rok 1924.

¹⁹ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SVI/b, VZ za rok 1926.

²⁰ Správní rada BČL schválila zřízení filiálky v Košicích již v srpnu 1921, ale celých 8 let zůstalo jen u návrhu. Teprve dne 23. 1. 1929 dalo ministerstvo vnitra povolení zřídit filiálku s podmínkou, že BČL přinutí Americko-slovenskou banku zrušit svou filiálku ve Veľkých Levárech a BČL zároveň do konce roku 1929 fúzuje Zemplinskou ľudovou banku s afilací BČL Michalovskou eskomptní bankou.

Rus. V této době založila celkem 6 nových filiálek – Komárno,²¹ Užhorod²² a Žilinu²³ (1932), Michalovce,²⁴ Ružomberok²⁵ a Zlaté Moravce (1933),²⁶ a to převzetím afilovaných nebo likvidovaných slovenských peněžních ústavů.

Na počátku roku 1933 přistoupila Legiobanka ke komplexnímu řešení „slovenské akce“. Správní rada se rozhodla provést celkovou reorganizaci afilací banky a to cestou fúze buď do BČL nebo do Slovenské všeobecné úvěrné banky (Svúbky). K fúzi byly navrženy pouze ústavy, v nichž získala BČL majoritu a tudíž spadaly do její pravomoci. Celkem se jednalo o 14 peněžních ústavů.

Fáze čtvrtá, a za existence meziválečného svobodného Československa poslední, byla vymezena lety 1934–1938. Legiobanka ve snaze maximálně zefektivnit své hospodaření a zajistit stabilizaci afilovaných peněžních ústavů se rozhodla zrušit dlouhodobě nerentabilní pobočky. Proto v roce 1934 zrušila Piešťany a směnárnu v Popradě-nádraží, což považovala za fiasko svých původních nadějí, které s touto pobočkou byly spojeny. A po dlouhých jednáních s příslušnými vládními a místními kompetentními institucemi zrušila své pobočky Berehovo (1936) a Užhorod (1937) a sloučila je s tamními pobočkami Svúbky.²⁷ Zrušení filiálky Berehovo BČL podstoupila ochotně, protože byla čistě slovenská, byť afilací BČL. Tato skutečnost již byla předznamenáním budoucích událostí vedoucích k rozpadu tzv. 1. republiky (1918–1938) a idejí na nichž byla postavena. Nacionální revnivost propukala již i mezi českým a slovenským národem, který se cítil být omezován svým „starším a silnějším bratrem“.

Vedení Legiobanky se stupňující se úzkostí sledovalo tíživý vývoj mezinárodní situace a v srpnu 1938 přistoupilo k praktickým opatřením, reflektujícím možnost násilného odtržení částí území republiky. O kvalitně fungujícím vnitřním chodu banky svědčí fakt, že ředitelství mělo ihned k dispozici veškerý materiál, podávající přehled o sumě vkladů ohrožených poboček, kolik vkladů a v jaké hodnotě má domicil mimo ohrožená území, výše úvěrových závazků apod. Poté co Mnichovská dohoda a územní požadavky Polska a Maďarska²⁸ definitivně rozbily formu i ideový obsah 1. republiky, přišla

²¹ Návrh na zřízení filiálky byl správní radou schválen už v dubnu 1928, ale samotné zřízení bylo povoleno Ministerstvem vnitra dne 1. 6. 1932, pod podmínkou že bude zlikvidována afilace BČL Komárňanská korunová banka a afilace Svúbky Všeobecná úvěrná banka, úč. spol. v Komárně, filiálka Americko-slovenské banky ve Velkém Mederu a filiálka Novozámské ľudové banky ve Staré Ďale (Hurbanovo).

²² AČNB, f. BČL, sign. BČL – SI/a-1, PSR ze dne 24. 8. 1932, Zřízení filiálky v Užhorodě. Zřízena na základě výnosu MF ze dne 1. 6. 1932, č. 38630/32/15.

²³ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SI/a-1, PSR ze dne 22. 6. 1932, Zřízení filiálky v Žilině. Pobočka byla zřízena fúzí Žilinské obchodné banky, Žilina s Legiobankou.

²⁴ Vznikla v roce 1933 tak, že filiálka Svúbky fúzovala tamní Zemplínskou eskomptnou a ľudovou banku.

²⁵ Vznikla fúzí Ružomerské všeobecné banky, Ružomberok s Legiobankou.

²⁶ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SVI/b, VZ za rok 1933. Vznikla z fúzované Zlatomoravecké agrární banky, Zlaté Moravce.

²⁷ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SI/c-3, SR ze dne 5. 11. 1934, Berehovo.

²⁸ Jejich územní nároky byly splněny dne 2. listopadu 1938 jednáním ve vídeňském Belvederu vůči Maďarsku, které byly „doplněny“ vojenským zábohem Petržalky a Devína. Ve dnech 23. a 30. listopadu 1938 byly podepsány hraniční smlouvy s Polskem, kterému byla postoupena Těšínsko, Frýdecko, Jablůnkov, části Oravy, Spiše, Kysúce a Šariše.

Legiobanka ihned o pobočky Košice a Komárno.²⁹ Na podzim roku 1938 se také „vyřešila“ záležitost Slovenska a Podkarpatské Rusi. Zástupci slovenských stran pod vedením Hlinkovy slovenské ľudové strany (HSĽS) předložili vládě požadavek na vyhlášení slovenské autonomie, která měla být vyhlášena ústavním zákonem nejpozději do 28. října. Do té doby již byla ustavena slovenská (7. října 1938 v čele s J. Tisem) a podkarpatoruská vláda (11. října 1938 v čele s A. Bródyem). Legiobanka tak stála před možností dalších ztrát, kterým se sice snažila zabránit iniciativními sondážními rozhovory se slovenskými a německými zainteresovanými kruhy, ale jak ukázal další vývoj banky v rámci nových politicko-geografických změn ústících do zdrcujícího válečného konfliktu, neúspěšně.

Názznaky odklonu od obchodní orientace na českou a slovenskou klientelu

Během expanze na Slovensko a Podkarpatskou Rus začala BČL revidovat svůj postoj k německému a maďarskému etniku. Protože banka vystupovala jako protektorka ekonomických zájmů obou „státotvorných národů“ (Čechů a Slováků), byla ze své podstaty vymezena proti bývalým vládnoucím národům (Němcům a Maďarům). Ovšem celosvětová krize, změna společensko-politického ovzduší a v neposlední řadě nástup nového vrchního ředitele Josefa Khyna byly příčinou změny kurzu. Změna ale přišla pozdě, v době, kdy se kyvadlo nacionálních a politických vášní, podpořené ekonomickým propadem počátku 30. let, začalo neúprosně vychylovat směrem k dalšímu celosvětovému konfliktu. Josef Khyn si toho byl vědom, jak uvádí jeho výrok: „Jest třeba napravit, co se ještě napravití dá...“³⁰ Ale fakticky k nějaké zásadní změně v navýšení zastoupení německé nebo maďarské klientely nenastalo. Pouze u slovenských poboček bylo možné najít klientelu německé a maďarské národnosti, ale její podíl, vzhledem k nedostatku pravidelných a přesných údajů nelze objektivně určit.

Správní a dozorčí orgány poboček – jejich pravomoci, aktivity a personální obsazení

Specifikem banky bylo nařízení, že v představenstvech a dozorčích radách poboček mohli zasedat jen odborně způsobilí legionáři–akcionáři.³¹ V historických zemích, díky dlouhé tradici vzdělávání a systematické snaze českého národa vychovat si odborné elity, nebyl problém odborníky z řad legionářů získat. Na východě republiky tomu ale bylo naopak. Proto, zejména v souvislosti s rozšiřováním bankovního koncernu Legiobanky bylo upraveno znění příslušného článku nových stanov z roku 1934 § 8 jednacího řádu: „Členy představenstev mají býti zásadně jenom legionáři, avšak v uvážení hodných případech může správní rada učiniti výjimku.“³²

²⁹ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SI/c-3, SR ze dne 29. 8. 1938, Zajištění hodnot banky i hodnot do úschovy svěřených a opatření náhradních sil pro případ mobilizace.

³⁰ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SI/a-1, PSR ze dne 14. 1. 1935, Zpráva o činnosti filiálky v Lounech za dobu její činnosti od 1. 8. 1922 – 30. 11. 1934.

³¹ AČNB, f. BČL, sign. BČL – SV, Stanovy Banky čsl. legií z roku 1921.

³² AČNB, f. BČL, sign. BČL – SV, Jednací řád BČL z roku 1934.

Do představenstev a dozorčích rad poboček na východě republiky dosazovali především místní osobnosti sice slovenské národnosti, ale často se silnými rodinnými nebo obchodními vazbami na maďarský, židovský a německý kapitál. Do jaké míry byla tato politika úspěšná a kolik takových regionálních osobností zasedalo ve správních a dozorčích orgánech BČL není ale možné přesně zjistit. Lze pouze konstatovat, že se BČL přizpůsobila situaci a při zachování základních postulátů se otevřela více možnosti získat tímto způsobem ekonomicky silnou maďarskou, židovskou a německou klientelu. Nicméně je nutné současně mít na paměti, že nadále setrvala ve své „státotvorné“ linii podporovat prioritně české a slovenské podnikání, která jí stále poskytovala řadu výhod.

Zastoupení jednotlivých profesí a zájmových organizací ve statutárních orgánech poboček Legiobanky (převažující a specifické položky)

Filiálky v Čechách a na Moravě		Filiálky na Slovensku a Podkarpatské Rusi	
Představitelé průmyslových podniků	36	Představitelé průmyslových podniků	22
Představitelé stavebních firem	8	Představitelé stavebních firem	10
Představitelé peněžních ústavů	32	Představitelé peněžních ústavů	2
Obchodníci	21	Obchodníci	28
Představitelé orgánů státní správy a samosprávy	22	Představitelé orgánů státní správy a samosprávy	21
Lékaři, lékárníci	3	Lékaři, lékárníci	11
		Představitelé nemocnic a sanatorií	13
Představitelé orgánů školské správy (ředitelé, učitelé, školní inspektoři)	21	Představitelé orgánů školské správy (ředitelé, učitelé, školní inspektoři)	15
Velkostatkáři a statkáři	17	Velkostatkáři a statkáři	15
		Rolníci	7
Advokáti a notáři	15	Advokáti a notáři	11
Poslanci a senátoři	4	Poslanci, senátoři	8
Představitelé družstev	3	Představitelé družstev	8
		Představitelé státních drah	5
		Představitelé církve	3
		Příslušníci armády	2
Majitelé nádražních restaurací	2	Majitelé nádražních restaurací	2
Představitelé elektráren a jejich svazů	2		
Představitelé legionářských obcí	1	Představitelé legionářských obcí	2
		Vyslanci	1
		Majitelé elektráren	1
Majitelé tabákových skladů	1	Majitelé tabákových skladů	1
Majitelé biografů	1		
Představitelé koncernu	1		

Pramen: AČNB, f. BČL, sign. BČL – SI/b – Výroční zprávy z let 1920–1938

Podnikatelské aktivity BČL na Slovensku a Podkarpatské Rusi

Vznik samostatného státu v říjnu roku 1918 postavil jeho představitele před řadu závažných problémů. Jedním z prvotních úkolů bylo vymanit pomocí nostrifikace bankovní systém ČSR z vlivu Vídně a Budapešti, získat převahu v jeho představenstvech a přizpůsobit celou organizaci novým poměrům. Zvláště složité poměry panovaly v peněžním systému Slovenska a Podkarpatské Rusi, které charakterizovala přesycenost oblastí peněžními ústavy různých typů spolu s jejich nedostačující kapitálovou silou. Tato slabost a nestabilita peněžního systému na Slovensku a Podkarpatské Rusi se pochopitelně zpětně negativně odrážela do ekonomiky a sociálního postavení obyvatel (vkladatelů).

Celá konstrukce čl. peněžního systému se začala hroutit po zavedení deflační politiky, která vyvolala prudké výkyvy cenových hladin. Následně propukla peněžní krize a postihla převážně nově založené nebo příliš expandující banky. Krize si vyžádala úpadek řady bank převážně středního typu a koncernových podniků těchto bank, apod. Vláda na tuto alarmující skutečnost v roce 1924 reagovala vydáním nových bankovních zákonů, regulujících určité typy bankovních obchodů a současně zřídila Zvláštní fond pro zmírnění ztrát povstalých z poválečných poměrů, který sanoval 27 středních a malých bank.³³ Nicméně všechny problémy tím vyřešeny nebyly. I přes zásadní redukci počtu akciových bank na východě republiky hypertrofie bankovního systému na Slovensku a Podkarpatské Rusi přetrvávala nadále.³⁴ Ale i toto číslo bylo vzhledem k zaostalosti tamní ekonomiky příliš vysoké, neboť se v zásadě nezměnila ani kapitálová síla peněžních ústavů ani způsob jejich hospodaření.

Proto bylo přistoupeno k dalšímu kroku – centralizaci peněžního systému, a to několika způsoby: fúzí a afilováním jednotlivých peněžních ústavů. Tyto fúze byly konány pod patronací ministerstva financí (dále MF), Bankovního úřadu při MF, zemských, hypotečních a předních obchodních bank. V příslušných archivních fondech³⁵ se sice nikde nenalezl explicitní příkaz daný Legiobance, provádět centralizaci a nacionalizaci slovenského a podkarpatoruského peněžnictví ve veřejném zájmu, ale k dispozici jsou důkazy o tom, že afileční aktivity banky tak byly vrcholnými orgány státní správy nahlíženy.³⁶ Skutečnost, že Legiobanka jednala v intencích zájmu kompetentních ministerstev se nejvíce zviditelnila na přelomu dvacátých a třicátých let v souvislosti s náročnými kauzami sanace Americko-slovenské banky v Bratislavě a Slovenské všeobecné banky v Bratislavě.

³³ O dopadu deflační krize pojednává nejnovější studie NOVOTNÝ, J. – ŠOUŠA, J.: Krize bank za první republiky. Ořez české bankovní soustavy a její záchrana ve dvacátých letech 20. století. Historický obzor, č. 1–2, roč. 13, 2002, s. 2–14.

³⁴ Akciové peněžní ústavy na Slovensku a Podkarpatské Rusi v letech 1919–1929. In: Statistická příručka republiky československé I, Praha 1932, s. 262. Podle Statistické příručky republiky československé se na Slovensku nacházelo k 31. prosinci 1924 na 128 akciových bank a na Podkarpatské Rusi 29.

³⁵ NAP, f. Ministerstvo financí I (1918–1945) a f. Předsednictvo ministerské rady (1918–1945); AČNB, f. BČL (1918–1948).

³⁶ NAP, f. Předsednictvo ministerské rady (PMR), k. 199, Přípis ministra financí Dr. Kalfuse předsednictvu ministerské rady v Praze ze dne 30. 5. 1936. „Protože Banka československých legií provádí na Slovensku a Podkarpatské Rusi v intencích ministerstva financí četné akce, směřující ke konsolidaci tamního peněžnictví, a jest nucena často přinášeti této činnosti značné oběti, pokládá ministerstvo financí za slušné...“

V rámci podnikatelských aktivit Legiobanky představovala její expanze na Slovensko a Podkarpatskou Rus významnou položku a současně byla jejím výrazným specifickým, odlišujícím ji od ostatních peněžních ústavů 1. republiky. Snahu o budoucím etablování na východě republiky dala BČL najevo již v roce 1921 založením filiálky Bratislava. K soustředěnější akci došlo v roce 1925, kdy se v září BČL obrátila na ministerstvo financí s návrhem na afilování 24 vybraných slovenských peněžních ústavů.³⁷

Z původně výše uvedených peněžních ústavů, Legiobankou navržených k afilaci, se podařilo ještě téhož roku uzavřít afilací poměr s následujícími ústavy: Gemerskou úvěrnou bankou, Rožňava (1925); Hontianskou ľudovou bankou, Ipoľské Šahy (Šahy, 1925); Tornalskou bankou, Tornaľa (Tornaľa, 1925); Trebišovskou hospodárskou úvěrnou bankou, Trebišov (1925) a Zlatomoraveckou agrárnou bankou, Zlaté Moravce (1925).³⁸ V případě ostatních prameny mlčí o důvodech, proč s nimi afilací smlouvy nakonec nebyly podepsány.

Afilací jednání byla zahájena na základě tří možností: žádosti kapitálově slabšího peněžního ústavu, požadavku či výzvy ministerstva financí nebo iniciativy BČL. Zpravidla o afilaci žádaly samotné ústavy, které se ocitly v tíživé situaci nebo byly obecně kapitálově slabé. Na počátku se občas úlohy prostředníka ujímaly místní legionářské obce, ale tento trend byl od roku 1927 nahrazen otevřenou, státem podporovanou aktivní „afilací akvizicí“ Legiobanky.

Banka po celou dobu své činnosti dodržovala základní afilací postupy. Nejprve vyslala do vybraného peněžního ústavu své revizory, kteří kompletně prověřili stav hospodaření, protože se stávalo, že představitelé žádajícího ústavu uváděli ve svůj prospěch nadsazená bilanční čísla. Základem bylo zjištění výše akciového nebo kmenového kapitálu, vkladů a rezerv. Poté následovalo zmapování okolního terénu, kde Legiobanku především zajímalo kolik a jak kapitálově silných ústavů nebo jejich poboček v místě působilo a jaká byla popularita vybraného ústavu. Zpráva revizní komise byla pro další postup rozhodující. Legiobanka se totiž nikdy nehrnula bezhlavě do neziskových dobrodružství a většinou se dokázala ohlídat, aby se do nich nenechala státem vmanévrovat. Pokud byla revizní zpráva uspokojivá, BČL stanovila výši akciového kapitálu a rezerv po afilaci, procentuální výši své účasti, garantované úročení, výši reeskontního a kontokorentního úvěru, úrokové sazby atd. Přesně stanovila pravomoci správní rady, výši afilací poplatku (zpravidla 10 % z předběžného zisku – nejméně však 6 000 Kč), dobu trvání afilací smlouvy a samozřejmě podmínky jejího trvání a důvody pro vypovězení. Do všech afilovaných ústavů současně delegovala své úředníky, podle situace do vyšších či nižších funkcí, ale ve většině případů měli rozhodující slovo. Všechny afilace podléhaly

³⁷ Beregszáska všeobecná úvěrná banka, Beregszás; Čopská úvěrná banka, Čop; Dunajská banka, Bratislava; Eskomptná banka, Mukačevo; Gemerská úvěrná banka, Rožňava; Hontianska ľudová banka, Ipoľské Šahy (Šahy); Chynoranská ľudová banka, Chynorany; Košická úvěrná banka, Košice; Kráľovochľmecký úverný ústav, Kráľovský Chľmec; Liptovská úvěrná banka, Liptovský Mikuláš; Lučenská priemyselná banka, Lučenec; Michalovská eskomptná banka, Michalovce; Mukačevská ľudová banka, Mukačevo; Podkarpatskij bank, Užhorod; Použská banka, Veľká Berezná; Považská agrárna a priemyselná banka, Žilina; Sevljušký úverný ústav, Sevljuš; Spišsko-sobotska banka, Spišská Sobota; Tiačevská obchodná banka, Tiačevo; Tornalská banka, Tornaľa (Tornaľa); Trebišovská hospodárska úvěrná banka, Trebišov; Trnavská ľudová banka, Trnava; Zlatomoravecká agrárna banka, Zlaté Moravce a Žabokrekská okresná banka, Nitrianske Žabokreky. In: AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 16. 9. 1925, Slovensko – afilací plán.

³⁸ AČNB, f. BČL, PSR ze dne 16. 9. 1925, Slovensko – afilací plán.

samozejmě úvěrové cenzuře Legiobanky. Méně bonitní ústavy v chudším kraji mohly samostatně povolovat úvěry jen do 50 000 Kč, bohatší ústavy do 100 000 Kč a výjimečně až 250 000 Kč.³⁹

Obecně se Legiobanka postupem času snažila získat ve svých afilacích majoritu. Zároveň dbala o regulérnost hospodaření a omezení všech pochybných praktik. Dostávala se tím občas do právních sporů a to zejména s maďarskými zaměstnanci a členy vedení, kteří se výše uvedených praktik dopustili. Tyto spory vyvolávaly v místních kruzích nevoli, dokonce i odliv vkladů maďarského obyvatelstva. Nutno říci, že se ale po uklidnění nacionálních vášní maďarská a německá klientela postupně vracela. Důvodem bylo nezpochybnitelně zdravé a průhledné hospodaření afilovaných ústavů. Legiobanka se ale také snažila o kompromisní postup. Například u Trebišovské hospodářské úvěrné banky ponechala maďarské členy správní rady ve svých funkcích na oplátku za odprodej jejich akcií Legiobance.⁴⁰

Od roku 1927 postupovala Legiobanka již zcela systematicky; současně s upevněním své expanzivně se rozšiřující sítě pobočných závodů musela stabilizovat stávající síť afilovaných slovenských peněžních ústavů a vést další afilační jednání. Během následujících tří let Legiobanka pokračovala v sondážích. V protokolech správní rady se o nějakých konkrétních záměrech nebo stanovení jednotlivých fází dalšího postupu nic neuvádí. Jednoduše zde byly zaznamenávány jen úspěšné výsledky zřejmě mnohem rozsáhlejších sondáží a rozhovorů s představiteli jednotlivých peněžních ústavů.

Do roku 1930 se Legiobance podařilo uzavřít dalších 11 afilačních smluv s následujícími bankami: Americko-slovenskou bankou, Bratislava (1928), Bankou Oravou, úč. spol., Dolný Kubín; Komárňanskou korunovou bankou, Komárno (1927); Lučenec-kou úvěrnou bankou, Lučenec (1928); Michalovskou eskomptnou bankou, Michalovce (1926); Mukačevskou ľudovou bankou, Mukačevo (1927); Spišsko-novoveskou úvěrnou bankou, Spišská Nová Ves (1927); Úvěrnou bankou, Žilina (1928); Vranovskou úvěrnou bankou, Vranov (1929), Zemplínskou ľudovou bankou, Michalovce (1929) a Žilinskou obchodnou bankou, Žilina (1927).

Současně s tím, zhruba od roku 1928, zahájila rozsáhlou zakladatelskou akci na celém Slovensku a Podkarpatské Rusi, v jejímž rámci začala iniciativně zakládat vlastní peněžní ústavy záloženského typu. Tyto nové ústavy, nesoucí všechny jednotný název Všeobecný úvěrní ústav (VÚÚ) měly doplňovat stávající síť pobočných závodů a současně sloužit jako opěrné body k další kapitálové expanzi Legiobanky.

Všeobecné úvěrní ústavy na Slovensku a Podkarpatské Rusi

Zakládáním těchto peněžních institucí obešla banka zákaz daný českým peněžním ústavům zakládat na východě republiky své pobočky. Skutečnost, že tato akce byla státem bezvýhradně tolerována, jasně ukazuje, že muselo jít i o státní zájem. Celá akce začala v roce 1928, kdy založila Legiobanka celkem 17 všeobecných úvěrních ústavů:

³⁹ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 2. 2. 1927, Úprava úvěrové cenzury u bankovních afilací na Slovensku.

⁴⁰ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 5. 3. 1930, Získání majority v Trebišovské hospodářské a úvěrné bance, úč. spol. Trebišov.

Čop, Dobšiná, Humenné, Chust, Iršava, Jasina, Kosino, Modrý Kameň, Moldava, Plešivec, Rahovo, Sečovce, Sevljuš, Snina, Svalava, Tiačevo a Veľké Kapušany.⁴¹ Všechny ústavy nesly stejný název „Všeobecný úvěrní ústav“, téměř ve všech banka jako instituce upsala prostřednictvím svého Hospodářského fondu I. (ruského) 25 000 Kč podílů a členové její správní rady upsali podílů ve výši 100 000 Kč.⁴² Úspěšné hospodaření a opožděný nástup krize v ČSR podnítil Legiobanku k dalšímu postupu, kdy se jí podařilo do začátku roku 1932 založit dalších 20 všeobecných úvěrních ústavů: Bátovce, Dolný Kubín, Gíraltovce, Chynorany, Ilava, Kráľovský Chlmec, Kremnica, Parkáň (Štúrovo), Pruské, Púchov, Sabinov, Štubníanske Teplice, Šurany, Volové, Vráble, Turňa, Trebišov, Tvrdošín, Užhorod a Želiezovce. Uvážíme-li ještě náročné afilační a sanační jednání s řadou slovenských peněžních ústavů a probíhající krizi, vidíme, že počátek 30. let byl pro BČL silným a expanzivním obdobím, kdy se jí v případech všeobecných úvěrních ústavů ještě dařilo udržovat aktivní bilanci. V roce 1931 zaznamenávaly VÚÚ neustálý růst, kdy se všechny ústavy podílely na celkovém zisku 1 023 794,85 Kč.⁴³ V březnu 1932 dala správní rada podnět k sepsání jednotných afilačních smluv⁴⁴ s VÚÚ v poněkud propagandistickém znění, kde BČL nestačilo uvést jen regule smluvního vztahu, ale nutila VÚÚ k podpisu apologetických prohlášení, které sama sepsala.⁴⁵ Vnitřní organizace, personální obsazení, povolování úvěrů a hospodaření bylo přesnou kopií Legiobanky a pod jejím striktním dohledem. VÚÚ dokonce musely platit afilační poplatek po celou dobu formálního trvání smlouvy Legiobance a to i v případě, že by afilační smlouvu vypověděl.⁴⁶

Nadějné vyhlídky úvěrních ústavů ale byly zmařeny ekonomickým propadem stále se prohlubující krize a také nutností omezit počet peněžních ústavů působících na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Jak již bylo uvedeno výše, bylo mohutné zakládání VÚÚ zcela v rozporu s praxí ministerstva financí udělovat jen ve výjimečných případech povolení ke zřizování nových poboček stávajícím peněžním ústavům a zvláště těm, které měly své centrály v historických zemích. Tato skutečnost se samozřejmě stala trnem v oku určité části slovenské veřejnosti, ale jejich stížnosti nebyly zainteresovanými ministerstvy reflektovány.

Situace ohledně VÚÚ se změnila na jaře roku 1933, kdy ředitelství BČL rozhodlo zahájit jednání se Svazem Rolnických vzájemných pokladnic o jejich odprodaní.⁴⁷ Hledání optimálního řešení bylo tématem celého následujícího roku 1934, které se opět vyznačovalo neustále se měnícími návrhy řešení. Místoředitel Vojtěchovský např. důrazně doporučoval jejich tichou likvidaci s tím, že je velká poptávka po jejich podílových pláštích, které by mohla BČL výhodně, po uklidnění situace, prodat.⁴⁸ Jeho návrh byl ale odmítnut samotným Josefem Khyňem, který naopak nasměroval celou akci na jednání

⁴¹ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 21. 11. 1928, Ustavení úvěrních ústavů a společenstev s r. o. na Slovensku a Podkarpatské Rusi a upsání podílů.

⁴² Tamtéž.

⁴³ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 2. 3. 1932, Všeobecné úvěrní ústavy na Slovensku a Podkarpatské Rusi.

⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, SR ze dne 21. 3. 1933, Úvěroústavy.

⁴⁸ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, SR ze dne 12. 2. 1934, Pláště všeobecných úvěrních ústavů.

se Svazem Rolnických vzájemných pokladnic. Veškerá jednání probíhala prostřednictvím poslance Jána Ursíniho.⁴⁹ Josef Khyn zvolil nátlakové jednání za pomoci guvernéra Národní banky Československé Karla Engliše a v důsledku toho Svaz od jednání odstoupil. Celá záležitost proto byla nakonec řešena formou veřejných a tichých likvidací, sloučením s Rolnickými vzájemnými pokladnicemi a vzájemnými fúzemi. V prosinci 1935 zůstalo celkem 15 samostatných ústavů: Humenné, Moldava, Sabinov, Veľké Kapušany, Vráble, Želiezovce, Dolný Kubín, Sv. Kříž (Žiar nad Hronom), Púchov, Štubnianská Teplice, Tvrdosín, Chust, Rachov, Sevljuš, Ťačovo, ale BČL si v budoucnu chtěla nechat jen šest ústavů: Sabinov, Sv. Kříž (Žiar nad Hronom), Vráble, Púchov, Želiezovce, Tvrdosín (3 filiálky).⁵⁰

Likvidace probíhaly až do konce sledovaného období, kdy se ještě Legiobance podařilo u zbývajících úvěroústavů zřetelně zlepšit jejich hospodaření. Nicméně události podzimu 1938 postavily Legiobanku a zbýající úvěrní ústavy před nové skutečnosti, v jejichž důsledku se již tak redukováný počet úvěroústavů zmenšil o 4 Všeobecné úvěrní ústavy v Moldavě, Vráblích, Želiezovcích, Veľkých Kapušanech předaných Maďarsku na základě vídeňské arbitráže. A zbytek byl předán Svúbce.⁵¹

BČL nadále pokračovala v afilačních jednáních, v nichž se bance podařilo během dvou let (1930–1931) podepsat celkem šest afilačních smluv s následujícími bankami: Berego-mukačevskou bankou, Mukačevo; Použskou bankou, Veľký Berezny, (1930); Ružomerskou všeobecnou bankou, Ružomberok (1930); Úvernou bankou, Výlok (1931); Výlockou hospodářskou bankou, Výlok (1931) a Slovenskou všeobecnou úvěrnou bankou, Bratislava (1930).

Nejdůležitější z nich, která byla do značné míry nezbytnou podmínkou k dalšímu organizovanému postupu BČL, byla smlouva se Slovenskou všeobecnou úvěrnou bankou, Bratislava v roce 1930 (Svúbka). Svúbka vznikla dne 1. ledna 1922 nostrifikací Uherské všeobecné úvěrní banky (Magyar általános hitelbank – MÁH), největší maďarské banky na Slovensku. Na zformování nové banky mělo silný vliv politické lobby v čele s Milanem Hodžou, Martinem Mičúrou,⁵² Fedorem Houdkem⁵³ a Pavlem Blahem.⁵⁴ Za patronku nostrifikované banky byla zvolena Americko-slovenská banka, v jejíž správní radě zasedal Milan Hodža a byl na ní zainteresován také Michal Bosák,⁵⁵ který byl za I. světové války

⁴⁹ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, SŘ ze dne 23. 4. 1934, Zpráva o první části zájezdu pp. ředitele Varsika a místopředsedy Vojtěchovského na Slovensko a Podkarpatskou Rus.

⁵⁰ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, SŘ ze dne 16. 12. 1935, Zpráva o dosavadních výsledcích slučovací akce u Všeobecných úvěrních ústavů.

⁵¹ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, SŘ ze dne 7. 11. 1938, Situace Svúbky po záboru.

⁵² Slovenský právník a poslanec NS ČSR za Československou stranu lidovou, ministr s plnou mocí pro správu Slovenska.

⁵³ Od roku 1907 správce Ludové banky v Ružomberku, od roku 1912 člen vedení Ústředního družstva pro hospodářství a obchod se sídlem v Budapešti (založili jej Milan Hodža a Pavol Blaho), 1919–1920 ve vládě Vlastimila Tusara jako ministr výživy lidu. Člen agrární strany.

⁵⁴ Slovenský lékař, politik, novinář a poslanec NS za Slovenskou národní a rolnickou stranu, respektive Republikánskou stranu zemědělského a malorolnického lidu. Založil přibližně 100 družstev různých typů. V roce 1907 založil Obchodní banku ve Skalici, která se v roce 1920 spojila s Americko-slovenskou bankou v Bratislavě.

⁵⁵ Signatář Pittsburské dohody, kterou podepsali dne 31. května 1918 v americkém Pittsburgu zástupci Slovenské ligy v Americe, Českého národního sdružení a Svazu českých katolíků s Tomášem Garigue Masarykem.

v úzkém kontaktu s představiteli pozdější Legiobanky a přímo je vybízel k angažovanosti na území Slovenska.⁵⁶ Na Svúbce se kapitálově podílely Česká eskomptní banka a úvěrní ústav v Praze (BEBKA), Americko-slovenská banka a Magyar általános hitelbank.⁵⁷ Ve správních orgánech Slovenské všeobecné zasedala sice polovina Slováků, ale většina vysokých úředníků se rekrutovala z řad Maďarů.⁵⁸ Nostrifikaci měla původně provést Americko-slovenská banka, která ale byla v roce 1928 afilována Legiobankou. Tím pádem se veškerá jednání přesunula na ní jako na majoritního vlastníka akcií.⁵⁹ V roce 1930 přinutilo MF BEBKU, aby nabídla majoritu akcií Svúbky ministerstvu financí, resp. Legiobance. Jednalo se o 98 % celého akciového kapitálu Svúbky, které BČL převzala.⁶⁰ O významu této afilace svědčí fakt, že BČL delegovala do jejích statutárních orgánů své nejvyšší představitele: Františka Šípa, Josefa Khyna, Josefa Becka, Pavla Varsika, Josefa Kuklu a Emila Řepku, a také ředitele svých nejstarších slovenských poboček.⁶¹ Prestižní postavení Svúbky ve slovenském peněžním systému bylo také důvodem, proč se Legiobanka rozhodla, i přes problematické bilanční výsledky, vyplácet v roce 1931 dividendu ve výši 3 %, aby dokázala svůj ozdravný vliv na hospodaření banky.⁶² Tento krok byl velmi diplomatický a efektivní, protože v době, kdy držela majoritu MAH a Bebka, nebyla dividendy nikdy vyplácena. Její hospodaření se snažila BČL pochopitelně uvést rychle do rovnováhy.⁶³ Afilování Svúbky Legiobankou se pochopitelně setkalo na maďarské politické scéně s nevolí. Např. senátor Dr. Szilassy v únoru 1931 v Senátu veřejně zpochybnil nezáujatost vlády v provádění bankovní a hospodářské politiky.⁶⁴ Ministr Karel Engliš ve své reakci sice připustil, že akciové banky, pod správou „nestátotvorných“ národností, jsou rušeny častěji než ty, pod správou československou, ale zdůraznil, že „...nelze v tom spatřovati osten proti maďarské menšině“. ⁶⁵ Dále vyvrátil přímou podporu vůči Legiobance v centralizační akci. Na druhou stranu ale nechyběly jak na afilaci Svúbky, tak na celou slovenskou akci Legiobanky kladné ohlasy. Zastáncem celé akce byl například tajemník Svazu slovenských bank Fridolín Vogt, který ve člancích věnovaných slovenskému peněžnictví hodnotil úlohu Legiobanky příznivě.⁶⁶ Legiobanka tak získala majoritu

Dohoda schvalovala spojení Čechů a Slováků v novém státě v rámci unitární republiky.

⁵⁶ Archiv Slovenské národní banky v Bratislavě (ASNB), FALTUS, J.: Slovenská všeobecná úvěrná banka v Bratislavě, vznik a vývoj nostrifikované banky (strojopis práce), s. 6.

⁵⁷ Tamže, s. 12.

⁵⁸ V roce 1927 se ve správní radě Americko-slovenské banky objevil Pavel Varsik, ředitel Legiobanky a její „specialista“ na Slovensko.

⁵⁹ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 28. 5. 1928, Slovenská všeobecná úvěrná banka, úč. spol., Bratislava.

⁶⁰ Tamtéž.

⁶¹ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 24. 9. 1930, Ustavení správní a dozorčí rady Slovenské všeobecné úvěrné banky, Bratislava, č. 5., Jaroslav Svoboda – ředitel BCL v Berehově, Jaroslav Kozel – ředitel BCL v Bratislavě, František Odložilík – ředitel BCL v Popradě, Vincenc Procházka – ředitel BCL Praha.

⁶² AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 2. 3. 1932, Předbilanční zpráva Svúbky.

⁶³ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 28. 2. 1934, Bilanční výsledky Slovenské všeobecné úvěrné banky v Bratislavě.

⁶⁴ AČNB, f. BČL – Právní oddělení, sign. LB- SVIII/IV-205, Sanace bank.

⁶⁵ Tamtéž.

⁶⁶ „Nástup Banky čsl. legií na Slovensku a její rozhodný zákrok v květnu 1930 zakoupením Slovenské všeobecné úvěrné banky v Bratislavě postavil Legiobanku na prvé místo na Slovensku a urychlil tím tvoření se bankovních skupin, takže je jen otázkou času, kdy tyto útvary spojí se v jeden celek a tím přivodí zmenšení

a vliv na všechny afilované podniky této Slovenské všeobecné úvěrné banky, tj. na: „Berego-mukačevskou banku, Mukačevo; Nitrianskou všeobecnou banku, Nitra; Novozámskou ľudovou banku, Nové Zámky; Prvou Prievidzskou banku, Prievidza; Trnavskou I. banku, Trnava; Ústřednou ľudovou banku Žitného ostrova, Dunajská Streda; Všeobecnou úvěrnou banku, Komárno; Výlockou úvěrnou banku, Výlok; Výlockou hospodářskou banku, Výlok.“⁶⁷

Počátek nové etapy je datován rokem 1932, kdy si zkušenost po fatálním ekonomickém propadu vyžádala razantnější postup v otázce centralizace slovenského peněžnictví. Ministerstvo financí tehdy, alespoň podle protokolů ze schůzí ředitelství, přímo vyzvalo Legiobanku ke zjednodušení hospodářských poměrů na Slovensku.⁶⁸ Tato výzva se ale v jiných dochovaných pramenech neobjevila a byla spíše vznesena při osobních a zákulisních jednáních.⁶⁹ Na tento požadavek BČL reagovala rozsáhlými fúzemi peněžních ústavů.

Na počátku roku 1932 proto Legiobanka fúzovala několik dříve afilovaných ústavů za současné přeměny jejich centrál na pobočky Legiobanky: Komárňanskou korunovou banku, Komárno (1932); Žilinskou obchodní banku, Žilina (1932); Zemplínskou eskomptní a ľudovou banku, Michalovce (1933); Ružomberkou všeobecnou banku, Ružomberok (1933); Zlatomoraveckou agrárnou a priemyselnou banku, Zlaté Moravce (1933). V letech 1932–1933 afilovala za značných komplikací, které trvaly prakticky až do konce 1. republiky, dva další peněžní ústavy: Považskou agrárnou a priemyselnou banku, Žilina (1932) a Podkarpatskou banku, Užhorod (1933).

V lednu 1932 zahájila BČL také zdlouhavá a náročná jednání o sanaci, případně afilaci nejvýznamnějšího podkarpatoruského peněžního ústavu – Podkarpatské banky, Užhorod.

Legiobanka byla do této kauzy vmanévrována proti své vůli ministerstvem financí a místními politickými kruhy.⁷⁰ K 31. prosinci 1930, kdy byla banka ještě zisková, činil akciový kapitál Podkarpatské 5 000 000 Kč, rezervy 620 948 Kč a vklady 30 026 971 Kč.⁷¹ MF poskytlo ze Zvláštního fondu pro zmírnění ztrát povstalých z poválečných poměrů na sanaci celkem 11 000 000 Kč.⁷² Část ředitelství BČL ale bance nedávala žádné šance na záchranu a dokonce navrhovali nechat banku „na pospas osudu“.⁷³ Legiobance se nepodařilo zabránit neustálému vybírání vkladů (15 000 000 Kč). Průtahy v sanačním řízení donutily všechny představitele vládních podkarpatských stran sepsat žádost (září 1933)

počtu bank na Slovensku, což v zájmu celostátní politiky bankovní jest nutno a je si toho též přáti.“ NAP, f. MZV – VA – I, sign. 865, 14h, Koncentrace bankovnictví na Slovensku, *Národní listy* 20. 11. 1930.

⁶⁷ Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. (MÚA AV ČR), f. Edvard Beneš, sign. R 184/1, k. 83, Hospodářské věci, Banky Dopis Josefa Khyna Dr. Milanu Hodžovi ze dne 18. ledna 1936.

⁶⁸ ASNB, f. BČL, fil. Bratislava inv. č. 4, k. 1, Zápis o sedmé pracovní schůzi ředitelů a dirigentů Legiobanky, jejich filiálce a afilací, ze dne 31. 3. 1933.

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, SR ze dne 20. 1. 1932, Dohoda s Podkarpatskou bankou, Užhorod.

⁷¹ Další bilanční hodnoty k 31. 12. 1930 – Směnek – 8 750 893 Kč, Dlužníci – 25 567 446 Kč, Cenné papíry – 1 886 575 Kč, hotovost – 628 939 Kč a čistý zisk – 37 442,66 Kč. In: PSR 20. 1. 1932, Dohoda s Podkarpatskou bankou.

⁷² AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 20. 1. 1932, Dohoda s Podkarpatskou bankou, Užhorod.

⁷³ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, SR ze dne 5. 9. 1933, Podkarpatskij bank, Užhorod.

o vyplacení dalšího sanačního příspěvku a J. Khyn prosadil u ministra Edvarda Beneše sanaci banky jako politikum. Ministerská rada na to konto povolila vyplatit dalších 15 000 000 Kč.⁷⁴ Celá kauza se protahovala a podle poznámky Josefa Khyna prý všichni referenti na MF nesnášeli kohokoliv z Podkarpatského banku.⁷⁵ MF nakonec poskytlo dalších 14 712 000 Kč.⁷⁶ Podmínkou bylo, že Podkarpatskij bank zvýší svůj kapitál opět na 5 000 000 Kč s tím, že celá nová emise bude předána Legiobance a MF, kteří budou mít v bance majoritu.⁷⁷ Banka byla posílena převedením místních VÚU, pobočky BČL Užhorod a Výlocké hospodářské banky na Podkarpatskij bank, která měla převzít také filiálku Svúbky Ťačovo.⁷⁸ Ani tyto fúze ale nepomohly.⁷⁹ Legiobanka měla zejména obavy, že z banky odplynou maďarské a židovské vklady a čistě rusínský element bude bance jen na škodu.⁸⁰ Zde opět vyplávala na povrch dvojakost Legiobanky. Dokud bylo ekonomické protektorství Čechů a Slováků vlnou, která Legiobanku nesla k zisku, hodlala na ní vydržet co nejdéle. Ale když se dostala do prostředí, kde začaly být tyto ideje brzdou, neváhala je opustit. Sanace se protáhla až do ledna 1938, kdy Podkarpatskij bank konečně vykázal zisk a nárůst vkladů.⁸¹

V roce 1932 předložila banka ministerstvu financí rozsáhlý plán na fúzi řady bank do BČL a Svúbky.⁸² Šlo o to rozdělit si se Svúbkou teritorium tak, aby Svúbka operovala v oblastech s převahou maďarského a židovského obyvatelstva a BČL v národnostně slovenských a rusínských oblastech. Z toho ale sešlo, protože se ředitelství oprávněně obávalo přílišného posílení Svúbky.⁸³ Nakonec byly v letech 1932–1935 Svúbkou afilovány: *Nitranská všeobecná banka, Nitra; Novozámská ľudová banka, Nové Zámky*;⁸⁴ *Prvá Prievidzská banka, Prievidza; Trnavská I. banka, Trnava; Ústredná ľudová banka, Žitný ostrov; Všeobecná úverná banka, Komárno; Výlocká hospodářská banka, Výlok a Úverná banka, Výlok.*

Svúbkou byly fúzovány *Americko-slovenská banka se Spišsko-novoveskou bankou* (dřívější afilace BČL); *Berego-mukačevská* (afilace Svúbky) s *Mukačevskou ľudovou bankou, Mukačevo* (afilace BČL).

⁷⁴ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 2. 5. 1934, Podkarpatskij bank, Užhorod.

⁷⁵ AČNB, f. BČL, SŘ ze dne 30. 10. 1934, Podkarpatskij bank.

⁷⁶ NAP, f. PMR, k. 199, Bankovní zákon, Přípis ministerstva financí Podkarpatské bance ze dne 5. 9. 1936 a přípis ministra financí Podkarpatské bance ze dne 8. 7. 1936.

⁷⁷ NAP, f. PMR, k. 199, Bankovní zákon, přípis ze dne 8. 7. 1936.

⁷⁸ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 23. 9. 1936, Podkarpatskij bank, Užhorod.

⁷⁹ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, SŘ ze dne 4. 11. 1935, Filiálka Užhorod.

⁸⁰ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, SŘ ze dne 21. 1. 1935, Zpráva o činnosti filiálky v Užhorodě.

⁸¹ Tamtéž, SŘ ze dne 28. 3. 1938, Podkarpatskij bank, Užhorod.

⁸² AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 25. 1. 1933, Reorganizace afilovaných ústavů na Slovensku.

⁸³ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, SŘ 2. 2. 1933, Fúze Americko-slovenské banky a Spišsko-Novoveské úverné banky se Slovenskou všeobecnou úvernou bankou, úč. spol., Bratislava.

⁸⁴ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 25. 1. 1933, Reorganizace afilovaných ústavů na Slovensku.

Z plánovaných fúzí BČL fúzovala Ružomerskou všeobecnou banku, Ružomberok; Zemplínskou eskomptnou a ľudovou banku, Michalovce; Zlatomoraveckou agrárnou banku Zlaté Moravce⁸⁵ a Žilinskou obchodní banku, Žilina.⁸⁶

Pro názornost je třeba rekapitulovat celou centralizační akci Legiobanky od počátku do konce roku 1934. BČL se podařilo získat v období let 1925–1934 do svého koncernu na 22 bankovních institucí: *Americko-slovenská banka*, Bratislava; *Berego-Mukačevská banka*, Mukačevo; *Gemerská ľudová banka*, Rožňava; *Hontianská ľudová banka*, Šahy; *Komárňanská korunová banka*, Komárno; *Komárňanská všeobecná banka*, Komárno; *Lučenecká úverná banka*, Lučenec; *Michalovská eskomptná banka*, Michalovce; *Mukačevská ľudová banka*, Mukačevo; *Novozámská ľudová banka*, Nové Zámky; *Považská agrárna a priemyselná banka*, Žilina; *Ružomerská všeobecná úverná banka*, Ružomberok; *Slovenská všeobecná úverná banka*, Bratislava; *Spišsko-novoveská úverná banka*, Spišská Nová Ves; *Trnavská prvá banka*, Trnava; *Trebišovská hospodárska banka*, Trebišov; *Tornalská banka*, Tornaľa; *Úverná banka*, Výlok; *Úverná banka*, Žilina; *Vranovská úverná banka*, Vranov; *Zemplínská ľudová banka*, Michalovce; *Zlatomoravecká agrárna banka*, Zlaté Moravce; *Žilinská obchodná banka*, Žilina.⁸⁷

Těchto 22 bank mělo spolu s BČL na Slovensku a Podkarpatské Rusi celkem 77 filiálek a 7 expozitur a směnárén.⁸⁸ Po centralizaci probíhající prakticky od roku 1928 byl do téhož data afilací či fúzemí restringován jejich počet na dva bankovní domy: Slovenskou všeobecnou úvernou banku, Bratislava a Banku československých legií, Praha o 2 centrálech, 6 expoziturách a směnárnách a 42 filiálkách. Celkem bylo restringováno na 21 peněžních ústavů a jejich centrální, 1 expozitura a 35 filiálek.⁸⁹ Před redukcí čítala BČL na 41 Všeobecných úvěrních ústavů, z nichž bylo do konce roku 21 zrušeno a do budoucna se počítalo s další početní restrikcí.⁹⁰ Celkem bylo tedy zrušeno na 78 bankovních míst.

Ke konci roku 1936 tímto způsobem Legiobanka získala majoritu v celkem 17 peněžních maďarských ústavech. V chronologickém řazení: *Mukačevská ľudová banka*, Mukačevo; *Tornalská banka*, Tornaľa; *Gemerská ľudová banka*, Rožňava; *Hontianská ľudová banka*, Šahy; *Zemplínská ľudová banka*, Michalovce; *Trebišovská hospodárska banka*, Trebišov; *Vranovská úverná banka*, Vranov; *Žilinská obchodná banka*, Žilina; *Komárňanská korunová banka*, Komárno; *Spišsko-Novoveská banka*, Spišská Nová Ves; *Lučenecká úverná banka*, Lučenec; *Zlatomoravecká agrárna banka*, Zlaté Moravce; *Považská banka*, Veľký Berezný; *Úverná banka*, Žilina a *Povážská agrárna a priemyselná banka*, Žilina.⁹¹ Josef Khyn vypočítal, že k lednu 1936 se ocitla pod vlivem koncernu BČL na Slovensku a Podkarpatské Rusi cca 1 miliarda Kč, současně s tím ovšem upozornil, že dosavadní stav věci je pouze polovinou toho, co by bylo ještě třeba vykonat.

⁸⁵ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, SR ze dne 20. 11. 1933, fúze Zlatomoravecké agrární banky, Zlaté Moravce.

⁸⁶ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 8. 3. 1933, Návrh pro valnou hromadu na převzetí.

⁸⁷ AČNB, f. Legiobanka, sign. LB- SVIII/267-1-8, Právní oddělení (1926–1948), Restrikční činnost Banky čsl. legií na Slovensku a Podkarpatské Rusi.

⁸⁸ Tamtéž.

⁸⁹ Tamtéž.

⁹⁰ Tamtéž.

⁹¹ A MÚ AV ČR v Praze, f. Edvard Beneš, sign. R 184, k. 83, Banka čsl. legií, Dopis Josefa Khyna Dr. Milanu Hodžovi.

Poslední, ale díky politickým událostem podzimu roku 1938 nedokončeným aktem, byl návrh na fúzi Slovenské všeobecné úvěrní banky v Bratislavě s Legiobankou.⁹² Nová banka měla nést název Banka československých legií, měla disponovat 70 000 000 Kč akciového kapitálu a sloučit dosavadní strukturu poboček obou bank.⁹³ BČL by tak získala rozsáhlou síť přímých pobočných závodů na celém Slovensku a Podkarpatské Rusi.⁹⁴ Zamýšlenou fúzi by za jiných politických okolností bylo pravděpodobně možné provést, ale proti Legiobance stál čas a neúspěšné se blížící události podzimu roku 1938, které obrátily všechny dosavadní záměry BČL na východě republiky vníveč a začala se utvářet nová kapitola.

Zánik 1. republiky a jeho vliv na síť poboček a afilací BČL na Slovensku a Podkarpatské Rusi

Podpis Mnichovské dohody v noci z 29. na 30. září spustil celý sled dalších událostí, znamenající ve svém důsledku rozpad jak 1. republiky, tak Legiobanky s tímto státním útvarem a jeho ideologií neodbytně spjatou. Bezprostředně po podpisu Mnichovské smlouvy byly ustaveny dvě samostatné vlády slovenská a podkarpatoruská, čímž *via facti* došlo k vyhlášení autonomie obou územních celků. Obě události byly zaštitěny zákonem o autonomii Slovenska a Podkarpatské Rusi, přijatém dne 19. listopadu 1938 pod číslem 209 Sb. z. a n.⁹⁵ Současně s tím vzneslo své územní nároky také Maďarsko, kterému byly arbitrážním řízením ze dne 2. listopadu 1938 ve vídeňském Belvederu vyhověno prakticky ve všech bodech. Tato radikálně změněná situace kladla na vedení BČL značné nároky, kdy muselo v první řadě urychleně stanovit evakuační plán nejohroženějších poboček vlastních a svých afilací. BČL reflektující výše uvedené politicko-geografické změny se snažila pochopitelně získat čas a zahájila již v říjnu roku 1938 intenzivní jednání Josefa Khyna s ústředními slovenskými úřady, kdy se je snažil přesvědčit, aby neuváděly v život zákony, které by postihly český kapitál.

Na území nárokováným Maďarskem se ocitly následující pobočky Svúbky: Berehovo, Dunajská Streda, Košice, Kežmarok, Lučenec, Mukačevo, Nové Zámky, Rožňava, Tornaľa, Stará Ľubovňa a Užhorod.⁹⁶ Všem ředitelům těchto filiálek zaslala centrála dne 15. října 1938 přísně důvěrný dopis, kde je upozorňuje na skutečnost, že jejich filiálky se mohou ocitnout na cizím státním území a proto musí připravit k evakuaci do vnitrozemí všechny nostro depot, účetní knihy, všechny saldakonta debetní a kreditní a ponechají jen kontokorenty. Evakuovány měly být také všechny vklady s výjimkou kontravkladů, úvěrové elaboráty s korespondencí minimálně od 1. ledna 1938 atd. Jednoduše vše co by bance později umožnilo splnit své závazky a nárokovat pohledávky.⁹⁷

⁹² AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, SR ze dne 20. 6. 1938, Fúze Slovenské všeobecné úvěrní banky a jejich afilací s Bankou čsl. legií.

⁹³ Centrála, 52 filiálek, 6 expozitur, 4 sezonní směnárny.

⁹⁴ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, SR ze dne 20. 6. 1938, Fúze Slovenské všeobecné úvěrní banky a jejich afilací s Bankou čsl. legií.

⁹⁵ Dějiny čsl. státu a práva 1918–1945. Brno 1991, s. 98.

⁹⁶ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, sign. LB-SVIII/ IV-375, Právní oddělení, Situační zprávy filiálek v době ztráty území – podzim 1938, Maďarsko–Slovensko 1939.

⁹⁷ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, Evakuace filiálek, ze dne 15. 10. 1938.

Nicméně evakuace neprobíhala hladce a zejména pobočky Svúbky na východě Slovenska a na Podkarpatské Rusi se nacházely v dost složitých situacích. Zvláště „divoká“ byla evakuace poboček Mukačevo a Berehovo. V Mukačevě protestující a hysteričtí vkladatelé obsadili pobočku a téměř násilím vnikli do ředitelny a situaci poněkud uklidnil až starosta Ortutay.⁹⁸ Podobná situace nastala u pobočky Berehovo, kde byla situace vyhrocená do krajnosti již zcela chaotickou a z lidského hlediska brutální evakuací tamní nemocnice a kde vkladatelé nejenže obklíčili pobočku, ale také vyhrožovali smrtí v případě, že se něco odveze. Podobné telegramy, telefonáty a urgentní dopisy následovaly prakticky den po dni žádající nové instrukce v měnících se a vypjatých podmínkách a současně podávající přehled o situaci.

Po podepsání vídeňské arbitráže dne 2. listopadu 1938 se stala situace „přehlednější“ ne však jednodušší. Největší afilace Legiobanky Svúbka tím přišla o na 9 poboček (Dunajská Streda, Nové Zámky, Tornaľa, Rožňava, Košice, Užhorod, Mukačevo, Berehovo, Lučenec)⁹⁹ a arbitráž připravila banku také o 4 Všeobecné úvěrní ústavy (Moldava, Vráble, Žeilezovce, Velké Kapušany).¹⁰⁰

BČL na to konto ihned došly zprávy, že úvěry těchto filiálék klesly o plných 61 %. Na zabraném území vykazovaly filiálky na 190 000 000 Kč úvěrů a vkladů na knížky s věřiteli dohromady na 154 000 000 Kč. Ředitelství tento stav označilo za kritický, ale předpokládalo, že jej dalšími fúzemi svých současných afilovaných podniků zastaví. Jednoduše BČL věřila, že obratným vyjednáváním a svými konexemi dokáže pokračovat dál.¹⁰¹ O osudu Svúbky pak rozhodla vzájemná „přátelská“ dohoda mezi BČL a Oesterreichische Creditanstalt – Wiener Bankverein o vzájemné spolupráci na Slovensku a Podkarpatské Rusi a v oblastech podstoupených Maďarsku, uzavřená v Praze dne 10. května 1939. Podle této dohody BČL nabídla Creditanstaltu 50 % své účasti na Svúbce, protože jí bylo jasné, že by bez přímé kapitálové účasti říšských hospodářských kruhů nemohla fungovat.¹⁰² A tím se uzavřelo 18 let trvající období působení „původní“ Legiobanky na Slovensku a Podkarpatské Rusi.

Z výše uvedeného lze rozpoznat několik trendů ovládajících afilační politiku Legiobanky na Slovensku a Podkarpatské Rusi. První a zásadní charakteristikou Legiobanky v tomto směru bylo její využití ve státě prosazované nacionalizaci slovenského a podkarpatského peněžnictví, kdy byla v tomto směru kompetentními vrcholnými institucemi státní správy privilegována. Důvody proč to byla právě Legiobanka, spočívaly v jejím úzkém sepětí s osobnostmi a ideovou linií politického uskupení známého pod označením „Hrad“. Podobně jako v případě surovinové akce, kdy banka dokázala zhodnotit své vklady a akciový kapitál díky akci prováděné ve veřejném zájmu, i v tomto případě banka dokázala využít zájem nejvyšších státních složek k vlastním účelům. Na druhou stranu byla BČL pro ministerstvo financí, odpovědné za provádění centralizace a nacionalizace peněžnictví, vhodným partnerem pro své nesporné obchodní kvality a vnitřní

⁹⁸ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, Evakuace filiálék, ze dne 22. 10. 1938.

⁹⁹ AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/c-3, sign. BČL-SI/c-3, SŘ ze dne 7. 11. 1938, Situace Svúbky po záboru.

¹⁰⁰ Tamtéž.

¹⁰¹ Tamtéž.

¹⁰² AČNB, f. BČL, sign. BČL-SI/a-1, PSR ze dne 24. 5. 1939, Referát o Slovenské všeobecné úvěrní bance, úč. spol. Bratislava.

disciplínu ovládající celý systém banky. Stát se tedy nemusel obávat žádné neserióznosti nebo neuváženého postupu, který by měl za následek jeho diskreditaci. Postup Legiobanky pochopitelně vyvolával i odpor. Zejména kruhy okolo HSLS sledovaly aktivity banky s obavami.

V souvislosti se „slovenskou akcí“ byla banka silně konfrontována s nutností vymanit se ze svého stavovského zaměření. Nešlo jen o to umožnit členství ve statutárních orgánech banky nelegionářům, ale eventuálně i příslušníkům „nestátotvorných“ národností. Ale tato otázka byla v pramenech naznačována jen opatrně. Banka si byla vědoma, že nacionalizace má svou určitou mez, za kterou nelze zajít a že bez Maďarů, Němců a Židů v této oblasti podnikat prakticky nelze, a proto měla eminentní zájem na jejich získání. Mimochodem zvláště Němci usedlí na Slovensku se nezříkali vkladatelských služeb Legiobanky a jejich afilací, protože vnitřní disciplína ovládající celý systém banky a strukturovaný postup byl německému etniku blízký a dával mu záruku, že o své vklady nepřijde. BČL, aby si zajistila co největší zisk, se proto musela logicky obrátit na „nestátotvorné elementy“. Bohužel chybí potřebné doklady k určení vzájemného poměru vkladů jednotlivých národností. Tyto údaje se vyskytují jen sporadicky a pravidelně jsou k dispozici pouze od poloviny 30. let v tzv. situačních zprávách poboček BČL. Jejich výpovědní hodnota je různá. Nesporné ale je, že BČL měla eminentní zájem získat úvěrová spojení jak s jednotlivci, tak s firmami ovládanými „nestátotvorným“ kapitálem.

K faktické změně ale nedošlo a Legiobanka zůstala do konce sledovaného období personálně legionářskou bankou, jednající ve veřejném zájmu a vnějškově do značné míry vymezenou proti „nestátotvorným“ národnostem, byť o jejich získání za klienty usilovala.

“Slovak action”. Czechoslovak Legion Bank in Slovakia and Ruthenia

Daniela Brádlarová

Profiled solely as Czechoslovak, the Czechoslovak Legion bank was the economical branch of former legionaries. It was closely connected with Masaryk and his supporters from the “Hrad” [castle] group. Its active role in nationalisation and centralisation of Slovak and Ruthenian banking was directly supported by central authorities. However, this led to disliking and economical nationalism in Slovakia.

KAPITÁLOVÉ ZMENY A NÁRODNOSTNÉ TURBULENCIE V CELOPLOŠNEJ ELEKTRIFIKÁCI SLOVENSKA V 20. ROKOCH 20. STOROČIA

Miroslav Sabol

Začiatky elektrifikácie vo vyspelejších častiach sveta boli na konci 19. storočia spojené s výstavbou závodných a samostatných elektrární, ktoré dodávali energiu spotrebiteľom v blízkosti výroby. Cezpoľný rozvod elektrickej energie sa v rozvinutých krajinách začal v 90. rokoch 19. storočia a v hospodársky zaostalejších územiach Európy na začiatku 20. storočia. Budovanie prvých cezpoľných vedení znamenalo prechod elektrifikácie od jej prvej fázy, označovanej ako lokálna, k vyššej oblastnej fáze. Kulmináčnym bodom oblastnej fázy elektrifikácie bolo vytvorenie jednotných regionálnych energetických systémov. Ukončila sa vzájomným prepájaním týchto systémov v 20. až 30. rokoch minulého storočia. Proces elektrifikácie pokračoval výstavbou celoštátnych elektrifikačných sietí v 40. a 50. rokoch.

Realizácii vyšších stupňov elektrifikačného procesu v jednotlivých krajinách predchádzala koordinácia technických, hospodárskych a politických zložiek života spoločnosti s cieľom komplexnej elektrifikácie. Vznikali rôzne koncepcie systematickej elektrifikácie. V strednej Európe sa na príprave a realizácii koncepcie systematickej elektrifikácie veľkou mierou podieľal štát a samosprávne územné celky. Verejná moc vstupovala do procesu elektrifikácie ako koordinátor, vytvárala právny základ prechodu od lokálnej k oblastnej elektrifikácii a prevzala kapitálovú účasť na elektrárenskom podnikaní. Bola tiež iniciátorom tvorby technických noriem elektrotechniky. Nižšie správne orgány, obce, okresy a počas svojej existencie župy, ako aj regionálne hospodárske organizácie, sledujúce najmä vlastné záujmy a vo veľkej časti Slovenska ovplyvňované predstaviteľmi národnostných menšín a inonárodného kapitálu, sa stavali k tzv. štátnej elektrifikácii pri najmenšom značne rezervovane.

V medzivojnovom období nastal prechod od lokálnej fázy elektrifikačného procesu k veľkoplošnej systematickej elektrifikácii aj na území Slovenska. Kľúčový podiel na tomto zlome historického významu mali vládne orgány štátu a ich legislatívne opatrenia. Korene zásadných zmien elektrárerstva spočívali ešte v predchádzajúcom období, a to najmä v krajinách a regiónoch mimo územia Slovenska a Uhorska.¹

Filozofia podnikania v Uhorsku vychádzala od 70. rokov 19. storočia z liberalistických princípov. Uvedené zásady platili aj v oblasti výroby a prenosu elektrickej energie. Podnikateľské aktivity v elektrárerstve legislatívne upravoval uhorský zákonný článok

¹ HALLON, L.: Elektrifikácia Slovenska 1884–1945. In: Vlastivedný časopis, roč. 38, 1989, č. 3, s. 118; SABOL, M.: Elektrifikácia v hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska 1938–1948. Bratislava 2010, s. 30–33; SLÁDEK, V.: Elektrárerstvo na Slovensku 1920–1993. Bratislava 1996, s. 10–11.

17 o elektrárenských živnostiach z roku 1884. Na podklade uvedenej legislatívnej normy vznikali od 90. rokov 19. storočia aj prvé elektrifikačné podniky v podmienkach Slovenska, zamerané špeciálne na výrobu, distribúciu a predaj energie. Ich zakladateľmi boli spravidla obce, ďalej akciové spoločnosti, elektrotechnické a továrenské podniky alebo jednotliví živnostníci. Obsah zákonného článku 17 z roku 1884 spresňovalo nariadenie ministra obchodu z roku 1896, ktoré súviselo najmä s problematikou bezpečnosti prevádzky elektrární.²

Určitú zmenu postoja uhorského štátu k elektrárnenstvu priniesla industrializačná politika uhorskej vlády a tzv. priemyselné zákony, menovite zákon o podpore priemyslu z roku 1907. Článok 3 uvedenej legislatívnej normy umožňoval poskytnúť elektrifikačnému podniku niektoré finančné výhody a v špecifických prípadoch aj prepožičanie vyvlastňovacieho práva na pozemky a iné druhy vlastníctva, ale iba v prípade, že podnik dodával energiu priemyselným alebo poľnohospodárskym závozom. Štát nepriamo vstúpil do vývoja elektrifikácie aj podporou vodných stavieb. Podľa zákona č. 48 z roku 1895 a ďalších doplnujúcich zákonov poskytoval na vodné stavby výhodné úvery, neskôr aj subvencie. Tieto prostriedky však smerovali najmä do úprav Dunaja a ďalších slovenských riek. V posledných rokoch existencie habsburskej monarchie štátne orgány iniciovali vznik prvých ideových návrhov pre využitie niektorých úsekov rieky Váh na výstavbu hydrocentrál.³ Z prostriedkov uhorských ministerstiev sa budovali elektrárne štátnych podnikov. Išlo napríklad o kaskádu vodných elektrární na rieke Hron, vybudovanú pre potreby komplexu štátnych železiarní.

Cieľavedomý systémový prístup vládnych inštitúcií a najmä orgánov nižších územných celkov k otázkam rozvoja elektrárnenstva bolo možné sledovať už pred vznikom ČSR v západnej časti Rakúsko-Uhorska. Pre budúci vývoj elektrifikácie Slovenska mali kľúčový význam aktivity krajinských a okresných samospráv v Čechách a predovšetkým na Morave.⁴

Na začiatku 20. storočia v celom stredoeurópskom priestore vynaložili pravdepodobne najviac úsilia na zostavenie jednotného plánu komplexnej elektrifikácie krajiny predstavitelia hospodárskeho a spoločenského života Moravskej krajiny, zoskupení okolo nestora českého elektrárnenstva Ing. Vladimíra Lista. Títo už roku 1914 predložili moravskému krajinskému snemu vlastnú koncepciu systematickej veľkoplošnej elektrifikácie v podobe osnovy elektrifikačného zákona. Podľa osnovy mala vzniknúť jedna centrálna akciová spoločnosť pre elektrifikáciu územia Moravskej krajiny s 30 % podielom orgánov krajiny, 30 % podielom verejných korporácií a 40 % podielom súkromného kapitálu.⁵ Moravskej krajine by pripadlo výhradné právo na výstavbu cezpoľných elektrických vedení popri komunikáciách vo vlastníctve obcí a okresov, ako aj na využitie vodných síl. Koncepcia z dielne moravských národohospodárov sa stala predobrazom systematickej elektrifikácie v medzivojnovvej ČSR a jej zákonnej predlohy z roku 1919. Na veci nič

² Elektrizace Československa 1918–1928. Praha, 1928, s. 18; STRAUB, A.: Statistik der Elektrizitätswerke in Ungarn für 1911. Budapest 1911, s. 10–12.

³ Elektrizace Československa 1918–1928..., s. 25; HALLON, L.: Elektrifikácia Slovenska 1884–1945..., s. 117; SABOL, M.: Elektrifikácia v hospodárskom..., s. 35.

⁴ LIST, V.: Vývoj elektrisace na Moravě a ve Slezsku. In: Elektrotechnická ročenka, 1926, č. 6, s. 27.

⁵ O postupnej elektrifikácii sa zmienil v dennej tlači JANŠAK, Š.: Elektrifikácia Slovenska. In: Slovenský denník, 7. 1. 1920, s. 4.

nemenila skutočnosť, že koncepcia nemohla byť schválená pre odpor vládnych orgánov Predlitavska.⁶

Ďalším prameňom koncepcie veľkoplošnej elektrifikácie boli ideové projekty vypracované na území Čiech. Napríklad „otec“ českej elektrotechniky František Křižík predložil už roku 1905 vlastný projekt systematickej elektrifikácie Čiech. Významné výhľadové plány vznikali na pôde orgánov českej krajiny. Vytýčili sa hlavné úlohy, a to zmapovať primárne zdroje energie, sieť vybudovaných elektrární, vymedziť územia pre budovanie regionálnych energetických systémov, zapojiť do elektrifikácie všetky stupne samosprávy, ako aj súkromný kapitál. Proti plánu elektrifikácie Českej a Moravskej krajiny boli namierené vládne koncepcie systematickej elektrifikácie rakúskej časti habsburskej monarchie. Vznikali priamo na vládnych ministerstvách vo Viedni a dostali podobu dvoch osnov elektrifikačných zákonov z rokov 1909 a 1914. Vládne návrhy zakaždým vyvolali odpor krajinských samospráv, lebo okliešťovali ich práva a samostatné iniciatívy. Vláda nedokázala svoje zákony presadiť.⁷

Krajinské orgány Čiech a Moravy sformovali samostatné elektrifikačné výbory. Tieto plnili úlohu koordinačných centráľ oblastnej systematickej elektrifikácie. Na území Čiech sa lokálne družstevné, komunálne a súkromné elektrifikačné podniky spájali do zväzov na úrovni okresov. Podľa smerníc elektrifikačného plánu krajiny sa jednotlivé okresné zväzy následne združovali do elektrárenských zväzov viacerých okresov. Uvedeným spôsobom vznikalo jadro oblastných elektrárenských podnikov. Počas prvej svetovej vojny vznikol napríklad Zväz okresov a obcí v Hradci Králové, ďalej zväz okresov stredného Polabia so sídlom v Kolíne alebo zväz obcí stredných Čiech s centrálou v Prahe.⁸

Na Morave sa po neúspechu s návrhom elektrifikačného zákona priklonili k myšlienke rozdelenia krajiny na štyri zásobovacie územia, ktoré mali byť elektrifikované oblastnými podnikmi v podobe zväzov obcí a miestnych elektrární. Samosprávy okresov a obcí Českej a Moravskej krajiny, zapojené rôznym spôsobom do elektrárenských zväzov, poskytovali prvým oblastným elektrifikačným podnikom na území budúcej ČSR viaceré výhody a právomoci. Medzi iným poskytli výhradné právo na výstavbu elektrických vedení podzldž komunikácií vo svojom vlastníctve.⁹

Vznik Československa urýchlil formovanie oblastných elektrárenských podnikov a na program dňa postavil jednotnú koncepciu elektrifikácie nového štátu, ktorá by mala oporu v záväznej legislatívnej norme. Z polemiky viacerých ideových programov vyšla víťazne koncepcia skupiny odborníkov združených okolo Ing. Vladimíra Lista, priamo nadväzujúca na osnovu elektrifikačného zákona z roku 1914. Po náležitých úpravách, zohľadňujúcich celoštátne potreby a záujmy, bola koncepcia prijatá vo forme zákona o podpore systematickej elektrifikácie č. 438 z 22. 7. 1919.¹⁰

⁶ Tamže, s. 5; LIST, V.: Vývoj elektrisace..., s. 27.

⁷ Elektrisace Československa 1918–1928..., s. 22; ŽŘÍDKAVESELÝ, F.: Počátky elektrisace Moravy. Brno 1978, s. 49.

⁸ Elektrisace Československa 1918–1928..., s. 55.

⁹ Elektrisace ČSR. III. díl. Praha 1934, s. 102; Elektrisace Československa..., s. 56; ŽŘÍDKAVESELÝ, F.: Počátky elektrisace..., s. 51.

¹⁰ Podnikový archiv Východoslovenských elektrární Košice (PA VSE KE), f. Dokumentácia pred rokom 1929 (nespracované), Zákon o štátnej podpore pri začatí sústavnej elektrifikácie č. 438 Zb. z. z. dňa 22. 7. 1919; LIST, V.: Vývoj elektrisace..., s. 27.

Podľa uvedeného zákona, všeobecne nazývaného ako elektrifikačný, sa mali hlavnými subjektmi regionálnej systematickej elektrifikácie stať oblasť elektrárenských podnikov v podobe akciových spoločností s účasťou štátu, ktorým bolo na podklade tzv. práva vŕažitočnosti pridelené presne vymedzené územie. Hlavná úloha oblastného podniku spočívala v komplexnej elektrifikácii prideleného územia výstavbou jednotnej energetickej siete s normovanými parametrami napätia a prúdu, stanovenými zákonom. Konečným cieľom bolo vytvoriť ucelenú elektrifikačnú sieť vymedzeného regiónu, pripojiť na ňu jestvujúce elektrárne a podľa potreby zabezpečiť výstavbu ďalších výkonných elektrární. Jednotná sieť mala slúžiť všetkým hospodárskym subjektom, terciárnej sfére a domácnostiam prideleného územia. Minimálny podiel štátu, samosprávnych zväzkov a verejných korporácií na kapitále podnikov s právom vŕažitočnosti bol určený zákonom a predstavoval 60 %. Nátlakové skupiny, za ktorými stáli najmä záujmy súkromných elektrární, však presadili zníženie uvedenej hranice na 25 % podľa doplňujúceho zákona z júla 1921.¹¹

Zákon č. 438/1919 poskytoval vybraným elektrifikačným podnikom veľký počet výhod, úľav a právomocí. Medzi najdôležitejšie patrilo právo klásť alebo viesť vedenia vysokého napätia na pozemkoch všetkých druhov vlastníctva a tiež nárok na vyvlastnenie vecí a práv. Z toho napríklad vyplývala možnosť vyvlastniť elektrárenský podnik bez práva vŕažitočnosti v prípade, že sa dokázala jeho nehospodárnosť. Vŕažitočné elektrárenské spoločnosti mohli vydávať vlastné dlžobné úpisy s tzv. sirotskou istotou. Štát im poskytoval úľavy na daniach, výhodné dlhodobé pôžičky, záruky na úvery a v menšom meradle aj dotácie. Vo výstavbe technickej základne mali povinnosť budovať tepelné elektrárne, zatiaľ čo výstavbu väčších vodných elektrární mal riadiť a financovať priamo štát.¹²

Na okraj širších hospodársko-politických súvislostí treba poznamenať, že formovanie československého elektrifikačného zákona sa dialo v atmosfére povojnových sociálnych pohybov. Schvaľovací proces v parlamente sa uskutočnil krátko po volebnom víťazstve sociálno-demokratickej strany, za vlády jej popredného predstaviteľa Vlastimila Tusara. Bolo to v čase pokusov o socializáciu a zápasu o majetkové presuny na podklade zákonov o pozemkovej reforme a nostrifikácii podnikov zahraničného kapitálu.¹³ Filozofiu elektrifikačného zákona v parlamentnej rozprave výstižne vyjadril práve sociálno-demokratický poslanec A. Hampl: „Nechceme ani štátni, ani zemského, ani súkromného-kapitalistického monopolu, nýbrž chceme súčinnosť všetkých činiteľov... súčasnosť verejné správy s lidem položí základ pro celé elektrické podnikání...“¹⁴

Vládne inštitúcie ČSR začali program elektrifikačného zákona zavádzať do života okamžite po jeho schválení parlamentom. Podľa jeho znenia bolo najvýznamnejším elektrárenským podnikom s oblastnými pôsobením postupne udeľované právo vŕažitočnosti prostredníctvom samostatných legislatívnych aktov. V českých krajinách udeľovali

¹¹ Zprávy veřejné služby technické, Praha, 1919, č. 1, s. 11–12.

¹² Tamže; MIKEŠ, J.: Elektrifikace Československa v době druhé světové války. In: HOŘEJŠ, M. – LORENCOVA, I. (eds.): Věda a technika v českých zemích v období 2. světové války. Praha 2009, s. 302.

¹³ PA VSE KE, f. Dokumentácia pred rokom 1929 (nespracované), Tisky Národního shromáždění ČSR, č. 1217, 1342.

¹⁴ Tamže, č. 1217.

právo podnikom, ktoré vo väčšine prípadov existovali už pred rokom 1918. Na Slovensku, kde jednoznačne prevažovali elektrárenské podniky lokálneho charakteru, išlo o nástup systematickej elektrifikácie zhora, takmer výlučne prostredníctvom aktivity štátnych orgánov. Slovensko a Podkarpatská Rus mohli využiť hotové poznatky a skúsenosti z výstavby elektrárenského v českých krajinách, ako aj v Rakúsku, Nemecku a iných štátoch, zakotvené v elektrifikačnom zákonodarstve.¹⁵

Spojenie s českými krajinami do jednotného ekonomického priestoru, legislatívne opatrenia štátu a hospodárska politika vlády ČSR boli pre Slovensko v prípade elektrifikačného procesu jednoznačným prínosom. Zapojenie do celoštátneho plánu elektrifikácie napomohlo podstatné urýchlenie prechodu k veľkoplošnej systematickej elektrifikácii na oblastnej úrovni. V podmienkach Slovenska mali na zakladaní regionálnych elektrárenských podnikov s právom všeužitočnosti hlavný podiel vládne orgány prostredníctvom vlastných profesionálnych odborníkov. Zakladanie, riadenie a financovanie všeužitočných podnikov na celoštátnej úrovni podliehalo Ministerstvu verejných prác v Prahe. Tu pracovali špeciálne odbory pre strojnictvo a elektrotechniku, vodné a tepelné elektrárne, ďalej pre riadenie celkového elektrifikačného procesu, ako aj pre vodohospodárstvo a právne otázky vodných diel. Pri vláde pôsobil osobitný orgán Elektrárenská rada.¹⁶ Na území Slovenska bol organizovaním systematickej elektrifikácie poverený Vládny referát ministerstva verejných prác v Bratislave. Na jeho čele stál významný predstaviteľ slovenskej technickej inteligencie Ing. Štefan Janšák. Problematikou elektrárenského sa zaoberal strojní a elektrotechnický odbor a v rámci neho špeciálne elektrifikačné oddelenie, vedené popredným odborníkom Ing. Karolom Matejom Ambrózom. V plánovaní a výstavbe vodných diel pracovníci uvedeného oddelenia a celého odboru spolupracovali s vodohospodárskym odborom vládneho referátu.¹⁷ Ing. Janšák o činnosti elektrifikačného oddelenia na Ministerstve verejných prác v roku 1919 píše: „Z prvých prác, ktoré sa oddelenie podujalo vykonať, bolo zostavenie resp. doplnenie štatistiky elektrární na Slovensku, pretože posledné štatistické údaje – sú z roku 1911. Dotazníky, ktoré boli za týmto účelom rozposlané na jednotlivé elektrárne, priemyselné závody a župné úrady, boli len z malej časti zodpovedané. Oddelenie si muselo teda údaje o elektrárnach opatriť samo namáhavou cestou osobnej intervencie.

Toto zisťovanie ukázalo, že na Slovensku nemožno hovoriť o sústavnosti v elektrickom podnikaní. Skoro každá továreň má iný druh prúdu a iné napätie a slúži len vlastnému záujmu podnikateľa. A do prevratu bolo Slovensko ovládané z veľkej časti firmou Ganz a spol. v Budapešti, prevláda teda prúd trojfázový o 42 periódach, ktorý propagovala firma. ... Tejto roztrieštenosti musí nastať koniec, Oddelenie v prvom rade musí zjednotiť elektrické parametre, veríme že sa nám to spolu s českými kolegami na čele s prof. Listom čoskoro podarí...¹⁸

¹⁵ JANŠÁK, Š.: Zpráva o činnosti Vládneho referátu Ministerstva verejných prác v Bratislave z roka 1919. Bratislava 1919, s. 10.

¹⁶ Elektrotechnická ročenka, Bratislava 1926, č. 1, s. 26; KŘIVANEC, K.: Památnica bratislavského odboru Spolku československých inžinierov a architektov 1919–1929. Bratislava 1929, s. 33.

¹⁷ SABOL, M.: Elektrifikácia v hospodárskom..., s. 38.

¹⁸ SLÁDEK, V.: Elektrárstvo na Slovensku..., s. 10–11.

Malá skupina odborníkov elektrifikačného oddelenia začala organizovať systematickú elektrifikáciu Slovenska. Okrem osobnosti K. Ambróza oddelenie tvorili už iba traja odborní referenti: František Kunovjánek, Karol Stuchlý a Alexander Frkal.¹⁹ Za sebou však mali štát s jeho vládnymi inštitúciami a mocenskými prostriedkami. Zároveň sa mohli oprieť o rozsiahle právomoci vyplývajúce z elektrifikačného zákona. Úsilie zakladateľov štátom preferovaných elektrárenských podnikov s regionálnym pôsobením narazilo na záujmy starších lokálnych podnikov. Prevažne išlo o elektrárne a rozvodné systémy vo vlastníctve individuálnych podnikateľov alebo akciových spoločností, ovládaných nemeckým a maďarským kapitálom, prípadne o komunálne podniky miest a obcí, kde samosprávy tvorili väčšinou osoby maďarskej a nemeckej národnosti. Platilo to najmä v prípade mestských centier východného, južného a západného Slovenska a osobitne v prípade Bratislavy a Košíc. Odpor uvedených záujmových skupín bol príčinou neúspešného pokusu o založenie prvého oblastného elektrifikačného podniku pre západné Slovensko v rokoch 1919–1920.²⁰ Pracovníci elektrifikačného oddelenia našli podstatne viac záujmu o spoluprácu u predstaviteľov elektrární a miestnej samosprávy na strednom Slovensku, zloženej prevažne so slovenskej národnosti. Preto ako prvý vznikol roku 1920 oblastný podnik Stredoslovenské elektrárne a. s. v Banskej Bystrici pre komplexnú elektrifikáciu veľkého regiónu stredného Slovenska. V ďalších rokoch sa prostredníctvom širokých právomocí, ako aj za finančnej a hospodársko-politickej pomoci štátu, podarilo založiť regionálne elektrárenské podniky aj pre ostatné oblasti Slovenska, a to pre západné Slovensko v Bratislave, severozápadné Slovensko v Žiline, južné Slovensko v Komárne a roku 1929 aj pre východoslovenský región v Košiciach.²¹

V zásade možno konštatovať, že systematická elektrifikácia úspešne napredovala v oblastiach, kde mala ústredná štátna správa pevné pozície a dostatočný vplyv a jej zástupcovia boli českej a slovenskej národnosti. Naproti tomu v regiónoch, kde konsolidácia pomerov napredovala pomalšie, napríklad na južnom Slovensku, mali regionálne elektrárenské podniky podstatne ťažšie hospodársko-politické podmienky. Nižšie správne orgány, obce, okresy, župné zastupiteľstvá, sledovali najmä záujmy národných menšín a inonárodného kapitálu. Ing. Štefan Janšák z pohľadu šéfa vládneho referátu v Bratislave poznamenal k uvedeným problémom, že lokálne elektrárne mali k regionálnym elektrárenským podnikom nedôveru, lebo v nich videli podniky „českého štátu“ a obce sa ťažko vzdávali svojich elektrární, lebo pre ne predstavovali „zdroje lokálnej politiky“.²²

V druhej polovici 20. rokov napomohol rozšírenie veľkoplošnej elektrifikácie do menších obcí zákon č. 130 z 1. 7. 1926 o podpore elektrifikácie poľnohospodárskeho vidieka. Na jeho podklade štát mohol každoročne uvoľniť 10 miliónov Kč dotácií na výstavbu nákladných a často nerentabilných elektrických vedení v riedko obývaných poľnohospodárskych oblastiach. Pre Slovensko mal zákon osobitný význam, lebo regióny s uvedených charakterom prevládali vo viacerých jeho častiach. Obciam v hospodársky zaostávajúcich regiónoch však chýbali vlastné finančné prostriedky na úhradu dotáciami nepokrytej časti nákladov. Hrozilo odčerpávanie celej sumy dotácií obcami českých krajín.

¹⁹ JANŠÁK, Š.: Zpráva o činnosti..., s. 21.

²⁰ Tamže; HALLON, L.: Elektrifikácia Slovenska 1884–1945..., s. 116.

²¹ Štátny archív Bratislava (ŠA BA), f. Energetické závody, Výročné správy regionálnych elektrárenských podnikov s právom vekužitočnosti, 1923–1930, k. 1; SABOL, M.: Elektrifikácia v hospodárskom..., s. 35–42.

²² Elektrotechnická ročenka, Bratislava, 1927, č. 2, s. 10; Prúd, č. 9, september 1925.

Zákonom č. 46/1929 sa preto dotácie zvyšovali na 35 mil. Kč ročne a úhradu nepokrytej časti nákladov prevzali na seba vŕeužitočné elektrárenské podniky formou výhodných pôžičiek insolventným obciam. Výstavbu diaľkových elektrických vedení štát podporil ďalším významným zákonom č. 44 z roka 1929, ktorý umožňoval čerpanie lacných úverov pre uvedený účel v celkovej hodnote 700 mil. Kč. Na Slovensko však z uvedenej sumy pripadlo iba 30 mil. Kč. Túto anomáliu čiastočne odstránil zákon č. 211 z decembra 1931, vyčleňujúci osobitne pre slovenské vŕeužitočné elektrárne výhodné úvery so zárukou štátu v objeme 60 mil. Kč.²³

Ďalší impulz k urýchleniu systematickej elektrifikácie priniesli zmeny štátoprávneho usporiadania ČSR formou krajinského zriadenia v rokoch 1927–1928. Ústredné orgány novovytvorenej Slovenskej krajiny sa stali akcionárom jednotlivých regionálnych elektrárenských podnikov a Krajinský výbor poskytol vŕeužitočným elektrárňam podľa uznesenia z marca 1931 štátne záruky na lacný úver v celkovej hodnote 80 mil. Kč. Zavedením krajinského zriadenia sa problematika systematickej elektrifikácie dostala od 1. 7. 1927 do kompetencie technického odboru Krajinského úradu, ktorý pozostával z niekoľkých oddelení. Po ďalšej reorganizácii k 1. 1. 1929 pretvorili technický odbor na XII. skupinu Krajinského úradu s oddeleniami pre všeobecné strojárstvo, strojárске a elektrotechnické inštalácie a pre systematickú elektrifikáciu. Otázky výstavby hydrocentrál zaradili do XIII. skupiny pre vodné stavby a využitie vodnej energie so šiestimi špecializovanými oddeleniami.²⁴ Tím odborníkov v centrálnych orgánoch systematickej elektrifikácie Slovenska bol rozšírený o niekoľko osôb, ale jadro kolektívu ostávalo približne v rovnakom zložení. Viacerí pracovníci Vládneho referátu ministerstva verejných prác a neskoršieho Krajinského úradu pôsobili ako čelní predstavitelia správnych rád vŕeužitočných elektrárenských spoločností. Tu spolu so zástupcami pražského ministerstva verejných prác a ďalších centrálnych inštitúcií presadzovali záujmy štátu ako držiteľa kontrolného balíka akcií oblastných elektrárenských podnikov. Podiel štátu, regionálnych samospráv, obcí a verejných korporácií na akciovom kapitále slovenských vŕeužitočných elektrární dosiahol do konca 30. rokov približne 80 %. Akciový podiel štátu bez regionálnych a miestnych samospráv dosahoval v jednotlivých podnikoch 33 % až 60 %. Bolo to podstatne viac než vo väčšine oblastných elektrární českých krajín.²⁵

Predstavitelia ústredných vládnych orgánov a Slovenskej krajiny spravidla zastávali najvyššie funkcie predsedov správnych a dozorných rád všetkých piatich vŕeužitočných elektrárenských spoločností. Na postoch predsedov sa vystriedali vysokí úradníci celoštátneho ministerstva verejných prác, ako P. Kneidl alebo K. Kuchař a za ústredné orgány v Bratislave K. Ambróz, B. Križko alebo župan Považskej veľkôžupy a neskorší krajinský prezident Jozef Országh.²⁶ Významnú pozíciu a dalekosiahly vplyv si v oblastných elektrárňach už od svojho vzniku zabezpečila Slovenská krajina. Do správnych rád

²³ ŠA BA, f. Energetické závody, Výročné správy regionálnych elektrárenských podnikov s právom vŕeužitočnosti, 1923–1930, k. 1; VONDRÁŠEK, K.: Soustavná elektrisace v Československu. Knihovna veřejné správy, zv. 12. Praha 1936, s. 155.

²⁴ ŠA BA, f. Energetické závody, Valné zhromaždenie Západoslovenských elektrární, júl 1932, k. 2, 3; HAL-LON, L.: Industrializácia Slovenska 1918–1938 (Rozvoj alebo úpadok?). Bratislava 1995, s. 18; KŘIVA-NEC, K.: Pamätnica..., s. 30.

²⁵ Elektrotechnická ročenka, Bratislava, 1930, č. 5, s. 19.

²⁶ SLÁDEK, V.: Elektrárnenstvo na Slovensku..., s. 80–82.

a dozorných orgánov presadila 13 členov Krajinského zastupiteľstva a najmenej 12 ďalších pracovníkov Krajinského úradu. Medzi nim bol napríklad bývalý minister s plnou mocou pre správu Slovenska Jozef Kállay, Ing. Š. Janšák, V. Dušek alebo čelní predstavitelia agrárnej strany J. Ursíny a I. Štefánik. Personálne prepojenie vládnych úradov so správou vŕšeňských elektrárenských spoločností bolo kľúčovým ohnivkom, ktoré umožňovalo priamy hospodársko-politický vplyv štátu na vývoj systematickej elektrifikácie a spätne napomáhalo presadzovanie požiadaviek oblastných elektrární v najvyšších vládnych orgánoch.²⁷

Všeukitočné elektrárne využívali prepojenia s vládnymi miestami najmä v zápasoch s nepoddajnými elektrárenskými podnikmi bez práva všeukitočnosti, ktoré stáli v ceste ich hospodárskym záujmom. Najťažším súperom boli úspešné elektrárenské podniky, založené ešte pred vznikom ČSR, ktorých elektrifikačné aktivity nadobudli regionálny charakter. Spravidla ich ovládal zahraničný, prípadne domáci inonárodný kapitál a stáli za nimi predstavitelia miestnej samosprávy nemeckého a maďarského pôvodu. Išlo najmä o komunálne elektrárne v Bratislave a Košiciach, ďalej o Hlohoveckú elektrárňu, a. s., alebo o elektrárenský podnik textilnej firmy Tiberghien v Trenčine. Spory s uvedenými podnikmi mali často národnostné pozadie a takto aj boli v súdobých podmienkach interpretované. Súčasne nadobúdali rozmer vzájomného stretu súkromno-kapitalistických, respektíve komunálnych, vlastníkov so záujmami štátu.²⁸

Ža všetky prípady možno ako typický príklad uviesť podrobnejšie fakty o spore všeukitočného podniku Západoslovenské elektrárne s komunálnym podnikom Mestská elektrárňu v Bratislave. Tento vyvrcholil na prelome 20. a 30. rokov. Po neúspešných rokovaníach o vytvorení spoločného podniku začalo vedenie všeukitočných elektrární hľadať alternatívne cesty ako prinútiť manažment a správu mestskej elektrárne na čele s riaditeľom H. Hirtom k užšej spolupráci. Keďže solídne argumenty ponechával neústupný riaditeľ nepovšimnuté, bol obvinený z údajných hospodárskych deliktov. Najzávažnejšie obvinenie však spočívalo v tom, že H. Hirt ako Nemec neovládajúci „štátny jazyk“ svojvoľne a s tichým súhlasom niektorých predstaviteľov mestského zastupiteľstva nechal predávať elektrickú energiu starousadlíkom, väčšinou Nemcom a Maďarom, za 0,90 Kč/kWh, zatiaľ čo novým obyvateľom mesta, väčšinou Slovákom a Čechom, dodávala mestská elektrárňu energiu za 3 až 5 Kč/kWh. Západoslovenské elektrárne využívali aj iné cesty hospodársko-politického nátlaku. Napríklad Ing. Š. Janšák navrhoval, aby na mestskú radu vyvíjali tlak prostredníctvom ministerstva verejných prác, ktoré malo podmieniť štátne príspevky na stavbu ciest v Bratislave ústupkami v prospech všeukitočných elektrární. Útoky proti vedeniu mestskej elektrárne vyvrcholili odvolaním riaditeľa H. Hirta po tom, čo v najbližších komunálnych voľbách prenikli do mestského zastupiteľstva Bratislavy exponenti slovenských a českých strán a stúpenci československého štátu. Po voľbách

²⁷ PA VSE KE, f. Dokumentácia pred rokom 1929 (nespracované), Personálne obsadenie regionálnych elektrárenských všeukitočných spoločností; ŠA BA, f. Energetické závody, k.l., Výročné správy regionálnych elektrárenských podnikov s právom všeukitočnosti, 1923–1930.

²⁸ PA VSE KE, f. Dokumentácia pred rokom 1929 (nespracované), Zoznam elektrární bez práva všeukitočnosti; SABOL, M.: Elektrifikácia v hospodárskom ..., s. 39.

dosadili do mestskej elektrárne nové predstavenstvo ochotné spolupracovať so Západoslovenskými elektrárnami.²⁹

Podobné spory mali ďalekosiahly hospodársko-politický dosah a mohli rozčeriť politickú hladinu v celej krajine. Sledovaná kauza s odvolaním riaditeľa Mestskej elektrárne v Bratislave rozdelila verejnosť súdobého Slovenska a čiastočne aj českých krajín vo vzťahu k systematickej elektrifikácii podľa národnopolitického kľúča. Postoje rôznych názorových skupín sa odrazili v publicistike. Súdobá tlač reprezentujúca provládne strany a politické sily podporujúce československý štát, napríklad *Slovenský denník*, *Národný denník*, *Slovenská politika*, stáli jednoznačne na strane Západoslovenských elektrární a nového mestského zastupiteľstva Bratislavy. Redakcia pražského periodika *Československá republika* doslovne označila predmetný spor dvoch elektrárenských podnikov ako „boj československých a nemecko-maďarských strán“. Naproti tomu miestna bratislavská tlač zastupujúca národnostné menšiny ako *Az Élet* a *Grenzbote*, poukazovala na zásluhy riaditeľa mestskej elektrárne H. Hirta. Obviňovali Západoslovenské elektrárne ako ziskuchtivý podnik. Plán zlúčenia s Mestskou elektrárnou v Bratislave označovali za skrytý pokus o sanáciu upadajúcich všeužitočných elektrární na úkor úspešného komunálneho podniku.³⁰

Elektrárenské podniky bez práva všeužitočnosti sa dokázali účinnejšie brániť tlaku štátom preferovaných oblastných elektrární približne do polovice 30. rokov. Za spoločné záujmy vystupovali na pôde stavovskej organizácie pod názvom Jednota obecných a súkromných elektrární. Ich odvetné akcie však mohli za daných hospodársko-politických podmienok nadobudnúť nanajvýš formu protestných petícií, sťažností a memoránd, zasílaných na vládne úrady a inštitúcie, ktoré mali za úlohu podporovať nástup systematickej elektrifikácie. Roku 1928 Jednota obecných a súkromných elektrární zaslala na Krajský úrad v Bratislave memorandum s vážnymi obvineniami na adresu všeužitočných elektrární: „Dosavadní popřevratové elektrárenské zákonodárství otázku soustavné elektrisace nerozřešilo, nýbrž skomplikovalo. Způsobilo zřízení privilegovaných elektrických podniků, takzvaných všeužitečných a zasáhlo nebývalým způsobem do soukromého vlastnictví ... Úřady republiky... které jsou zároveň zastoupeny svými čelnými úředníky ve správných radách těchto podniků, nejen že vylučují ... soukromé a obecné elektrárny ze spolupůsobení na soustavné elektrisaci, nýbrž vůbec ohrožují jejich existenci a navíc podněcují k národnostním konfliktům ... V celém elektrárenském hospodaření nastal úplný chaos ... takový stav se ve právním státě nemůže dlouho udržet...“³¹ Memorandum podobného znenia zaslal na vládne orgány roku 1929 aj Zväz elektrotechnických živností. Protestoval proti podnikateľskej činnosti všeužitočných elektrární v oblasti elektrotechnických

²⁹ ŠA BA, f. Energetické závody, k. 5. Rozhodnutie výkonného výboru Západoslovenských elektrární o zaslaní požiadaviek významným osobnostiam a inštitúciám ohľadne sporov s Mestskou elektrárnou v Bratislave zo 14. 11. 1930; Rozhovor K. Stuchlého pre Neues Pressburger Tagblatt z 13. 10. 1930; Mestská rada navrhuje odstúpenie pána Hirta. Slovenský denník, 13. a 19. 10. 1930; Robí sa poriadok v bratislavských mestských podnikoch. Slovenský denník, 11. 11. 1930.

³⁰ Bratislavská elektrárňa do prenájmu. Národný denník, 9. a 15. 10. 1930; Vína na bratislavskej radnici. Slovenská politika, 11. a 22. 10. 1930; Ostuda s ředitelem bratislavské elektrárny. Československá politika, 22. 10. 1930; Panamaj hullámok mosogatójak a pozsonyi erőmű falait. Az Élet, 7. a 8. 11. 1930.

³¹ Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Predsedníctvo Krajského úradu, k. 1, Memorandum Jednoty obecných a súkromných elektrární na Krajský úrad z marca 1928.

inštalácií. Sťažnosti uvedeného charakteru však ostávali na vládnych miestach bez náležitej odozvy a postupne „zapadli prachom“.³²

Podstatne účinnejší bol odpor zástupcov elektrární bez práva všeužitočnosti na celoštátnej úrovni. Antagonizmy medzi štátom podporovanou a súkromno-kapitalistickou, respektíve komunálnou vetvou elektrifikačného procesu totiž nadobúdali v českých krajinách podstatne ostrejšie formy než na Slovensku. Mimoriadne napätá situácia panovala najmä v českom pohraničí, kde pôsobili miestne nemecké elektrárenské podniky a kam zasahoval vplyv všemocných nemeckých elektrotechnických koncernov.³³

Exponenti nemeckého kapitálu svoj odpor voči „štátnej“ elektrifikácii prejavovali na všetkých úrovniach, vrátane parlamentu. Napríklad počas rokovania národného zhromaždenia o predĺžení platnosti elektrifikačného zákona v decembri 1931 vystúpili nemeckí poslanci s ostrou kritikou elektrifikačnej legislatívy a podnikateľských aktivít všeužitočných elektrárenských podnikov. Elektrifikačný zákon posudzovali ako výplod „revolučného konventu“ povojnového obdobia. Spolu s aktivitami všeužitočných elektrární nemeckí poslanci tento zákon chápali ako súčasť procesu poštátňovania a socializácie, kam zaraďovali aj poštátňovanie železníc, pozemkovú reformu a nostrifikáciu zahraničného kapitálu. Cieľom všetkých uvedených procesov malo byť podľa nich naplnenie mocenských ambícií českého národa.³⁴

Za pojmom všeužitočnosti sa údajne skrývalo slovo počesťovanie. Podnikateľské aktivity štátu na poli elektrifikácie a pokusy o jej plánovité riadenie prirovnávali k „ruskému komunizmu a štátnemu socializmu“. Protestovali proti vzájomného prepájaniu vedenia všeužitočných elektrární a štátneho byrokratického aparátu cestou personálnych vzťahov. Podľa jedného z nemeckých poslancov vyjadril skutočné ciele systematickej elektrifikácie v ČSR ešte roku 1920 jej najvýznamnejší priekopník Vladimír List slovami: „Jest důležité, aby ústřední elektrická deska zapínací byla v Praze, aby ... bylo lze vypojit iřendenty, revoltující proti státní správě...“³⁵

Z lokalít južného Slovenska boli charakteristické prípady, keď elektrifikácia obce ešte nemusela nutne znamenať odber elektrickej energie. Napríklad v Güte (dnešné Kolárovo), v jednej z najväčších obcí súdobého Slovenska, bolo v roku 1942 len 35 odberateľov elektrickej energie. Uvedený stav pretrvával podľa záznamov už od konca 20. rokov, napriek tomu, že investície na elektrifikáciu obce dosiahli skoro 2 milióny korún. V ďalšej obci Tardošked (Tvrdošovce) pri Nových Zámkoch, ktorá mala 5 700 obyvateľov, musel zástupca Južnoslovanských elektrární v záujme elektrifikácie 35 krát navštíviť obecné zastupiteľstvo. „Otcovia“ obce elektrifikáciu opakovane odmietali. Postoj obce sa vyhroutil až do nepriateľskej nálady obyvateľov. Pracovníci Južnoslovanských elektrární museli

³² SNA, f. Obchodná a priemyselná komora Banská Bystrica, k. 286, Memorandum všeužitočných elektrární vo veci požiadaviek Zväzu elektrotechnických živností v ČSR z 8. 6. 1929.

³³ Tesnopisné správy zo schôdze poslaneckej snemovne Národného zhromaždenia ČSR, II. volebné obdobie, 5. zasadnutie, schôdza č. 159 z dňa 17. 12. 1931. Praha 1932.

³⁴ Tamže; HALLON, L.: Industrializácia Slovenska..., s. 15. SLADEK, V.: Kronika elektrifikácie Bratislavy a okolia 1901–2001. Bratislava 2001, s. 109.

³⁵ Tesnopisné správy zo schôdze poslaneckej snemovne Národného zhromaždenia ČSR, II. volebné obdobie, 5. zasadnutie, schôdza č. 159 dňa 17. 12. 1931. Praha 1932.
HALLON, L.: Industrializácia Slovenska..., s. 15.

vyhl'adat' ochranu žandárstva a komisionálne prerokovávať žiadosti o stavebné povolenie.³⁶

Na druhej strane treba poznamenať, že striktné členenie prívržencov a odporcov systematickej elektrifikácie podľa národno-politického kľúča zodpovedalo skutočnosti len do určitej miery. Príslušníci národnostných menšín a predstavitelia miestnej samosprávy v národnostne zmiešaných oblastiach čoskoro pochopili, že veľkoplošná elektrifikácia na podklade legislatívy československého štátu mala d'alekosiahly význam pre hospodársky a kultúrny rozvoj celej krajiny. Napríklad čelná osobnosť „štátnej“ elektrifikácie Ing. Štefan Janšák v istej súvislosti uviedol, že pri zakladaní vŕeužitých Južnoslovenských elektrární maďarské obce na Žitnom ostrove poskytli novému podniku nezištnú pomoc. Naproti tomu na adresu viacerých obcí v čisto slovenských regiónoch napísal: „Nedovolia stavbu vedení cez svoje pozemky, iba po vyvlastnení a za četnickej asistencie, rozbíjajú z pomsty izolátory, organizujú miestne elektrizačné spoločnosti ako protiagitáciu.“³⁷

Regionálne elektrárenské podniky s právom vŕeužitosti presvedčili celú slovenskú verejnosť o svojom historickom význame predovšetkým výsledkami elektrifikačnej činnosti. Spočiatku bola ich situácia veľmi zložitá. Napriek štátnej podpore ešte v druhej polovici 20. rokov predstavovali iba nové konkurenčné podniky, stojace proti presile približne 80 samostatných elektrární bez práva vŕeužitosti. S finančnou pomocou štátu však postupne kupovali, prenajímali alebo stavali centrálné zdroje elektrickej energie. Súčasne budovali jednotnú sieť diaľkových elektrických vedení s normovanými hodnotami prúdu a vysokého napätia, na ktorú napájali miestne elektrárne a lokálne siete podnikov bez práva vŕeužitosti. Oblastné elektrárenské podniky začleňovali miestne elektrárne iného podnikateľského charakteru do svojho energetického systému na podklade zmluvy o vzájomných dodávkach energie alebo ich odkúpili, prípadne prenajali a využívali ako náhradný zdroj na vykrytie špičiek odberu a havarijných výpadkov. Zastarané elektrárenské závody postupne odstavili. Väčšie podniky ovládli rozširovaním akciových podielov na ich kapitále a konečným prevzatím kontrolného balíka účastín. Početné elektrárne, najmä malé závody a rozvodné podniky, v ťažkých podmienkach nedostatku finančných prostriedkov a právnej neistoty sa do energetických systémov vŕeužitých elektrární zapájali dobrovoľne. Od konca 20. rokov bol tento jav bežný.³⁸

Práve na prelome 20. a 30. rokov začali oblastné elektrárenské podniky hrať v celom elektrifikačnom procese určujúcu úlohu. Bol to výsledok úspešnej investičnej činnosti, ako aj obratnej podnikateľskej aktivity na poli výroby a predaja elektrickej energie. Rozhodujúci zlom nastal počas veľkej hospodárskej krízy, keď sa v plnej miere preukázali výhody využitia elektrickej energie a jej dodávok z energetických systémov vŕeužitých oblastných elektrárenských spoločností. Na začiatku 30. rokov dostali oblastné elektrárne k dispozícii nové kapitálové zdroje cestou vysokých úverov so štátnymi zárukami centrálnych vládnych orgánov a Slovenskej krajiny. Investície piatich vŕeužitých elektrárenských podnikov dosiahli do zániku ČSR hodnotu 399 mil. Kč. Ich hlavnou zbraňou v boji za presadenie cieľov systematickej elektrifikácie bola stratégia postupného znižovanie cien za

³⁶ Prúd, č. 3, marec 1946; ŠA BA, f. Krajské energetické závody, k. 8, Fökönyvi – erömlü Komárom.

³⁷ Prúd, č. 3, marec 1929.

³⁸ ŠA BA, f. Energetické závody, k.1, Výročné správy regionálnych elektrárenských podnikov s právom vŕeužitosti, 1923–1930.

energiu vo všetkých sférach odberu. Napríklad ceny pre maloodberateľov znížili za roky 1921–1930 v celkovom priemere približne o 45 %.³⁹

Vplyv hospodárskej politiky a legislatívy československého štátu mal vo sfére elektrárenského, respektíve celej energetiky, aj niektoré tienisté stránky, najmä v prvom období existencie ČSR. Napríklad v období nedostatku palív a pohonných hmôt po prvej svetovej vojne mala štátna politika udeľovania kontingentov na dodávky surovín d'alekohľadne negatívne dôsledky pre početné závodné aj samostatné elektrárne. Na nedostatkové uhlie navyše zaviedli osobitnú daň, tzv. uhoľnú dávku. Predstavovala až 43 % prirážku k pôvodnej cene uhlia. Ceny uhlia sa ďalej zvyšovali neúmernými dopravnými nákladmi na súkromných železničiach. Východiskom bolo poštátňovanie železníc, čím by sa dopravné tarify podstatne znížili. Poštátňovanie železníc však na Slovensku z rôznych príčin zaostávalo. V ťažkom postavení boli najmä tepelné elektrárne situované na vedľajších tratiach s najvyššími dopravnými nákladmi. Uvedené problémy sa podarilo uspokojivo prekonať až na prelome 20. a 30. rokov.⁴⁰

Vysokým daňovým zaťažením trpela aj hydroenergetika. Podľa zákona z augusta 1921 museli vlastníci vodných diel odvádzať osobitnú daň 10,6 hal. za každý využitý kW. Na podklade intervencii ministerstva verejných prác a ministerstva poľnohospodárstva boli od tejto dane na 15 rokov oslobodené vodné diela postavené alebo zásadne rekonštruované po 1. januári 1919. Boli medzi nimi aj vodné elektrárne v majetku regionálnych elektrárenských podnikov. Proti negatívnym javom v štátnej energetickej politike postupovali všeužitočné elektrárne spoločne s ostatnými typmi elektrárenských podnikov, ako aj s organizáciami priemyselníkov, majiteľov mlynov a s ďalšími podnikateľskými korporáciami.⁴¹

Z celkového pohľadu na vývoj v medzivojnovom období možno konštatovať, že štát mal v rozvoji systematickej elektrifikácie pozitívnu úlohu. Na rozdiel od českých krajín, kde v medzivojnových rokoch prirodzeným vývinom pokračovala oblastná elektrifikácia spreď roku 1918, na Slovensku bol prechod k oblastnej fáze elektrifikácie jednoznačne podmienený systematickými zásahmi štátu. Napriek značnému odporu proti oblastnej elektrifikácii na podklade zákona č. 438/1919 sa podarilo za účinnej podpory vládnych orgánov a inštitúcií presadiť regionálne elektrárenské podniky s právom všeužitočnosti ako určujúci faktor elektrifikačného procesu. Elektrifikačný zákon bol v parlamente viackrát obhájený a novelizovaný, čím sa právomoci piatich oblastných elektrárenských spoločností a vplyv štátu na elektrifikáciu ešte prehĺbili.

³⁹ A VSE KE, f. Dokumentácia pred rokom 1929 (nespracované), Štatistiky regionálnych elektrárenských spoločností 1918–1938.

⁴⁰ SNA, f. Ústredného združenia slovenského priemyslu, k. 12, Výročné správy UZSP 1926–1930.

⁴¹ POCHOP, K. (ed.): Energetika. Praha 1952, s. 18–19; SLÁDEK, V.: Elektrárnenstvo na Slovensku..., s. 351.

Capital changes and nationalist upheavals in mass electrification of Slovakia in 1920s

Miroslav Sabol

The authorities co-ordinated the process of electrification, prepared the necessary laws and regulations and bought shares in local electrical companies. In regions where the central authorities stood on strong positions, the electrification ran successfully. On the other hand, in regions with minorities or where there was some foreign capital, the regional companies coped with many problems.

NACIONÁLNÍ CHARAKTER PROCESU NOSTRIFIKACE PRŮMYSLÝCH PODNIKŮ V MEZIVÁLEČNÉM ČESKOSLOVENSKU 1918–1930

Jan Čížinský

Po vyhlášení nezávislého Československého státu v říjnu roku 1918 následovala etapa přebírání ekonomické moci. Přípravou bylo vytvoření československé celní hranice a samostatné měny v únoru roku 1919. Za hlavní nástroje přebírání hospodářské moci můžeme považovat transfer aktiv z vídeňského na pražský trh, pozemkovou reformu, nostrifikaci a s ní spojenou takzvanou repatriaci akcií.

Nostrifikaci můžeme rozdělit na spontánní nostrifikaci a nostrifikaci ze zákona.¹ Spontánní nostrifikace byl proces, během kterého byly skupovány akcie od majitelů žijících v cizině. Nostrifikace ze zákona pak navazovala na nostrifikační zákon přijatý v prosinci roku 1919. Jednalo se o zákonem upravenou a československou státní mocí řízenou akci. Nacionální charakter nostrifikace průmyslových podniků budeme v tomto příspěvku studovat právě na nostrifikaci ze zákona a to jak ve vztahu k cizím státním příslušníkům, tedy převážně ve vztahu Čechů k rakouským Němcům, tak ve vztazích mezi Čechy a českými Němci.

Nostrifikace ze zákona se týkala průmyslových podniků, které působily na československém území, ale neměly na území Československa sídlo anebo v cizině sídlilo jejich hospodářské vedení. Drtivá většina dotčených podniků sídlila v hlavním městě tehdejšího Německého Rakouska, ve Vídni. Od počátku bylo dbáno na to, aby byl nostrifikační zákon poslaneckou iniciativou, tedy vůlí československého lidu.² Již sám návrh nostrifikačního zákona ukládal pod trestem nucené správy dotčeným podnikům přenesení sídla a vyžadoval pro tři čtvrtiny volených zástupců managementu místní příslušnost k obci nacházející se na území Československa a to před 28. říjnem 1918.³ Od počátku tedy byly nostrifikační podmínky formulovány teritoriálně, nikoli národnostně či jazykově, a byly namířeny proti vlastníkům a členům managementu bydlícím v cizině. Text zákona byl však v průběhu jednoho roku zcela změněn.

V prosinci 1919 schválený text zákona dával ministrům československé vlády možnost podniky k nostrifikaci vyzvat.⁴ V praxi pak podnikům dávala podmínky mezirezortní nostrifikační komise, která pracovala na Ministerstvu průmyslu obchodu

¹ Uvedené dělení přebírám od prof. PhDr. Eudarda Kubů, CSc.

² Národní archiv Praha (NAP), f. Ministerstva průmyslu, obchodu a živností (MPOŽ), k. 363, fol. 44598/19 z 29. 11. 1919 a fol. 4256/20 z 15. ledna 1920. Lidovým charakterem nostrifikace bylo argumentováno hlavně při jednáních s rakouskou vládou.

³ Digitální knihovna, Národní shromáždění československé 1918–1920 tisky, tisk 133, http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t0133_00.htm.

⁴ Tamtéž, http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t1124_00.htm.

a živností.⁵ Po dotčených podnicích bylo vyžadováno přenesení sídla, výkonného výboru a tedy i hospodářského vedení na území Československa. Dále bylo požadováno, aby většina členů správní rady měla československé občanství, aby minimální počet členů správní rady potřebný k usnášení měl tuzemské bydliště a aby byly akcie opatřeny českým textem. Navíc mělo přijímání úředníků probíhat podle národnostních poměrů dělnictva a generální ředitelé měli mít v Československu své bydliště.⁶

Z pohledu zkoumání nacionálního charakteru měla nostrifikace dvě roviny. První můžeme nazvat parlamentně-novinovou a jednalo se o rovinu interpretační. Druhou rovinu můžeme označit za hospodářsko-politicko-nacionální.

Parlamentně-novinová rovina nostrifikace

Věnujme se nyní interpretační rovině, tedy rovině parlamentně-novinové. Nostrifikační dění noviny příliš nezajímalo. V průběhu všech vlád prvního desetiletí samostatného Československa probíhala nostrifikace v jakémsi mediálním stínu. Přesto se tu a tam vyskytly o nostrifikaci zmínky, které utvářely její mediální étos.

V souvislosti s nostrifikací hovořil na manifestačním sjezdu Ústředního svazu Československých průmyslníků 11. května 1919 ministr průmyslu, obchodu a živností Adolf Stránský. Mluvil o větší pomoci českému průmyslu, aby bylo vyrovnáno staleté protežování německého průmyslu ze strany Rakouska.⁷

O tři roky později vyšel v českých novinách⁸ následující článek: „Německé firmy vídeňské byly sice po převratě vyzvány vládou k nostrifikaci zdejších podniků, při čemž mimo jiné podmínky jim bylo nařízeno, aby své sídlo z Vídně přeložily do naší republiky, jak po stránce osobní, tak i věcné, kvůli snazší kontrole našich vládních orgánů, dále musely se zavázati, že budou český jazyk respektovati, ale učinily tak jen formálně a ve skutečnosti ničeho nesplnily. Vládnou v československém průmyslu cukrovarnickém a jeho velkostatkům nepretřžitě z Vídně, kamž odnášejí nerušeně své dividendy a tantiemy a germanisují dále. Vídeňský despotismus v tomto směru pociťujeme neztenčeně – vinou naší vlastní vlády. Pro českého člověka jest vyloučeno, aby se v takovém ovzduší dopracoval vedoucího místa, neboť záleží-li na „kvalifikaci“ přichází v úvahu jen úředník Němec, nebo jedná-li se o zvláštní „superkvalifikaci“ přichází v úvahu jen Němec-Žid. To je tradiční princip německého kapitálu nejen na velkostatech, nýbrž všude jinde v průmyslu a obchodě, kde se německý kapitál stýká s českou prací, takže živel německo-židovský ovládá od drahných dob největší procento celého života hospodářského.“⁹ Na citovaný článek zareagovala nostrifikační komise kontrolou plnění nostrifikačních podmínek.¹⁰ Současně však komise konstatovala, že není možné nařídit podnikům úřadování v češtině, protože by to bylo v rozporu s ústavou zaručeným právem na užívání jazyka.¹¹

⁵ NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 39286/19 z 21. října 1919.

⁶ NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 1926/21 z 22. 1. 1921.

⁷ NAP, f. Ústředního svazu Československých průmyslníků, k. 10.

⁸ Nelze dohledat, o které noviny šlo, protože text je citován bez uvedení zdroje.

⁹ NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 10592/22 z 2. března 1922.

¹⁰ NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 29048/22 z 30. června 1922 a fol. 46355/22 z 30. září 1922.

¹¹ NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 10592/22 z 2. března 1922.

Jediný článek, který se v ekonomickém časopise *Obzor národohospodářský* zabýval nostrifikací nad rámec obvyklých strohých informací, vyšel v roce 1924. Titulek zněl *Znárodnění průmyslu*.¹² Byla v něm řeč o tom, že od Albína Bráfa již dvacet pět let bojoval československý člověk po hospodářském zmožutnění a osamostatnění. Pozemková reforma měla stát zbavit velkostatků a československá převaha se v zemědělství měla jasně projevit. Stejně tak v drobném průmyslu se mělo podařit více či méně dosáhnout cíle. Nejnesnadnější pak měla být situace ve velkoprámyslu, který se z velké části nacházel v německých rukou. S výjimkou mlynářství, pivovarství, cukrovarství a strojnictví měla však československá účast pokulhávat za účasti německou: „Ale není pochyby, a ten pocit všichni máme, že ještě dnes, pět roků po převratu, účast příslušníků národnosti české na velkoprámyslovém podnikání neodpovídá politickému významu národa našeho v tomto státě.“¹³ Tento stav byl podle autora na pováženou, protože jakmile se politická moc neopírá o moc hospodářskou, stát, který „by netečně ponechal tuto moc hospodářskou v rukou těch, kteří otevřeně prohlašují, že jsou odpůrci našeho státu, sám by podkopával do budoucna svou existenci.“¹⁴ Od Rakousko-Uherska jsme podle autora sice převzali velkou část průmyslu a tyto podniky byly u nás osamostatněny a nostrifikovány, to ovšem neznamenovalo, že nostrifikované podniky byly opravdu české, protože akcie se nacházely v rukou mnoha cizinců a zejména ve velkých vídeňských bankách. Náprava takového stavu měla být velmi obtížná. Autor píše: „Jistě nenastane tím, když při nostrifikaci takových společností, aneb u příležitosti jiných služeb, které ony od státní správy žádají, uloží se jim podmínka, aby do správní rady neb ředitelstva přibraly nějakého člena české národnosti, aneb když samy, aby si získaly jakési dobré oko, dobrovolně tak učiní.“¹⁵ Takový postup neměl stačit. Po vzoru Cromwella v Anglii měl někdo vydat jakási „průmyslová akta“. Udělalo by se sčítání obyvatel se speciální kolonkou národnost, a pak by všechny průmyslové podniky musely mít většinu akcií v rukou československých, čímž bylo myšleno v rukou Čechů nebo Slováků. Kdyby tomu tak nebylo, dostali by menšinové Čechoslováci většinové hlasovací právo, aby mohli o podniku rozhodovat. Tím by se, podle autora článku, akcionářům německé národnosti neděla žádná křivda, protože dividendy by se rozdělovaly pořád stejně podle počtu akcií. Článek končil otázkou, jestli se u nás takový Cromwell najde. V narážce na smrt Aloise Rašína zůstávalo dle autora znárodnění-nacionalizace průmyslu v Československu „otevřeným problémem, jehož rozřešení však by nemělo býti podceňováno a odkládáno“.¹⁶

Oba citované články výstižně ilustrují, že nostrifikace ve svých důsledcích nesplňovala česká nacionální očekávání a její výsledek byl pro české nacionály zklamáním.

V průběhu dvacátých a třicátých let žil étos nostrifikace svým vlastním životem bez ohledu na skutečné výsledky. Argumentovalo se jím převážně v parlamentu. Nejprve ve spojitosti s hospodářskou a sociální situací dělníků v československých podnicích. Později v souvislosti s národnostními střety Čechů s českými Němci. Dne 1. října 1925 rozebíral například německý sociálnědemokratický poslanec Adolf Pohl hospodářskou situaci.

¹² HŮLA, J.: Znárodnění průmyslu. *Obzor národohospodářský*, ročník 29, 1924, s. 1–5.

¹³ Tamtéž s. 2.

¹⁴ Tamtéž s. 3.

¹⁵ Tamtéž s. 5.

¹⁶ Tamtéž s. 5.

Upozorňoval na diskriminační upřednostňování českých dělníků ve státních i soukromých dolech a zmiňoval, že nostrifikací byli do správních rad jmenováni čeští politici a polopolitici, že český kapitál dosáhl sice uplatnění, ale že se čeští správci nostrifikovaných dolů chovají úplně stejně, jako se chovali správci němečtí. Pod pláštěm socializace a nostrifikace mělo sice dojít k vyšachování německých dělníků, ale to se stalo ke škodě i dělníků českých, protože dělnická situace se nostrifikací vůbec nezlepšila.¹⁷

V listopadu 1928 opakoval podobná slova český komunistický poslanec Josef Juran: „Výrobních prostředků se sice zmocnili čeští vlastenci, ale vykořisťování velice rychle nostrifikovali také a náramně dobře si je osvojili.“¹⁸ Je vidět, že levicoví poslanci přiznávali nostrifikaci určité nacionální výsledky, nicméně byli zklamáni z hlediska třídního.

Dva dny před volbami v roce 1925, 13. listopadu, byla nostrifikace zmíněna v Českém slově v článku *Kdo je doktor Bouček?*¹⁹ Advokát Václav Bouček byl členem nostrifikační komise s vazbami na Živnostenskou banku a současně byl v roce 1925 jednou z hlavních postav nově vytvořené Strany práce a konkuroval ve volbách Národně socialistické straně vydávající *České slovo*. Podle článku Bouček nikdy nehnul prstem pro českou a státní věc a jen sloužil germánským firmám. Měl zastupovat i firmu „která se dosud zpěchovala dáti se u nás nostrifikovati“.²⁰ O pět let později se jednalo na zasedání Národního shromáždění o Boučkově trestním oznámení pro pomluvu na tehdejšího politika Národně socialistické strany Jiřího Stříbrného. Jiří Stříbrný v parlamentní debatě usiloval o své vydání, aby se prokázalo, že „Bouček na nostrifikaci vydělal miliony“.²¹ Na citovaném příkladu je dobře zřetelná idealizace nostrifikačního procesu. Největší prohřešek Václava Boučka v očích Jiřího Stříbrného měl být ten, že se obohatil a to na národní akci.

Začátkem třicátých let se atmosféra mezi Čechy a Němci měnila a národnostní spory se přišťrovaly. V rozjitřené atmosféře po převzetí moci nacisty v Německu byla nostrifikace zmíněna v parlamentu hned několikrát a vždy ve stejné souvislosti – jako prohraná národní vlastenecká kampaň, která měla zlomit německou moc a omezit německví v průmyslu. Hospodářský aspekt nostrifikace byl ve zmíněné době naprosto opomíjen. O nostrifikaci se mluvilo vedle zpráv o boji mezi Čechy a Němci v pohraničí: „ač tento podnik dostal nostrifikační vložku, že musí do deseti let zaměstnat 50 % českých dělníků a českých úředníků. Dnes po deseti letech to vypadá tak, že tento podnik, slavná sněmovna, zaměstnává 760 dělníků Němců a 63 dělníků českých, kteří však nejsou ani čl. národnosti, neboť správa podniku vyrábí si národní příslušnost tak, že referent tohoto závodu vyplní prostě k nemocenské pojišťovací přihlášku vyloženého německého nacionála

¹⁷ Digitální knihovna, NS 1920–1925, Poslanecká sněmovna, stenoprotokoly, 368. schůze, obsah, přílohy, čtvrtek 1. října 1925.

¹⁸ Digitální knihovna, NS RČS 1925–1929, Poslanecká sněmovna, stenoprotokoly, 172. schůze, obsah, přílohy, úterý 6. listopadu 1928. Juran hovořil o Západočeském akciovém hutnickém spolku.

¹⁹ *České slovo*, roč. 17, č. 263 z 13. 11. 1925, s. 2.

²⁰ Tamtéž.

²¹ Digitální knihovna, NS RČS 1929–1935, Poslanecká sněmovna, stenoprotokoly, 81. schůze, obsah, přílohy, středa 19. listopadu 1930.

a hakenkrajclera v české řeči a touto pak přesvědčuje správu podniku, že bylo přání vyhověno, a že byl přijat dělník české národnosti.“²²

Ve výbušné atmosféře nezaměstnanosti hrála nostrifikace a volání po dodržování nesprávně vykládaných a tím neexistujících nostrifikačních kvót v pohraničí velkou roli. V lednu 1934 bylo požadováno, aby z nostrifikovaných firem odešli říšští Němci, kteří tam byli zaměstnaní a neuměli česky.²³

Výše uvedené zmínky z třicátých let se nesly pod nevysloveným heslem jakéhosi dokončení nostrifikace, které se mělo, podle představ řečníků, realizovat tím, že by v podnicích měli být zaměstnaní v ideálním případě pouze Češi. Nostrifikace tím dostávala jiný charakter. Byla používána proti českým i proti říšským Němcům. Protirakouský osten, přítomný v začátku dvacátých let, v průběhu třicátých let z interpretace nostrifikace zcela vymizel.

Češi, čeští Němci i rakouští Němci, každá z těchto skupin interpretovala nostrifikaci odlišně a vnímala nostrifikační étos jinak. Uvnitř zmíněných táborů nadto ještě docházelo k diversifikaci podle politického postoje. Čeští i rakouští Němci považovali nostrifikaci za nástroj, kterým je československá vláda hospodářsky diskriminovala. Čeští nacionálové měli nostrifikaci za prohranou kampaň a promrhanou příležitost jednou provždy připravit rakouské a posléze i české Němce o hospodářský vliv. Radikální socialisté a komunisté si zase bez ohledu na národnost všímali situace dělníků a rozšiřovali tábor nostrifikačních nespokojenců. Nostrifikace však byla v první řadě kampaní hospodářskou, na druhém místě pak akcí politickou a až pak nástrojem národním. Navenek ovšem bylo pořadí převrácené. Od samého začátku byl na veřejnosti zdůrazňován její národní charakter, až poté politický a teprve na posledním místě byl deklarován aspekt hospodářský.

Hospodářsko-politicko-nacionální rovina nostrifikace

Věnujme se nyní hospodářsko-politicko-nacionální rovině nostrifikace. Tedy průběhu a výsledkům nostrifikačního procesu a jejich nacionálnímu charakteru.

Původní obavy, že bude nutné průmyslové podniky k nostrifikaci nutit, se ukázaly jako liché. Pod tlakem inflace rakouské koruny a pod tíhou praktických problémů začaly brzy průmyslové podniky aktivně o nostrifikaci usilovat. Její atraktivitu ještě zvýšily výhody, které měly nostrifikované podniky získat.²⁴ Situaci komplikovala rakouská vláda, která nostrifikaci považovala za likvidaci podniku na svém území a vyžadovala dvacetí pěti procentní likvidační poplatky²⁵ a vysoké odstupné pro propouštěné zaměstnance.²⁶ Československá vláda byla nucena s rakouskou vládou jednat a domluvit se na

²² Digitální knihovna, NS RČS 1929–1935, Poslanecká sněmovna, stenoprotokoly, 303. schůze, obsah, přílohy, pátek 1. prosince 1933.

²³ Digitální knihovna, NS RČS 1929–1935, Poslanecká sněmovna, stenoprotokoly, obsah, přílohy, 19. ledna 1934.

²⁴ Jednalo se o daňové úlevy při emisi akcií, při převodu nemovitostí a odpuštění cla na dovoz zařízení z Rakouska. NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 30389/21 z 10. června 1921 a fol. 39613/21 z 3. září 1921 a fol. 14736/21 z 5. března 1921.

²⁵ NAP, f. MPOŽ, k. 353, fol. 4654/19 z 10. 3. 1919.

²⁶ NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 32025/19 z 26. srpna 1919.

kompromisu. Neváhala k urychlení nostrifikace sáhnout až k přerušení československých dodávek uhlí a cukru do Rakouska.²⁷ Přestože většina průmyslových podniků již na konci roku 1919 o nostrifikaci velmi stála, v Národním shromáždění byla při přijímání nostrifikačního zákona stále řeč o „donucování“ k nostrifikaci a byl tím podtrháván bojovně protirakouský nostrifikační étos.²⁸

Největší vliv v nostrifikačním procesu na sebe strhlo Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností. V jím vybudované nostrifikační komisi byli nejvíce zastoupeni úředníci spříznění s Českou bankou Union a s Živnostenskou bankou.²⁹ O nostrifikované podniky se hlásili zájemci, kteří pak ve spolupráci s bankami a s managementy dotčených i zainteresovaných podniků předkládali nostrifikační komisi nostrifikační projekt. Nostrifikační komise nejprve nostrifikovaný podnik předběžně vyzvala, aby nostrifikační projekt podal. Projekt pak byl schválen teprve ve chvíli, kdy odpovídal představám nostrifikační komise. Až poté následovalo konečné vyzvání a vlastní nostrifikace.³⁰ Takovýto mechanismus zabraňoval vstupu případné konkurence do nostrifikačního procesu a současně využíval jistou autocenzuru předkladatelů nostrifikačních projektů.³¹ Každý podnik usiloval o to, aby byl nostrifikován co nejrychleji, a proto se snažil nostrifikační komisi vyhovět. Fungování nostrifikační komise však bylo konsensuální. Například nikdy nedošlo k žádnému trestu za neplnění nostrifikačních podmínek. Všichni měli zájem na tom, aby byly podniky nostrifikovány zdravé a zachovaly si kontinuitu.³² Proto nedocházelo k velkým střetům. Původní majitelé nemuseli nostrifikaci ztratit většinu.³³ O většinu přicházeli až důsledkem hospodářského vývoje v průběhu dalších let.³⁴

Nostrifikace tedy vyvolala střet s nacionálním podtextem mezi Rakouskem a Československou republikou. Rakousko se snažilo nostrifikaci co nejdéle odvrátit, zajistit rakouskému fisku i městu Vídeň co největší příjmy a postarat se o zaměstnance, kteří přesunutím podnikových centrál do Československa měli přijít o práci. Do jisté míry se to podařilo. Nostrifikace proběhla téměř o dva roky později, než Československo plánovalo, a rakouští zaměstnanci odstupné dostali.

Mezi přístupem Československa k Německu a k Rakousku byl zřetelný rozdíl. Dne 5. listopadu 1919 měli na schůzi meziresortní komise na Ministerstvu průmyslu, obchodu a živností obavu, aby nostrifikací „nevyvolali nevoli v Německu, s nímž jsme jako s nejbližším sousedem nuceni udržovati dobré styky ... jiná byla situace ohledně podniků dosud rakouských.“³⁵ Uvedený citát budí dojem, že snad na ministerstvu ani nevěděli, že Československo sousedí i s Rakouskem. O dva roky později, dne 5. března 1921

²⁷ NAP, f. MPOŽ, k. 364, fol. 31794/20 a fol. 5024/20 z 2. srpna 1920.

²⁸ http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t1124_00.htm

²⁹ Jednalo se o Václava Schustera, Josefa Matouška, Rudolfa Hotowetze, Václava Boučka, Eduarda Schwarze a Bedřicha Kaufmanna. In: Záznamy nostrifikační komise, NAP, f. MPOŽ, k. 363 a 364.

³⁰ NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 44306/19, také NAP, f. Ministerstvo financí, k. 655, fol. 96391/24 ze 14. srpna 1924.

³¹ Na podobném principu fungovaly o čtvrt století později Akční výbory Národní fronty.

³² NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 44598/19 z 29. 11. 1919.

³³ ČÍŽINSKÝ, J.: Nostrifikace průmyslových podniků v Českých zemích 1918–1930. Diplomová práce na FFUK v Praze, 2006, s. 142.

³⁴ Tamtéž příloha 32.

³⁵ NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 44598/19 z 29. 11. 1919.

píše ministerský rada Ministerstva průmyslu, obchodu a živností František Benda³⁶: „Československá vláda nehodlá vůči říšsko-německým podnikům užiti zákona nostrifikačního, trvá však striktně a s obzvláštním důrazem na ustanovení článku II. červnové úmluvy³⁷ požadujíc zejména, aby zaměstnanci dnes v dotčených závodech zaměstnaní, chovali se vůči republice loyálně a aby na příště byli přijímáni jen takoví zaměstnanci, kteří tomu požadavku plně vyhoví. Pakliže však by se vyskytly závady v tomto směru a nebyla by ustanovení čl. II. červnové dohody dodržována, byla by vláda československá event. nucena takový závadný podnik nostrifikovati.“³⁸ Je tedy zřejmé, že československé úřady se chovaly k Rakousku ve srovnání s Německem diskriminačně a že usilovaly o jakési vypořádání se jednou provždy s Rakouskem, s Vídní a s rakouským centralismem.

Shrňme si oficiálně uváděné důvody pro nostrifikaci, které byly zmíněny nebo napsány v prvních dvou letech československé samostatnosti:

- Odebrání rakouské jurisdikce nad dotčenými společnostmi, což mělo zabránit zásahům vídeňské vlády do podniků.³⁹
- Zamezení odlivu hodnotných měn a přílivu znehodnocených rakouských korun.⁴⁰
- Zamezení řízení dotčených podniků z Vídně a vyrovnání se tak s důsledky rakouského centralismu.⁴¹
- Zbavení Vídně fiskálních zisků z nostrifikovaných podniků.⁴²
- Nedostatek důvodů k setrvání v současném stavu. Vídeň přestala být metropolí třicetimilionové říše, nebyla již sídlem největších bank a nejdůležitější burzy, ani komerčním a finančním centrem.⁴³
- Odstranění hospodářských nevýhod a ztrát plynoucích z předchozí politické nesamostatnosti v rámci habsburské monarchie.⁴⁴
- Důkaz, že výrobní a dopravní společnosti na území Československa byly československými společnostmi a nikoliv společnostmi rakouskými, což mělo odvrátit nebezpečí likvidace majetku a případné sekvestrace těchto společností v dohodových zemích.⁴⁵

³⁶ František Benda byl členem nostrifikační komise.

³⁷ Článek se týkal loyálnosti dělníků a úředníků k československému státu. NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 14736/21 z 5. března 1921.

³⁸ NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 40729/21 ze 17. 9. 1921.

³⁹ Tamtéž, fol. 44598/19 z 29. 11. 1919.

⁴⁰ Tamtéž, dále Digitální knihovna, Národní shromáždění československé 1918–1920 – tisky, tisk 1124, také: Digitální knihovna, Národní shromáždění československé 1918–1920 – stenoprotokoly, 97. schůze (obsah, pořad), čtvrtek 11. prosince 1919.

⁴¹ Digitální knihovna, Národní shromáždění československé 1918–1920 – tisky, tisk 1124.

⁴² Rozhledy hospodářské. Obzor národohospodářský, Časopis věnovaný otázkám národohospodářským a sociálněpolitickým, orgán jednoty ku povzbuzení průmyslu v Čechách a vývoz. spolku pro Čechy, Moravu a Slezsko, roč. 24, 1919, s. 285.

⁴³ Tamtéž.

⁴⁴ Digitální knihovna, Národní shromáždění československé 1918–1920 – stenoprotokoly, 97. schůze (obsah, pořad), čtvrtek 11. prosince 1919.

⁴⁵ NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 44598/19 z 21. 11. 1919.

- Fakt, že podniků podléhajících nostrifikaci bylo velké množství.⁴⁶
- Z nostrifikace plynoucí československé fiskální zisky.⁴⁷

Sedm z uváděných důvodů přímo souviselo s Rakouskem. Čtyři přímo zmiňovaly Vídeň. Osm z deseti důvodů bylo formulováno negativně: nostrifikace je zapotřebí, aby bylo něčemu zamezeno, například aby byla Vídeň odstavena od toku peněz, aby Československo již nebylo poškozováno rakouskou měnou, aby se československý stát vyrovnal s důsledky rakouského centralismu. Pouze jeden důvod byl formulován pozitivně a tím byla zmínka o daňových výhodách takového kroku pro Československo. Byla to ovšem pouze jedna věta v přípravném materiálu ministerstva obchodu, jež byla pak ústně rozvedena poslancem Matouškem v Národním shromáždění.⁴⁸ Nebyl to tudíž důvod určený primárně veřejnosti.

Rakouská republika a především město Vídeň byly nostrifikací skutečně poškozeny. Z hlavního města Rakouska se přesunulo do Československa 162 sídel výrobních a dopravních podniků. O to je překvapivější, jak malou pozornost věnovala nostrifikaci rakouská média. V roce 1920, kdy byla o nostrifikaci vedena mezistátní jednání, lze nalézt v rakouském tisku pouze kusé zmínky o tom, že mezi otázkami, které Československo s Rakouskem projednávalo, byla i nostrifikace.⁴⁹ Pouze v časopise *Der Oesterreichische Volkswirt* lze najít jakýsi náznak odporu proti nostrifikaci a to sice v radě, která byla nostrifikovaným společnostem dávana, že se nostrifikace vztahuje pouze na minulost a nikoliv na v budoucnu založené podniky a že tudíž není při zakládání nových podniků důvod k obavám.⁵⁰

Vídeňský tisk řešil úplně jiné problémy než nostrifikaci. Pochyboval o životaschopnosti tak obrovského města v tak malém státě, zabýval se energetickou krizí způsobenou nedostatkem uhlí a informoval o vládních snahách zajistit pro obyvatelstvo dostatek základních potravin. Skutečnost, že současně probíhal proces, který vídeňskou situaci ještě zhoršoval, byla opomíjena. A to i v době, kdy československá vláda, jak již bylo zmíněno, neváhala nasadit k prosazení nostrifikace nejsilnější páky a omezovala Rakousku, a tedy i Vídni, dodávky uhlí a cukru.

Nostrifikace byla tedy fakticky i deklarativně namířena proti Rakousku a především proti Vídni. Po uvážení rozdílů v československém přístupu vůči Německu a vůči Rakousku je z výčtu důvodů k nostrifikaci zřejmé, že nostrifikace neměla daleko k heslům „los von Österreich“ a především „los von Wien“, přestože tato hesla nebyla výslovně uvedena. Fiskální zájem československého státu a hospodářský zájem československých podnikatelů byl přiznáván až na druhém a třetím místě. Přesto lze toto oficiální deklarované zaměření nostrifikací vnímat spíše politicky než nacionálně. Československým úřadům šlo o tvorbu nového vlivového centra, o prosazení státní moci v hospodářství, o zabezpečení

⁴⁶ Digitální knihovna, Národní shromáždění československé 1918–1920 – stenoprotokoly, 97. schůze (obsah, pořad), čtvrtek 11. prosince 1919, Tribuna, 12. 12. 1919 s. 2, Rozhledy hospodářské. Obzor národohospodářský, roč. 24, 1919, s. 285.

⁴⁷ NAP, f. MPOŽ, k. 353, fol. 1606/18.

⁴⁸ Tamtéž, fol. 1606/18.

⁴⁹ Neue Freie Presse, č. 19891 z 12. 1. 1920, s. 3; Neue Freie Presse, č. 19892 z 13. 1. 1920, s. 3; Neue Freie Presse, č. 19893 ze 14. 1. 1920, s. 4,

⁵⁰ Der Oesterreichische Volkswirt, roč. 12, č. 50 z 11. 9. 1920, s. 936–937.

NACIONÁLNÍ CHARAKTER PROCESU NOSTRIFIKACE...

práce pro obyvatele, o vybudování loajální teritoriálně československé hospodářské elity. To byly cíle, které ve výsledku znatelně převažovaly nad snahami o „akt historické spravedlnosti“ vůči Rakousku.

V procesu nostrifikace šlo převážně o hospodářské zájmy. V následující tabulce je zpracován podíl českých a rakouských bank na akciovém kapitálu vzorku dvanácti nostrifikovaných podniků v roce 1918 a poté po nostrifikaci v roce 1928.⁵¹

	Podíl českých a rakouských bank na akciovém kapitálu vzorku dvanácti nostrifikovaných podniků (v %)	
	1 9 1 8	1 9 2 8
Niederösterreichische Escompte Gesellschaft	45	8
Österreichische Länderbank	15	0
Wiener Bank Verein	11	0
Anglo-rakouská banka	9	0
Österreichische Credit Anstalt für Handel und Gewerbe	8	0
Allg. Österr. Boden-Credit-Anstalt	6	0
Živnostenská banka	4	29
Česká eskomptní banka a úvěrní ústav	2	49
Banka pro obchod a průmysl	0	4
Česká banka Union	0	10

V další tabulce jsou zpracovány vztahy bank v Československu a nostrifikovaných podniků po nostrifikaci.⁵²

	Banky podle akciového kapitálu nostrifikovaných společností zařazených do jejich zájmové oblasti (v %)	Akciový kapitál nostrifikovaných podniků uváděných v zájmové oblasti pouze jedné banky (v %)
Živnostenská banka	44	61
Česká eskomptní banka a úvěrní ústav v Praze	27	19
Česká banka Union	9	2
Banka pro obchod a průmysl, dříve Länderbanka, Praha	6	3
Anglo-československá banka	5	7

⁵¹ ČIŽINSKÝ, J.: Nostrifikace průmyslových podniků..., příloha 33.

⁵² Tamtéž, s. 142, příloha 14a a 22.

	Banky podle akciového kapitálu nostrifikovaných společností zařazených do jejich zájmové oblasti (v %)	Akciový kapitál nostrifikovaných podniků uváděných v zájmové oblasti pouze jedné banky (v %)
Österreichische Credit Anstalt für Handel und Gewerbe	5	0
Wiener Bank Verein	2	0
Agrární banka československá	1	2
Pražská úvěrní banka	1	2
Česká průmyslová banka	1	2
Moravská banka	0,5	1
Slovenská banka v Bratislavě	0,25	1
Česká komerční banka	0,25	0

Z obou tabulek vyplývá, jakým způsobem česká ekonomická elita proces nostrifikace hospodářsky využila. Je zřetelné, že došlo k výraznému nárůstu vlivu nacionálně českých bank na nostrifikované podniky a to na úkor rakouského kapitálu.

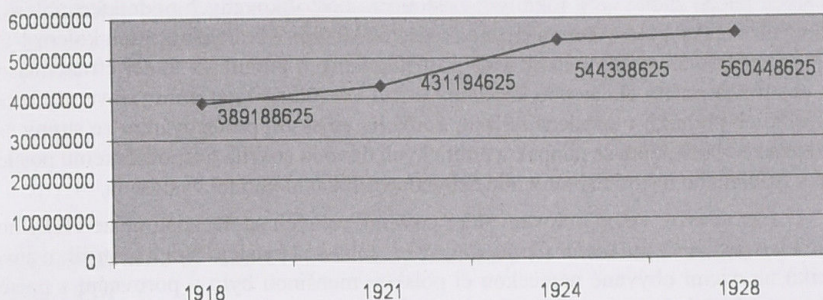
Nabízí se otázka, zda se český hospodářský nacionalismus uvnitř československých hranic promítl do určování sídel nostrifikovaným podnikům. Jinak řečeno, zda byly nostrifikací poškozeny oblasti osídlené českými Němci či Poláky, či zda byly české oblasti protežovány. Vztah nových českých politických a hospodářských elit k českým Němcům se mohl projevit nejspíše v této problematice. Podniky totiž platily dvacet procent výdělkové daně tam, kde sídlily. Nostrifikační komise měla zájem na velkém počtu podniků sídlících v Praze, aby bylo z čeho financovat výstavbu hlavního města. Dá se předpokládat, že pokud by byla nostrifikace ovlivněna špatnými vztahy mezi Čechy a českými Němci, případně Poláky žijícími v českých zemích, projevilo by se to na umístování sídel nostrifikovaných podniků, protože právě na to měla nostrifikační komise, která si prakticky přivlastnila pravomoc ministra, výlučný vliv.⁵³

	Počet nostrifikovaných podniků podle národnostního složení obyvatelstva v místě sídla
Počet sídel mimo českými Němci osídlené území	102 (70 %)
Počet sídel v českými Němci osídleném území	44 (30 %)

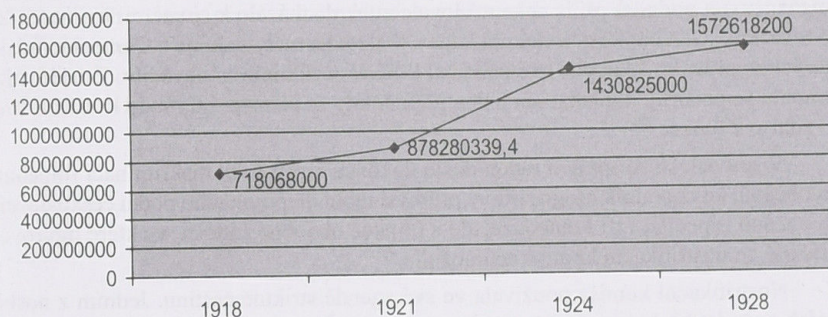
	Akciový kapitál nostrifikovaných podniků podle národnostního složení obyvatelstva v místě sídla
Akciový kapitál podniků sídlících mimo českými Němci osídlené území	878 280 339 (67 %)
Akciový kapitál podniků sídlících v českými Němci osídlené území	431 194 625 (33 %)

⁵³ Stěžovali si na to neúspěšně v dubnu 1920 u Společnosti národů. NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 32361/23.

Vývoj akciového kapitálu nostrifikovaných podniků sídlících v českými Němci osídleném území

Vývoj akciového kapitálu nostrifikovaných podniků sídlících mimo českými Němci osídlené území

Z obou tabulek a obou grafů je patrné, že na území osídlené českými Němci bylo přesunuto 30 % sídel nostrifikovaných společností, které představovaly 33 % veškerého nostrifikovaného akciového kapitálu.⁵⁴ Porovnáme-li procento Němců žijících v Československu – 23,4%,⁵⁵ zjistíme po upravení pouze na české země, že procentuální zastoupení sídel nostrifikovaných podniků zhruba odpovídalo. V českých zemích bez Slovenska a Podkarpatské Rusi, do nichž bylo z Vídně přesunuto 98 % sídel podniků,⁵⁶ žilo totiž

⁵⁴ ČIŽINSKÝ, J.: Nostrifikace průmyslových podniků..., s. 142, příloha 12.

⁵⁵ Dějiny země Koruny české. II. Praha 1997, s. 169.

⁵⁶ ČIŽINSKÝ, J.: Nostrifikace průmyslových podniků..., příloha 2. Pouze dva podniky přeložily svá sídla do Bratislavy.

českých Němců 30,5 %.⁵⁷ I toto procentuální zastoupení odpovídá celkovým výsledkům nostrifikace jak co do počtu společností tak i co do jejich akciového kapitálu. Pro zajímavost lze ještě upozornit na fakt, že nárůst akciového kapitálu nostrifikovaných společností v oblastech osídlených Čechy a v oblastech osídlených českými Němci nevykazuje ve dvacátých letech žádné větší rozdíly.⁵⁸ Zastoupení nostrifikovaných podniků v oblastech osídlených Poláky bylo ovšem nadprůměrné. Poláků žilo v českých zemích kolem 1 %⁵⁹ a v jejich oblastech sídlilo pětkrát více nostrifikovaných podniků s téměř čtrnáctinásobkem nostrifikovaného akciového kapitálu. To lze vysvětlit silnou průmyslovou koncentrací velikých podniků v uvedené oblasti, a nikoliv nějakým protežováním ze strany československé vlády, která se naopak z politických důvodů snažila hospodářskému posílení Poláky osídleného území zabránit, ale nebyla nostrifikační komisí vyslyšena.

Lze uzavřít, že na určování sídel nostrifikovaných společností nelze český hospodářský nacionalismus uvnitř Československa doložit. Umístění sídel nostrifikovaných podniků na území obývané německou či polskou menšinou bylo v porovnání s počtem sídel podniků přeložených na území obývané Čechy úměrné nebo dokonce nadprůměrné.

Co se týkalo teritoriálních podmínek pro ředitele, prokuristy či členy správní rady, výsledek nebyl úplně přesvědčivý. Ze třiceti tří detailně sledovaných nostrifikovaných podniků bylo za deset let nahrazeno sedm ředitelů a pět prokuristů. Žádný prokurista, který přišel, nebyl národnostně Čechem a české národnosti byli pouze tři ředitelé. Ostatní si mnohdy pouze formálně změnili bydliště. Nostrifikační komise navíc plnění podmínek pro management podniků příliš nekontrolovala a tak docházelo k situacím, že Jindřichovická továrna či Červenokostelecká přádelna a tkalcovna měly veřejně v *Compassu* údaje, ze kterých vyplývalo, že neplní nostrifikační kritéria, a nikomu to nevadilo. Z archivních dokumentů se podařilo dohledat jen jeden případ, kdy se člen správní rady kvůli nostrifikaci vzdal své funkce.⁶⁰

V souvislosti se správní radou došlo dokonce k pozitivní diskriminaci francouzských občanů, když podnik Magnezitový průmysl mohl do povinného počtu československých občanů započítat i tři Francouze, ale v případě obdobné žádosti, ve které figurovali Američané, to nostrifikační komise neumožnila.⁶¹

Nostrifikační komise používala ve své agendě striktně češtinu. Jedním z nostrifikačních požadavků bylo i české znění textu akcí. Časem však musela komise uznat, že neexistuje nástroj, jak podniky k výměně akcií donutit, a proto tato podmínka zůstala fakultativní.⁶² Podobně dopadl i požadavek na české jméno nostrifikovaných podniků. Většina z nich přeložila pouze německý termín „Aktiengesellschaft“ na český „akciová společnost“ a mnohé podniky se opět časem tiše vrátily ke svým původním německým názvům.

Výzkum nostrifikace není zdaleka u konce. Cenné informace ohledně národního charakteru procesu nostrifikace ještě poskytne detailní srovnání nostrifikovaných

⁵⁷ Dějiny zemí Koruny české. II. Praha 1997, s. 169.

⁵⁸ ČÍŽINSKÝ, J.: Nostrifikace průmyslových podniků..., s. 142, příloha 13.

⁵⁹ Dějiny zemí Koruny české. II. Praha 1997, s. 169.

⁶⁰ Šlo o Poldinu hut'. Státní oblastní archiv Praha, KSO Praha Sp X 204, kt. 766, fol. 546 z 14. 5. 1921.

⁶¹ NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 26704/29 z 23. března 1929.

⁶² NAP, f. MPOŽ, k. 363, fol. 41330/23 z 27. září 1923.

podniků s podniky nenostifikovanými. Avšak z toho, co bylo uvedeno, vyplývá, že dobové chápání nostrifikace jako nacionálně podmíněné kampaně se opíralo převážně o účelové interpretace nostrifikačního procesu. Spíše než o nacionální proces se jednalo o proces diskriminační vůči Rakousku a jeho občanům. Nostrifikace sama pak ve skutečnosti probíhala poměrně klidně a konsensuálně a její výsledky měly charakter výlučně hospodářský, pouze z části politický. Nacionální charakter byl až na posledním místě.

Nationalist side of nostrification of industry in Czechoslovakia in 1918–1930

Jan Čížinský

Both by newspapers and members of parliament, the "nostrification" was viewed as national process with dubious results. Though anti-Austrian in its origins in 1920s, the process was perceived later as anti-German. On the other hand, the official documents claimed the meeting of proclamations "Los von Österreich" or "Los von Wien". However, the discrimination of Austria and its citizens was only slight and the "nostrification" was run on consensual and undisturbed basis. Its results were mostly economical, partly political, and hardly nationalist.

MOC HOSPODÁRSKEJ REALITY

„Nostrifikácia“ záujmových podnikov Rimamuránsko-šalgótarjánskej železiarskej úč. spoločnosti na Slovensku¹

István Gaucsik

V tejto štúdii sa budem zaoberať zabudnutou, resp. len veľmi málo prebádanou kapitolou z dejín Rimamuránsko-šalgótarjánskej železiarskej spoločnosti, nazývanej aj Rima, ako súčasníci tento podnik stredoeurópskeho významu vo svojom žargóne označovali.²

Ohľadom dejín Rimy sa v krátkosti dotknem doterajších bádateľských výstupov, ako aj interpretácií slovenskej historiografie.³ Na tomto mieste však môžem z priestorových dôvodov načrtnúť len hrubé kontúry problémov postavenia, vývoja a tzv. nostrifikácie, presnejšie povedané problematiku predaja záujmových podnikov tejto účastinnej spoločnosti na území Slovenska po prvej svetovej vojne.⁴ Sústredím sa hlavne na obchod-

¹ Táto štúdia je prepracovaná kapitola dizertačnej práce pod názvom Rimamuránsko-šalgótarjánska železiarska úč. spol. na príklade podnikateľských elit.

² Rima vznikla zlúčením Rimamuránskej železiarskej spoločnosti a Šalgótarjánskej železiarskej spoločnosti v roku 1881. Predchodcami Rimy, tejto najvýznamnejšej železiarne v Uhorsku a na dnešnom území Slovenska, boli menšie železiarske spoločnosti mestských a šľachtických podnikateľov v údoliach riek Murán, Rimava, Rimavica a rieky Slaná. Hornouhorskí výrobcovia železa začali vytvárať teritoriálne zoskupenia, zväzy, na začiatku 19. storočia. V roku 1808 vznikla Muránska únia a roku 1810 Rimavská koalícia. V roku 1845 bola založená Gemerská ťažiariska spoločnosť, ku ktorej došlo fúziou Rimavskej koalície, Muránskej únie, vkladu grófa Károlya Andrássyho, pätnástich akcionárov dvoch železiarní a Mórica Szitányiho Ullmanna, vtedajšieho obchodníka z Pešti. Rimamuránska spoločnosť vznikla z týchto spoločností v roku 1852. Ďalšiu železiarsku spoločnosť, šalgótarjánsku založili podnikatelia z Gemera v roku 1868. Medzi oboma spoločnosťami, Rimamuránskou a Šalgótarjánskou, prebiehal ostrý konkurenčný boj. Na konci 19. storočia obidve spoločnosti potrebovali kapitál na modernizáciu a racionalizáciu svojej výroby. Napokon viedenský peňažný ústav Wiener Bankverein poskytol potrebný kapitál pod podmienkou, že sa uskutoční fúzia týchto spoločností. Táto sa realizovala aj preto, lebo v podniku Šalgótarjánska železiarska spoločnosť už bola zainteresovaná banka Wiener Bankverein. Pri realizácii fúzie dostala úlohu aj rakúska Länderbank a tým rakúsky kapitál dosiahol rozhodujúci vplyv v železiarskom priemysle Uhorska. Vznikol tak najväčší priemyselný podnik krajiny. Výrobu ocele koncentrovali v Ózde, kde vybudovali veľké pece typu Martin. Železné výrobky sa zase vyrábali v Šalgótarjáne. K dejinám podniku pozri A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság fejlődésének története a XXV. évi közgyűlés alkalmából, 1881–1906. Budapest 1906; Drasche 1877–1939. Amíg a Rimamurányi eljutott 1939-ig. Budapest 1938; Réti, L.: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881–1919. Budapest 1977; KOROKNAI, Á.: Az őriásvállalat kibontakozása (1881–1900). In: Berend, T. I. (ed.): Az Ózdi Kohászati Üzemek története. Ózd 1980, s. 103–116; SZVIRCSEK, F.: A Salgótarjáni Kohászati Üzemek 125 évének története 1868–1993. Salgótarján 1993.

³ Hlavné problémové okruhy poprevratových dejín Rimy som analyzoval v štúdiu GAUCSIK, I.: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a gazdasági elitek példáján. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 13, 2011, č. 3, s. 101–139.

⁴ K priebehu nostrifikácie na Slovensku pozri FALTUS, J.: Nostrifikácia po I. svetovej vojne ako dôležitý nástroj upevnenia českého finančného kapitálu. Politická ekonomie, 9, 1961, č. 1, s. 28–37. K nostrifikácii

no-politické predpoklady a príčiny kvázi nostrifikácie z hľadiska a záujmov centrálneho vedenia, najmä na aktivity Pála Bíróa, významného, a hádam trochu aj zabudnutého generálneho riaditeľa a stratéga tejto spoločnosti. Skúmaným obdobím je časový horizont 1919 až 1923–1924. Mojm hlavným zámerom je analýza koncepcie novej hospodárskej politiky podniku, ktorá sa vyvíjala od roku 1919 a najdôležitejším výsledkom bolo dosiahnutie dohody medzi Československom a Maďarskom v roku 1922. Zmluvu ratifikovali národné parlamenty oboch štátov o rok neskôr.

V koncepcii už spomínaného Pála Bíróa hrali najdôležitejšiu úlohu práve železiarske podniky vo Zvolene a v Krompachoch, ako aj surovinová základňa, ktorá sa dostala na slovenské územie, teda železoručné, resp. uhoľné bane a lesné majetky v regióne Gemera. Realizácii novej stratégie Rimy malo napomáhať najmä nadviazanie kontaktov s pražskými a slovenskými úradmi, ministerstvami, lobovanie a taktiež vytvorenie nových, resp. oživenie starých osobných kontaktov.

Rima v slovenskej historiografii⁵

Možno nie je prehnané vysloviť tvrdenie, že ohľadom výskumu Rimy sa stretávame s ambivalentnou situáciou. Na jednej strane sa bádateľský záujem o Rimu ako o jednotný priemyselný celok nachádza na periférii slovenských hospodárskych dejín.⁶ Na

akcii, cenných papierov a depozít a riešeniu kapitálových otázok v slovensko-maďarskej relácii pozri GAUCSÍK, I.: A nostrifikáció és a pénzügyi kérdések rendezése a csehszlovák-magyar gazdasági tárgyalások tükrében (1920–1930). In: Jobbágy, I. (ed.): Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez. Komárom 2004, s. 41–70.

⁵ Charakteristika maďarskej recepcie presahuje rámec tejto štúdie. Pozri k tomu GAUCSÍK, I.: A Rimamány-Salgótarjáni Vasmű Rt. ..., s. 118–123.

⁶ V procesoch tematizácie podľa tradícií marxistických a pozitivistických myšlienkových prístupov stále prevláda kanonizovanie slovenských podnikateľských subjektov. V tejto situácii sa „neslovenské“ podnikanie a podnikatelia nachádzajú naďalej v nepoznaných a exotických oblastiach myslenia a nepatria do „mainstreamu“ hospodárskych výskumov na Slovensku. Dôležitým negatívnym faktorom je aj oneskorená špecializácia a inštitucionalizácia hospodárskych dejín. Veď táto skutočnosť posúva do pozadia presadenie nových koncepcií, metodologických riešení a uvedomovanie interakcií, aj s ohľadom na otázky dejín podnikateľstva v tomto regióne. Slovenská historická veda sa tak pri výskume 19. a začiatku 20. storočia ochudobňuje o témy ako hospodárska politika uhorského štátu, modernizačné trendy v hospodarení veľkostatku alebo činnosť medzinárodných kartelov a syndikátov. Coburgovci, Andrassyovci, Esterházyovci, nemeckí, maďarskí, židovskí veľkopodnikatelia sa dostávajú na okraj bádateľského záujmu. Aj podnik Rima možno zaradiť do tejto skupiny. Samotná téma je z etnocentrického hľadiska indiferečná, lebo je „inonárodná“ a exteritoriálna. HOLEC, R.: Hospodárske dejiny na Slovensku – stav a problémy výskumu. Česko-slovenská historická ročenka, 2006, s. 41–43, 48. Na pozitívne príklady, v prevažnej väčšine z posledného desaťročia, pozri napríklad kvalitatívne kolísajúcim štúdiám, zborník Prínos Andrassyovcov pre baníctvo a železiarstvo v okolí Rožňavy. Rožňava 2008; MIHOK, L. – FEČKOVÁ, P.: Hutnícke podniky rodiny Coburgovcov na Slovensku. Montánna história, 1, 2008, s. 60–104; MIHOK, L. – PETRIK, J. – ŠTEFANČA, P. – HLOBIL, J.: Železiarske závody rodiny Andrassyovej. Montánna história, 2, 2009, s. 208–245; SUDOVÁ, E.: Barón Karl Kuffner de Dioszegh a diószegský cukrovar. Sládkovičovo 2009; HOLEC, R.: Coburgovci a Slovensko. Bratislava 2010. Priekopnícku cestu razí Roman Holec vo svojej štúdii o uhorských a slovenských podnikateľských elitách, pričom typologizuje dominantných maďarských a nemeckých, asimilujúcich sa židovských, a málopočetných, ale z národopolitického hľadiska (slovenská, česko-slovenská vzájomnosť) dôležitých podnikateľov. Slovenskú podnikateľskú elitu považuje za marginálnu. HOLEC, R.: On the problems of the Public Engagement of the Slovak and Hungarian Business Elites in the 19th Century. In: ZÁŘICKÝ, A. (ed.): The Involvement of Businessmen in Local and Regional Public Life in Central Europe 1800–1914. Ostrava 2009, s. 25–35.

druhej strane je predsa ich predmetom, aj keď čiastkovým, v rámci historického výskumu baníctva a dejín techniky. Malá skupina historikov sa zameriava cieľavedome len na dejiny banskej základne na území Slovenska, pritom sa však v dejinách baníctva a techniky objavuje len zriedkavo tematizácia záujmových podnikov Rimy na Slovensku.⁷ Podnik sa v niektorých publikáciách, v ktorých autori prezentujú vyspelosť hornouhorského baníctva a železiarskeho priemyslu, ako aj celouhorský význam surovinovej základne na území dnešného Slovenska, dostáva do súvislosti viac s virtuálnym ako reálnym „slovenským hospodárskym priestorom“. Súčasne je spájaný so štátnou protinárodnou hospodárskou politikou Uhorska, ktorá si primárne vytýčila utláčateľské a kolonizačné ciele. Teda Rima, ako podnik je nezaujímavá a dostáva sa úplne na vedľajšiu koľaj. Slabinou autorských koncepcií zostávajú ešte ďalšie dve podstatné veci. Faktom zostáva, že dejiny baníctva a techniky obohacovali a obohacujú naše vedomosti o histórii uhorského a slovenského baníctva, ako aj o vývoji banskej a hutníckej techniky (technológie). Tieto práce sa zameriavajú aj na technologické inovácie. Ale v prevažnej väčšine uprednostňujú jednostranné, puristické zameranie – a to aj v najsúčasnejších textoch.⁸ Jednostranná prezentácia banských, železiarskych a hutníckych dát ide na úkor spoločenského kontextu. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že v prípade podnikových dejín, napriek niektorým výnimkám, nie je možné rozpoznať zásadnejší kvalitatívny posun.⁹

Otázky recepcie a interpretácie spoločnosti Rimy v slovenských hospodárskych dejinách sú špecifické a nesú sa skôr v negatívnom zmysle. Napriek rozsiahlym priemyselným aktivitám a dôležitým sociálnym funkciám najmä v gemersko-spišskom regióne, ako aj nadviazaným obchodným vzťahom so železiarskymi podnikmi v Uhorsku, v habsburskej monarchii a po prvej svetovej vojne aj v Československu, táto téma netvorí organickú súčasť a predmet slovenských hospodárskych dejín.

Z hľadiska tematizácie a nových prístupov, konkrétne mám na mysli skúmanie podnikateľských elít, osobu podnikateľa a jeho spoločenských funkcií, fungovanie a vnútorné vzťahy v riaditeľstve medzi bankármi a manažermi, teda konfrontáciu koncepcií manažérov – technokratov a tzv. bankokracie, finančnej oligarchie, ale aj overenie

⁷ Precízny prehľad a hodnotenie historiografie dejín baníctva podáva VOŽÁR, J.: *Dejiny baníctva na Slovensku do roku 1918 v slovenskej historiografii z rokov 1919–1982*. Zborník Slovenského banského múzea, 13, 1987, s. 33–74. Na prehľad najnovších publikácií pozri LACKO, M.: *Slovenská montážna historiografia v rokoch 1983–2005*. (Komentovaná bibliografická príručka k dejinám baníctva a hutníctva). Bratislava 2007. Výberové bibliografie za roky 2006–2007 pozri v zborníku *Montážna história*, 1, 2008, s. 258–269.

⁸ KLADIVÍK, E.: *Železorný závod Rimamúrsko-šalgótarjanskej železiarskej účastinnej spoločnosti v Železníku*. In: *Konferencia 520. výročie založenia Zväzu hornouhorských banských miest 1487–2007*. Rožňava 2007, s. 59–68; KLADIVÍK, E.: *Banská technika v železornom závode Rimamúrsko-šalgótarjanskej železiarskej účastinnej spoločnosti v Luciabani v rokoch 1891–1945*. Zborník Slovenského banského múzea, 21, 2007, s. 109–124; KLADIVÍK, E.: *Drnavský železorný závod Rimamúrsko-šalgótarjanskej železiarskej účastinnej spoločnosti*. Montážna história, 1, 2008, s. 144–153; KLADIVÍK, E.: *Železorná baňa v Rákoši vo vlastníctve Rimamúrsko-šalgótarjanskej železiarskej účastinnej spoločnosti*. Montážna história, 2, 2009, s. 314–327.

⁹ Na túto stagnáciu správne poukazujú HOLEC, R.: „Neviditeľná ruka“ trhu alebo „všadeprítomné ruky“ manažmentu (K novým diskusiam a metódam na poli hospodárskych dejín). *Historický časopis*, 54, 2006, č. 1, s. 3–4, 16; LACKO, M.: *Podnikatelia a podnikanie v baníctve a hutníctve na území Slovenska v minulosti (Súčasný stav a perspektívy bádania)*. In: ŠTEFANČA, P. – TOMÁNYOVÁ, E. (ed.): *Prínos Andrassyovcov pre baníctvo a železiarstvo v okolí Rožňavy. Pri príležitosti 430. výročia príchodu Andrassyovcov do Gemera*. Rožňava 2008, s. 75.

Hilferdingovej tézy o nadvláde peňažných ústavov, tak na týchto úrovniach je Rima v podstate mimo hry.

Je evidentné, že hospodársky význam tohto podniku prekračuje aj národné teritórium, veď od 80. rokov 19. storočia bola jedným z dôležitých aktérov železiarskeho priemyslu v strednej Európe. Rima tak bola nielen konkurentom ale aj partnerom českých a rakúskych podnikov a závažným hráčom v rakúsko-uhorskom železiarskom karteli pred rokom 1918. Od roku 1925 si vydobila významnú pozíciu v stredoeurópskej skupine železiarskych podnikov.¹⁰ Jej inovácie v oblasti elektrifikácie banskej výroby motivovali posilnenie modernizačných faktorov v slovenskom hospodárstve.¹¹ Spoločnosť bola prítomná na Slovensku až do roku 1945, keď jej záujmové podniky (železorzudné a magnezitové bane, lesy, vápenky) boli znárodnené a stali sa predmetom – nástrojom hospodárskej konsolidácie povojnového Slovenska.¹²

Napriek horeuvedeným skutočnostiam prevládali a stále prevládajú tematicky a koncepcne partikulárne bádateľské stratégie. Okrajovo sa s týmto železiarskym podnikom v posledných piatich desaťročiach 20. storočia zaoberali niekoľkí autori.

Ako prvého možno spomenúť Juraja Kramera, ktorý vo svojom diele z roku 1955 hľadal príčiny odbúravania slovenského priemyslu a primárne analyzoval jeho dôsledky na sociálne postavenie robotníctva. Charakteristiku železiarskeho priemyslu začal práve s rimamuránskou spoločnosťou, ktorú po prevrate zaradil medzi tri najdôležitejšie podniky (sem patrili ešte Coburgovský koncern a štátna železiareň v Podbrezovej).¹³ Na základe štatistických údajov skúmal výrobné kapacity a technologické zázemie týchto železiarní, pričom zdôrazňuje prvé miesto tejto spoločnosti vo výrobe surového železa a ocele, ako aj vo valcovaných výrobkoch. Viaceré problémové okruhy síce vymenoval (neinformovanosť podnikových centrál v Maďarsku, uzavretosť demarkačnej línie a hraníc, vojnový stav, peňažná reforma, úverová tieseň), avšak detailne neanalyzoval, ba dokonca nedocenil. Dotkol sa síce otázky straty maďarského trhu a, prirodzene, jemne naznačil bližšie neopísané „špekulatívne príčiny“, ale svoju koncepciu nasmeroval iným smerom (makroekonomické ukazovatele úpadku železiarstva, sociálne a mzdové nepokoje kovorobotníctva, vzostup komunistickej strany, nezamestnanosť).¹⁴ Problematikou likvidácie závodov Rimy na Slovensku sa zaoberal na základe korešpondencie slúžneho Rimavskosobotského okresu, ktorý v rokoch 1920–1922 doslova „bombardoval“ ministerstvá ohľadom nutnosti

¹⁰ K uhorskému železiarskému kartelu pozri KERPELY, A.: Az iparkarteleköröl, különös tekintettel a vaskartelre. Bányászati és Kohászati Lapok, 30, 1897, č. 21, s. 339–342; RÉTI, L.: Adatok a magyar vasipari kartell fejlődéséhez, különös tekintettel a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaságra, 1900–1906. Különlényomat a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Komplex földrajzi és történelmi kutatások újabb eredményei a Dunántúlon“ c. kötetéből. Budapest 1972, s. 157–177; POGÁNY, Á.: Kartellek és menedzserek. Vállalatközi együttműködés a vas- és acéliparban (1886–1931). Aetas, 20, 2005, č. 1–2, s. 144–159.

¹¹ HALLON, L.: Výskum systematickej elektrifikácie pre technický vývoj slovenského baníctva v medzivojnovom období. Montánna história, 1, 2008, s. 121, 127.

¹² Slovenský priemysel koncom roku 1945. Povereníctvo priemyslu a obchodu, priemyselný rezort, Bratislava 1945, s. 32, 38, 39, 40, 46; FRÁK, G.: Baníctvo v Železníku. Dejiny baníctva a triednych bojov. Košice 1987, s. 220.

¹³ KRAMER, J.: K dejinám priemyslu na Slovensku za prvej ČSR. Odbúranie železiarskeho priemyslu na Slovensku v rokoch 1918–1925. Bratislava 1955, s. 9–15.

¹⁴ Tamtiež, s. 22–23, 48, 53.

zavedenia nútej správy na závody spoločnosti. Tieto argumenty, ktoré charakterizujú obraz o Rime výhradne len cez nacionalistickú optiku, neskonfrontoval s ostatnými prameňmi, ale napriek tomu jednu podkapitolu táto firma predsa dostala. Podľa interpretácie Kramera na neúspechu zavedenia štátnej kontroly a za odmietavým postojom ministerstva obchodu, ako aj vo veci predaja výrobných kvót spoločnosti bolo treba hľadať „taktiku veľkých monopolistických skupín“ a súhru, skoro tajnú dohodu českých a maďarských železiarní (a českého kartelu). Dôvodom tohto stavu bolo, aby prostredníctvom neho Rima mohla utláčať robotníkov v Maďarsku, a to už s pomocou horthyovskej „fašistickej“ mašinérie. Hoci autor konkrétne príčiny možno aj identifikuje (odbyt v Ózde, gravitácia železorudných baní na juh, preberanie koksu z moravsko-ostrovského banského revíru, zúžené možnosti získania bankového úveru), vedome vkladá udalosti do ideologického rámca, ktorý jeho čiastkové závery spochybňuje. Kramer mal pravdu v tom, že likvidácia uvedených (a iných) závodov zapríčinila sociálne zemetrasenie v širšom regióne a ľavicovú radikalizáciu robotníctva.¹⁵

Milan Strhan sa zaoberal v roku 1960, pravda, výlučne v negatívnom zmysle, aj ideologickými redundanciami, podnikmi Rimy a medzištátnou dohodou, týkajúcou sa tejto spoločnosti. Úpadok banských závodov je preňho zaujímavý preto, lebo prezentuje pravdivosť koncepcie o odbúraní slovenského priemyslu. Priemyselné-hutnícky komplex Rimy, ako potápajúca sa loď, sa rozplýva v Strhanom skúmaných priemyselných odvetviach. Autor správne zdôrazňoval finančnú zraniteľnosť a úverovú tieseň afiliácií v Krompachoch a vo Zvolene, ako aj hospodárske a dopravné ťažkosti, ale napriek tomu povrchne interpretoval dohodu medzi československou a maďarskou vládou. Podľa neho tento akt, pri ktorom asistoval štátny aparát, predstavoval účinný prostriedok likvidácie výrobných kapacít tohto veľkopodniku, z čoho profitovali nielen maďarskí kapitalisti, ale aj kartel českých železiarskych podnikov.¹⁶ O podstate tejto dohody sa v kontexte medzištátnych politických a hospodárskych vzťahov nedozvieme, bohužiaľ, nič. Na druhej strane mnohé kroky (znižovanie miezd, prepustenie, oneskorené a zredukované podpory) boli namierené aj proti robotníkom.

U Jozefa Faltusa rimamuránska spoločnosť zostáva v pozadí a akoby v anonymite. Tento autor sa zaoberá predovšetkým situáciou najväčších českých železiarní (Kladno, Vítkovice, Trinec), ich investičnými stratégiami, cieľmi českého železiarskeho kartelu, postavením podnikov na medzinárodnej úrovni a dopadom povojnovej krízy.¹⁷

¹⁵ Tamtiež, s. 72–91, 145–151. Endre Arató na základe téz Vilmosa Sándora, ktoré v slovenskej historiografii 50. a 60. rokov často citovali, v podstate sprostredkoval marxistickú koncepciu o jednostrannej podriadenosti rimamuránskej spoločnosti zahraničnému kapitálu. ARÁTÓ, E.: K hospodárskym dejinám Slovenska od r. 1849 do 1900. 2. časť, Historický časopis, 1, 1953, č. 3, s. 475.

¹⁶ STRHAN, M.: Kríza priemyslu na Slovensku v rokoch 1921–1923. Počiatky odbúvania slovenského priemyslu. Bratislava 1960, s. 96–97, 106, 116–121, 199, 206. Strhan zmenu orientácie výroby Rimy jednostranne spája s tlakom československých železiarskych podnikov. Ale na druhej strane správne poukazuje na základnú príčinu: na odbytovou krízou spojenú finančnú slabosť a straty slovenských podnikov Rimy. Vplyv stredoeurópskeho kartelu vníma negatívne, lebo údajne napomáhal pri odbúraní neproduktívnych malých podnikov. Pozri STRHAN, M.: Odbúvanie banského a železiarskeho priemyslu na Slovensku v rokoch 1921–1923. Historický časopis, 2, 1954, č. 3, s. 327, 340–341.

¹⁷ FALTUS, J.: Povojná hospodárska kríza v rokoch 1921–1923 v Československu. Priemysel a peňažníctvo. Bratislava 1966, s. 89–95, 211–212.

Zdeněk Němec v roku 1967 a napriek tomu, že skoncipoval svoje tézy na základe odbúravaní priemyslu a deskriptívneho aparátu, kritizoval závery Kramera a Strhana, interpretoval vývoj slovenského rudného baníctva v spojitosti s vytvorením československo-maďarských hraníc, so zmenami vo vlastníckych štruktúrach, teda v širších súvislostiach, pričom zdôraznil význam úzkeho prepojenia so zahraničným kapitálom.¹⁸ Práve túto problematiku, teda transformáciu kapitálových vzťahov s Maďarskom a postavenie Rimy kladie, a treba zdôrazniť, že seriózne a precízne, do centra svojho výskumu. Doposiaľ bol jediným z historikov, ktorý Rimu chápal ako priemyselný celok, uvedomoval si váhu nadnárodných ekonomických vzťahov, a ktorý, aj keď v krátkosti, ale predsa načrtnol finančné kontakty Rimy na peňažné ústavy medzinárodného charakteru. Němec chápal tento podnik ako jednotnú hospodársku organizáciu. Zameral sa pritom aj na náčrt procesu vytvorenia koncernu (Pohornádska, Union – 1900, Kalán – 1906), na zmeny finančných väzieb a na situáciu podnikov na Slovensku.¹⁹ Štátnu dohodu správne interpretoval jednak ako vzájomný kompromis, prostredníctvom ktorého Rima dosiahla uznanie právnej a hospodárskej jednoty zo strany Československa, ale videl v tom zároveň začiatok odbúravaní priemyslu na Slovensku. Autor vyslovil aj tézu o vyňatí tohto podniku z nostrifikáčnej akcie. Na druhej strane majetkové zmeny pri slovenských afiliáciách Rimy chápal ako porážku maďarského kapitálu. Dielo Němca je aj preto pozoruhodné, lebo ako jediný vníma koncern Rimy v rámci slovenského banského priemyslu v nadnárodných a regionálnych väzbách a rozdieloch, a práve na príklade tohto podniku – hľadajúc odpoveď na oneskorenú koncentráciu železiarskej výroby na Slovensku – identifikuje dva vývojové smery slovenského rudného baníctva (smerom k českým a maďarským odberateľom).²⁰ Výrobné kapacity Rimy, „rytmus produkcie“ ťažby rúd, porovnáva ostatnými železiarňami a brilantne dokazuje, že „proces koncentrácie výroby surového železa postihol hutníctvo železa na Slovensku, pretože sa sústreďoval výlučne mimo budúceho územia Slovenska“.²¹ Jeho zaujímavé premisy, ako aj faktografické a bádateľské výsledky, neboli napriek nespornému prínosu doposiaľ integrované do nových prác.

Práce Gustáva Fráka zo 70. a 80. rokov 20. storočia zostali na úrovni viac či menej kvalitných regionálnych štúdií.²² Podľa jeho téz Rima po roku 1918 „veľmi šikovne“ využila hospodárske ťažkosti, aby „novému štátnemu útvaru spôsobila starosti a začala prepúšťať robotníkov“. O medzištátnej dohode sa vôbec nezmieňuje, ale „odhaľuje“ a zdôrazňuje „tajné sprisahanie“ českého a maďarského kapitálu, „hry imperialistických

¹⁸ Tento nový a podľa mojej mienky veľmi nedocenený pohľad je možné nájsť už v jeho predošlých štúdiách NĚMEC, Z.: Nad problematikou vývinu železorného baníctva na Slovensku v rokoch 1918–1938. *Nové obzory*, 7, 1965, s. 55–71; NĚMEC, Z.: Zápas o využitie slovenských medených rúd v rokoch 1918–1938. *Nové obzory*, 8, 1966, s. 39–54.

¹⁹ NĚMEC, Z.: *Rudné baníctvo na Slovensku v rokoch 1918–1938*. Bratislava–Košice 1967, s. 28–45. Němec ohľadom Rimy polemizuje s názorom Juraja Kramera, že až vznik Československa vyvolal snahu manažmentu Rimy po sústredení výroby. Tamtiež, s. 138, poznámka č. 77.

²⁰ Tamtiež, s. 111–117.

²¹ Tamtiež, s. 140.

²² FRÁK, G.: Zánik železiarskeho priemyslu na Gemeri. *Obzor Gemera*, 4, 1973, s. 142–143; FRÁK, G.: Železiarne v údolí rieky Čremošnej (Dnava a Lúčka). *Vlastivedné štúdie Gemera*, 7, 1989, s. 47–78; FRÁK, G.: Štyristo rokov železiarskej výroby v hornom toku rieky Slanej. *Vlastivedné štúdie Gemera*, 8, 1990, s. 81–83, 89–91; FRÁK, G.: *Baníctvo v Železníku...*, s. 78–87, 90–122, 128–134, 143–162, 174–175.

záujmov“, ako aj očividné alebo latentné protislovenské plány vedenia podniku.²³ Frákové publikácie neznamenal prelom vo výskume Rimamuránskej spoločnosti, ba – oproti koncepcie Némca – je možné zistiť kroky späť, radikálne zúženie bádateľského spektra len na technologickú a robotnícku tematiku, a posilnenie nacionálneho a doktrinárskeho nazerania. V jedinej štúdii z roku 1981, ktorá vtedy mohla predstavovať nový stimul pre technologicky orientovaných gemersko-malohontských regionálnych bádateľov, sa táto šanca premárnila. Autor sa cielene zaoberal dejinami spoločnosti Rima v širšom časovom horizonte od roku 1881 do 1944. Aj keď primárne archívne pramene k dejinám podniku dôsledne nevyužil²⁴, pracoval na základe dobových odborných časopisov, hospodársko-peňažníckych štatistík, a už vtedy prekonanej slovenskej a maďarskej odbornej literatúry. Táto jeho štúdia zostáva jediným (aj tak nerefektovaným a torzovitým) pokusom, a to aj na Slovensku, o prezentáciu dejín spoločnosti.²⁵

Problematika slovenských záujmových podnikov Rimy a nové obchodno-politické stratégie

Koniec prvej svetovej vojny zapríčinil aj politickú a ekonomickú dezintegráciu a rozpad historického Uhorska. Postavenie Rimy na ďalšie, skoro tri desaťročia ovplyvnil rozvrat uhorského štátu a vzniknuté nové štátne hranice.²⁶ Celá priemyselná štruktúra, finančno-úverové toky a afileované podniky na Slovensku a v Rumunsku sa museli reorganizovať, resp. manažment v napätých a zauzlených medzištátnych vzťahoch musel hľadať a nájsť vhodné a výhodné riešenia, čo vo väčšine prípadov znamenalo odpredaj, resp. výmenu akcií stratových podnikov.²⁷

Straty tohto veľkopodniku sa znásobili aj kvôli agresívnym hospodárskym zásahom Maďarskej republiky rád, vojenskej intervencii československých légii a rumunských vojenských jednotiek²⁸, ako aj vplyvom vojenského obsadenia spišsko-gemerského regiónu, kde Rima disponovala železorudnými, magnezitovými baňami a vápenkami. Demarkačná línia, vytýčená v januári 1919 spôsobila pretrhnutie kontaktov s výrobnami v údoliach

²³ FRÁK, G.: Baníctvo v Železníku..., s. 174.

²⁴ Podľa jeho publikačnej činnosti možno konštatovať, že mal vedomosti o umiestnení fondu Rimy v Budapešti, ale z neznámych príčin nezužitkoval pramene.

²⁵ FRÁK, G.: Vznik a hospodárske výsledky koncernu Rimavskomuránskej Šalgotárjanskej účastinnej spoločnosti (1881–1944). *Historica Carpatica*, 12, 1981, s. 75–93.

²⁶ K problematike hraníc národných štátov v Strednej Európe z hľadiska obchodných, tovarových, kapitálových vzťahov a v dimenziách protekcionizmu a intervencionizmu pozri DELHAES, K.: *Wirtschaftliche Großräum- oder nationalstaatliche Parzellierung? Die ökonomischen Funktionen von Grenzen in Ostmitteleuropa in den Jahrzehnten um die Mitte des 20. Jahrhunderts*. In: Lemberg, H. (ed.): *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme*. Marburg 2000, s. 68–72.

²⁷ K otázkam maďarských štátnych hraníc a k problémom sfornovania maďarského hospodárstva pozri BE-REND, T. I. – RÁNKI, GY.: *Magyarország gazdasága az első világháború után (1919–1929)*. Budapest 1966, s. 28–31; PALOTÁS, Z.: *A trianoni határok*. Budapest 1990, s. 45–47; ORMOS, M.: *Trianon és a magyar gazdaság*. In: PÁSZTOR, C. (ed.): „...ahol a határ elválaszt.” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Balassagyarmat-Várpalota 2002, s. 47–58.

²⁸ *Magyar Országos Levéltár Budapest (MOL)*, f. Rimamurány-Salgótárjáni Vasmű Rt. (RSV), Z 371, 129. csomó, 337. tétel, List centrály do Bratislavy (20. august 1919), 826/Titk. (26. august 1919), 901/Titk. (1. september 1919).

riek Rimava a Slaná.²⁹ Výrobu zastavili v novembri 1918 a podarilo sa ju oživiť len vo februári 1919. Vedenie Rimy vtedy dostalo dočasné povolenie od československých vojenských úradov na vývoz rudy zo svojich baní v Rákoši, Železníku a z údolia Slanej na maďarské územie.³⁰ Napriek tomu huty dlhší čas v podstate nepracovali, lebo nedisponovali zásobami uhlia a koksu. Výroba ocele rapidne klesla a podnik začal spracovávať svoje rezervy z hrubého železa a polotovarov.³¹ Surovinová báza, bane a lesný majetok Rimy zostali na území Slovenska. Huty, ktoré zostali na maďarskom území v Ózde, Šalgótarjáne a Boršodnádáše kvôli nedostatku surovín zastavili prevádzku. Komunikácia sa prerušila aj s tzv. záujmovými podnikmi. Vo Zvolene to bol závod Union, v Krompachoch Pohornádska a v Sedmohradsku kalánsky podnik.

Politické a hospodárske zemetrasenie zapríčinilo hlbokú krízu Rimy, ba dokonca sa vtedy vynorila myšlienka jej likvidácie. Hrozba rozpadu priemyselného potenciálu visela ako Damoklov meč nad hlavami členov riaditeľstva. Dodajme, že na zasadnutí sa skoro rok nemohli dostaviť kvôli rozvrátenej doprave medzi Viedňou a Budapešťou Bernard Popper³² a Hugo Marcus³³, predstavitelia Wiener Bankvereinu. Novú organizačnú stratégiu a obchodno-politickú koncepciu na začiatku roka 1919 skoncipoval a realizoval generálny riaditeľ Pál Bíró³⁴, ktorý v roku 1917 – po smrti svojho otca Ármina Bíróa³⁵,

²⁹ RÉTI, L.: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű..., s. 182–183.

³⁰ Tamtiež, s. 168.

³¹ MOL, f. RSV, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, Zápisnica riaditeľstva z 26. marca 1919.

³² Bernard Popper von Artberg (1883–1931) sa narodil v Uhorsku v židovskej rodine. V roku 1864 sa presťahoval do Viedne, kde od roku 1875 začal pracovať vo Wiener Bankvereine. V roku 1880 sa stal prokuristom a urobil rýchlu kariéru. V roku 1886 ho vymenovali za zástupcu riaditeľa a v roku 1893 dosiahol svoje vymenovanie za generálneho riaditeľa. V roku 1908 sa stal predsedom direktória banky. Disponoval titulom rytiera Železného kríža tretej triedy a inými vyznamenaniami. Cisár ho povýšil do šľachtického stavu v roku 1915. Ako generálny riaditeľ Wiener Bankvereinu, patrili medzi „vážne“ osobnosti spoločnosti. Od októbra 1905, po úmrtí predchádzajúceho zástupcu viedenskej banky Morica Bauera, sa stal členom správy. Od roku 1910, keď Lajos Borbély odstúpil, zastával pozíciu aj vo výkonnej správe. Už ako podpredseda Rimy zomiera 7. októbra 1931. MOL, f. RSV, Z 368, 2. csomó, 1. tétel, Zápisnice riaditeľstva z 26. októbra 1905, 2. júla 1910; Tamtiež Z 367, 1. csomó, 2. tétel, Záverečné účty Rimy (1910–1911); Tamtiež Z 371, 129. csomó, 337. tétel, List z 27. augusta 1919. 515/Bo. <http://novanobilitas.eu/rod/popper-z-artbergu>.

³³ Hugo Marcus (Márkus) bol členom riaditeľstva od februára roku 1917. MOL, f. RSV, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, Zápisnica riaditeľstva z 13. februára 1917.

³⁴ Pál Bíró (1881–1955?) bol najvýznamnejšou osobnosťou spoločnosti. Bol synom Ármina Bíróa. Po smrti otca v roku 1917 sa stal generálnym riaditeľom. Navštevoval právnické akadémie v Berlíne a Freiburgu. Zo štátnych vied získal doktorát v roku 1902 a nastúpil do Rimy ako úradník. Pozíciu obchodného riaditeľa zastával od septembra 1911. Ako predseda-riaditeľ pôsobil medzi rokmi 1927–1938. Bol podpredsedom Zväzu uhorských priemyselníkov. Počas prvej svetovej vojny zastával funkciu člena železiarskej komisie pri ministerstve obrany. Ako člen železiarskej komisie sa zúčastnil na mierových rokovaniach v Paríži. Aj politicky bol aktívny. Z volebného obvodu v Ózde v roku 1927 sa dostal do parlamentu vo farbách strany Istvána Bethlena (Zjednotená strana). V roku 1935 vystúpil zo strany a pôsobil ako opozičný poslanec. V roku 1938 sa vzdal poslaneckého mandátu a z neznámych príčin opustil krajinu. Na konci roka 1938 bol založený z dôvodu valutových a korupčných prechmatov. Najprv odcestoval do Prahy, potom žil v Amsterdame (1939) a v Zürichu (1940). Új Magyar Elettrajzi Lexikon. 1. zväzok, Budapest, 2001, s. 750–751. MOL, f. RSV, Z 368, Zápisnica riaditeľstva z 28. septembra 1911; Tamtiež, 4. csomó, 1. tétel, Zápisnica riaditeľstva z 11. novembra 1938.

³⁵ Ármin Bíró (Brüll, 1849–1917) sa narodil v Šternberku na Morave. V roku 1872 pôsobil ako obchodný zástupca Rimamuránskej železiarskej spoločnosti. Bol obchodným riaditeľom Rimy a spolu s Lajosom Borbélyom „pilierom“ podniku Rima. V júni 1896 dostal titul generálneho riaditeľa. V roku 1898 si pomádal čili svoje priezvisko na Bíró. V roku 1899 získal predikát „hámmori“. Zorganizoval železiarsky kartel uhorských

vedúcej osobnosti Rimy – nastúpil na toto miesto. Možno konštatovať, že správne pocítoval závažnosť zmien.

Ústrednou myšlienkou jeho koncepcie bolo po roku 1918 dosiahnuť dohodu s okolitými štátmi, najmä s Československom. Totiž problémy s výrobou hrubého železa a polotovarov neznamenalí výsadne len problémy Rimy. V roku 1913 podniky vo Zvolene, v Krompachoch, spolu s Coburgovským podnikom v Pohorelej, vyrábali 20 % celouhorskej produkcie. Po roku 1918 sa dilemy Rimy prejavovali už aj ako dilemy hutníctva a železiarstva v povojnovom Maďarsku, nakoľko 57 % kapacít železorzudnej výroby a výroby železných polotovarov sa premiestnilo na slovenské územie. Bíró na začiatku 20. rokov veľmi nepočítal ani so železorzudnými rezervami na Balkáne. Podľa neho vzrastajúci juhoslovanský priemysel mal v pláne získať tamojšie ložiská. Jedinú „únikovú cestu“ videl v uzatvorení obojstranne výhodných obchodných zmlúv s nástupníckymi štátmi.³⁶

Jeho, podľa mojej mienky, úspešnú taktiku a presadzovanie záujmov najlepšie dokazuje vznik československo-maďarskej dohody o Rime, ktorá bola podpísaná 12. septembra 1922 a obidva parlamenty ju ratifikovali vo februári 1923. Praha uznala právnú a hospodársku jednotu Rimy, uvedomovala si národohospodársku výhodu kompromisu a nezťažovala vývoz surovín do Maďarska. Akceptovala zároveň obojstrannú migráciu pracovných síl. Maďarská strana sa zase na oplátku zaviazala nezťažovať vývoz rúd do vítkovických železiarní. Táto dohoda aj keď bola „výslovně označená jako výjimečná a princípy v ní uložené nemohou prejudikovati analogickým prípadům“, v podstate znamenala to, že sa československá vláda zriekla realizácie nostrifikácie.³⁷ Znenie tretieho článku dohody bolo nasledovné: „Vzhľadom k tomu, že majetok spoločnosti rozkladá sa na území oboch štátů a vzhľadom k tomu, že by bolo s užitkom pre oba zainteresované štáty ponechať bez omezení dosavadní exploitace, opřené o harmonickou jednotu a kooperaci, s jedné strany dolů, dodávajících surový materiál a s druhé strany podniků, zpracujících suroviny, doly dodávané, prohlašuje vláda Československá, že uzná jednotu právní a hospodářskou jmenované společnosti za podmínek stanovených podle dohody, jež bude uzavřena mezi republikou Československou a královstvim Maďarským o nostrifikaci, jak tomu bylo mezi republikou Československou a republikou Rakouskou. (...) Neuvede v platnost, pokud jde o majetok podniku ležící v župě gemerské a v bassinu turnské, žádného ustanovení, týkajícího se dávek horních, lesních vodních a sociálních, daní a poplatků a nedovolí také jich uplatňování podřízenými úřady veřejnoprávními, leč že by těmto

podnikov, v rokoch 1881–1900 jeho fundované obchodnopolitické stratégie podporovali výstavbu moderného podnikového komplexu a koncentráciu výrobní. Usmerňoval expanziu spoločnosti do krajín strednej Európy a na Balkán. V máji 1903 ho zvolili za predsedu uhorského železiarskeho kartelu. Zastupoval uhorský kartel vo výkonnej komisii rakúsko-uhorského spoločného kartelu. MOL, f. RSV, Z 368, 2. csomó, 1. tétel, Zapisnica riaditeľstva z 26. júna 1896, z 30. decembra 1898, zo 7. júna 1917; GELLÉRI, M.: Hetven év a magyar ipar történetéből 1842–1912. Az Országos Iparegyesület múködése. Budapest 1912, s. 223; POGÁNY, Á.: Kartellek és menedzserek..., s. 150, 151.

³⁶ MOL, f. RSV, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, Zapisnica riaditeľstva z 28. septembra 1923; RÉTI, L.: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű..., s. 162–167.

³⁷ Národní archiv Praha (NAP), f. Ministerstvo průmyslu, obchodu a živnosti (MPOŽ), kart. 460, 9340/22, Leg. 14511/23, 83753/27.

ustnovením podléhaly v téže dobe a podle zásady stejného nakládání všechny podniky a závody téhož druhu, mající sídlo na území státu Československého.“³⁸

Najskôr, a teraz hovorím o rokoch 1919 a 1920, vedenie Rimy nepociťovalo silné nepriateľské správanie zo strany vyšších československých úradov, aj keď napríklad v roku 1920 Župný úrad Gemersko-malohontskej župy inicioval zavedenie nútenej správy na podniky koncernu Rima v Hnúšti a v Likieri, lebo údajne vyvíjali protištátnu činnosť.³⁹ Podľa Bíróa medzi postojom československých a rumunských úradov boli menšie rozdiely. Bíró zistil, že smerom k pražským a bratislavským ministerstvám nadviazanie stykov „prebiehalo hladko“. Ale na druhej strane vnímal, že „československá vláda by uvítala, keby sa spoločnosť lepšie prispôbovala jej národným prianiam“. Nemôže ujsť pozornosti ani to, že československé úrady mohli kedykoľvek spôsobovať podniku neprijemnosti, veď niektorých zamestnancov – funkcionárov Rimy sledovali a mohli ich aj vyhostiť.⁴⁰

Bíró už na začiatku roku 1919, najneskôr v jeho prvej polovici, našiel, resp. vytvoril si cesty k členom politickej a hospodárskej elity v Prahe a Bratislave. Od roku 1920 prerokúval detaily nostrifikácie v Prahe. Predpokladám, že zmobilizoval aj svoje staršie známosti a kontakty. Od roku 1919, a to je archívne podložené, získal čiastočné informácie o zámeroch Československa v otázke okupovaného Šalgótarjána od Milana Hodžu.⁴¹ Od predsedu komisie dovozu a vývozu Egona Bondyho – mimochodom jeho firma sa objavila na slovenskom trhu práve v roku 1919 – sa dozvedel aktuálne exportné ceny a u Kornela Stodolu vybavil odklad vyhotovenia záverečných účtov.⁴²

Na jar 1919 Bíró zorganizoval sekretariát (Zentralbureau, Közpointi Iroda) v Bratislave. Neskôr, po ratifikácii dohody v roku 1923, ho pretvoril na zastupiteľstvo. V 20. rokoch 20. storočia sa zastupiteľstvo delilo na riaditeľstvo a sekretariát. Technické riaditeľstvo zaniklo 1. júla 1923 spolu s likvidáciou podnikov Pohornádska a Union. Potom túto agendu prebrala budapeštianska centrála.⁴³ V Rožňave bolo s cieľom účinnejšieho riadenia zorganizované banské riaditeľstvo.⁴⁴ Vedúcim zastupiteľstva bol dôverník Bíróa Wilhelm Radwaner.⁴⁵ Obchodní riaditelia, Radwaner a Lipót Dávid

³⁸ Tamtiež, 64507/22. S rokovaniami a dohodou sa korektne a bez ideologického zaťaženia zaoberá NĚMEC, Z.: Rudné banictvo..., s. 159–160.

³⁹ NAP, f. MPOŽ, kart. 337, 44147/1920.

⁴⁰ MOL, f. RSV, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, Zápisnica riaditeľstva z 12. septembra 1920.

⁴¹ MOL, f. RSV, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 901/Titk. (1. september 1919).

⁴² MOL, f. RSV, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Listy z 23. a 26. septembra 1919.

⁴³ MOL, f. RSV, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, Zápisnica riaditeľstva z 28. septembra 1921. List z 13. decembra 1919 datuje vznik bratislavského sekretariátu na začiatok 1919. MOL, f. RSV, Z 371, 129. csomó, 337. tétel. V centrále v roku 1926 pracoval 1 maďarský štátny občan a 10 osôb s československým občianstvom. Na lesnej správe boli zamestnaní 60 československí občania a 1 maďarský. V banských závodoch sa zamestnali vo väčšom množstve tiež československí občania (30 úradníkov, 57 podúradníkov, 1599 baníkov). Maďarským štátnym občianstvom disponovalo 19 osôb (1 úradník, 1 podúradník, 17 baníkov). NAP, f. MPOŽ, kart. 460, Pro domo (ríjen 1926).

⁴⁴ MOL, f. RSV, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, Zápisnica riaditeľstva z 27. marca 1924.

⁴⁵ Wilhelm Radwaner bol kľúčovou postavou Rimy. Dôležitú úlohu hral v realizácii obchodnej politiky spoločnosti v Československu. Na začiatku 20. storočia bol riaditeľom Unionu a zúčastnil sa na rokovaniach s rakúskymi podnikmi o mechanizmoch kartelových dohôd. Pozri Magyar Bánya-Kalauz/Ungarisches Montan-Handbuch, 5, 1900, s. 9; RESCH, A.: Industriekartelle in Österreich vor dem ersten Weltkrieg.

Urbán⁴⁶ rokovali s českými železiarskymi podnikmi, medziiným s firmou Bondy, Poděbrad, Bruckmer a Vítkovice. Títo riaditelia pripravovali a uzatvárali zmluvy. Kontaktovali sa s českými podnikateľmi a v pozadí lobovali na ministerstvách.⁴⁷ Technickým riaditeľom, teda zodpovedným za riadne fungovanie baní, hút a lesného majetku, sa stal Bíróov brat Rudolf Bíró⁴⁸, ktorý od roku 1916 viedol agendu afileovaných podnikov vo Zvolene a Krompachoch.⁴⁹

Zranená korisť na úteku alebo profitujúci víťaz?

V nasledujúcej časti príspevku sa budem zaoberať podnikmi Pohornádska a Union. V krátkosti načrtnem radikálne zmenenú hospodársku situáciu, v akej sa ocitli tieto záujmové podniky Rimy. Budem sa snažiť prezentovať aj hlavné tendencie „denostrifikácie“.

Najprv Radwaner, neskôr aj Rudolf Bíró v auguste 1919 realizovali cestu do gemerských baní a krompašských železiarní. Reálne videli postavenie týchto podnikov, pričom miestnym úradníkom Rimy, ktorí im hlásili vážne dôsledky absentujúcich centrálnych inštrukcií, opatrne naznačili plánovanú „silnú redukciu“.⁵⁰ Negatívne javy ako surovinové nedostatky, dopravné ťažkosti, nepriaznivý cenový vývoj, sociálne požiadavky robotníctva, rýchlo sa zvyšujúce dlhy podnikov (Pohornádska a Union mali dohromady 95 miliónové manko), zabezpečenie československých korún v kontexte čoraz väčších výrobných a odbytových ťažkostí slovenského hutníctva a priemyslu, zapríčinili, že v rokoch 1920 a 1925 boli postupne zlikvidované huty v Hnúšti a v Likieri.⁵¹ Bane v Slovinkách a Badíne pri Banskej Bystrici predali československému štátu.⁵² Krompašské vysoké pece zastavili prácu v septembri 1922.

Marktstrukturen, Organisationstendenzen und Wirtschaftsentwicklung von 1900 bis 1913. Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 74, 2002, s. 114.

⁴⁶ Lipót Dávid Urbán v roku 1923 vystúpil z Rimy. Pozri zastavenie jeho právomoci signácie spoločnosti v obchodnom registri. MOL, f. RSV, Z 368, 3. csomó, Zápisnica riaditeľstva z 9. októbra 1923.

⁴⁷ MOL, f. RSV, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Listy Urbána Pálóvi Bíróovi (25. august 1919, 23. december 1919, 27. august 1919. 515/Bo.)

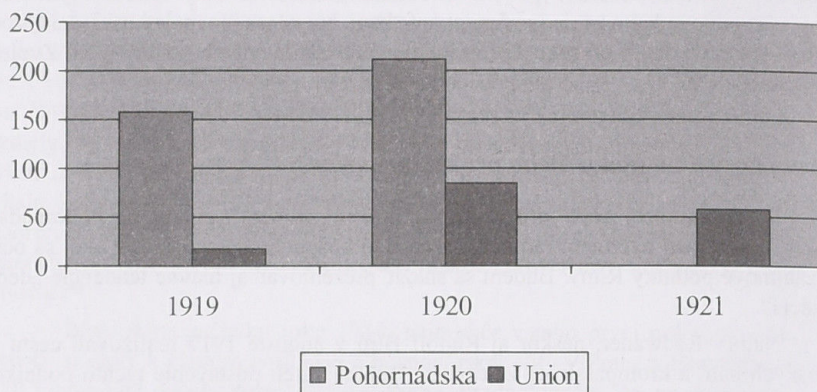
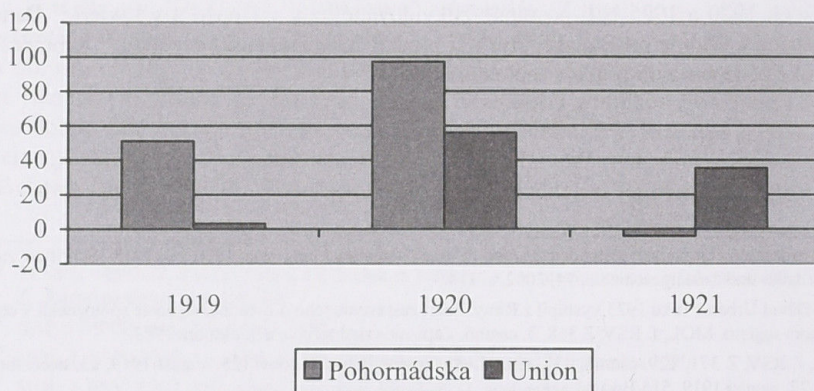
⁴⁸ Rudolf Bíró sa na konci 30. rokov stáva členom riaditeľstva. V roku 1944 ho ako podnikateľa židovského pôvodu zbavili členstvo v riaditeľstve. V júli 1945 ho zaregistrovali ako plnoprávneho člena. MOL, f. RSV, Z 368, Zápisnica riaditeľstva z 11. júla 1916; Tamtiež, 4. csomó, 1. tétel, Zápisnice riaditeľstva zo 6. júna a 5. júla 1945.

⁴⁹ MOL, f. RSV, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Listy Rudolfa Bíró Pálóvi Bíróovi (19. august 1919, 5. september 1919).

⁵⁰ MOL, f. RSV, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, List Rudolfa Bíró Pálóvi Bíróovi (19. august 1919).

⁵¹ MOL, f. RSV, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, Zápisnica riaditeľstva z 28. septembra 1921. Závody v Likieri a Hnúšti definitívne zlikvidovali v prvej polovici 1925. Pozri Tamtiež, Zápisnica z 27. apríla 1925; STRHAN, M.: Kríza priemyslu ..., s. 117.

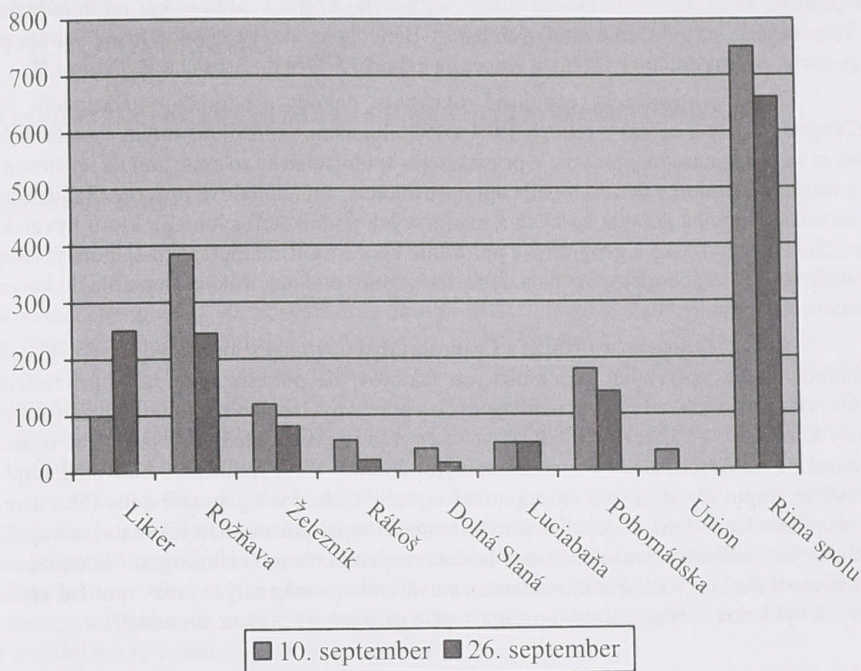
⁵² MOL, f. RSV, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Csehszlovákiai és osztrák levelezés, 53761DR.N/Ps (30. október 1924), Protokoll über die Beratung im Ministerium für öffentliche Arbeiten vom 21. oktober 1924 in Angelegenheit des Ankaufes der Gruben in Slovinka und Badin.

Výrobné údaje afilií Rimy na Slovensku (1919–1921, tisíc q)⁵³Hodnota vyrobeného tovaru (1919–1921, milión Kč)⁵⁴

⁵³ MOL, f. RSV, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, Zápisnica riaditeľstva z 12. októbra 1921.

⁵⁴ Tamtiež.

Úverová spotreba záujmových podnikov Rimamuránsko-šalgótarjárskej spoločnosti na Slovensku (1924; tisíc Kč)⁵⁵

Paralelne prebiehali rokovania s kartelom českých železiarní. Ešte v júni 1922 realizácia obchodu vyzerala sľubne, ale českú stranu odstrašili veľké dlhy Pohornádskej a Unionu. V októbri 1922 Banská a hutnícka spoločnosť a Vítkovické železiarne oslovili Rimu s novou ponukou. Predmetom tejto ponuky bol predaj výrobných kvót Pohornádskej a Unionu za akcie Banskej spoločnosti v Boršode. Následkom toho sa stala Rima zo 7%-ho, 50%-ným akcionárom tejto spoločnosti. Získala aj 10 tisíc kusov novovydaných akcií Banskej a hutníckej spoločnosti, ktorých hodnota stúpila na 17 milión korún.⁵⁶

Dôležitú cestu konsolidácie Rimy predstavovalo kvôli rapídne sa zvyšujúcim úverom od bánk a medziiným aj kvôli financovaniu gemerských baní, zvýšenie základného imania.⁵⁷ To sa realizovalo medzi rokmi 1920 a 1925 až sedemkrát, technickou

⁵⁵ MOL, f. RSV, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Csehszlovákiai és osztrák levelezés, Kimutatás a Rima, Hernád és Unió üzemek 1924 szeptember havi pénzszükségletéről.

⁵⁶ MOL, f. RSV, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 60829/Titk. (29. august 1924), 10246/Bog (2. september 1924), 10248/Bog (2. september 1924.); Tamtiež, Z 368, Zápisnice riaditeľstva z 31. októbra 1922 a 7. júna 1923.

⁵⁷ MOL, f. RSV, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, Zápisnica riaditeľstva z 12. novembra 1920; NĚMEC, Z.: Rudné baníctvo..., s. 158.

a logistickou pomocou Wiener Bankverein a Peštianskej maďarskej obchodnej banky. Rima získala v roku 1926 úver v hodnote 3 miliónov dolárov na 30 rokov od New York Trust Company na modernizáciu, investície a rozšírenie výrobných kapacít.⁵⁸ Nová obchodná politika sa zamerala na zväčšovanie záujmového kruhu v Maďarsku: na kúpu bane v Šalgótarjáne, na založenie uhoľných baní v Bánvölgye, ako aj na kúpu firmy Romeiser a synovia, prostredníctvom čoho si zmocnila exportu železa do Srbska a Bulharska.⁵⁹

Tieto reorganizácie, zákulisné rokovania, dohody a odpredaje zabezpečili, že veľkopodnik Rima sa stal v rokoch 1924 a 1925 finančne skonsolidovaným a zostal hráčom aj na medzinárodnej úrovni. V prípade tejto spoločnosti sa so zreteľom na jej slovenské záujmové podniky neuskutočnila ani nostrifikácia, ani kapitálové presuny. Realizovala sa taká vzájomná dohoda českých a maďarských podnikateľských elít, ktorú vyvolalo špecifické hospodárske a geografické polozenie koncernu Rimamuránsko-šalgótarjánskej spoločnosti. Táto dohoda znamenala de facto vyňatie spod nostrifikácie a platila do konca existencie republiky.⁶⁰

Aj keď sa idea nostrifikácie v Československu zrodila v lone povojnového nacionalizmu, realita vplyvných ekonomických faktorov, ba potreba spolupráce pri riešení akútnych výrobných, odbytových, finančných a pracovných otázok, mohli odmedziť mantinely konfliktov a v dôležitých odvetviach sa vytvorili predpoklady kompromisov medzi nacionálne odlišnými alebo transnacionálnymi elitami. Tieto spoločné menovatele kapitálových skupín nie je možné interpretovať v prebratých ideologizmoch doby (ako napr. boj s cudzím kapitálom, útek zahraničného kapitálu, spiknutie nepriateľov štátu), a v zjednodušených, niekedy výrazne národne orientovaných obrazoch historiografií (idealizácia primárnosti ekonomického nacionalizmu), ale diferencovaná analýza javov umožní vznik nových výkladov, a tým je daná možnosť lepšie rozoznávať odtiene minulosti.

Power of economical reality (Nostrification of important branches of Rimamurány-Sálgótarján Iron Works Company in Slovakia)

István Gaucsík

Rimamurány-Sálgótarján Iron Works Company concern belonged to the largest iron works in Central Europe. After dissolution of the old Hungary and founding of Czechoslovakia, its mills in Krompachy, Zvolen, and mines in Gemer area had to work under new circumstances. The management of the company, lead by general director Pál Biró focused on the consolidation of affiliated companies, building of communication channels with Czechoslovak politicians and businessmen and finally reached the international treaty between Czechoslovakia and Hungary in 1922.

⁵⁸ MOL, f. RSV, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, Zápisnica riaditeľstva zo 7. januára 1925; Tamtiež, Z 383, 62. csomó, 63. tétel, Korešpondencia s New York Trust Company (1946–1948).

⁵⁹ MOL, f. RSV, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, Zápisnice riaditeľstva z 12. októbra 1921, z 20. júna 1922; Tamtiež, Z 372, 53. csomó, 235. tétel, Üzleti jelentések, zárszámadás.

⁶⁰ NAP, f. MPOŽ, kart. 671, 65673/28, Ve.5600.

FORMY SOCIALISTICKÉHO HOSPODÁRSKEHO NACIONALIZMU

Autobus Ikarus ako produkt a ikona maďarského priemyslu

Zsombor Bódy

Keď sa malo 30. januára 1948 slávnostne odovzdávať prvých päť autobusov poštátneného závodu, na pozvánke sa dalo prečítať: „Tieto vozidlá – ďalej bude vyrábaných osem kusov za mesiac – môžu svojou novou konštrukciou a zhotovením, pohodlnosťou a bezpečnosťou, ktoré poskytuje ich výbava cestujúcej verejnosti, konkurovať najmodernejším výrobkom zo zahraničia. Prvá päťica autobusov nového typu, dôkaz výkonnosti poštátneného priemyslu a míľnik vo vývoji dopravy v hlavnom meste bude ... odovzdaná pred budovou parlamentu.“¹

Uvedených päť autobusov, ktoré podnik vyrobil pre Budapešť, bolo skutočne odovzdaných na Kossuthovom námestí pred budovou parlamentu. Prezident štátu predniesol prejav a členovia vlády spolu s pozvanými hosťami uskutočnili v autobusoch okružnú jazdu mestom. V tomto verejnom politickom akte možno vidieť začiatok kultu autobusov Ikarus, ktorý pretrval v rôznych podobách desaťročia, dokonca prežil koniec socializmu a do istej miery zostal živý až do súčasnosti.

Prevzatie piatich autobusov na začiatku roka 1948 signalizovalo východiskový bod stratégie socialistického režimu v súvislosti so značkou Ikarus, ktorá slúžila tak hospodársky, ako aj symbolicky stabilizácii politického systému. Ikarus bol totiž nielen produktom maďarského priemyslu, ale súčasne sa stal aj národno-politickým symbolom. Ikarus, ako početnými médiami znovu a znovu reprodukovaná téma, bol v dobovom maďarskom politickom systéme zo symbolického hľadiska prinajmenšom taký dôležitý ako výroba autobusov v maďarskom hospodárstve. Takýchto symbolických zobrazení Ikarusu je obrovské množstvo. Samotná továreň zhromaždila celý rad verejných vyjadrení a materiálov vo vzťahu k Ikarusom z Maďarska i zo zahraničia, z automobilových odborných časopisov, ako aj v prepisoch z mnohých rozhlasových i televíznych programov. Pri prezeraní tejto zbierky je nápadné, v akej veľkej miere sa problematika Ikarusov objavovala v priebehu desaťročí socializmu vo verejnom diskurze, pričom nemôžeme hovoriť vyslovene o reklame. Nakoniec to ani nebolo vôbec nutné, veď objednávka autobusov nezávisela od reklamou presvedčených spotrebiteľov. Reprezentácie a symbolické zobrazovanie Ikarusov netvorili len spätnú obsahovú projekciu faktu, že autobusy bolo vidieť bežne na uliciach miest, ale boli zahrnuté vo viacerých konkrétnych intelektuálnych kontextoch. Nápadné pritom bolo, že tak v textových, ako aj vo vizuálnych prezentáciách, sa Ikarus vždy nejakým spôsobom dostal do národných súvislostí.

¹ Magyar Országos Levéltár Budapest (MOL), XIX-f-32. NIK (Ústredie ťažkého priemyslu), k. 159.

Aj každodenné objekty sa môžu stať národnými symbolmi. Nie je žiadne novum povojnových dejín, že materiálny produkt a dopravný prostriedok sa priradením zodpovedajúcich významov stane rámcom pre sebaidentifikáciu maďarského národa. Už v polovici 19. storočia boli ako „národné“ podniky (aktivity) štylizované začiatky paroplavby na Dunaji, ako aj výstavba reťazového mosta cez Dunaj medzi Budínom a Pešťou. Reťazový most (Lánchíd) zostal až doteraz národným symbolom. Wolfgang Kaschuba považuje „nacionalizáciu“ každodennej reality za predpoklad toho, že „národné“ sa môže presadiť ako nevyhnutná sebaaprezentácia, ale súčasne aj ako nevyhnutné prisúdenie istej kvality, resp. vlastností zo strany cudzieho, vonkajšieho subjektu. Takéto etablovanie „národného“ sa udomácnilo predovšetkým v 19. storočí, keď bol národ bežne spätne projektovaný na rôzne výseky horizontu vtedajšieho sveta a každodennosti. Podľa Kaschubu „nacionalizmus sa síce môže konštruovať a opísať ako samoreferenčný systém [...] Ako hodnotová konštrukcia vyžadoval [...] dodatočné média a nástroje, ktoré toto ideovo-politické posolstvo ‚preložia‘ do sociálnych a kultúrnych identifikačných pojmov.“² Kaschuba sa síce nezaoberal tým, aký podiel majú materiálne produkty na procese „národnej impregnácie každodennej kultúry“, o to viac bude v tejto súvislosti zaujímavý analytický pohľad na spomínané investície do infraštruktúry a nimi rozvinutú symbolickú moc. Môžeme ďalej vychádzať z toho, že po druhej svetovej vojne boli tradičné národné symbolické štruktúry pretransformované v znamení socializmu. Autobusy Ikarus tvorili časť nového, resp. novým symbolickým obsahom naplneného každodenného symbolického sveta povojnového Maďarska.

V tomto článku sa pokúsime v krátkosti naznačiť dvojité strategiu socialistického režimu okolo autobusov značky Ikarus, ktoré súčasne mali svojim materiálom, ale aj symbolickým hospodárskym nacionalizmom poslužiť na legitimizáciu systému.³

História k Ikarusom sa viažucej stratégie socialistického režimu môže ukázať, že o hospodárskom nacionalizme sa nedá hovoriť len v podmienkach trhových vzťahov. Práve naopak, stál pri obrane záujmov režimov socialistických krajín a ich štátom riadených ekonomík, v rámci nich voči zahraničnej hospodárskej konkurencii aj pri obrane záujmov jednotlivých odvetví a podnikov, ktoré v prípade socialistických krajín hrali vo všeobecnosti aj nezanedbateľnú politickú úlohu. Ba dokonca štátne riadená ekonomika poskytuje ešte viac možností na ochranu priemyslu a poľnohospodárstva z národného hľadiska ako kapitalistický hospodársky systém, kde sa vždy vyskytujú trhoví hráči, ktorí vo svojich vlastných rozhodnutiach nezohľadňujú vládne stratégie. Socialistické systémy, práve preto, že ich politická legitimita bola v očiach významnej časti obyvateľstva spochybňovaná, sa snažili často vyvážať práve tento deficit v legitimitě „národnou“ inštrumentalizáciou a v rámci nej výsledkami hospodárskeho nacionalizmu. Maďarský socialistický režim sa však nemohol tak ľahko uchýliť k tradičným nástrojom nacionalizmu ako napr. Rumunsko,

² KASCHUBA, W.: Die Nation als Körper. Zur symbolischen Konstruktion „nationaler“ Alltagswelt. In: Francois, E. – Siegrist, H. – Vogel, J. (eds.): Nation und Emotion. Göttingen 1995, s. 292. Kaschuba mieni, že Benedictom Andersonom rozvíjaný prístup k národu by si vyžadoval doplnenie analýzou „národnej impregnácie“ kultúry všedného dňa, pretože Anderson „[...] nepodáva [...] historickým konštrukčno-legitimačným konceptom ‚národa‘ dostatočné vysvetlenie na to, prečo predstava národnej identity môže tak rýchlo prerásť a stať sa univerzálnym a zdanlivo nevyhnutným pripisovaním si, kvázi našou druhou povahou“.

³ Podrobnejšie BÓDY, Zs.: Der Ikarus-Bus als ungarische und sozialistische Ikone. Die symbolische Aufladung alltaeglicher Objekte mit politischer Bedeutung. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften, 21 (2010), Band 2, s. 152–172.

lebo práve národný sentiment mobilizoval v roku 1956 ľudí proti režimu, v dôsledku čoho mal Kádárov režim zväčša obavy podnecovať maďarský nacionalizmus. Zatiaľ čo režim sa vo všeobecnosti len ťažko dal predstaviť ako „národný“ a namiesto toho vždy zdôrazňoval svoj internacionálny charakter, podarilo sa mu napriek tomu „národné“ instrumentalizovať v praxi všedného dňa, a to často médiami inscenovanými úspechmi socialistického podniku Ikarus. Nešlo teda bezprostredne o politické kroky, ale o to účinnejšie na ľudí pôsobili. S pomocou Ikarusov sa režim snažil demonštrovať, že napriek tomu dosiahol – hoci len s autobusom – aj niečo „národného“. V prípade Ikarusov sa paralelne a vo vzájomne obojstrannej interakcii rozvíjali materiálne stratégie hospodárskeho nacionalizmu a symbolické stratégie, ktoré slúžili posilňovaniu politickej legitimacy.

Socialistický závod Ikarus mal svojich predkov už v kapitalistických časoch. Podnik na výrobu vozidiel a karosérií bratov Uhriovcov sa od začiatku 20. storočia zaoberal zhotovovaním a opravou karosérií prevádzkovaných na rôznych podvozkoch. Firma prežila všetky výkyvy maďarského (uhorského) hospodárskeho vývoja. Prežila dve vyslovene priaznivé obdobia, a síce počas prvej a druhej svetovej vojny, keď vyrábala prevažne na objednávky armády. Počas svetovej hospodárskej krízy sa síce firma ocitla v konkurze, ale po bankrote nasledovalo jej opätovné založenie novou generáciou rodiny Uhriovcov. V rokoch bezprostredne po druhej svetovej vojne zápasil podnik s početnými ťažkosťami. Trpel nedostatkom kapitálu a surovín, mal problémy tak s okupačnou mocou (v tomto čase pracoval aj pre Červenú armádu), ako aj s odbormi podporovanými novou štátnou mocou a bol navyše na základe vojnových úverov z rokov 1943–1944 veľmi zadlžený voči štátu. Všetko dokopy vytváralo pre podnik beznádejnú situáciu a smerovalo ho k poštátneniu, ktoré sa formálne uskutočnilo až na začiatku roka 1948. Odvtedy podnik pôsobil pod menom Ikarus, za ktoré ďakoval inému, podstatne menšiemu a rovnako zoštátnenému podniku, s ktorým sa bývalej firme rodiny Uhriovcov podarila fúzia. Pôvodná firma Ikarus bola založená v roku 1916 a zhotovovala vtedy chladiace zariadenia pre letecké motory. Odtiaľ pochádza aj firemný názov, ktorý poukazuje na slávneho, ale nakoniec spadnutého „letca“ gréckej mytológie.

Pred poštátnením nemala ani jedna z oboch firiem žiadny národný význam. Nepatrili ani k najväčším, ani k najslávnejším uhorským/maďarským podnikom a ani nevyrábali výrobky, ku ktorým by smerovala nejaká špeciálna národná hrdosť. Obe firmy síce často vyrábali na základe štátnych objednávok, ich výrobky však neboli žiadnym spôsobom zastúpené vo vedomí verejnosti, ktoré išlo mimo oblasť ich bezprostredného využívania. Po poštátnení bol naproti tomu verejnosťou pripisovaný výrobkom podniku Ikarus veľký význam. Pozrime sa najprv na vývoj podniku z hľadiska jeho výroby a potom budeme analyzovať Ikarus ako národný a politický symbol socializmu v Maďarsku.

Materiálny hospodársky nacionalizmus

Objavenie sa autobusov Ikarus ako dopravného prostriedku na cestách, rovnako aj na obrazoch a v textoch, ktoré v rôznych médiách reprezentovali autobusy, bolo od začiatku určované socialistickou „mocou“.⁴ Táto „moc“ však, keď ju trochu bližšie

⁴ Používanie úvodzoviek má signalizovať, že moc v socialistickom štáte v protiklade s ideou totality nemohla na jednej strane úplne ovládnuť spoločenské vzťahy, na druhej strane sa nevykonávala ani z jediného centra

pozorujeme, nebola monolitnou a v podstatných oblastiach niekedy nedisponovala žiadnou stratégiou. Bolo by prirodzené predpokladať, že socializmus uprednostňoval verejný masový dopravný prostriedok ako kolektivistické riešenie oproti individuálnej doprave. Táto téza sa však nedá doložiť, práve naopak. A to napriek tomu, že až do roku 1957 nemohli maďarskí štátni príslušníci, s niekoľkými málo výnimkami, vlastniť auto ako súkromný majetok. Tento zákaz však nevznikol z ideologického presvedčenia, ale bol skôr hospodárskou nutnosťou. Po prvé nebol dostatok osobných automobilov a pohonných hmôt, po druhé chýbali investície do infraštruktúry na diaľnice, cesty, garáže, čerpacie stanice. Ale ani absencia osobnej individuálnej dopravy nepodnietila „moc“ k tomu, aby rozvinula ako alternatívu ucelenú koncepciu hromadnej dopravy. Keď sa aj touto témou zaoberala, potom išlo o železnicu a nie o verejnú cestnú dopravu, navyše v popredí bola v oveľa väčšom meradle preprava tovarov ako preprava osôb.⁵ Ako dokladá zbierka dokumentov o maďarských dopravných dejinách zverejnená v roku 1981, autobusovej doprave sa v dopravnej politike raného socializmu venovala sotva pozornosť.⁶

V prvom desaťročí socializmu síce napriek uvedenému autobusová doprava vzrástla, skôr však ako výsledok aktivít niekoľkých skupín straníckych kádrov na strednej úrovni rozhodovania. Podnikové vedenie závodu Ikarus a inžinieri tohto zoštatneného podniku sa snažili rozvinúť výrobu autobusov vo veľkom štýle. Rok 1956 znamenal prelom vo vývoji autobusov Ikarus. Po ňom začala výroba vykazovať významné výrobné výkyvy a vtedy plánované typy sa prakticky vôbec nezmenili. Podľa dejín podniku, ktoré vyšli v roku 1981 to bol dôsledok skutočnosti, že garda úspešných inžinierov a vedenie podniku sa rozpadli, resp. nemohli z politických príčin pokračovať v práci.⁷ Vtedy sa teda

(stranička špička), ale realizovala sa rôzne a interakciou viacerých aktérov. Tak síce neexistovala žiadna oblasť a žiadny kút spoločnosti, ktoré by zostala nedotknuté pôsobením moci, tá ale napriek tomu nemohla uskutočniť ideologicky stanovené ciele v ich pôvodnej forme. O mantineloch a nefunkčnosti socialistických diktatúr BESSEL, R. – ESSEN, R. (eds.): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen 1996.

⁵ Maďarsko sa v tomto smere neodlišovalo od NDR, kde sa síce deklarovala priorita hromadnej dopravy, ale bez toho, aby to viedlo k vypracovaniu ucelenej socialistickej dopravnej koncepcie. CIESLA, B.: *Die Vision von der planbaren Mobilität. Entwürfe des öffentlichen Nahverkehrs in der DDR (1949–1990)*. In: DIENEL, H.-L. – TRISCHLER, H. (eds.): *Geschichte der Zukunft des Verkehrs. Verkehrskonzepte von der frühen Neuzeit bis zum 21. Jahrhundert*. Frankfurt/New York 1997, s. 223–241.

⁶ Táto zbierka dokumentov sa napokon zaraďuje do kontextu „kultu výroby“. V období socializmu chvála a uctievanie hospodárskej činnosti nadobúdalo až náboženské formy. Všetky hospodárske odvetvia museli v dôsledku toho – ako príspevok ku kultu výroby – zdokumentovať svoje dejiny. PÁLMÁNY, B. (ed.): *Dokumentumok a magyar közlekedés történetéből (1945–1949)*, Budapest 1981. Pozri zvlášť nasledujúce dokumenty: Návrh plánu ministerstva dopravy z januára 1947, s. 468–470; Pripis Oddelenia dopravy na Ústrednom plánovacom úrade na vládu z júla 1949, s. 507; Výkaz Ústredného plánovacieho výboru o realizácii investícií do oblasti dopravy z mája 1949, s. 658 a Protokol konferencie o plánovaní na ministerstve dopravy, s. 650–656.

⁷ O hlavnom inžinierovi Bélovi Zerkovitzovi – synovi skladateľa známych slággrov –, ktorý bol dočasným riaditeľom podniku v čase revolúcie 1956, resp. o hlavnom účtovníkovi, ako aj o vedúcom konštruktérneho oddelenia písali: „Za politickú neschopnosť, neskúsenosť a krátkozrakosť možno považovať, že spomínaní aj po 4. novembri 1956 otvorene napomáhali protikomunistickým opatreniam (pri ktorých spolupracovali s robotníckou radou). Svojimi činnými postupovali nielen proti svojej dovtedajšej práci, minulosti a priateľom, ale sami sa vylúčili z ďalšieho života podniku, spochybnili jeho úžasný, neuveriteľný a doslova z nuly započatý vývoj, na ktorom sa dovtedy podieľali ako iniciátori, vedúci pracovníci, aktívni účastníci a bojovníci.“ JENEI, K. – SZEKERES, J.: *Az Ikarus Karosszéria és Járműgyár története 1895–1980*. Budapest 1981, s. 160–161. O pokusoch a zlyhaniach vo vývoji nových typov autobusu tamže, s. 173 („Naproti tomu treba

politické hľadiská ostro stretli s odbornými a hospodárskymi, čím utrpela predovšetkým odborne kompetentná skupina odborníkov. Treba však poznamenať, že namiesto mnohých z Ikarusu odídených inžinierov, resp. po revolúcii z politických dôvodov odstránených odborníkov prišli vysoko vzdelaní inžinieri, ktorý častokrát rovnako z politických dôvodov nemohli zostať na predchádzajúcich postoch. Pál Michelberger, konštruktér neskorších typov autobusov, napríklad nepodpisal ako vojenský inžinier v decembri 1956 dôstojnícke vyhlásenie vernosti novej vláde, musel opustiť vtedajšiu Fakultu vojenského inžinierstva Technickej univerzity, odkiaľ nakoniec okrem neho prišli do Ikarusu aj iní inžinieri.⁸

Po roku 1956 sa začalo aj politické vedenie krajiny vážne zaujímať o podnik Ikarus, čo súviselo s tým, že spolupráca socialistických krajín v rámci RVHP sa mala dostať na novú a vyššiu úroveň, keď namiesto predchádzajúcich zmlúv postavených v podstate na základe zahraničnopolitických dohôd vstúpila do života plánovaná koordinácia päťročných plánov. K jej realizácii vznikli tomu zodpovedajúce odborné výbory, ktoré začali pracovať na výrobnej špecializácii jednotlivých členských krajín.⁹ V priebehu rokovaní pripadla výroba autobusov do kompetencie „sekcii č. 7 na výrobu automobilov, traktorov a poľnohospodárskych strojov stáleho výboru hospodárskej a vedeckotechnickej spolupráce strojárenského priemyslu RVHP“. V priebehu uzatvárania dohôd sa objavila nádej, že by v rámci východného bloku pripadla na Maďarsko výroba autobusov väčších rozmerov a s kapacitou nad 30 cestujúcich, teda ako to vyjadril vtedajší úradný jazyk „Maďarsko by sa špecializovalo“ na túto oblasť výroby. Asi sedem rokov trvali rokovania, kým sa po mnohých zvratoch podarilo maďarskému politickému vedeniu a automobilovým expertom vybojovať získanie tejto príležitosti.¹⁰

Napriek komplikáciám a odporu zo strany niektorých partnerov dospeli nakoniec dlhoročné rokovania ku konkrétnemu výsledku, a to aj vďaka tomu, že maďarské politické vedenie sledovalo dôsledne celkom evidentne zreteľný cieľ. Jeho vyjadrením bolo v roku 1963 udelenie monopolného postavenia Maďarsku – a tým de facto podniku Ikarus – na výrobu veľkých autobusov s viac ako 30 pasažiermi pre väčšinu štátov spojených v RVHP. Len Československo trvalo na vlastnej výrobe autobusov a aj si ju udržalo, hoci len pre vlastnú potrebu a bez exportných možností.

podčiarknuť fakt, že skúšky vedúce k ďalšiemu vývoju typu I 55, ktoré potom vyústili do prototypu I 155, nepriniesli úspech, podobne ako v prípade prototypu značky 303.“)

⁸ Michelberger bol pôvodne letecký konštruktér (SZENTGYÖRGYI, Zs.: Mérnök-tudós-iskolateremtő: Michelberger Pál és kora. Budapest 2008).

⁹ PETŐ, I. – SZAKÁCS, S.: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. Budapest 1985, s. 379.

¹⁰ Rokovania medzi štátmi RVHP trvali od roku 1956 do 1963 a vyžadovali si intenzívne diplomatické úsilie tak na expertnej úrovni, ako aj na úrovni politického vedenia. V priebehu dlho sa ťahajúcich rokovaní, v ktorých sa spojili otázky výroby autobusov, nákladných a osobných vozidiel, bola na jednej strane evidentná snaha postupovať veľmi metodicky a preto významná časť rokovaní bola vlastne predprípravou k ďalším rokovaniam. Aj preto sa na nich zrodili také dokumenty ako Plán návrhov a odporúčaní v súvislosti s metodikou a časovým plánom vypracovania modelu osobného automobilu a plánu jeho výroby. MOL, XXIX-F-1/a T. 4. Na druhej strane bolo evidentné, ako sa každý členský štát snažil tvrdo brániť svoje záujmy a aj v prípade systematických a presvedčivých návrhov ich preto nepodporovali v rovnakom rozsahu. V súvislosti s maďarskými vyjednávateľmi v prípade Ikarusu sa ukazuje, že analýzy vzťahujúce sa na budúcnosť autobusovej dopravy, možnosti domácej výroby a normy RVHP boli výsledkami dôkladnej a precíznej práce. Jednotlivé otázky spolupráce medzi štátmi RVHP však zostali aj naďalej otvorené a boli predmetom neustále nových rokovaní. Dokumentácia k rokovaniam medzi štátmi RVHP sa nachádza v MOL, XXIX-F-1/a T. 1., XXIX-F-1/a T. 2., XXIX-F-1/a T. 3., XXIX-F-1/a T. 4.

V povojnovom Maďarsku existovala prekvapujúco široká sieť inštitúcií, ktoré sa zaoberali vývojom dopravy a vozidiel. Oddelenia niektorých veľkých podnikov ako Ikarus, Csepel a Rába (kde boli zhotovované nákladné automobily a súčiastky pre Ikarusy), ako aj rôzne orgány štátnych plánovacích úradov, sa venovali vývoju vozidiel a okrem toho existoval aj vlastný výskumný ústav pre vývoj vozidiel (JAFI – Járműfejlesztési Kutatóintézet). Technické a hospodárske kádre tejto inštitučnej siete sa vyznačovali mimoriadne veľkým zánietením pre veľkoryso projektované plány.¹¹ Doslovne s enormným úsilím sa snažili vypracovať prognózu nárokov na výrobu autobusov vo východnom bloku približne od roku 1960 až do 1980, aby sa vedeli zabezpečiť konštrukčné práce na nových typoch autobusov, ako aj organizácia rámcových hospodárskych podmienok nevyhnutných pre masovú výrobu. Išlo najmä o zabezpečenie surovín, pracovných síl a koordináciu výroby jednotlivých dodávateľských podnikov.¹² Tým vykonali expertné skupiny potrebné predpráce, ktoré potom politickému vedeniu – po uzavretí dohody so štátmi RVHP – umožnili zrealizovať investičný program pod názvom *Program prostriedkov verejnej dopravy 1965–1975*, naplánovaný na 10 rokov dopredu. Viacero miliárd forintov sa vynaložilo hlavne na rozšírenie výrobných kapacít podniku Ikarus. Závod mal vyrábať vo veľkých počtoch nové typy autobusov. Program bol v tomto smere úspešný. V polovici sedemdesiatych rokov vyprodukoval závod ročne viac ako 12 000 vozidiel, podarilo sa mu vyvinúť nové typy autobusov a nové výrobné technológie. Bolo potrebné zhotoviť výrobnú linku na pásovú výrobu vozidiel sériového typu č. 200, a to rôznych rozmerov a na rôzne účely. Väčšinou sa však z jednotlivých prvkov zostavovali autobusy. V záujme tohto cieľa prešli výrobné prevádzky podniku – lokalita Mátyásföld, ako aj prevádzky na fehérvárskom pozemku pričlenenom v roku 1962 k Ikarusu – významným vývojom. Podnik si konečne vyprofiloval svoju výrobu, z ktorej vypadli rôzne, predtým vyrábané výrobky. Nešlo pritom vždy len o vozidlá, od požiarnych a mraziarenských áut až po rôzne vozidlá na vojenské účely, ale aj o detské kočiariky, lebo v predchádzajúcom chaose plánovaného hospodárstva, keď sa ukazoval nedostatok detských kočiarikov, aj takýto typ výroby presunuli na Ikarus.

Okrem krajín vlastného východného bloku exportoval Ikarus svoje výrobky aj do štátov tzv. tretieho sveta, od Peru po Etiópiu, od Iraku až po severnú Kóreu, teda predovšetkým do krajín, ktoré platili ako „spriatelené“. S viacerými státisícmi vyrobených autobusov exportovaných do 50 krajín sveta patril podnik Ikarus v sedemdesiatych a na začiatku osemdesiatych rokov, so zreteľom na počet vyrobených vozidiel, k najväčším výrobcam na svete. Snáď najvýznamnejším podnikateľským úspechom bolo založenie montážneho podniku v Iraku v sedemdesiatych rokoch, ktorý bol schopný pokryť dopyt spotrebiteľov na celom Strednom Východe. V týchto krajinách vedel Ikarus v šesťdesiatych

¹¹ Náklonnosť inžinierov k plánovitosti robilo aj starších inžinierov prístupných k určitým antikapitalistickým myšlienkam. V kapitalistickej logike ekonomiky videli prekážku na uskutočnenie toho, čo sa z technického uhla pohľadu vnímalo ako racionálne. Pozri spomienky Gyulu Hevesiho, predsedu Patentového úradu: HEVESI, Gy.: Egy mérnök a forradalomban. Budapest 1965. Tieto antikapitalistické predstavy mohli tvoriť istú bázu, na ktorej sa aj starší inžinieri mohli zapojiť do práce socialistických inštitúcií.

¹² V snahe podporiť argumentmi maďarskú pozíciu pri rokovaniach so štátmi RVHP analyzovali experti autobusový park 40 krajín sveta a porovnávali počet autobusov na 1000 obyvateľov a počet automobilov. Na základe týchto údajov odhadovali potrebu autobusov zo strany jednotlivých štátov RVHP a vypočítali budúcu výrobnú kapacitu v podniku Ikarus. Pre začiatok 70. rokov odhadovali jeho výrobu na približne 12 000 autobusov ročne, čo sa nakoniec aj skutočne dosiahlo. Expertízy sú v MOL, XXIX-F-1/a T. 1.

FORMY SOCIALISTICKÉHO HOSPODÁRSKEHO NACIONALIZMU

a sedemdesiatych rokoch poskytnúť autobusy za konkurencieschopnú cenu a kvalitu, ktoré boli pritom schopné zniesť záťaž tamajších podmienok. Aj tak zostáva otázna skutočná rentabilita výroby. Rôzne formy štátnej podpory, z ktorých profitovala výroba autobusov, ako aj politicky a umelo stanovený kurz forintu, umožňujú len ťažko prísť – čo len v interných prepočtoch – k jednoznačným záverom. To sa týkalo aj vývozu do kapitalistických krajín a jeho ekonomického významu.¹³

Správy vedenia podniku zahraničného obchodu Mogürt, ktorý sa zaoberal exportom Ikarusov, odrážajú najrôznejšie problémy a vyplýva z nich, že predajná cena autobusov vôbec neodrážala situáciu na trhoch, ani bezprostredné výrobné náklady. Aj keď náklady v procese výrobe stúpali, mal podnik Ikarus vždy ťažkosti so zvýšením predajnej ceny voči svojim zahraničným partnerom. Ešte prinajmenšom na domacom trhu vedeli premietnuť do predajnej ceny rast vo výrobných nákladoch. Naproti tomu na trhoch jednotlivých socialistických odberateľov ovplyvňovali ceny autobusov aj politické pomery, napríklad v istom čase boli autobusy na sovietskom trhu určite lacnejšie ako na východonemeckom. V prípade autobusov určených na „kapitalistický export“ išlo síce o pomerne malé série, ktoré ale nikdy neboli totožné s autobusmi vyrábanými vo veľkých sériách pre potreby socialistických trhov. Naopak, kvôli splneniu rôznych individuálnych požiadaviek stúpali primerane aj výrobné náklady autobusov. Na druhej strane sa predajom dobre zachytili hospodárnosť podnikov a na tento účel sa vypracoval celý rad merateľných ukazovateľov, ich skutočný obsah bol však len veľmi ťažko kontrolovateľný.

Druhú skúmateľnú rovinu dejín podniku Ikarus predstavujú rôzne kategórie zamestnancov a vnútorné podnikové pomery. V spisoch podnikového archívu sa zachovalo v tomto smere množstvo dokumentov, vzťahujúcich sa od skúsenosti socialistickej súťaže jednotlivých pracovných brigád a kolektívov cez politickú prácu uskutočňovanú v podmienkach podniku až po pomery tzv. „pracoviska demokracie“ alebo po vlastnú situáciu robotníkov, ktorí do Ikarusu prišli z poľnohospodárstva. Vedenie podniku si bolo vedomé toho, že medzi zamestnancami boli mnohí, ktorí sa zaoberali a žili podnikovými problémami. V priebehu „politickej práce“ častokrát narážali na problém, že pracujúci sa v takej miere zaujímali o záležitosti podniku, že na všeobecné politické otázky, tak dôležité pre stranické vedenie, prakticky na schôdzach nezostával žiadny priestor. Zamestnanci sa zaujímali nielen o rozdiely v mzdovom systéme, v súvislosti s ktorým by si zaslúžili osobitný antropologický výskum odlišné zámery podnikového vedenia voči stanovisku zamestnancov, resp. výsledok, ktorý sa zrodil z oboch uvedených vplyvov. Zaujímali sa aj o dodávateľské vzťahy a ťažkosti, o problémy organizácie práce, otázky hospodárnosti podniku, čo svedčí minimálne o tom, že významná časť zamestnancov sa stotožnila, identifikovala s podnikom a do určitej miery si osvojovala aj jeho problémy.¹⁴

¹³ MOL, XXIX-F-1/a T. 3. V roku 1968 dospelo vedenie podniku k jednoznačnému záveru, že sa nemusí starať o rentabilitu, ale len o kvantitatívne naplnenie štátom predpísaných ukazovateľov a plánovaných cieľov. K tomu list riaditeľa podniku Ikarus ministromi hutníctva a strojárstva zo 4. 12. 1968. MOL, XXIX-F-187-r, k. 205. Rovnako správa pre ministerstvo hutníctva a strojárstva v MOL, XXIX-F-1/a T. 3.

¹⁴ MOL, XXIX-F-187-r, k. 17.

Symbolický hospodársky nacionalizmus

Umeleckopriemyselné múzeum v Budapešti predstavilo v polovici sedemdesiatych rokov na jednej výstave práce dizajnéra autobusov Ikarus Ivána Bojára. Bojár bol maliarom a historikom umenia a jeho životné osudy a kariéru formovala pochopiteľne aj politika. Svojho času z jeho pera vznikla recenzia pod názvom *Autobus a filozofia*.¹⁵ V nej sa zamyslel nad témou Ikarusov z hľadiska estetiky: „Ak sa chceme zaoberať otázkami každodennej estetiky, musíme vychádzať z toho, či sa jednotlivec ako člen spoločnosti, ktorý popisuje autobus, môže považovať len za obyčajného pozorovateľa? Môže sa vôbec autobus považovať za predmet čisto estetického stvárnenia? Alebo sa v pozorovateľovi hneď vynára myšlienka, že by rád nastúpil do tohto vozidla, prípadne, že by si užil zážitok z fiktívnej jazdy? Vztáhuje ďalej pozorovateľ vnímanie autobusu len na svoj vlastný subjekt a len tento vzťah mu prináša potešenie alebo hrajú v jeho radošti nejakú úlohu aj objektívne spoločenské danosti, napríklad povedomie príslušnosti k národnému spoločenstvu? Teda že autobus je výsledkom tvorivej práce maďarského konštruktéra, že ho zhotovil domáci maďarský priemysel a že tento výrobok dvíha renomé krajiny v zahraničí. Pravdepodobne by sme mali počítať so spoločnou a podvedomou prítomnosťou všetkých týchto elementov. Okrem toho by sme nemali ignorovať otázku modernosti. Čo je tu vlastne moderné? Všetko to, že daný autobus úplne zodpovedá našim potrebám a požiadavkám, jeho technické danosti našej každodennosti. Alebo by tu mohla hrať úlohu – a môžeme si byť istí, že hrá – aj taký pocit a vnímanie, že aj my sme schopní takejto výroby ako tí, ktorí žijú v rozvinutejších podmienkach a ktorých výrobky radi – a často s nostalgiou – obdivujeme. Neveril by som, že z tohto komplexu otázok by sa dal čo len jeden faktor vynechať.“¹⁶

Tento dnes už trochu ťažkopádne pôsobiaci text zachytáva celú šírku fenoménu s menom Ikarus, ktorá siaha od každodennosti prisúdených národných konotácií až k muzealizácii ako umeleckého predmetu. Bojár opisuje Ikarusz ako objekt, pre ktorého význam zohrával rozhodujúcu úlohu vzťah k národnému spoločenstvu, čo bolo preňho vtedy úplne samozrejmosťou. Preto sa umožňuje, tak aspoň vyzeral Bojárov uhol pohľadu, vnímanie autobusu z národného hľadiska. Chceli by sme namiesto toho navrhnúť opačný prístup: symboly ako autobus Ikarus neboli národne sfarbené alebo odvodené z národného, ale oveľa viac oni sami vytvárali a formovali národné spoločenstvo, prirodzene nie v nejakom vákuu, ale vo vzťahu k inej symbolizácii.¹⁷ Z toho vychádza zrieknutie sa

¹⁵ Iván Bojár Iván (1924–1995) učil po skončení svojho ekonomického a hudobného štúdia dejiny umenia na univerzite. V roku 1948 musel z politických dôvodov opustiť univerzitu. Pracoval ako pomocný robotník pri vykopávkach. Od konca 50. rokov pôsobil vo viacerých divadlách ako odborník na dekoračnú a kostýmovú tvorbu, v 60. rokoch vystavoval svoje sochárske práce a pravidelne publikoval umelecko-kritické články. Bol redaktorom kultúrnej televíznej relácie a pracoval pre noviny v oblasti bytovej kultúry. Po roku 1989 ho zvolili, už ako dôchodcu, do funkcie kultúrneho radcu 1. budapeštianskeho okresu.

¹⁶ BOJÁR, I.: *Autobusz és filozófia*. Magyar Hirlap zo 7. apríla 1975.

¹⁷ Podľa Kaschubovho názoru bolo „národné“ schopné „sa vyvinúť [stelesnením sa do každodenných symbolov] k sociálnej a emocionálne sformovanej praxi, [...] založiť skutočnú identitu: [...] sprostredkovať hodnoty a pocity orientácie, ktoré spoluúčinkovali tak, že sľubovali istú väzbu a spoločenstvo. Týmto spôsobom, dostanúc sa na úroveň spoločenského konsenzu a potvrdiac isté normatívne nastavenie, sa už národné nedá viac oddiskutovať a spochybniť.“ (KASCHUBA, W.: *Die Nation als Körper...*, s. 297). Boyer zdôrazňuje ten charakter symbolov, ktorý stojí pri zrode spoločenstva: „Symboly sú situačné rečové poukázania alebo inscenovania, ktoré sprostredkujú isté komplexné posolstvo. Nevyzakujú spravidla žiadny precízny

predstavy jednej homogénnej a stále rovnako pretrvávajúcej národnej kultúry. Jednotlivé vyjadrenia, symbolizácia a a inscenovanie národného netvoría nevyhnutne homogénny významový priestor, ale ako nanajvýš možná sa javí prítomnosť navzájom si konkurujúcich alebo vyslovene v konflikte sa nachádzajúcich symbolov. Symbolické významy sú okrem toho neostré a podliehajú navyše zmenám. Keď sa v rámci sociálnej praxe spájajú s inými symbolmi, môže byť tento proces sprevádzaný aj s obsahovými modifikáciami.¹⁸ Následne nemožno teda vo všeobecnosti predpokladať ani homogénnosť a stabilitu národného, ani trvalý význam jednotlivých symbolov. Historický výskum musí oveľa viac skúmať ako je to s dosahom a stabilitou ako výbavou symbolizácie, pričom analyzuje prejavy jej konkrétnej manifestácie.

V nasledujúcej časti budeme na základe niekoľkých príkladov reprezentácie Ikarusov analyzovať explicitné a implicitné výklady, ktoré tieto autobusy prezentujú a viažu na seba v súvislosti s Maďarskom, socializmom a modernosťou. Kým model socialistickej spoločnosti predstavovaný štátnou mocou neodrážal žiadnu komplexnú víziu rozvoja dopravy, mediálna prezentácia autobusov Ikarus ho ovplyvnila viac ako výrazne. Od začiatku päťdesiatych rokov boli Ikarusy v textoch i obrazoch veľmi často nielen tematizované, ale ich prezentácie vykazovali dokonca veľmi konzistentné celkové súvislosti. Mediálna reprezentácia autobusov však v žiadnom prípade nebola organizovaná z jedného mocenského centra. Na jej utváraní sa podieľali samotné závody Ikarus, propagandisti ústredných orgánov strany a štátu, novinári a umeleckí fotografi. Nesledovali jednoducho len zhora určenú líniu, hoci treba mať na pamäti, že texty a obrázky boli prirodzene cenzurované a mohli byť prípadne aj zakázané. Skôr bol všeobecnými pravidlami pre verejné vyjadrovanie daný istý rámec, podľa ktorého sa jednotliví aktéri potom orientovali. Vyberali si z oficiálnej ponuky výkladov, ktoré sa vzťahovali na oblasť hospodárstva a vývoja, ako aj z repertoára populárnych sloganov a hesiel a pretransformovali tieto prvky kreatívnym spôsobom na tému Ikarusov. V rámci tohto príspevku musíme z priestorových dôvodov rezignovať na vizuálnu prezentáciu Ikarusov. Nápadné je však, ako nám to umožňujú konštatovať zozbierané archívne materiály, ako často sa autobusy Ikarus v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch objavovali na miestach a v kontextoch patriacich a viažucich sa ku tradičným miestam národnej pamäti, ako napr. na Námestí hrdinov (Hősök tér) alebo pred Kostolom sv. Mateja (Mátyás-templom). Iné zobrazenia zase umiestnili Ikarus do klasických meštianskych mestských priestorov ako na Andrásyho ulicu alebo inde v centre Budapešti.

sémantický obsah, ale obsahujú neostrú a flexibilne interpretovateľnú, afektívne konotovanú ponuku významov a identifikátorov, reprezentujú hodnoty a nárok na platnosť, produkujú konsenzus.“ BOYER, Ch.: Zur spezifischen Symbolizität spättotalitärer Herrschaft, In: MELVILLE, G. (ed.): *Institutionalität und Symbolisierung. Verstetigungen kultureller Ordnungsmuster in Vergangenheit und Gegenwart*. Köln–Weimar–Wien 2001, s. 644. Prehľad o nových teóriách symbolov: HÜLST, D.: *Symbol und soziologische Symboltheorie. Untersuchungen zum Symbolbegriff in Geschichte, Sprachphilosophie, Psychologie und Soziologie*. Opladen 1999.

¹⁸ O konkurencii symbolov a o prípadnej konkurenčnej reinterpretácii symbolov pozri LUDES, P.: *Multiple Symbolisierungen. Technisierung, Trivialisierung, Internationalisierung*. In: SCHÖGL, R. – GIESEN, B. – OSTERHAMMEL, J. (eds.): *Die Wirklichkeit der Symbole. Grundlagen der Kommunikation in historischen und gegenwärtigen Gesellschaften*. Konstanz 2004, s. 263–278.

Na tomto mieste môžeme trochu bližšie analyzovať aspoň textové zobrazenia Ikarusov. Autobusy boli napríklad v prospektoch adresovaných nemecky hovoriacim záujemcom, a teda po nemecky písaných, propagované nasledovným spôsobom:

„Závod na výrobu vozidiel a karosérií Ikarus si – primerane jeho desiatky rokov trvajúcim tradíciám – získal výrobou autobusov Ikarus 55 a Ikarus 66 všeobecné uznanie vo svetovom meradle, a to tak medzi cestujúcimi, ako aj medzi expertmi.

Línia karosérie realizuje výrazným spôsobom modernú konštrukciu vozidla a príťažlivá forma tvarov poskytuje príjemný pohľad. Vysokovýkonný motor, ďalšie agregáty a zariadenia vozidla uspokojia všetky nároky. V priebehu vývoja autobusov sa v plnej miere splnili požiadavky na komfort a bezpečnosť prevádzky samonosnou karosériou a zadným motorom, účelným usporiadaním motorovo-technickej časti a komfortom priestorov pre cestujúcich, ako aj pracovnej časti vodiča. Popritom od začiatku existovala snaha zhotoviť vozidlo s dlhou životnosťou a rýchlou, modernou a hospodárnou prevádzkou. V súčasnosti sú prevádzkové skúsenosti stoviek vyrobených autobusov uvedených typov dôkazom toho, že vytýčené ciele boli splnené. Dlhodobou prevádzkou a skúsenosťami z ďalších vývojových prác sú tieto svetoznáme výrobky stále viac zdokonaľované.“¹⁹

Opisy Ikarusov uvádzali neustále mnohé technické detaily, dokonca aj vtedy, keď neboli určené odborníkom, ale širokej verejnosti. Všimnime si kumuláciu technických odborných výrazov, keď z pera vlastných ľudí vznikol v roku 1963 opis podniku Ikarus, ktorý mohol pre laika vďaka tomu pôsobiť až mysticky: „Tieto modely predstavujú autobusy budúcnosti, už len keď si vezmeme ako meradlo svetovú úroveň výroby autobusov. Zárukou popularity aj tohto typu tvoria najmodernejšie konštrukčné riešenia, ešte väčší komfort cestovania, lepšie využitie priestorov a celý rad technických novinek ako napr. podlahový motor, kombinované pruženie, hydrostatický pohon ventilátora, hydropneumatické spojky, zvýšená záťažová nosnosť prednej nápravy.“²⁰

Odborné termíny z automobilovej techniky plnili funkciu signalizovať modernosť, podobne ako socializmus mal tendenciu obráteným spôsobom redukovať modernosť len na technickú dimenziu. Technologická modernosť autobusov Ikarus neskrývala nič špecificky „maďarské“. Nemala maďarské korene, žiadne miestne zakotvenie, nebola spájaná s nijakými špecificky národnými vlastnosťami. Bola prezentovaná ako „svetová úroveň“, ako globálny stav techniky. Výkon, ktorý maďarský priemysel podal výrobou Ikarusov, spočíval práve v dosiahnutí spomínanej svetovej úrovne, ktorá ako meradlo existovala nezávisle od Maďarska. Tvrdenie o úspechu spočívalo práve na stálom porovnávaní sa so zahraničím, resp. so svetovou úrovňou. Inscenovaný nebol len obyčajný moderný autobus, ale súčasne – síce len implicitne, ale o to účinnejšie – aj ako „národné“ kvalifikovaný výkon.²¹ Texty sa však nevzťahovali len na samotné Maďarsko, ale aj na socialistický režim. Tak sa v nasledujúcej pasáži z jedného slávnostného zborníka zo začiatku šesťdesiatych rokov písalo: „Po znárodnení sa závod – oslobodený už od faktorov

¹⁹ MOL, XXIX-F-187-h., k. 7. Tento text odráža jazyk doby, ktorý dnes často aj v maďarčine pôsobí cudzo – a niekedy komicky. V nemeckom origináli do toho ešte vstúpila aj jazyková kompetencia dobového prekladateľa.

²⁰ Ikarus 1948–1963. Budapest. 1963, s. 64.

²¹ Na medzinárodnom budapeštianskom veľtrhu hrali autobusy Ikarus hlavnú úlohu v oddelení dopravných prostriedkov. Táto výstava bola nasmerovaná rovnako na domáce, ako aj na zahraničné publikum. Materiály zo 60. rokov v MOL, XXIX-F-187-r, k. 200.

brzdících výrobu – rozvíjel v rychlom tempe. 1949 bol prvým rokom plánovanej práce, odvtedy sa dosiahli vynikajúce výsledky, tak na poli výroby, ako aj na poli exportných dodávok [...] Fabrika, ešte v čase poštátnenia nerozvinutá, nemoderná a s chýbajúcimi najdôležitejšími zariadeniami sa odvtedy v priebehu pomerne krátkeho času vyvinula na moderný veľkopodnik.“²²

Až poštátnenie – ako metonymický odkaz na výstavbu socialistického režimu – umožnilo moderný vývoj. Pre predchádzajúcu históriu dvoch súkromných podnikov nemá slávnostný zborník ani jedno slovo. Len časový údaj „po znárodnení“ prezrádza, že bolo aj nejaké „predtým“. Vlastné dejiny podniku sa z tohto pohľadu začínajú až s poštátnením, ba až socializmus priviedol maďarskú výrobu autobusov k takým úspechom, že znesie porovnanie so zahraničím.

Ikarus ako vysoko cenený výkon maďarského priemyslu sa nestal prostriedkom sebaepochopenia maďarského národa len vo vzťahu ku „svetovému meradlu“ a ištumentalizáciou zdedených tradičných národných symbolov, ale autobus zohrával túto úlohu tiež, keď sa holdovalo úzkym vzťahom k „spriatelénym“ krajinám.²³ Po celé desaťročia vždy a stále podčiarkovali médiá dôležitosť socialistických „trhov“ a pozitívne účinky technického a vedeckého transferu.²⁴ 25. výročie sovietsko-maďarskej zmluvy o vedeckej a technickej spolupráci poskytlo príležitosť zdôrazniť veľký význam vzťahov k Sovietskemu zväzu a k ostatným socialistickým krajinám pre rozvoj maďarského priemyslu a zvlášť pre závody Ikarus. Aj mnohé fotografie Ikarusov v zahraničí, či v exotických krajinách ako Mozambik alebo Vietnam, či vo východnom Berlíne, Krakove alebo Istanbule, kde si Maďari na svojich dovolenkových cestách aj sami mohli overiť prítomnosť Ikarusov, viazali mobilizáciu národných pocitov na východný blok, keďže Ikarusom stelené národné úspechy boli výsledkom začlenenia krajiny do spoločenstva socialistických štátov. Fotografie tak kultivovali národnú hrdosť vo forme schválenej a schvaľovanej režimom.

Autobusy Ikarus však neboli v médiách zobrazované len ako výdobytky maďarského priemyslu, s neustálym poukazovaním na zahraničie, ale aj ich funkcia pre dopravu a ich sociálne výkony boli oveľa viac tematizované. Ako ich hlavný účel sa zdôrazňovala doprava robotníkov na pracoviská a odtiaľ znovu domov. Zdôrazňovalo sa, že autobusy poskytujú pracujúcim väčšie pohodlie ako iné dopravné prostriedky. Po druhé sa s obľubou podčiarkovalo, že autobusy spájali verejnou dopravou aj najodľahlejšie obce a tým mali podiel na modernom živote krajiny a ľudí v nej. Výstavba autobusových liniek

²² Ikarus 1948–1963. Budapest 1963, s. 65.

²³ Pri príležitosti 30. výročia „oslobodenia“ venoval *Népszabadság*, ústredný orgán strany dňa 23. 2. 1975 Ikarusom článok v rámci seriálu, ktorý predstavoval najdôležitejšie úspechy krajiny za tri desaťročia od konca vojny.

²⁴ MOL, XXIX-F-187-r Ikarus Karosszéria és Járműgyár, k. 159. Podnik Ikarus zhromažďoval od polovice 60. rokov publikácie, ale aj televízne a rozhlasové relácie, s akýmkoľvek vzťahom k Ikarusom. Na základe tejto zbierky možno konštatovať, že maďarské médiá sa systematicky zaoberali sovietsko-maďarskou spoluprácou, predovšetkým v čase výročia zmluvy o spolupráci. Dlhší čas boli pravidelne tematizované dejiny sovietsko-maďarskej spolupráce v oblasti vedy a techniky. Správy vo veľkých budapeštianskych denníkoch a v 19 regionálnych časopisoch boli pritom takmer doslovne identické. Popri Sovietskom zväze sa chválili aj vzťahy k ostatným socialistickým krajinám. Články sa pochopiteľne nevenovali len Ikarusom, ale zaoberali sa aj s ďalšími výsledkami medzinárodnej socialistickej spolupráce.

skutočne dosiahla v šesťdesiatych rokoch postupne takmer na všetky obce v štáte.²⁵ Na začiatku sedemdesiatych rokov už 98 % miest a dedín tvorilo súčasť siete autobusových liniek. S tým spojený vzostup mobility rozširoval základňu pracovných síl, ktoré stáli k dispozícii priemyselnému rozvoju. Vždy keď sa hovorilo o výstavbe a rozširovaní autobusových liniek, čo bolo častou témou v médiách, spájal sa autobus Ikarus s predstavami o modernosti a rozvoji.

Autobusy sa však mohli popri im najbližšie stojacej funkcii prepravy osôb podieľať aj na riešení iných otázok. Tak boli Ikarusy využité ako mobilné obchody s potravinami. Tieto samoobslužné obchody mali zabezpečiť zásobovanie odľahlých dedín, ktoré v priebehu cielených modernizačných procesov stratili svoju predchádzajúcu schopnosť k samozásobovaniu a sebestačnosti. Ako často a ako účinne boli autobusy skutočne využité ako obchody s potravinami, to je už iná otázka. Mediálne spracovanie tohto využitia však Ikarusy znovu ukázalo ako katalyzátora modernosti, ktorý umožňoval zmeny v spôsobe života a oslobodenie od tradičného roľníkeho životného sveta

To isté sa dá povedať o využití Ikarusov ako mobilnej zdravotnej ambulancie. Autobusy mali zabezpečiť modernú lekársku starostlivosť obyvateľom v oblastiach, v ktorých bola zdravotnícka infraštruktúra nerozvinutá a poddimenzovaná. V rámci socialistickej modernizácie nemohlo popri zabezpečení potravinami a zdravotníctvu chýbať ani uspokojovanie kultúrnych potrieb. Ikarusy boli preto využívané aj ako pojazdne knižnice, ako takzvané bibliobusy. Najprv mali rozširovať knižnú kultúru vo vonkajších okresoch Budapešti, neskôr boli nasadené aj v ďalších častiach mesta a krajiny. 16 000 čitateľov a 17 500 prepravovaných kníh na jeden autobus – tak vyzerala bilancia prvého roka prevádzky v hlavnom meste podľa socialistických médií, ktoré mali stále osobitnú záľubu pre podobné údaje.²⁶

Niektoré spôsoby využitia Ikarusov, napríklad ako mobilnej pošty, sa dotkli len malého počtu autobusov a existovali len relatívne krátky čas. Intenzita mediálneho spracovania a prezentácie v takýchto prípadoch pravdepodobne presiahla ich skutočný spoločenský význam. Nepochybne sa dali v Maďarsku stretnúť autobusy Ikarus najčastejšie ako prostriedky osobnej dopravy. Kedykoľvek ste však videli autobusy na cestách, nevdojak ste im museli pripísať modernizačné konotácie, ktoré vyplývali z toho, že Ikarusy boli prezentované ako všestranný nástroj sociálneho pokroku.

Režim svoje prezentácie Ikarusov neadresoval len dospelým, ale aj deťom a mládeži. Čiastočne boli aj medzi nimi rozširované tie isté významy. Navyše sa v nich videli aj potenciálne pracovné sily a tak správy v mládežníckych časopisov *Magyar Ifjúság* (Maďarská mládež) a *Pajtás* (Kamarát) zdôrazňovali, že v podniku sa možno vyučiť odbornej práci v modernom priemysle, že sa podporuje ďalšie odborné vzdelávanie na vysokoškolskej úrovni a akákoľvek činnosť v prospech podniku poskytuje vo všeobecnosti veľké perspektívy. Nespomenuté nezostali ani sociálne výdobytky podniku Ikarus – vlastné predškolské zariadenia, doprava na pracovisko, možnosti kultúrneho a športového využitia.²⁷

²⁵ O autobusových linkách na vidieku *Esti Hírlap*, 28. 11. 1974.

²⁶ *Esti Hírlap*, 29. 3. 1974.

²⁷ Pozri novinové výstrižky v MOL, XXIX-F-187-r, k. 158.

Deťom ponúkal maďarský hračkársky priemysel, napodobňujúc verne realitu na maďarských cestách, hračkárske Ikarusy. Aj populárna kartová hra kvarteto bola vyrábaná v mnohých variantoch s rôznymi automobilmi a populárne ju v bežnej reči označovali ako autokarty. Nie všetky obsahovali aj Ikarusy.²⁸ Ale v súboroch, ku ktorým patrili Ikarusy, práve tieto zabezpečovali bezpodmienečné víťazstvo, keďže v hre išlo o to, tromfnúť protihráčov technickými parametrami a tu bol Ikarus nepremožiteľný, hlavne vďaka obsahu a výkonu motora.

Ikarus ako hospodárska ikona Maďarska

Ikarus sa ako hospodárska ikona Maďarska teší ešte aj dnes popularite, ale bez toho, aby sa tým nejakým spôsobom prestal zaslúžiť deficit legitimacy Kádárovho režimu. Všetky symbolické stratégie, ktoré okolo autobusov rozvíjal socialistický režim, sa ukázali byť úžasne účinné a efektívne. Produkujú stále významy, ktoré zostali aj po páde socializmu prekvapujúco stabilné. Písomné a vizuálne zobrazenia Ikarusu reprezentovali nielen autobusy ako také, ale súčasne aj niečo iné: „národný“ úspech. Toto prepojenie autobusu s Maďarskom bolo dostatočne silné, aby prežilo aj koniec socializmu. Ikarus platil aj po zmene režimu ako svedectvo veľkého úspechu, ako jeden z mála maďarských priemyselných výrobkov, ktoré dosiahli „svetovú úroveň“. Investície socialistického režimu do podniku Ikarus sa ukázali byť v dlhodobom meradle oveľa účinnejšie v symbolickej rovine ako v čisto hospodárskej rovine.

Od zastavenia výroby v podniku sa okolo Ikarusu rozvinul nostalgický kult. Viaceré maďarské webovské stránky sa zaoberajú Ikarusmi. Diskutuje sa na nich aj o otázkach dizajnu a techniky alebo o dejinách podniku. K trvalej súčasť kultu patria sťažnosti na kolaps výroby autobusov a na neúspešnú privatizáciu podniku, ktoré bývajú často interpretované ako typický fenomén zmeny pomerov po roku 1989. Zodpovednosť za zánik podniku Ikarus býva pripisovaná buď vláde alebo súkromným investorom. Nostalgický diskurz okolo Ikarusov úplne zabúda, čo až tak neprekvapuje, že podnik mohol byť úspešný len na chránených trhoch východného bloku, kde ho pred konkurenciou chránili politické rozhodnutia.

Symbolická moc autobusov Ikarus pôsobila vďaka dvom faktorom: každodennosťou vo všednom živote každého Maďara a svojim zdanlivo nepolitickým charakterom. Prítomnosť Ikarusov v každodennom živote z neho robila účinného nositeľa symbolických významov oveľa viac ako nositeľa hesiel otvorenej politickej propagandy, ktorej obyvatelstvo často ani nedôverovalo. Okrem toho zodpovedal materiálny produkt, ktorý mohol byť inscenovaný ako nositeľ modernizácie, viac charakteru socializmu ako takého. Ikarus bol súčasne výsledkom a výkonom socialistického priemyslu, motor zmeny každodenného života a zdroj národnej hrdosti: teda skutočné eso v sebaaprezentácii socialistického

²⁸ Podľa internetového fóra, na ktorom si zberatelia kariet vymieňajú poznatky, existovalo od začiatku 60. rokov až po koniec 80. rokov osem rôznych vydání kvarteta. Pozri fórum „Autokvartett“: <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9155373> (07.02.2010)

režimu. Súčasná kultúra spomínania prevzala podstatné časti zobrazovania Ikarusu, pravda teraz už bez socialistických konotácií.

Preložil: Roman Holec

Forms of Communist economical nationalism. Ikarus bus as a product and icon of Hungarian industry

Zsombor Bódy

Ikarus Company basked in the support of Communist politicians since the end of 1950s. In 1963, Hungary was allocated large quota on bus production by Comecon. Ikarus buses invaded foreign markets and in 1970s, Ikarus became an icon of Hungarian industry and successful symbol of nationalism and Communism. The influence of this symbol has been so large, that despite the loss of markets and downfall of the company, the nostalgic Ikarus cult has survived in Hungary of today.

BRATISLAVSKÁ DYNAMITKA (ZÁVODY J. DIMITROVA) NA POZADÍ ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

Roman Holec

Chemický podnik Dynamit Nobel vznikol v Bratislave v roku 1873 ako súčasť nobelovského koncernu a postupne sa prepracoval na jedno z jeho najvýznamnejších centier. Takúto perspektívu a význam mu vkladali už od začiatku jeho zakladateľa (osobne Alfred Nobel) a vrcholový manažment. Podnik sa rozrastal výrobnou kapacitou, technologickým výskumom a získavaním dcérskych podnikov v strednej a juhovýchodnej Európe. Najmä prvá svetová vojna sa stala obdobím rozmachu a vzniku vlastného koncernu rozprestierajúceho sa od Švajčiarska až po Balkán.¹

Predložená štúdia si vyberá z dejín podniku dve rozdielne udalosti spojené česko-slovenskými vzťahmi. Prvá z nich – nezrealizovaná nostrifikácia – sa odohrála v priebehu niekoľkých rokov, ale jej dôsledky sa pociťovali negatívne celé medzivojnové obdobie. Druhá udalosť sa naopak ťahala takmer dve desaťročia, jej dôsledky zasiahli až tak výrazne do chodu podniku, jej priebeh však potvrdil podriadený vzťah slovenského závodu voči centru a jeho záujmom v podmienkach direktívne plánovanej ekonomiky.

Prípád prvý: Dynamitka v konfrontácii s ČSR

Po roku 1918 sa hospodárska politika Uhorska spätne často označovala ako „skleníková“, čím sa rozumela významná úloha štátu pri ovplyvňovaní ekonomických procesov a ochrane vlastného hospodárstva. Súčasne sa tým však vysvetľovali všetky ekonomické problémy Slovenska v trhovom prostredí ČSR, kde štát z pozície presadzovaného hospodárskeho liberalizmu programovo upúšťal od priameho ovplyvňovania trhových mechanizmov a dodržiavala sa zásada nezasahovania štátu do hospodárenia súkromno-kapitalistických podnikov, takže ekonomicky slabšie Slovensko ťahalo na všetkých úrovniach za kratší koniec. Ani legislatívne podmienky nezohľadňovali odlišné východiskové pozície.

Rozpad monarchie a začlenenie Bratislavy do novovzniknutého Československa priniesli továrni Dynamit Nobel značné problémy. Keď sa začiatkom roku 1919 rozhodlo o bytí a nebytí Bratislavy v novom štáte, Dynamitka sa ako strategický podnik prvoradého významu stala jedným z obávaných bodov odporu bratislavských Maďarov a Nemcov voči Československu. Z dlhodobého hľadiska sa podstatne vážnejším problémom pre Dynamitku, a pochopiteľne i ďalšie priemyselné podniky, stala konkurencia vyspelého českého priemyslu, prechod na mierový výrobný program, prerušenie tradičných

¹ Podrobnejšie HOLEC, R.: Dejiny plné dynamitu. Bratislavský chemický koncern Dynamit Nobel na križovatkách novodobých dejín (1873–1960). Bratislava 2011.

obchodných väzieb, poloha na novej štátnej hranici i povojnová hospodárska kríza – všetky tieto faktory komplikovali postavenie továrne v nových podmienkach. Navyše sa k týmto z hľadiska nových štátoprávnych pomerov a všeobecného hospodárskeho vývoja objektívnym problémom pridružil ešte zápas za vlastnú existenciu a výrobný program.

Už začiatkom novembra 1918, teda ešte v časoch všeobecnej eufórie zo vzniku ČSR a zdánlivo úplne iných problémov, výkonný výbor pražskej Živnostenskej banky rokoval o prípadnom založení spoločnosti, ktorá by v novom štáte prevzala výrobu výbušnín. Išlo nielen o významnú strategicko-obrannú otázku, ale aj o mimoriadne lukratívnu výrobu. To však predpokladalo vyriešiť problém existujúcej Dynamitky v Bratislave. Preto sa začiatkom decembra ten istý orgán banky uzniesol, že začne rokovania s bratislavským podnikom o jeho premene na československú spoločnosť.

Začiatkom februára 1919 boli rokovania na pôde banky už v plnom prúde, pričom sa prerokúvali najrôznejšie alternatívy, ako vyriešiť citlivú výrobu výbušnín v štáte. O Dynamitke sa konštatovalo, že má síce výhodu v doprave po Dunaji, ale továreň ako celok nezodpovedala dobe, bola zastaraná a v dôsledku nepretržitej výroby počas vojny aj zanedbaná. Bezpečnostné opatrenia boli nedostačujúce a akútne hrozilo nebezpečenstvo výbuchov. Pre blízkosť hraníc sa muselo počítať aj so sabotážami. Negatívnu rolu zohrávali napokon aj cudzí vlastníci. Živnostenská banka zhrnula závery v liste ministerstvu vnútra z októbra 1919: „Nezdálo sa nám však, že tyto závody by mohly dáti státu bezpečnou zárukou, že zásobování traskavinami jak pro účely vojenské, tak i pro účely průmyslové bude se dítí beze všech poruch a že výroba provozována bude v intencích naší republiky. Jednak byly uvedené podniky vlastnictvím společnosti něčeské a jednak jedině továrna v Bratislavě svou velikostí a zařízením mohla by přijíti v úvahu... Továrna bratislavská nevyhovuje však opětně z důvodů strategických, poněvadž, ležíc téměř na samé hranici, může vždy býti atakována dělostřelectvem státu uherského a kromě toho její německo-maďarské okolí jest velice nespolehlivé...“. Zo strategicky mimoriadne výhodnej polohy pred rokom 1918 sa novými hranicami dosiahol pravý opak. Aj preto sa stáva akútnou otázkou, aby podnik viedla spoločnosť, ktorá bude mať na zreteli vždy „jenom prospěch našeho státu“, čo sa dalo dosiahnuť len „úplnou eliminací nám nepřátelského kapitálu“. ² V neskoršom liste jednak Kabinetnej kancelárii prezidenta republiky a jednak básnikovi, spisovateľovi a novinárovi Josefovi S. Macharovi, vtedy generálnemu inšpektorovi československej armády, banka v súvislosti s Bratislavou ešte dodala, že Dynamitka leží „v krajíně, kde národnostní ráz obyvatelstva neskýtá dosti záruky za bezpečnost výroby pro stát tak eminentně důležité. Závod v Bratislavě vyrábí dynamit, dynamon, titanit a střelný prach, kdežto ostatní traskaviny nejsou na území naší republiky vůbec produkovány a proto potřeba jich hrazena býti musí dovozem z celní ciziny, zejména z továren, jež případly Rakousku.“ ³

² Archiv České národní banky Praha (AČNB), fond Živnostenská banka (ŽB), sig. ZB-S IV/a -P 43, Čsl. akciová továrna na látky výbušné Praha, P 43/8 Korespondence 1919–1936, kart. 34, inv. č. 361. Živnostenská banka na Ministerstvo vnútra z októbra 1919.

³ AČNB, ŽB, sig. ZB-S VIII/d-13, Explosia – akciová továrna na látky výbušné Praha, kart. 66, inv. č. 1442, 13/11. Živnostenská banka Kabinetnej kancelárii prezidenta republiky a J. S. Macharovi, gen. inšpektorovi čs. vojsk z 15. 1. 1920. K tomu aj II. schůze přípravného výboru pro založení továrny na látky výbušné (19. 5. 1919). Tamže.

Záver expertov znel jednoznačne: záujem o Dynamitku nemá opodstatnenie, výrobu výbušnín v Bratislave treba zrušiť a prejsť na produkciu iných, menej citlivých komodít. V podstate z rovnakých strategických dôvodov sa navrhlo zrušiť delostreleckú dielňu v Komárne.

Výsledkom všetkých alternatív bolo rozhodnutie postaviť na výhodnejšom mieste v štáte úplne nový závod, ktorý by dostal monopol na citlivú vojenskú výrobu. Počas bojov proti Maďarskej republike rád v priebehu roka 1919 československá armáda zápala s trvalým nedostatkom munície a výbušnín, a tak sa otázka riešenia tejto z hľadiska obranyschopnosti nového štátu dôležitej úlohy stávala čoraz naliehavejšou. Aj preto sa vojenským podnikom pripisoval stále veľký význam, a to i napriek všeobecnému prechodu ekonomiky na mierový program. Skupina, ktorá sa utvorila okolo odboru výbušnín („traskavín“) na ministerstve národnej obrany (MNO), si uvedomovala nevyhnutnosť dobudovať výrobu výbušnín ako špeciálneho odvetvia chemickej výroby. Po konzultáciách v bankových a podnikateľských kruhoch začala presadzovať myšlienku vystať úplne nový závod, čo korešpondovalo s vtedajším úsilím najväčších českých bánk budovať si vlastné (československé) priemyselné koncerny. V tlači sa v tejto súvislosti zdôrazňovala potreba adekvátnej strategickej polohy nového podniku a bezvýhradnej lojality jeho vedenia a zamestnancov k novému štátu. Tieto argumenty neboli bezúčelné a neskrývané smerovali proti dovtedy jedinému veľkému podniku tohto druhu na území Československa – bratislavskej Dynamitke.

Sídlo podniku Dynamit Nobel bolo vo Viedni, akcie v držbe nemeckých, rakúskych a maďarských subjektov; správnu radu, riaditeľstvo, ako aj obchodné a technické vedenie továrne tvorili nemeckí a maďarskí odborníci. Tieto skutočnosti poskytli účinnú zbraň skupine okolo Živnostenskej banky a odboru výbušnín na MNO, ktorá tvrdila, že vedenie i zamestnanci podniku sú z hľadiska štátnych záujmov nespôľahliví. Negatívne pôsobila aj spomínaná mimoriadne nevýhodná strategická poloha Dynamitky, problémy v zásobovaní dôležitou surovinou, čílskym liadkom, ako aj s distribúciou tovaru. Išlo pritom o problémy skôr zložitého povojnového vývoja ako samotnej fabriky. Ich zdôrazňovanie malo preto vyslovene účelový charakter.

Množiaci sa útoky na Dynamitku smerovali jednoznačne k odobratiu licencie na výrobu výbušnín, keďže takýto podnik mal mať v ČSR výrobný monopol, nech už by mal štátny, zmiešaný alebo súkromný charakter.

Na porade u ministra financií Aloisa Rašína 15. apríla 1919 sa účastníci dohodli predložiť do parlamentu návrh zákona o monopole na výrobu výbušných látok (bol schválený v júli 1919) a rozbehlo sa kreovanie novej spoločnosti. Malo ísť o zmiešanú spoločnosť, otvorenú vstupu zahraničného kapitálu, ale súčasne so silným vplyvom štátu (mal mať 60 %). Parlament však v tomto smere spravil ľudom okolo Živnobanky škrt cez rozpočet, lebo odmietol zriaďovanie zmiešaných spoločností. Nový podnik, plánovaný ako Československá akciová továrňa na výbušné látky v Semtíne pri Pardubiciach, bol prenechaný súkromnému kapitálu, pričom štát si vyhradil miesta v správnej rade a v jeho vedení. Minister zahraničných vecí Edvard Beneš začal už od leta 1919 pracovať na zainteresovaní dohodového kapitálu (teda kapitálu zo štátov víťaznej Dohody), najprv anglického, neskôr aj francúzskeho, pričom sa predpokladalo, že takýmto spôsobom sa zabezpečí výrobný monopol a súčasne aj odberatelia v ďalších spojeneckých krajinách strednej a juhovýchodnej Európy.

Ani Dynamitka sa nevzdávala bez boja. Nový minister obchodu Ferdinand Heidler v júli 1919 varoval Živnostenskú banku „pred akýmkoľvek násilnými krokmi proti Nobelovej továrni a praje si, aby sme sa s ňou dohodli po dobrom“.⁴ Rokovania boli zložitá a v novembri 1919 sa dokonca dospelo k internému záveru, že „pokiaľ sa týče Angličanů souhlasí pánové s tím, aby, kdyby snad odřekli, navázáno bylo jednání s Nobelem“.⁵

Nakoniec nebolo potrebné prikročiť k podobnému a málo pravdepodobnému kroku. Po neľahkých rokovaníach sa podarilo zlomiť britských expertov v Explosives Trades Ltd., ktorí dlho trvali na kapitálovej väčšine v projektovanej spoločnosti. Napokon došlo k dohode, že podiel zahraničného kapitálu nemal presiahnuť 45 %. Okrem strategických aspektov (politického, obchodného, technického) to malo mať význam pre export, jednak tým, že odpadne potenciálna konkurencia dohodového kapitálu a jednak cez jeho konexie bolo možné ovládnuť spotrebu tretích štátov.

Na tomto mieste sa treba pristaviť a objasniť proces nostrifikácie, ktorý mal byť hlavným prostriedkom budovania národnej ekonomiky. Na rozdiel od socializácie presadzovanej radikálnymi ľavicovými prúdmi, išlo v tomto prípade o nacionalizáciu priemyslu. Nie v zmysle znárodnenia (vyvlastnenia) ako po 2. svetovej vojne, ale v zmysle minimalizácie či eliminácie zahraničného kapitálu, pričom sa od začiatku myslelo predovšetkým na zahraničný kapitál, ako aj bankové a podnikovo-podnikateľské štruktúry porazených, teda nedohodových štátov. Nostrifikáciu umožňovali a legislatívne upravovali jednotlivé mierové zmluvy – Versailleská, Saintgermainská a Trianonská. V prípade Nemecka bolo možné uplatniť aj zabavenie (sekvestráciu) ríšskeho majetku, avšak ČSR – na rozdiel od Poľska – v záujme korektných susedských vzťahov k podobnému kroku nepristúpila.

Nostrifikácia sa v ČSR v zmysle nostrifikačného zákona z 11. decembra 1919 „zúžila“ na požiadavku prenesenia sídiel zahraničných koncernov, bánk, podnikov a prevádzok z bývalých hospodárskych centier monarchie na domácu pôdu. Cieľom nostrifikácie bola hospodárska emancipácia nového štátu a dosiahnutie stavu, aby zisky vyprodukované na území ČSR zostali na jeho území a aby sa dane neplatili tam, kde bolo sídlo podniku, teda mimo ČSR. Tým sa mal oslabiť hospodársky vplyv Viedne a Budapešti a zmenšiť závislosť ekonomiky nového štátu od bývalých metropol. Týkalo sa to teda predovšetkým podnikov s kapitálom z nedohodových štátov. Išlo aj o to, aby sa maximálne obmedzili platby v kvalitnej československej mene smerom do zahraničia (za tovar vyrobený v republike) a platby silne znehodnotenou menou z Viedne a Budapešti do ČSR. Nostrifikácia mala zabrániť nežiaducim majetkovým transakciám a zabezpečiť aspoň minimálnu kontrolu štátu.

Po uzavretí československo-rakúskej dohody koncom augusta 1920 vzala rakúska vláda na vedomie znenie zákona a zaviazala sa, že nebude vytvárať prekážky pri prenášaní sídiel podnikov. Vzťahy s Maďarskom sa však vyvíjali podstatne komplikovanejšie.

Veľmi dôležité pri utváraní vlastných hospodárskych elít bolo pravidlo uplatňované smernicou vlády pri nostrifikovaných firmách, podľa ktorého v správnych radách mali mať väčšinu československí štátni príslušníci a každý člen riaditeľstva musel

⁴ STRHAN, M.: Živnostenská banka na Slovensku v rokoch 1918–1938. Historický časopis, 15 (1967), č. 2, s. 194.

⁵ AČNB, ŽB, sig. ZB-S VIII/d-13, Explosia – akciová továrna na látky výbušné Praha, kart. 66, inv. č. 1442, 13/11. Schůze přípravného výboru pro založení továrny na látky výbušné (22. 11. 1919).

vykázat trvalé bydlisko v ČSR. Súčasne sa oslabovali kapitálové spojenia s viedenskými a budapešťanskými veľkobankami, a to aj vzhľadom na infláciu v Rakúsku a Maďarsku a na nedostatok podstatne hodnotnejšej novej československej meny. Nostrifikované firmy si hľadali spojenia k domácim československým bankám, ktoré posilňovalo aj všeobecné zvyšovanie akciového kapitálu. Aj to sa totiž uskutočňovalo v spolupráci s domácimi bankami, ktoré nielenže sprostredkovali predaj nových akcií, ale ich aj nakupovali, čím posilňovali vplyv domáceho kapitálu, a síce nielen českého, lebo silné pozície v rámci nostrifikácie získavali aj nemecké banky v ČSR.⁶ Podniky sa tak aj de facto stávali československými. Keď k tomu pridáme proces repatriácie kapitálu (nákup akcií domácich, resp. nostrifikovaných firiem v zahraničí za hodnotnú československú menu), máme pred sebou základné nástroje budovania národnej ekonomiky. Podporoval ju aj vstup nového, dohodového kapitálu, ktorý sa rozhodujúcim spôsobom podieľal na všetkých uvedených zmenách.⁷

Bratislavská Dynamitka patrila presne k tomu typu podnikov, na ktoré bola nostrifikácia zameraná. Generálny riaditeľ Erwin Philipp, tlačенý okolnosťami a stále akútnejšou hrozbou straty licencie, bol ochotný pretrhnúť väzby s Viedňou a preniesť sídlo podniku do Bratislavy, teda na územie ČSR. Bol ochotný dokonca otvoriť dvere českému a slovenskému kapitálu, znacionalizovať správnu radu, teda „sprístupniť“ ju československým štátnym príslušníkom (hoci len formálne), ba i presunúť podnik či výrobu vojensko-strategického charakteru do strategicky výhodnejšieho vnútrozemia.

V prípade Dynamitky však zo strany štátu nebol záujem prijať ani jednu z ponúkaných možností, ba ani ponuku ako celok, hoci práve to boli ciele štátom presadzovanej nostrifikácie. Od začiatku sa – ako sme videli – uprednostňovala iná koncepcia, a to nezávisle od krokov Philippa založiť nový podnik pomocou domáceho a dohodového kapitálu a pod egidou štátu. Na druhej strane bolo pravdou, hoci možno zvažovať, do akej miery príčinou zámerného postupu štátu, že hlavní akcionári Dynamitky sa odmietli vzdať svojej kapitálovej majority. Nemeckí akcionári vedeli, že Dynamitka so svojou koncernovou sieťou v juhovýchodnej Európe je strategicky príliš cenným artiklom. Aj preto sa podnik stále vnímal ako cudzí. Zostal v rukách nemeckého a maďarského kapitálu a nostrifikácia sa práve v prípade Dynamitky minula cieľom.

Bratislavský podnik nebol slabým súperom. Začiatkom roku 1920 si informácie o Dynamitke pýtal samotný prezident T. G. Masaryk. Vedúci jeho kancelárie Přemysl Šámal potom predstaviteľovi Živnobanky prehlásil, že vzhľadom na to, že „Nobelova firma podporovaná istými vplyvnými kruhmi podniká akciu, aby zvrátila udelenie monopolu našej spoločnosti, vec mohla by byť riešená dvojakým spôsobom, a to buď tak, že by sa poskytla i Nobelovi istá účasť kapitálová, alebo tak, že právo monopolu by bolo rozdelené a firme Nobelovej zverená by bola určitá časť výroby“.⁸ Z odpovede Živnobanky sme už

⁶ Najnovšie ČIŽINSKÝ, J.: Nostrifikace průmyslových podniků v českých zemích 1918–1929. Diplomová práce. FF UK. Praha 2006.

⁷ Podrobnejšie LACINA, V.: Nostrifikace podniků a bank v prvním desetiletí Československé republiky. Český časopis historický, 92 (Praha 1994), č. 1, s. 77–93; LACINA, V.: Změny v postavení středoevropských ekonomických elit po první světové válce (Hospodářské a průmyslové aspekty nostrifikace průmyslových podniků). Hospodářské dějiny – Economic History, 23 (Praha 2004), s. 260–274.

⁸ STRHAN, M.: Živnostenská..., s. 194.

citovali a v podstate sa v nej zopakovali všetky známe argumenty, prečo nie Dynamitka a prečo treba preferovať nový podnik.⁹

Rokovania s Dynamitkou zákonite neviedli k úspechu. Navyše od začiatku boli negatívne poznačené nevyhnutnosťou akceptovať konkurenčný Semtín. Bratislavský riaditeľ Erwin Philipp odmietol odpredať svoje stroje novej spoločnosti, odmietol rovnako návrh obmedziť sa na výrobu iných chemických produktov a bez odozvy zostala aj jeho ponuka odpredať závod československým záujemcom, čo bolo zrejme skôr výkrikom do tmy ako reálnym krokom. Philippa očividne tlačila k stene hrozba, že monopol na výrobu výbušnín dostane Semtín. Stále dúfal, že sa mu podarí tento katastrofický scenár zvrátiť.

Rokovania s Dynamitkou prebiehali v konfrontačnom duchu a v dusnej atmosfére. Schôdza zainteresovaných 11. júna 1920 za účasti reprezentantov ministerstva národnej obrany a ministerstva financií nepriniesla výsledok. Philipp však postupne musel zľavovať zo svojich neoblomných pozícií. Pri návšteve Jaroslava Preissa, riaditeľa Živnobanky, bratislavský podnikateľ ponúkol kapitálovú účasť pri konštituovaní novej spoločnosti, žiadal však podiel na lukratívnej výrobe aj pre Dynamitku. Odmietavý postoj ho prinútil ďalej zľaviť – súhlasil odpredať stroje (teda sa vzdal výroby) a navýšil kapitálovú ponuku. To zase vnímali exponenti českého kapitálu ako príliš nebezpečný faktor.

Skutočnosť, že Dynamitka ležala na území Slovenska, dala podnet k spolitizovaniu kauzy o osude podniku. Určite to nebolo produktívne a nepomohol ani fakt, že sa do sporu o budúcnosť podniku zainteresovali slovenskí politici a citlivé otázky sa tak dostali na verejnosť. Začiatkom decembra 1920 sociálnodemokratický poslanec Ferdinand Benda interpeloval ministerského predsedu v Národnom zhromaždení. Išlo mu nielen o 1 400 zamestnancov, ale o principiálnu otázku strategicky významnej továrne na slovenskom území. Dokonca obvinil semtínsku Československú akciovú továrňu na výbušné látky (od roku 1934 oficiálny názov Explosie, čs. akciová továrňa na látky výbušné), že podplatila poslancov Ivana Dérera a Ivana Markoviča, hoci ich mená a podpisy nachádzame spolu s ďalšími poslancami zo sociálnodemokratických radov na interpelačnej žiadosti.¹⁰

Koncom roka 1920, teda tri týždne po Bendovom rozhorčenom prejave, udelil minister financií novému podniku vo východočeskom Semtíne na obdobie tridsiatich rokov monopol na výrobu ôsmich najdôležitejších druhov výbušnín. Tým sa naplnil plán o novom podniku v spoľahlivých rukách. Štát od začiatku rezignoval na sekvestráciu nemeckého majetku a v prípade Dynamitky nevedel (a asi ani vlastne nechcel) donútiť silou československej koruny nemeckého vlastníka k predaju. Navyše 15. júna 1921 Dynamitka zvýšila akciový kapitál o polovicu, a to na 13 200 000 korún.

Zavedenie štátneho monopolu a jeho pridelenie inému výrobcovi definitívne podlomilo nohy bratislavskému podniku. Dynamitka dostala predĺženie výrobnjej koncesie len do 1. júla 1923, lebo práve odvtedy sa po dobudovaní prevádzok mala začať výroba vo

⁹ AČNB, ŽB, sig. ZB-S VIII/d-13, Explosia – akciová továrňa na látky výbušné Praha, kart. 66, inv. č. 1442, 13/11. Živnostenská banka Kabinetnej kancelárii prezidenta republiky a J. S. Macharovi, gen. inšpektorovi čs. vojsk z 15. 1. 1920.

¹⁰ Podrobnejšie KOHÁROVÁ, M.: Výroba výbušnín na Slovensku v letech 1918–1938. Historické štúdie, 41 (Bratislava 2000), s. 213–218.

východočeskom Semtíne. Tento termín sa ešte posunul na rok 1924 vzhľadom na výrobné problémy v novom podniku.

Hoci takáto forma „likvidácie“ výroby bola ojedinelá, reálne „odstraňovanie“ hlavne nerentabilných závodov na Slovensku bolo v tomto období časté a stávalo sa vďačným objektom kritiky autonomistických síl, najmä Slovenskej ľudovej strany. Jeden z jej čelných predstaviteľov Ferdiš Juriga na verejnom zhromaždení ľudáckeho všeodborového združenia v Bratislave 23. apríla 1922 podľa policajnej správy vyhlásil: „Žid na Slovensku mal viac úcty pred naším náboženským presvedčením ako tí ‚bratři‘... Česi chcú lacno ješť, vyvážať. Náš program je program chudobného človeka na Slovensku. Česi mali 80 % všetkého priemyslu v starom Rakúsku. Teraz nám to zašívajú, my kupujeme. Oni nepodporujú slovenský priemysel. Musia ho zničiť. Demontujú patrónovú továrňu, prekladajú Dynamitku. Podívejte sa, až budú stavby, dovlečú sem murárov, vy budete žobrať.“¹¹

Dynamitka v čase postupnej stabilizácie ekonomiky v ČSR prišla stratou najlukratívnejšej výroby doslova o všetky predpoklady na priaznivý vývoj. Náhradný výrobný program nemohol ani zďaleka kompenzovať uvedený deficit. Koncom roku 1923 nastala v dejinách Dynamitky ďalšia závažná zmena. Tlak po nostrifikácii v ČSR a obavy z radikálnej ľavicovej rétoriky a socializačných opatrení rakúskej vlády viedol koncom Dynamit Nobel k šachovému ťahu, ktorý poznačil natrvalo ďalší vývoj podniku. Vychádzajúc z elementárnej tézy, že ekonomika a kapitál nepozná národnosť, došlo k presunu centrály z Viedne do Bratislavy. Dovtedy dcérsky podnik viedenskej spoločnosti Dynamit Nobel AG Wien sa v dôsledku toho pretransformoval na samostatnú akciovú spoločnosť Dynamit Nobel, a. s. Bratislava. Členovia vedenia už získali československé štátne občianstvo, čo sa týkalo aj generálneho riaditeľa Philippa. Ten mal odvtedy dve trvalé bydliská, jedno vo Viedni a druhé v Bratislave.

Uvedenými krokmi sa učinilo zadosť podmienkam československej nostrifikácie. Je na mieste otázka, prečo tieto zmeny nastali až v roku 1923 a aký mali zmysel, keď o osude Dynamitky bolo už rozhodnuté v prospech novej továrne v Semtíne. Príčiny treba vidieť predovšetkým v spomínanom rakúskom vnútropolitickom vývoji. Obavy zo silných ľavičiarских tendencií a z hlasov volajúcich po poštátnení boli rozhodujúcim impulzom nielen k osamostatneniu Bratislavy, ale aj k ďalekosiahlemu kroku, že sa sem z Viedne presunulo centrum celého nobelovského komplexu. V čase, keď Bratislava stráca svoju najlukratívnejšiu výrobu, stáva sa nadradenou voči Viedni a ďalším podnikom v Rakúsku. Reálna československá nostrifikácia bola menšou hrozbou ako potenciálne rakúske poštátnenie. A hoci k poštátneniu neprišlo, ani nostrifikácia nebola úplná vzhľadom na zachovanú väčšinovú nemeckú držbu akcií.

Zatiaľ čo v Rakúsku tvorili deliacu čiaru v rámci kolektívnych identít sociálne kritériá, československý model vychádzal z úplne iných zdrojov. Opojenie z hospodárskeho liberalizmu a viera v moc trhových mechanizmov viedli predstaviteľov štátu k formovaniu silnej národnej podnikateľskej vrstvy a k úzkemu prepojeniu politických a hospodárskych štruktúr. Konflikt bol nasmerovaný proti cudziemu kapitálu a proti cudzím podnikateľským štruktúram. Nacionálne kritériá predstavovali pre podnikateľa prijateľnejšiu podmienku k následnej spolupráci so štátnou mocou, resp. k participácii na

¹¹ Citované podľa KRAMER, J.: Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918–1929. Bratislava 1962, s. 241.

nej, ako sociálne zretele otvorene útočiace na základ jeho kolektívnej identity a vytvárajúce zdroj konfliktov so štátom.

Nostrifikácia mala v rôznych štátoch rôznu podobu a priebeh. Všade však pomáhala pri budovaní samostatnej ekonomiky. Bola jedným z významných faktorov posilňujúcich hospodárske pozície nových elít ako opory novej štátnej moci.¹² Dynamitka sa stala jednou z mála výnimiek, ktorá sa vyhla kapitálovej multinacionalite, dohodovému i československému kapitálu a ktorá bola konfrontovaná s konkurenciou štátom podporovaného a novozaloženého podniku. Manažment si síce zmenil občianstvo i miesto bydliska, ale zostal naďalej vnímaný ako cudzí a nespoľahlivý.

Obdobie útlu i najväčšieho rozkvetu

Zbavená lukratívnej licencie výroba v bratislavskej Dynamitke stagnovala a preto sa intenzívne hľadal náhradný výrobný program, a to najmä v potravinárskej výrobe, výrobe umelých hnojív a rôznych chemických komponentov. Primerane tomu vznikli nové prevádzky, závody a dcérske spoločnosti. V tridsiatych rokoch už skonsolidovaná továreň zakladá niekoľko dcérskych akciových spoločností, ktoré sa zaoberali hlavne obchodnou činnosťou.

V pozadí čakal na svoju príležitosť koncern IG Farbenindustrie, ktorý mal už od svojho vzniku vďaka rôznym kapitálovým väzbám rozhodujúci balík akcií Dynamitky vo svojich rukách. Príťažlivosť podniku pre kapitánov nemeckého chemického priemyslu nespočívala ani tak v stále dominantnom nemeckom vedení firmy (vedenie bolo v rukách rakúskych, resp. bratislavských Nemcov, a to napriek ich deklarovanej československej štátnej príslušnosti, väčšina akcií však bola v ríšskonemeckých rukách), ani v sortimente výroby, ba ani vo výrobných kapacitách, ale práve v tom, že jej ovládnutie sa stalo predpokladom ku kontrole chemického priemyslu celej juhovýchodnej Európy. Preto si chemický gigant pokojne vyčkal na svoju chvíľu, keď sa definitívne mohol zmocniť Dynamitky. K tomu prišlo v priebehu roka 1939.

Bratislavský podnik Dynamit Nobel sa stal v rokoch 2. svetovej vojny najväčšou priemyselnou akciovou spoločnosťou na Slovensku a významným kľúčom k ovládnutiu chemickej výroby, výroby výbušnín a produkcie minerálnych olejov na Slovensku a v juhovýchodnej Európe. Ovládal priamo i nepriamo desiatky výrobných a predajných spoločností v rôznych štátoch Európy a pre nemecký koncern I. G. Farben v jeho pozadí mal preto mimoriadny význam.¹³ Vojnová konjunktúra a rozsiahle investičné aktivity však netrvali dlho. Udalosti na frontoch a ekonomické problémy v jednotlivých štátoch, problémy so surovinami a neplatenie za dodávky výrobkov spôsobili, že od roku 1943 sa dostáva celá výrobo-predajná sústava okolo bratislavského podniku do stále vážnejších problémov.

¹² Do ČSR prenieslo v rámci nostrifikácie svoje sídlo 235 priemyselných, obchodných a dopravných spoločností, z toho 162 malo pôvodné sídlo v Rakúsku. V 180 prípadoch sa do ČSR preniesli sídla celých spoločností, vo viac ako 50 prípadoch v ČSR vznikli dcérske spoločnosti (LACINA, V.: Nostrifikace podniků..., s. 268).

¹³ Podrobnejšie SCHRÖTER, V.: The IG Farbenindustrie AG in Central and South-East Europe, 1926–1938. In: TEICHOVA, A. – COTRELL, P. L. (eds.): International Business and Central Europe, 1918–1939. New York 1983, s. 139–172; HAYES, P.: Industry and Ideology. IG Farben in the Nazi Era. New York 1987; PLUMPE, G.: Die I. G. Farbenindustrie AG: Wirtschaft, Technik und Politik 1904–1945. Berlin 1991.

Rok 1945 priniesol viaceré zásadné zmeny. 1. Podnik sa dostal pod národnú správu a nemecký manažment, pripravujúci sa na norimberský proces, vystriedali noví českí a slovenskí odborníci. 2. Podnikový manažment sa pokúšal o vymáhanie clearingových nedoplatkov, čo v povojnovej zdevastovanej Európe nemalo žiadne šance. Zaujímavé však bolo, že pri márnom vymáhaní clearingových nedoplatkov sa účelovo argumentovalo nemeckým vedením Dynamitky a jej obchodnou politikou v službách vojnových záujmov Nemecka. 3. Pri snahe dostať sa ku koncernovým podnikom v zahraničí sa zase argumentovalo, že podnik vždy bol v rukách československých občanov a Nemci sa k nemu dostali nelegálne až v predvečer vojny, čo nezodpovedalo pravde. Ministerstvo zahraničných vecí ČSR sa roky úporne snažilo zachrániť koncernové podniky v Rumunsku, obnovené Juhoslávii, Maďarsku a pod., ktoré zväčša skončili ako trofejný podniky Červenej armády. Po roku 1948 už bola cesta k nim zarúbaná a preto sa všetko úsilie koncentrovalo na znovuzískanie rakúskych podnikov nachádzajúcich sa v britskej okupačnej správe. Ich odpredaj po anšluse sa považoval za nelegitímny, vynútený, a teda neplatný.

Argumentovalo sa, že zmluvu o predaji rakúskych podnikov neschválila Národná banka československá, že členmi riaditeľstva Dynamitky boli väčšinou československí štátni príslušníci a „riíšskoněmecké koncerny se pod tlakem okupace (myslí sa anšlus – R. H.) zmocnili akcií býv. ředitelů E. Philippa, čímž obdrželi většinu akcií Dynamit Nobel Bratislava a osvojili si vliv na správu firmy a legitimaci k prodeji jejich akciových účastí...“. Tu prišlo k časovej zámene, lebo rakúske podniky boli predané pred odstavením Philippa. Jeho akcie získali podľa vedenia Dynamitky riíšske firmy „za dosud nezjištěných okolností“. ¹⁴ V ďalších inštrukciách adresovaných právny zástupcom v Rakúsku sa uvádzalo, že „považujeme za nebezpečné příliš zdůrazňovat fakt, že na našem podniku byli kapitálově účastni říští Němci ... nelze vůbec připustit thesi, že by šlo o řííšsko-německý podnik“. ¹⁵

Ani z toho nič nebolo, hoci ešte do polovice päťdesiatych rokov vyvíjala československá diplomacia smerom k Viedni a Londýnu čulé aktivity. Spomínam tento postoj ústredných štátnych orgánov k Dynamitke, lebo bol v prikróm rozpore s macošským postojom Prahy k podniku v medzivojnovom období. ¹⁶ Z naznačeného je zrejmé, že bezprostredne po roku 1945 sa začal úporný zápas o korekciu a nové konštruovanie kolektívnej historickej pamäti a o jej evidentnú politickú instrumentalizáciu. Súviselo to s hľadaním nových identít medzi ľuďmi rôznym spôsobom zviazanými s osudmi Dynamitky. Dôležitejšia ako lojalita a slušnosť sa stala stranícka príslušnosť a poslušnosť.

Napriek strate svojho koncernu, Dynamitka neprišla ani v nových podmienkach o vývojové perspektívy. Československá vláda uznesením o dvojročnom hospodárskom pláne z 8. 7. 1946 stanovila rozšíriť výrobu umelého hodvábu na Slovensku tak, aby sa výrobná kapacita v ČSR do konca roka 1948 zvýšila o 60 % a do konca roka 1951 o 100 %. Ťažisko malo byť v novom závode – v budúcom Závode Mieru, ktorý by vznikol v rámci Dynamitky s výrobou až 20 000 kg umelého hodvábu denne. Dôvody boli zrejmé:

¹⁴ Národní archiv Praha (NAP), Ministerstvo financí – Tajné, Rakousko 1952, č. j. 4614 (nespracované). Dynamit Nobel Ministerstvu financí ČSR z 3. 1. 1952. Za kópiu prameňa ďakujem Eduardovi Kubů.

¹⁵ Tamže, Závod Juraja Dimitrova dr. Dostalovi z 15. 5. 1952.

¹⁶ National Archives London-Kew (NAL), FO 371/64941, German Economic-Austria; FO 943/216, Control Office for Germany and Austria – Ownership of Dynamit Nobel AG; FO 943/216, Control Office for Germany and Austria – Ownership of Dynamit Nobel AG, German Economic Dep.

Dynamitka vyrábala dva z troch kľúčových komponentov (kyselinu sírovú a sírouhlík), v Bratislave bol dostatok úžitkovej vody a odpadové látky sa dali vypúšťať do Dunaja. Výroba umelého hodvábu bola jednou z hlavných úloh Viliama Ríšu, ktorý sa ako významný chemický odborník a riadiaci pracovník vo funkcii podnikového riaditeľa Dynamitky zaslúžil o rekonštrukciu podniku a obnovenie výroby.¹⁷

Prípad druhý: Dimitrovka a Aféra Kohorn

Viliam Ríša s expertom z Ústredného riaditeľstva Čsl. chemických závodov v Prahe odcestovali vo februári 1947 na mesačnú študijnú cestu do Veľkej Británie a USA. Výsledkom návštevy viacerých podnikov bol poznatok, že USA v priebehu vojny predstihli Európu vo výrobe umelého hodvábu, a to nielen výkonnosťou a kvalitou strojov, ale aj využitím tzv. centrifugálneho spôsobu výroby. V mene Dynamitky preto v júni 1947 uzavreli rozsiahlu zmluvu na dodávku vysoko výkonných strojov americkej firmy Oscar Kohorn. Podpis na zmluve významne poznačil ďalšie osudy podniku i ľudí na jeho čele.

Zmluva pôvodne za vyše 5,6 milióna dolárov sa po viacerých rokovaniach niekoľkokrát modifikovala a postupne začala narážať na problémy súvisiace najmä s politickým vývojom smerujúcim k studenej vojne. USA odopreli poskytnúť ČSR finančnú pôžičku a obmedzili exportné možnosti československých podnikov nielen v dolárovej oblasti, ale i v Európe. V ČSR sa zase narážalo na trvalé delimitačné a devízové problémy. Vo veci Kohornových strojov dochádzalo k navýšeniu finančných pohľadávok, k prietahom a k viacerým rozporom, až nakoniec americká firma nedostala v dôsledku vypuknutia kórejskej vojny povolenie na vývoz do ČSR, a to ani cez japonského sprostredkovateľa. Americká strana odmietla pohľadávky na penále či odškodnenie Dynamitky ako štátneho podniku, najmä so zreteľom na vlastné majetkové škody, ktoré jej vznikli znárodnením nehnuteľností v ČSR bez akejkoľvek náhrady či kompenzácie.

Zo strany ČSR nakoniec padlo rozhodnutie ísť do medzinárodného súdneho sporu a to napriek tomu, že „u ktoréhokoli sporu, ktorý vede československý subjekt v kapitalistickom prostredí jest risiko potud větší, že soud je předem nakloněn spíše stanovisku kapitalistické strany. K tomu v daném případě přistupují spletité otázky mezinárodního soukromého práva, které i ve své klasické podobě jest oborem velmi neustáleným, tím spíše pak v období imperialismu, střetnou-li se zájmy stran, patřících protichůdným světovým táborům politickým.“¹⁸

Rozhodnutím ministra priemyslu z 20. 7. 1949 sa s platnosťou od 1. 1. 1950 znovu zmenil názov podniku na Dynamit-Nobel, národný podnik a ako predmet podnikania

¹⁷ Viliam Ríša (1898–1968) vyštudoval v Sedmohradsku, bojoval na frontoch I. svetovej vojny a po nej skončil techniku v Brne. Ako chemický inžinier pracoval v podnikoch v ČSR, Nemecku a vo Francúzsku. Viedol výstavbu Tatrasvitu vo Svite, od roku 1939 bol jeho podnikový, od roku 1945 výrobný riaditeľ. Počas vojny pôsobil v odboji. V rokoch 1946–1951 pracoval vo funkcii riaditeľa podniku Dynamit Nobel. Potom prednášal ako profesor na SVŠT, v roku 1954 ho nespravodlivo obvinili a do roku 1956 väznili. V nasledujúcich rokoch pracoval vo výskume. Bol špecialistom na výrobu umelého hodvábu a organizátorom výroby umelých vlákien na Slovensku.

¹⁸ NAP, Ministerstvo chemického priemyslu (ďalej MCHP), kart. 407. Zahraniční spor Dynamit Nobel contra Oscar Kohorn, Stanovisko J. Voreka, námestníka ministra chemického priemyslu, k podkladom pre ministra chemického priemyslu O. Šimůnka z 31. 3. 1953.

bola stanovená veľmi široko chápaná chemická výroba. Delimitáciou Dynamitky ako národného podniku k 1. 1. 1952 vznikol Závod Mieru, na ktorý prešla pohľadávka voči americkej firme. V záujme zlepšenia procesnej pozície sa pohľadávka špeciálnym dodatkom k delimitačnému výmeru vrátila „do rúk“ bývalej Dynamitky. Tá sa navyše rozhodnutím z 15. 5. 1952 premenovala na Závod Juraja Dimitrova, národný podnik (ZJD), čo spôsobovalo v nasledujúcich rokoch na rôznych úrovniach nemalé právne problémy. Ako podnikový riaditeľ ZJD nastúpil v tomto období vo veku len 26 rokov Vincent Krahulec (1925–1966), absolvent chemickej priemyslovky, účastník odboja, riadiaci pracovník v oblasti chémie a už šesť rokov člen strany.

V intenciách ovzdušia stalinských čistiek sa spor s americkou firmou využíval na kriminalizáciu radiacích pracovníkov a vykonštruované obvinenia proti nepohodlným štruktúram. Pikantnú príchuť celej kauze dodávalo, že Kohorn mal svojho času československé štátne občianstvo. Narodil sa v roku 1882 v západočeskom meste Drmoul v rodine fabrikanta. Vyštudoval a potom podnikal v meste Chemnitz v pradiarskom priemysle. V 30. rokoch sa začal venovať umelým vláknam. V roku 1935 sa cez Japonsko dostal do USA, kde v New Yorku s úspechom podnikal s oboma synmi až do svojej smrti v roku 1963.

V procese proti bývalému námestníkovi ministra chemického priemyslu Evženovi Loeblovi ako súčasť procesu proti Rudolfovi Slánskému a spol. sa využilo tvrdenie, že Oscar Kohorn bol údajne obyčajný špión. Sám Loebel vo svojej výpovedi uviedol, že „celá řada smluv mezi Dynamit Nobel a Kohornem byla jím podporována s úmyslem, aby byla způsobena technická závislost českého průmyslu (! – R. H.) na amerických monopolech“. Podľa „priznania“ údajne dodával do USA rôzne dôverné informácie dôležité pre stratégiu boja americkej vlády proti ČSR a v snahe dostať sa priamo k vládnym kruhom v USA.¹⁹

Spor s firmou Kohorn dospel až do fázy medzinárodnej arbitráže. Podľa hlásenia ministrovi chemického priemyslu sa Američania v rámci svojho údajne „húževnatého odporu“ v spore s Dynamitkou/Dimitrovkou „snaží ... použiť mezinárodního soudu jako platformy pro sprosté a nehorázné útoky proti našemu lidově demokratickému řádu a jeho institucím“. Dalo sa predpokladať, že súd bude trvať dlho, bude finančne nákladný a bude musieť vypočítať ako svedkov niektorých občanov ČSR. Americká strana od začiatku spochybňovala dobrovoľnosť a pravdivosť ich zaprotokolovaných výpovedí, československá strana mala zase problém so skupinou v apríli 1954 zatknutých vedúcich funkcionárov bývalej Dynamitky a obávala sa, že by to Američania mohli využiť a vyžiadať si ich ako svedkov.²⁰ Najprv sa o zatknutí hovorilo ako o „údajnom“ a ako o nástroji západnej propagandy, neskôr sa však potvrdilo, že išlo o odhalenie „protištátnej skupiny“ okolo už spomínaného Viliama Ríšu. Pre potreby následného procesu sa vykonštruovali obvinenia o zámeroch vtedajšieho riaditeľa Dynamitky, o zrade, rôznych machináciách pri výstavbe Závodu Mieru a o chybách počas rokovani s Kohornom. Využila sa aj skutočnosť, že Ríša sa s Kohornom poznal už pred rokom 1947. Ríša a spol. (ďalší bývalý riaditeľ Robert Hoffmann, ako aj Andrej Lantay, Viliam Černák a ďalší) boli obžalovaní a odsúdení Krajským súdom v Bratislave za zločin vlastizrady, sabotáže, ohrozenia devízového

¹⁹ Tamže, Advokátska poradňa č. 1 Závodu Mieru zo 6. 9. 1954 (príloha: záznam zo súdneho zasadania v Paríži 1. 7. 1954, s. 9).

²⁰ Tamže, Záznam pre ministra chem. priemyslu z 29. 4. 1954.

hospodárstva a štátneho tajomstva. Najvyšší súd v Prahe koncom júna 1956 zrušil z väčšej časti rozsudok Krajského súdu, výrazne zmiernil obvinenia a nakoniec i jednotlivé tresty. Viliam Ríša bol uznaný za vinného „len“ z ohrozenia devízového hospodárstva a bol odsúdený na dva roky straty slobody. Poľahčujúcou okolnosťou bolo, že počas vojny mal akcie Dynamitky pod kontrolou koncern IG Farbenindustrie a tak sa americkí podnikatelia mohli aj bez špionáže dostať v archívoch IG Farben k citlivým podnikovo-prevádzkovým a výrobným údajom.²¹

Celá medzinárodná súdna kauza sa skončila výhrou Závodu Juraja Dimitrova pred medzinárodným arbitrážnym súdom v Paríži v januári 1955 a na jeseň 1956 sa dostavil ďalší parížsky úspech – tzv. súdne zamietnutie opozície zo strany Kohorna. Boli to Pyrrhove víťazstvá, ktoré stáli ČSR obrovské finančné prostriedky. Potom sa spor presunul na pôdu USA. Zoči-voči napätým vzťahom ČSR s touto krajinou, hrozbe ďalšieho finančne nákladného súdneho procesu v New Yorku a prípadného ďalšieho Pyrrhovho víťazstva s problematickou vymáateľnosťou práva.

Na poradách v apríli 1957 predstavitelia ZJD vzhľadom na zlé skúsenosti s Kohornom a na trestno-právne dôsledky voči vtedajšiemu vedeniu podniku oznámili, že terajší zástupcovia podniku nepodpisú v prípade zmiernu žiadnu dohodu s Kohornom, pokiaľ im to neprikáže nadriadené ministerstvo v Prahe. ZJD bol za pokračovanie sporu všetkými prostriedkami a jeho zástupcovia sa na protest voči zmierlivému pražskému stanovisku nasledujúcich rezortných porád nezúčastnili.²² Na uvedené bratislavské stanovisko sa však neprihliadalo a vývoj kauzy dospel k zmiernu podpísanému v októbri 1957 v Zürichu. Podľa nej ZJD musel odstúpiť svoje nároky voči firme Kohorn (vrátane nárokov vyplývajúcich z rozhodnutia parížskeho súdu) za technickú dokumentáciu, s ktorou mohol podnik voľne nakladať. Pritom ZJD vyslovoval neustále pochybnosti, že strojárstvo v ČSR bude schopné správne využiť technickú dokumentáciu z USA. Nedôvera voči Kohornovi aj naďalej pretrvávala a ako najväčší problém sa nakoniec skutočne ukázala neschopnosť priemyslu v ČSR využiť a skapitalizovať tie technické a technologické možnosti, ktoré mu z dodávok strojov a technológií Kohorna vyplývali.

Vzhľadom na nové triedne vyhovujúce „podnikateľské elity“ v podnikoch i na príslušných ministerstvách v ČSR, kde ostrieľaných právnikov a expertov nahradili nekompetentné stranické štruktúry alebo vyslovení praktici, bol vlastne zázrak, že sa podarilo doviesť veľký medzinárodný obchodný spor s Kohornom aspoň do takéhoto relatívne úspešného konca.

Charakteristické pre nové kádre bola prítomnosť mladého inžiniera Vladimíra Pašku zo ZJD na zasadaní medzinárodného arbitrážneho súdu. Paška reprezentoval bratislavský podnik a bol autorom správy o dovtedajších strojných dodávkach Kohorna a ich technického zhodnotenia. Keď sa francúzsky advokát pýtal, prečo bol na závažné medzinárodné zasadanie vyslaný taký mladý človek, ktorý navyše neovládal ani rokovací jazyk, dostal charakteristické vysvetlenie: „Řekl jsem, že industrialisujeme Slovensko, že

²¹ Tamže, List právneho oddelenia na sekretariát ministra chem. priemyslu zo 6. 7. 1956 a znalecký posudok Ministerstva chem. priemyslu z 13. 6. 1956.

²² NAP, MCHP, kart. 408. Zahraniční spor Dynamit Nobel contra Oscar Kohorn, Zápisnica z porady na MZO 26. 4. 1957.

napravujeme chyby, ktoré tam spôsobil kapitalizmus, že priemysl na Slovensku je mladý a lidé v ňom také mladí.“²³

Mimoriadne zaujímavým čítaním sú rozsiahle správy, ktoré písali československí advokáti i experti z neustálych interných i súdnych rokovaní, či už v USA, vo Švajčiarsku a predovšetkým vo Francúzsku. Desiatky strán mali svedčiť o postupnom rozklade kapitalizmu, o jeho vnútropolitických a ekonomických problémoch. Opisovali správanie členov delegácie, hodnotili postupy i argumenty.

V roku 1947 sa začali projektové práce na Závode Mieru, ktorý mal v tesnom susedstve Vistry a Dimitrovky využívať a spracúvať ich výrobný sortiment na výrobu viskóзовého hodvábu. Po päťročnej výstavbe, čo aj vzhľadom na problémy s dodávkami a nedodržaním dodacích termínov nebol dlhý čas, začala koncom roku 1952 prevádzka novej továrne. Závod sa nakoniec stal samostatným subjektom, a použitou technológiou ako aj zariadením mal patriť k najmodernejším podnikom svojho druhu v Európe. Práve tu mali stáť a neskôr i stáli špičkové Kohornove stroje. Aj dobové materiály uvádzali, že išlo o „slovenskú záležitosť“ a dôkaz vyspelosti a sebestačnosti slovenských technikov, z čoho údajne pramenili i viaceré disproporcie a nedostatky.²⁴ Postupne prišlo ku zblíženiu s Kohornom a k novej zmluve z októbra 1957, ktorá umožňovala Dimitrovke predávať licencie v rámci východného bloku. Zato napr. otvorila Američanom dvere do Iraku. Nečudo, že aj Praha a české podniky chceli profitovať zo špičkovej technológie, čo sa prejavilo v sporoch medzi viacerými českými a slovenskými podnikmi, ktoré muselo neustále riešiť rezortné ministerstvo.

V apríli 1958 prišlo rozhodnutie o zlúčení Závodu J. Dimitrova so Závodom Mieru a podnikom Slovenský hodváb Senica. Splynutím týchto troch národných podnikov vznikli Chemické závody Juraja Dimitrova, národný podnik (CHZJD), s výrobným programom „výroba chemických výrobkov každého druhu“.²⁵ Dočasným vedením podniku bol poverený znovu Vincent Krahulec. Na tomto poste zostal až do roku 1963, keď postúpil do ministerského kresla, začal pôsobiť ako poslanec a súčasne podpredseda Slovenskej národnej rady.

Koncom októbra 1958 navštívil ČSR viceprezident amerického podniku a syn jeho majiteľa Ralph Von Kohorn. Bolo mu síce zdôraznené, že zmluvným partnerom americkej firmy je len CHZJD, avšak Dimitrovka plánovala zveriť vybavovanie exportných záležitostí pražskému podniku zahraničného obchodu Technoexport v podobe sublicencie. Bolo pritom nevyhnutné vyriešiť otázku niektorých typov veľkých a ťažkých strojov, aby nemuseli byť do exportnej krajiny dodávané prostredníctvom Československa. Záujem zo strany CHZJD pozrieť si sľúbenú novú techniku v plnej prevádzke narazil na neochotu nemeckej firmy vo Walsrode vpustiť československých technikov do svojich prevádzok. Preto Kohorn prisľúbil zabezpečiť návštevu technikov z Bratislavy v Japonsku, kde väčšina strojov, o ktoré bol záujem, podávala požadované výrobné a prevádzkové výkony.²⁶

²³ NAP, MCHP, kart. 407. Zahraniční spor Dynamit Nobel contra Oscar Kohorn, Zpráva o jednání v Paříži ... J. Beráka z 2. 2. 1955.

²⁴ Tamže, Znalecký posudek k odvolacímu řízení... 19. 6. 1956.

²⁵ NAP, MCHP, kart. 390. Závod J. Dimitrova Bratislava. Rozhodnutie z 15. 3. 1958.

²⁶ NAP, MCHP, kart. 409. Zahraniční spor Dynamit Nobel contra Oscar Kohorn, Advokátska poradňa na MCHP z 1. 11. 1958.

Nečudo, že sa po návšteve s uspokojením mohlo konštatovať: „Pri jednaní Ralph von Kohorn byl konciliantní, tvrdil, že má porozumění pro těžkosti československých partnerů a naznačoval, že by rád vyhověl mnohým požadavkům, které na něj byly vzneseny.“²⁷

Situácia sa totiž v tomto čase podstatne zmenila. V čase uzavretia zmluvy išlo predovšetkým o dodávku strojov, technológií a zariadení, pár rokov nato sa ako mimoriadne ekonomicky zaujímavým ukázal vývoz zmluvných strojov. Išlo konkrétne o zmluvne vymenované krajiny: ZSSR, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko, Poľsko a Albánsko. Dimitrovka nemala pochopiteľne kapacity ani možnosti uskutočňovať takýto obchod vo veľkom, preto vzrástol význam pražských podnikov zahraničného obchodu, ktorý mali záujem o tieto obchody, predovšetkým Technoexport. Vznikali kompetenčné spory, navyše stále pôsobili obavy, že „firma Kohorn se ukázala při výstavbě Závodu Mieru nebezpečným partnerem; i když nyní loyálně smlouvu z 9. 10. 1957 plní, může se stát, že v době za ziskem budoucně opět partnerem nebezpečným.“²⁸

V CHZJD Bratislava presiahli roku 1960 hranicu 5 000 zamestnancov a pred podnikom sa otvorila nová etapa vývoja v rámci medzinárodnej integrácie vtedajších socialistických krajín. Súčasne sa začala sa písať nová kapitola v dejinách vtedy už pomaly storočného podniku.

Bratislava Dynamite factory and Czech-Slovak relations

Roman Holec

In 1920s, the state was not interested in the “nostrification” of the local Dynamit Nobel branch, proclaimed it a hostile company and withdrew the licence to produce explosives. After 1945, however, the state declared the company to be traditional Czechoslovak property and demanded that its Central European concern be re-established. The “Kohorn” affair took more than 10 years to solve and ended before the international court. There were Czech-Slovak differences and misunderstandings throughout the process.

²⁷ Tamže, Záznam o jednaní konaném dne 29. 10. 1958.

²⁸ Tamže, Zápis o poradě konané ... 21. 4. 1959.

EKONOMICKÉ REFORMY V ČESKOSLOVENSKU V 50. A 60. ROKOCH 20. STOROČIA A SLOVENSKÁ EKONOMIKA¹

Miroslav Londák

Plánované hospodárstvo sa v Československu nezačalo aplikovať až po februári 1948, keď komunisti začali realizovať svoj sen a preberať sovietsky vzor riadenia ekonomiky. Možno povedať, že československý štát už v prvom povojnovom období (máj 1945 – február 1948) prejavil svoju ingerenciu významnejším spôsobom vstupovať do riadenia celospoločenských ekonomických procesov – bolo to dané predovšetkým negatívnymi skúsenosťami, ktoré súviseli s hospodárskou krízou z 30. rokov 20. storočia. Predovšetkým odtiaľ sa odvíjali tendencie a snahy štátov usmerňovať sociálno-ekonomický vývin a neponechávať všetko len na sily trhu v duchu klasického liberalistického hesla *laissez faire – laissez passer*. Ak sa v prvom povojnovom období objavovali tendencie do istej miery plánovať ekonomiku, boli umožnené i vznikom jej materiálnej základne – táto sa sformovala po znárodnení časti priemyslu. Znárodnenie bolo pritom umožnené dekrétmi prezidenta Beneša z jesene 1945, ktoré podpísal krátko pred tým, ako začalo pôsobiť Dočasné národné zhromaždenie. Po víťazstve komunistov vo voľbách z júna 1946 (v celoštátnom meradle) tak bol pripravený i prvý československý plán (dvojočný Budoateľský plán vlády K. Gottwalda, na roky 1947 a 1948). Z hľadiska riadenia nešlo ešte o plán v takej dirigistickej forme, ako sme ich poznali z obdobia po roku 1948. V tom čase, keď existovala tzv. zmiešaná ekonomika, to ani nebolo možné. Skôr išlo o to, určiť jednotlivým odvetviám ekonomiky isté smerné čísla, ku ktorým sa mali v praktickej činnosti dopracovať. Keďže mnohé dôležité výrobky boli nedostatkové, naplánovala sa výroba asi 120 druhov tovarov. Podobným spôsobom sa tiež určili plánované úlohy pre stavebníctvo, dopravu, poľnohospodárstvo. Dvojočnica bola vo svojej podstate plánom výrobným a niesla znaky čiastkového kvantitatívneho plánu, a to z toho dôvodu, že ešte nebolo pripravené napr. plánovanie vnútorného obchodu, plánovanie finančné, sociálne a pod.²

Spôsob riadenia socialistickej ekonomiky, pre ktorý teoretici používajú pojem administratívno-direktívny model, sa v Československu nevytvoril okamžite po februári 1948. K striktnému prevzatíu tohto modelu, ktorý bol známy vo vtedajšom Sovietskom zväze, prišlo až po istej prechodnej dobe. Moskva na krátky čas umožňovala svojim satelitom uvažovať i o istých špecifických cestách k socializmu. Preto i v prvom období po prevzatí moci komunistickou stranou v Československu centrálné orgány skúmali možnosť aplikovať pri riadení podnikovej sféry napríklad tie idey, ktoré sa úspešne overili

¹ Štúdia bola pripravená v rámci projektu Vega Komunistická strana na Slovensku: Cesta k moci, monopol moci (1945–1968), č. projektu 2/0103/10.

² Podľa JAURA, Z.: Prvý štatút znárodnených priemyselných podnikov. Ekonomický časopis, roč. 32, 1984, č. 12, s. 972.

praxou v závodoch T. Baťu, resp. brnianskej zbrojovky.³ Po februári 1948 však narastal tlak z Moskvy nielen na prebranie sovietskeho vzoru z politického hľadiska, no i na unifikáciu celej československej spoločnosti vrátane riadenia ekonomického systému. Po zhoršení medzinárodnej situácie na začiatku 50. rokov sa tak otvorila cesta k urýchlenému a do značnej miery mechanickému prevzatiu administratívno-direktívnych metód riadenia známych zo ZSSR.

Tak sa v rokoch 1951–53 v Československu komplexne a mechanicky prebrala sovietska sústava riadenia, s jeho vlastnou metodikou, chozrasčotom a účtovníctvom.⁴ Chozrasčot sa prebral pod vonkajším tlakom, pritom tak rigorózne, že reforma účtovníckeho systému sa urobila podľa doslovného prekladu sovietskych podkladov,⁵ bez akéhokoľvek prihliadnutia k tým špecifickým podmienkam, v akých v sovietskom Rusku vznikala a napriek tomu, že bol už československým vývojom prekonaný. Prebranie sovietskych metód riadenia sa uskutočňovalo pod priamym tlakom Moskvy a „s pomocou“ sovietskych poradcov.⁶ V súvislosti s preberaním sovietskeho systému riadenia treba tiež povedať, že tento sa prevzal ešte podľa vzoru, ktorý vyhovoval vojnovnej a povojnovej ekonomike Sovietskeho zväzu, a to práve v tom čase, keď sa v ZSSR začala ostrá kritika voči prehnannej centralizácii a byrokratizácii riadenia ekonomiky a v období počínajúcej sa decentralizácii riadenia.

Ak hovoríme o ekonomických reformách za socializmu, máme na mysli reformu takého spôsobu riadenia, ktorý bol vlastný socialistickému spoločenskému zriadeniu sovietskeho typu a ktorý dostal také názvy ako napr. administratívno-direktívny model riadenia. Samozrejme malo ísť o reformu v rámci daného politického zriadenia. Podľa ekonóma a teoretika Zdislava Šulca, pojem ekonomická reforma, ktorý sa používa pri charakteristike tých zmien, ktoré sledujeme v rámci tzv. socialistickej ekonomiky „znamená len zmeny prvkov regulatívnych pri zachovaní prvkov systémovotvorných“.⁷

Prvá ekonomická reforma

Je vsuktu ku zaujímavé, že len krátko po tom (začiatok 50. rokov 20. storočia), čo sa sformoval celý systém riadenia socialistickej ekonomiky v Československu, začína

³ K tejto problematike bližšie LONDÁK, M.: Snahy o aplikáciu Baťových metód riadenia v povojnovom Československu a po komunistickom prevrate. In: Tomáš Baťa. Doba a spoločnosť. Brno 2007, s. 222–229.

⁴ Nová metodika plánovania bola zavedená na základe uznesenia vlády zo 16. apríla 1952 (*O zavedení novéj metody zostavovania štátneho plánu rozvoja národného hospodárstva ČSR*), od r. 1953 bola v platnosti nová jednotná účtovnícka osnova.

⁵ Nová mysl, roč. 1956, č. 9, s. 898. Pritom táto sústava riadenia sa v Československu preberá práve v čase, keď sa v ZSSR ozývali prvé kritické hlasy, smerujúce proti jej prílišnej centralizácii. V auguste 1955 vyvrcholilo prijatím uznesenia Rady ministrov ZSSR *O rozšírení práv riaditeľov podnikov*, ktorým riaditelia závodov získali právo samostatného rozhodovania o mnohých otázkach týkajúcich sa investičnej výstavby, plánovania, miezd, financovania, rekonštrukcií podnikov a pod. Cit. podľa Ekonomika priemyslu SSSR. Učebnica. Bratislava 1957. Ide o preklad z ruského originálu, ktorý bol pripravený Akadémiou vied ZSSR a Ekonomickým inštitútom.

⁶ K tejto problematike KAPLAN, K.: Sovětské poradci v Československu 1949–1956. Praha 1993.

⁷ Cit. podľa ŠULC, Z.: Stručné dějiny ekonomických reform v Československu (České republice) 1945–1995. Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky. Studie 3/1996, s. 7.

sa uvažovať o jeho reforme. Vo všeobecnosti sa za otca 1. československej ekonomickej reformy považuje Kurt Rozsypal.⁸ Ak by sme mali vychádzať z jeho pamätí⁹, tak vlastne počiatky prípravy reformy siahajú až do roka 1953. V tom istom roku bol na jednej strane dokončený proces preberania sovietskeho spôsobu riadenia ekonomiky a na druhej strane sa v Sovietskom zväze začala jeho kritika, predovšetkým kritika prílišnej centralizácie systému. Keďže sa K. Rozsypal v tomto období už istú dobu pohyboval vo sfére riadenia ekonomiky a preberaný systém do značnej miery poznal, spolu so Zdeňkom Vergnerom pripravil internú štúdiu, s cieľom kritickým spôsobom poukázať na jeho nedostatky a problémy vyplývajúce z jeho aplikácie v československých podmienkach. V štúdii autori kritizovali najpr. skutočnosť, že plánovanie ide do takej hĺbky, že pri podrobnostiach nemôže mať centrum dostatok spoľahlivých informácií. Kritizovali ďalej nedostatky v plánovaní investičnej výstavby, pri ktorej sa nebrali do úvahy napr. kapacitné možnosti stavebníctva a pod. Do popredia záujmu autorov štúdie sa dostali i také paradoxy ako plánovanie v poľnohospodárstve, keď vláda svojimi uzneseniami určovala, kedy sa má napr. začať žatva a pod.¹⁰ Pritom agrotechnické termíny pre rôzne druhy prác sa určovali bez ohľadu na rôznorodosť regiónov, vytyčoval sa jeden termín pre celú krajinu.

Predovšetkým treba povedať, že ak sa v tomto období začína uvažovať o nutnosti zmien v riadení plánovaného hospodárstva v Československu, je to z toho dôvodu, že už po niekoľkých rokoch jeho fungovania bolo zrejmé, že nie je všeliekom. Ved' muselo prísť k menovej reforme v roku 1953 – a to bol vskutku dôsledok na jednej strane zavedenia plánovaného hospodárstva a na druhej strane prechodu k oceľovej koncepcii rozvoja československej ekonomiky. Menová reforma vyhlásená k 1. júnu 1953¹¹ postihla všetky vrstvy obyvateľstva, ktoré prišli nielen o hotovosť, no i o vklady viazané od r. 1945, tuzemské cenné papiere, takmer rovnako i o vklady v bankách, ktoré si ľudia ukladali v období po roku 1948, znehodnotené boli životné poisťky a pod.¹² Menová reforma v roku 1953 vlastne znamenala, že 1. päťročnica skončila krachom. Bola napokon skutočným výsledkom prechodu na plánované hospodárstvo so všetkými ilúziami, ktoré ho sprevádzali, s pretrhaním zahraničnopolitických i ekonomických vzťahov s vyspelými západnými krajinami i s realizáciou pre Československo neuskutočniteľnej koncepcie celej ekonomiky. Samozrejme, KSČ nikdy nepriznala, aké boli skutočné dôvody menovej reformy v roku 1953.

Režim sa snažil v období po menovej reforme napraviť najkrikľavejšie disproporcie, ale otázka reformy riadenia a spôsobu plánovania zostávala otvorená. Na viacerých

⁸ Prof. Ing. K. Rozsypal sa narodil 24. septembra 1916, v júli 1945 dokončil štúdium na Vysokej škole obchodnej a od toho istého roka bol zamestnancom Štátneho úradu plánovacieho v Prahe, od roku 1953 vo funkcii zástupcu riaditeľa.

⁹ ROZSYPAL, K.: Vývoj plánovitého řízení v netržních podmínkách v letech 1953–1964 (Paměti). Praha 1999.

¹⁰ Tamže, s. 9.

¹¹ Menová reforma sa uskutočnila na základe uznesenia vlády ČSR a Ústredného výboru KSČ zo dňa 30. mája 1953. Uverejnené bolo v Úradnom vestníku, čiastka 72 z 31. mája 1953. Menovou reformou sa rozhodlo, že kurz československej koruny bude „viazaný s najstabilnejšou menou sveta – sovietskym rubľom“.

¹² Hotovosť osôb do 300 Kčs sa menila v pomere 1 : 5, ostatné peniaze v pomere 1 : 50, len o niečo priaznivejší pomer bol pri vkladoch. Bližšie o menovej reforme JIRÁSEK, Z. – ŠŮLA, J.: Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50 : 1. Praha 1992. Vklady obyvateľstva na vkladných knižkách sa menili viacerými kurzami, podľa výšky vkladu. Bližšie PATOPRSTÝ, J.: Dejiny poisťovníctva v Česko-Slovensku. 3. diel. Dejiny poisťovníctva v Česko-Slovensku v rokoch 1945–1992, Bratislava 1996, s. 125.

zasadaniach ÚV KSČ v rokoch 1954–1955 zaznievali tézy, že je potrebné prijať opatrenia v záujme zvyšovania produktivity práce, rýchlejšieho zavádzania výdobytkov vedy a techniky do výrobného procesu a nakoniec i v tom zmysle, že bude nutné zdokonaľiť systém plánovania a riadenia ekonomiky.¹³ Napriek tomu, že len pár rokov predtým sa zdalo, že riadenie československej ekonomiky podľa sovietskeho vzoru bude tým najoptimálnejším a najdokonalejším spôsobom.

K odštartovaniu príprav 1. ekonomickej reformy v Československu na najvyššej inštitucionálnej úrovni však prišlo až po inšpiráciách z Moskvy. Totiž v polovici 50. rokov sa v Sovietskom zväze pripravovala reorganizácia sústavy riadenia priemyslu a stavebníctva. Sovietska reforma vychádzala z niekoľkých zásad, determinovaných situáciou, ktorá nastala po smrti Stalina. Išlo napr. o zvyšovanie právomocí riaditeľov podnikov, ale hlavnými boli zásada decentralizácie a zásada boja proti rezortníctvu. Posledná sa však, ako ešte uvidíme, v československých podmienkach nerealizovala. Zásady 1. ekonomickej reformy určilo uznesenie Celoštátnej konferencie KSČ z júna 1956. Predovšetkým malo ísť o zjednodušenie metodiky plánovania, zníženie počtu ukazovateľov, ktoré boli ukladané jednotlivým podnikom a vytýčil sa kurz k decentralizácii riadenia, predovšetkým zvýšením právomocí a zodpovednosti ministrov. V tejto súvislosti sa mali takisto zvýšiť právomoci slovenských národných orgánov. Uskutočnili sa na základe ústavného zákona č. 33/1956, v skutočnosti sa však nezmenila „zásadná podriadenosť slovenských národných orgánov ústredným orgánom“, ¹⁴ aj keď zákon zvyšoval zákonodarnú právomoc SNR a rozširovali sa jej právomoci vo vzťahu k ústrednej vláde.¹⁵

Prvá ekonomická reforma sa potom pripravovala na pôde komisie, ktorú vytvorilo Politické byro ÚV KSČ 21. decembra 1956.¹⁶ Jej hlavným cieľom malo byť zabezpečenie „prepracovania problémov národného hospodárstva“. Skupina odborníkov, vedená Kurtom Rozsypalom, vtedajším námestníkom ministra a predsedom pražského Štátneho úradu plánovacieho (SÚP) dostala od komisie za úlohu do konca apríla 1957 rozpracovať „sústavu opatrení k uplatneniu ekonomických podnetov v riadení národného hospodárstva, ako je zisk, úver, ceny, chozrasčot, využívanie fondov rozvoja, doplnkových rozpočtov národných výborov a pod.“

Z materiálov, ktoré komisia na svojej schôdzi dňa 2. januára 1957 prerokúvala je zrejmé, že príprava 1. ekonomickej reformy, predovšetkým na pôde Štátneho plánovacieho úradu, už do značnej miery pokročila. Príprava reformy potom pokračovala tým spôsobom, že sa vytvorilo viacero subkomisií a v ich rámci pracovných komisií a tieto rozpracúvali konkrétnejšie záležitosti ekonomickej reformy. Hlavným subjektom prípravy reformy bol pražský Štátny úrad plánovací a preto súčasťou subkomisií či pracovných komisií bol

¹³ Napríklad na zasadaní ÚV KSČ v októbri 1954 J. Dolanský kritizoval prehnanú centralizáciu plánovania a poukazoval na nedostatky, ktoré z nej vyplývali. Cit. podľa Od X. do XI. sjazdu KSČ. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ. Praha 1958, s. 25 a n.

¹⁴ RÁKOŠ, E. – RUDOHRADSKÝ, Š.: Slovenské národné orgány 1943–1968. Bratislava 1973, s. 182.

¹⁵ Bližšie tamže, s. 179–183.

¹⁶ Vtedajší jej názov bol: Komisia Politického byra ÚV KSČ na riešenie základných problémov rozvoja národného hospodárstva. Cit. podľa Národní archiv Praha(NAP), f. KSČ-ÚV-02/2, sv. 126, a. j. 162.

vždy i pracovník SÚP.¹⁷ Tieto komisie potom oslovovali jednotlivé ministerstvá, ktoré po preštudovaní príslušných materiálov zasielali pripomienky na SÚP.¹⁸

Príprava ekonomickej reformy postupovala rýchlym tempom, takže dňa 23. júla 1957 už Politické byro ÚV KSČ prerokovalo materiál s názvom *Zásady zvýšenia ekonomickej účinnosti riadenia priemyslu*. Materiál predkladal J. Dolanský, obsahoval vyše sto strán textu a tiež podstatu 1. československej ekonomickej reformy. Dokument zosumarioval nedostatky dovtedy použíwanej sústavy riadenia priemyslu, o ktorých sa v predchádzajúcom období diskutovalo.¹⁹ Ako sa v ňom ďalej konštatovalo, boli pripravené predpoklady (k 1. januáru 1958 bola pripravená úprava štátnych veľkoobchodných cien), ktoré umožňovali prejsť pri riadení k účinnejšiemu využívaniu takých ekonomických podnetov ako cena, zisk či mzda. Účinnosť centrálného riadenia mal zabezpečiť prechod k perspektívnemu plánovaniu, pri ktorom by centrum bolo odbremenené od bežného operatívneho riadenia. Na základe perspektívneho plánu na 10–15 rokov, ktorý by vychádzal „z vedeckých poznatkov“, by sa potom pripravovali plány jednotlivých päťročníc. Počet direktívnych ukazovateľov päťročného plánu bol znížený.²⁰ Z toho dôvodu, aby boli jednotlivé podniky dlhodobo zainteresované na maximálnom rozvoji výroby a pritom zároveň na znižovaní vlastných nákladov, určovali sa dlhodobé normatívy:

- podiel na prírastku zisku, alebo zisku,
- podiel na odpisoch základných fondov,
- normatívy, určujúce tvorbu prémieového fondu.²¹

Súčasťou 1. ekonomickej reformy boli i organizačné zmeny. Rušila sa existencia hlavných správ (k 1. aprílu 1958), teda toho článku riadenia, ktorý sa nachádzal medzi ministerstvami a jednotlivými podnikmi. Podniky, resp. organizácie ich združujúce,

¹⁷ Napr. vznikla Subkomisia na riešenie problémov energetickej bilancie (na jej čele stál F. Vlasák) a jej súčasťou boli: hlavná pracovná komisia (predseda F. Vlasák), pracovná komisia na preskúmanie možnosti zvýšenia zdrojov (predseda Jaroslav Matušek, námestník ministra palív) a pracovná komisia na preskúmanie možnosti úspor, zámen a rozdelenie palív (predseda Josef Fárka, námestník ministra palív). K. Rozsypal stál na čele Subkomisie pre rozpracovanie problémov budúcej (v originále v češtine: stávající) organizácie a metodiky plánovania. Cit. podľa NAP, f. Státní úřad plánovací (SÚP) – nespracované.

¹⁸ Ministerstvo financií ČSR malo *Správu o problémech nové systavy financování* pripravenú už v polovici februára 1957. NAP, f. SÚP, nespracované.

¹⁹ Napr. centrálné operatívne riadenie ekonomiky prevažuje pred rozvojovým koncepčným riadením; operatívne riadenie centra zabieha príliš do podrobností, na ktoré pritom nemôže mať dostatok kvalitných informácií; nedostatočné využívanie ekonomických podnetov pri riadení centrom; odtrhnutosť podnikov od trhu. Cit. podľa NAP, f. KSČ-ÚV-02/2, sv. 144. a. j. 190–191.

²⁰ Boli nimi napr. výroba v hmotných jednotkách; dovoz a vývoz najdôležitejších výrobkov; prijímanie žiakov do 1. ročníka odborných a vysokých škôl; uvedenie nových kapacít, budovaných zo štátneho rozpočtu, do prevádzky; počet pracovníkov podľa krajov a pod.

²¹ Tamže. Problematika dlhodobých normatívov však ešte nebola doriešená a na jej upresnení sa ešte malo pracovať. V svojich pamätiach hovorí K. Rozsypal, že v praxi sa používali 4 normatívy, dva mali pôsobiť na osobnú zainteresovanosť (normatív priemerných zárobkov a normatív tvorby prémieových fondov) a dva na zainteresovanosť podnikov (normatív podielu na odpisoch, normatív podielu zo zisku, či prírastku zo zisku). Normatív podielu na odpisoch bol zvlášť dôležitý – išlo o podiel na amortizačných odpisoch. Za existencie pôvodnej sústavy riadenia celé odpisy plynuli do štátneho rozpočtu. V nových podmienkach sa počítalo s tým, že postupne až 100 % odpisov zostane na podniku, ktorý ich bude môcť použiť na generálne opravy. Za týmto účelom si mohol podnik vytvárať fond. Normatív prírastku zo zisku mal pôsobiť predovšetkým na vedenie podniku, pretože bez prírastkov ziskom sa nemohli vyplácať prémie. Tento normatív dlhodobo určoval ďalší zdroj financovania podniku. Cit. podľa ROZSYPAL, K.: Vývoj plánovitého řízení..., s. 55–56.

sa mali stať hlavnými organizačnými jednotkami v oblasti priemyslu. Novo zavádzané združenia podnikov – výrobnno-hospodárske jednotky (VHJ) sa mali formovať tak, aby združovali podniky istého odvetvia priemyslu²² a boli schopné riešiť aktívnym spôsobom všetky otázky výroby a spotreby konkrétneho výrobného odboru. Vznik VHJ sa predpokladal k 1. aprílu 1958. VHJ mali dostať k dispozícii časť prírástku zisku, prípadne i dlhodobý stanovený podiel na zisku podriadených podnikov, ďalej tiež dlhodobý stanovený podiel z odpisov základných fondov (s tou výhradou, že tento sa môže používať len na investície alebo generálne opravy).

Prvá československá ekonomická reforma bola definitívne schválená uznesením plenárneho zasadania ÚV KSČ zo dňa 25. februára 1958 s názvom *O zásadách zvýšenia ekonomickej účinnosti riadenia priemyslu a stavebníctva*. Súčasťou týchto zásad bolo aj zavedenie nového spôsobu plánovania a financovania, s platnosťou od 1. januára 1959.²³ Tento definitívny text vopred schválilo Politické byro ÚV KSČ na svojom zasadnutí dňa 20. februára 1958 a na rokovanie ho predkladal V. Široký. Na tom istom zasadnutí Politbyra bol tiež schválený siahodlhý referát Širokého, s ktorým vystúpil na spomínanom rokovaní pléna.²⁴

Jedným z prioritných princípov 1. ekonomickej reformy v Československu mala byť decentralizácia, predovšetkým prostredníctvom vytvorenia jednotlivých VHJ, ktoré v skutočnosti znamenali posilnenie rezortov. Je to zrejme nielen z nasledujúcich dokumentov, ktoré vznikali v súvislosti s ďalším pripravovaním ekonomickej reformy, ale najmä z jej praktického realizovania v nasledujúcom období. V Československu sa posilňoval odborový spôsob riadenia ekonomiky. Administratívne riadenie ministerstvami malo v ČSR poklesnúť, tieto mali predovšetkým vypracovávať dlhodobé perspektívne plány, resp. stanovovať ukazovatele a normatívy pre novo sa vytvárajúci organizačný článok, teda VHJ.²⁵ Z prejavu Širokého z februára 1958, ktorým sa schvaľovala reforma, vyplývalo, že celkovo malo vzniknúť 321 VHJ, z toho poverenictva na Slovensku mali riadiť 45 VHJ. Dôležité zmeny sa týkali i plánovania a financovania investícií. Už pre rok 1959 malo platiť, že z centra sa direktívne v pláne určia len najdôležitejšie stavby, ktoré by vláda schvaľovala a teda i financovala počas celej doby výstavby. O ostatnej výstavbe, tzv. decentralizovanej, mali rozhodovať ministerstvá a VHJ samostatne,²⁶ v súlade s ideou decentralizácie – dôsledky slovenská ekonomika pocítila onedlho.

Realizácia týchto tiež 1. ekonomickej reformy v Československu v nasledujúcich rokoch neblaho zasiahla ekonomický vývin na Slovensku. Bolo to dané tým, že

²² VHJ mali vznikať podľa tej zásady, že základným organizačným princípom pre formovanie nových výrobnno-hospodárskych jednotiek je výrobný odbor (v češtine: výrobný obor). Cit. podľa NAP, f. SÚP, nespracované.

²³ Od. X. do XI. sjezdu..., s. 756 a n.

²⁴ NAP, f. KSČ-ÚV-02/2, sv. 168, a. j. 227. Široký vo svojom prejave v súvislosti s vyššie spomínanou diskusiou uviedol, že „...pracujúci považujú zásady nového spôsobu riadenia priemyslu za správne a včasné opatrenie“.

²⁵ NAP, f. KSČ-ÚV-02/2, sv. 168, a. j. 227, s. 21–22 z prejavu V. Širokého. K ďalším úlohám ministerstiev malo patriť určovanie dlhodobých podielov na zisku a odpisoch, poskytovanie prídelov na investície, obežné prostriedky a pod., sústreďovanie finančných zdrojov a ich redistribúcia

²⁶ NAP, f. KSČ-ÚV-02/2, sv. 168, a. j. 227, s. 26 z prejavu V. Širokého.

priemyselná výroba na Slovensku v roku 1958 tvorila len 17,6 % celoštátnej²⁷ a jednotlivé VHJ, ktoré mali z veľkej väčšiny sídla na území českých krajín (z ich strany logicky) investovali predovšetkým do už vzniknutých industriálnych centier a tým podstatne menej na Slovensku. Bolo to pre ne jednoduchšie, ako investovanie „na zelenej lúke“, kde chýbala potrebná infraštruktúra či vzdelané kádre.

V týchto súvislostiach je možné na základe archívnych údajov priniesť i konkrétne fakty. V období rokov 1958–1960 sa začalo budovať na území vtedajšieho Československa 226 závodov, z toho na Slovensku 54. V spracovateľských odvetviach to bolo 54, z toho na Slovensku 14, pritom s podielom 18,1 % na rozpočtovaných cenách. V oblasti ťažkého priemyslu sa začalo stavať 27 stavieb, z toho na Slovensku len 4 s podielom 9 % na rozpočtovaných cenách. Veľmi nepriaznivo sa vyvíjala situácia v decentralizovanej investičnej výstavbe a to najmä v strojárstve.²⁸ Ak sa takto situácia vyvíjala, je to samozrejme predovšetkým z toho dôvodu, že jednotlivé VHJ v novej sústave riadenia neboli stimulované v tom smere, aby investovali v tzv. zaostalých oblastiach štátu, akou v tom čase bolo aj Slovensko. Pritom reforma bola postavená práve na posilnení úlohy rezortov v štruktúre riadenia národného hospodárstva. Odvetvové riadenie ekonomiky sa naďalej uplatňovalo i v období, keď už boli princípy 1. ekonomickej reformy vedením KSČ na začiatku 60. rokov odvolané, čo nedobre zasiahlo do života slovenského priemyslu. Rozsypalova reforma však ani neprichádzala so žiadnymi ekonomickými opatreniami, ktorých cieľom by mala byť podpora zaostávajúcich oblastí štátu, teda i Slovenska.

Pritom slovenská ekonomika by si podporu rastu vlastne v danom období zaslúžila. Veď jej vývin v období po februári 1948 nebol ani zďaleka taký optimálny, za aký sa ho snažila vydávať dobová propaganda. A podobne to bolo i s procesom socialistickej industrializácie. V týchto súvislostiach sa zabúdalo na rýchly rast, ktorý zaznamenával priemysel v českých krajinách. Na dokreslenie týchto téz môžeme použiť viacero tabuliek.²⁹

Tabuľka 1 Počet zamestnaných v priemysle na 100 obyvateľov³⁰

Rok	ČR	SR
1948	15,79	6,64
1950	15,66	7,48
1953	16,61	8,24
1955	17,35	8,24
1957	18,15	8,72
1960	19,12	10,00
1965	22,25	11,15

²⁷ Ak berieme do úvahy ako kritérium hrubú priemyselnú výrobu. Vypočítané na základe publikácie Historická statistická ročenka ČSSR. Praha 1985, s. 241, 720.

²⁸ Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. ÚV KSS, kr. 1078.

²⁹ Bližšie pozri LONDÁK, M.: Ekonomické reformy v Československu v 50. a 60. rokoch 20. storočia a slovenská ekonomika. Bratislava 2010. Pozri kap. 2, časti o spomalení ekonomického rastu na Slovensku v polovici 50. rokov, resp. o stave ekonomiky na Slovensku na konci 50. rokov.

³⁰ Údaje podľa publikácie Historická statistická ročenka ČSSR. Praha 1985, resp. vypočítané na základe údajov v nej publikovaných, s. 434, 460, 635, 661.

Z tabuľky 1 vyplýva, že ten rozdiel, ktorý v danom parametri existoval medzi českými krajinami a Slovenskom v roku 1948 sa do roku 1960 takmer nezmenil a v dlhšom časovom horizonte do roku 1965 sa dokonca zväčšil.

Z tabuľky 2 je zrejmé, aký bol výsledok investovania komunistického štátu v období po februári 1948 – viac ako polovica ľudí odchádzajúcich z agrárneho sektora na Slovensku si nevedela nájsť prácu v priemysle – situácia v českých krajinách bola však iná.

Tabuľka 2 Odchod pracovných síl z agrárneho sektora a vznik nových pracovných príležitostí v priemysle SR, ČR v rokoch 1948–1960³¹

	Odchod z agrárneho sektora	Nové prac. príležitosti v priemysle
ČR	414 615	446 811
SR	356 056	173 376

Negatívne dopady 1. ekonomickej reformy na slovenskú ekonomiku si uvedomovali slovenskí ekonómovia už v polovici 60. rokov 20. storočia. Ján Porvazník napr. konštatoval, že od zavedenia „novej metodiky plánovania a riadenia priemyslu“ v roku 1958 „sa výraznejšie presadili nedostatky v oblasti rozmiestňovania decentralizovanej investičnej výstavby“, ktorá sa realizovala predovšetkým v oblastiach, kde už bola do značnej miery rozvinutá priemyselná výroba. A tak v súvislosti s existenciou novej sústavy riadenia, teda 1. ekonomickej reformy, často „dochádzalo k výstavbe objektov, ktorá bola v priamom protiklade s potrebou národného hospodárstva.“³² Ďalej J. Porvazník konštatoval, že Slovensko sa na decentralizovanej investičnej výstavbe podieľalo nižším podielom ako na centralizovanej. V rokoch 1958–1960 sa na centralizovanej podieľalo podľa neho 32,1 %, kým na decentralizovanej investičnej výstavbe len 21,2 %, ale napr. v spracovateľských odvetviach len 15,9 %. Autor pritom zvlášť zdôrazňoval, že umiestňovanie nových závodov sa uskutočňuje často na základe podnikových a rezortných hľadísk,³³ teda v súlade s podstatou ekonomickej reformy.

Prvý pokus o ekonomickú reformu v Československu ukázal, pred akým veľkým problémom budú stáť všetci, ktorí budú mať snahu reformovať tzv. administratívno-direktívny spôsob riadenia socialistickej ekonomiky. Z hospodárskeho vývoja v krajine, ktorý nasledoval po februári 1948 i z každodennej reality bolo zrejmé, že ani plánované hospodárstvo neprináša raj na zemi.³⁴ Snaha o Rozsypalovu reformu prišla práve preto, že

³¹ Vypočítané na základe údajov publikácie Historická statistická ročenka ČSSR, s. 460, 661.

³² PORVAZNÍK, J.: Problémy investičnej výstavby oblastí ČSSR (Na príklade Slovenska). In: KOČTÚCH, H. a kol.: Národné hospodárstvo. Základné fondy – investície – technický rozvoj. Efektívnosť. Bratislava 1965, s. 195.

³³ Tamže, s. 195–196. Často pritom hrali úlohu subjektívne názory: „Sú známe prípady, že pri rozhodovaní o umiestnení závodu investori dávali najvyšším hospodárskym a stranickým orgánom prehlásenia, ktoré už v priebehu výstavby alebo krátko po uvedení kapacít do prevádzky sa ukázali ako nepravdivé. Mnohé takéto podklady investori dávali vedome. Doteraz sa však nikto nebral na zodpovednosť za porušovanie štátnej disciplíny ... Žiaľ, takéto prípady neboli ojedinelé. Bolo by možné uviesť celý rad závodov, kde o umiestnení sa rozhodlo na základe subjektívneho a nie objektívneho nazerania na zásady rozmiestňovania výrobných síl.“

³⁴ O tých ilúziách, v ktorých mnohí žili v období po februári 1948 a o „dobe jednoduchých a veľkých cieľov“ po rokoch Ladislav Mňačko napísal: „...to boli rovnaké šance pre každého človeka na svete bez ohľadu na jeho

ekonomický vývoj signalizoval vážne problémy v hospodárstve krajiny. Snažila sa vniesť do byrokratickej metódy riadenia i isté ekonomické nástroje, aby podnietila podniky k väčšej hmotnej zainteresovanosti, v tom bol jej prínos, ale nemohla riešiť problémy celej ekonomiky, keďže išlo o zmeny len v oblasti priemyslu a stavebníctva. V danom období však nemohla vyriešiť ani problémy v týchto oblastiach, neexistovali na to ani teoretické predpoklady. Zároveň reforma nedostala príležitosť, aby pri dlhšom aplikovaní v praxi mohlo prísť k jej korekciám a zlepšeniam. Pri začínajúcej sa ekonomickej kríze bola reforma komunistickým vedením odvolaná (definitívne na aprílovom zasadnutí ÚV KSČ v roku 1962) s tým, že jeho kritika bola adresovaná práve voči decentralizačným tendenciám, ktoré v skutočnosti stáli pri zrode reformy.

Druhá ekonomická reforma

Vedenie KSČ žilo na začiatku 60. rokov 20. storočia v mnohých ilúziách. Pripravil sa hádam najambicióznejší päťročný plán hospodárskeho rozvoja krajiny, ktorý mal z hľadiska množstva investícií ďaleko prekonať predchádzajúce päťročnice. O to väčšie bolo sklamanie a rozčarovanie špičky vedenia KSČ, keď tretia päťročnica začínala kraľovať len krátko po tom, ako sa jej úlohy mali začať pretavovať do praxe. Práve neschopnosť pochopiť, ako je možné, že sa rúca päťročnica a že československú ekonomiku zasahuje taká hospodárska kríza, pri ktorej klesá tvorba národného dôchodku, viedla vedenie KSČ k snahe uvoľniť priestor nielen na analýzu vtedajšieho stavu hospodárstva krajiny, ale i k prijatiu skutočne relevantných politických krokov k riešeniu vzniknutej situácie. Práve tu treba hľadať začiatok cesty k formovaniu novej, teda druhej ekonomickej reformy. Stále zreteľnejšie sa totiž ukazovalo, že celý systém riadenia ekonomiky, ktorý je do značnej miery determinovaný len aplikovaním sovietskych vzorov a metód riadenia spätých s prvými sovietskymi päťročnicami, nemožno absolutizovať a používať v nových spoločenských podmienkach, keď do popredia so stále väčšou naliehavosťou vystupovali otázky tzv. vedecko-technickej revolúcie i s novými spoločenskými vzťahmi.

V atmosfére počínajúcej sa liberalizácie režimu začal proces prípravy druhej ekonomickej reformy. Bol to proces dlhotrvajúci, zložitý, zasahoval viaceré oblasti spoločenského života a nebol ani priamočiary. Mal tiež svojich odporcov, ktorí rigorózne trvali len na dovtedy známych a už aplikovaných zásadách riadenia ekonomiky komunistického štátu. Organizačne bola príprava novej ekonomickej reformy zabezpečovaná na pôde Štátnej komisie pre riadenie a organizáciu (ďalej ŠKRO). Nadviazala na činnosť Štátnej komisie pre otázky organizácie a systematizácie správy, ktorej práca sa rozvíjala v súvislosti s prípravou 1. ekonomickej reformy. ŠKRO vznikla na základe uznesenia Politického byra ÚV KSČ z februára 1962³⁵, teda ešte v čase, keď prvá reforma ani nebola oficiálne odvolaná. ŠKRO bola podriadená priamo predsedovi vlády.

rasu, príslušnosť a vierovyznanie. Vravel som si, teraz to musíme vyhrať a potom to bude jarná prechádzka do komunizmu.“ In: JURÍK, L.: Ako chuti samota. Literárny týždenník, 1989, č. 51/52, s. 14. Cit. podľa LONDÁKOVÁ, E.: Slovenské predjari. Česko-slovenská historická ročenka 1998. Brno 1998, s. 209.

³⁵ NAP, f. Kancelár 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného, kr. 136.

Skutočným impulzom na prípravu novej ekonomickej reformy však bolo menovanie O. Šika na čelo tzv. teoretickej komisie Politickým byrom ÚV KSČ v júli 1963.³⁶ Táto mala pracovať pod zastrešením ŠKRO. O. Šik už v tomto období spolupracoval na svojom pracovisku s ďalšími ekonómami, ktorí významným spôsobom prehovorili do procesu prípravy reformy. Patrili medzi nich napr. Jiří Kosta, B. Levčík (obaja po roku 1968 emigrovali na Západ), Karel Kouba, Čestmír Kožušník, Otakar Turek, Bohumil Komenda, Vladimír Nachtigal. Pred všetkými týmito odborníkmi stála úloha spoznať stav československého hospodárstva a na základe prehodnotenia dovtedajšej ekonomickej teórie prísť s novými riešeniami.

Teoretickým pracovníkom nesporne pomohla publikácia poľského profesora Włodzimierza Brusa *Modely socialistického hospodárstva*, ktorá vyšla v Poľsku v roku 1961. Stala sa významným predelom v dovtedajšej ekonomickej teórii. Prišla okrem iného s abstrahujúcou analýzou dovtedy existujúceho modelu riadenia v socialistickej ekonomike, ktorý pomenovala centralizovaným modelom. Zároveň v teoretickej rovine zdôvodnila možnosť existencie i iného modelu riadenia, ktorý nazvala decentralizovaným. Nové a inšpiratívne myšlienky neprichádzali len spoza hraníc Československa. K nabúravaní ideí stalinskej politickej ekonómie i k výraznejšej revízii jej základných postulátov prispeli i domáci autori. Významnú úlohu v tomto smere zohrala i teoretická práca O. Šika z roku 1962 *Ekonomika, záujmy, politika*³⁷ a tiež ďalšie, na túto publikáciu nadväzujúce. Práve nové chápanie ekonomických kategórií, ako cena, zisk, úrok, či náklady postupne začalo pripravovať pôdu pre nové určenie úlohy štátu v riadení celého národného hospodárstva, ale i jednotlivých podnikov. Uvedomenie si významu ekonomických kategórií i v existencii tzv. socialistickej ekonomiky, významu trhu a rôznych rozporov a protirečení v hospodárstve, stálo na počiatku cesty O. Šika a jeho spolupracovníkov pri formulovaní zásad novej ekonomickej reformy.

Šikova teoretická skupina mala návrh zásad novej reformy (*Návrh téz o zdokonalení sústavy plánovitého riadenia národného hospodárstva*)³⁸ pripravený už na jeseň roku 1963. Bolo to možné preto, že kolektív pracovníkov okolo O. Šika na Ekonomickom ústave ČSAV už na prelome rokov 1962–1963 začal pracovať na hlbokých analýzach československej ekonomiky, ako i „na reformnom modeli, pomocou ktorého by sa boli mohli prekonať príčiny negatívneho vývoja“.³⁹ Tento *Návrh...* sa v podstate stal základom, z ktorého sa vychádzalo v ďalších mesiacoch pri procese tvorby novej ekonomickej reformy v Československu, napriek všetkým teoretickým diskusiám a rokovaniam, ktoré sa

³⁶ NAP, f. Kancelár 1. tajmníka ÚV KSČ Antonína Novotného, kr. 136. Ďalším členmi komisie v tom čase boli Jaroslav Pek (pracovník sekretariátu ŠKRO), František Boreš (vedúci odboru Výskumného ústavu národohospodárskeho plánovania), Antonín Červinka (docent Vysokej stranickej školy pri ÚV KSČ), Vladimír Kadlec (profesor Vysokej školy ekonomickej v Prahe), Zdeněk Kodet (docent Vysokej školy stranickej pri ÚV KSČ), Dušan Libnar (vedúci oddelenia ministerstva financií), Antonín Mrázek (námestník predsedu Štátnej komisie pre rozvoj a koordináciu vedy a techniky), Martin Poliak (vedúci odboru Ústrednej komisie ľudovej kontroly a štatistiky), Věněk Šilhán (docent Vysokej školy ekonomickej v Prahe), Otakar Turek (vedúci oddelenia Štátnej plánovacej komisie) a Zdeněk Vergner (riaditeľ Výskumného ústavu národohospodárskeho plánovania).

³⁷ ŠIK, O.: *Ekonomika, zájmy, politika*. Praha 1962.

³⁸ Dokument je uverejnený v publikácii ŠULC, Z. (ed.): *Dokumenty k hospodárské politice v Československu z let 1963–1969*. Praha 1998, s. 11–45.

³⁹ Cit. podľa ŠIK, O.: *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*. Praha 1990, s. 106 (preklad z češtiny autor).

uskutočňovali na pôde Štátnej komisie pre riadenie a organizáciu, resp. Ekonomickej komisie ÚV KSČ či iných straníckych fórach. Koncepcia reformy sa potom postupne precizovala v jednotlivých pracovných skupinách, ktoré boli zriadené pri ŠKRO.

Predsedníctvo ÚV KSČ prerokovávalo prvý návrh druhej ekonomickej reformy, resp. „zdokonaleného systému riadenia a plánovania“ už na jar r. 1964. Podľa uznesenia sa však na príprave reformy malo ďalej pracovať. Po ďalších úpravách bol nakoniec v januári 1965 návrh schválený, čím sa ukončili práce na 1. etape prípravy novej ekonomickej reformy. Takto sme samozrejme len veľmi stručne a tézovite naznačili celý zložitý proces jej prípravy.

Pokiaľ ide o miesto Slovenska (resp. jeho národných orgánov, či KSS) v procese prípravy reformy, je potrebné povedať, že jeho podiel bol priamo úmerný jeho postaveniu v štruktúre štátu. Po prijatí ústavy z roku 1960 boli slovenské národné orgány takmer úplne degradované a mali len minimálne možnosti vstupovať do relevantných rozhodovacích procesov. Slovensko bolo vlastne oblasťou jednoznačne centralizovaného komunistického štátu, z jeho suverenity, ktorá mala vyplývať z toho, že bolo obývané suverénnym národom, rovnocenným s českým, nezostalo po niekoľkých rokoch fungovania komunistického režimu takmer nič. Pritom nebolo špecifikované postavenie oblasti v štruktúre štátu. Preto keď sa napr. na predsedníctve ÚV KSČ rokovalo o ekonomickom vývoji na Slovensku, rokovalo sa vlastne o oblastnom vývoji a oblasťami boli zároveň i pohraničné územia krajiny.

Analogicky, podobne ako v prípade Rozsypalovej reformy, do jej prípravy nevstúpili priamo slovenské inštitúcie, ale len niektorí odborníci sa zúčastňovali na prácach jednotlivých komisií a v podstate s minimálnou možnosťou relevantným spôsobom ich ovplyvniť. Len veľmi sprostredkovaný dosah mohli mať na prípravu reformy vystúpenia niektorých slovenských ekonómov (napr. V. Pavlenda v júni 1963)⁴⁰, ktorí i na straníckych fórach kritizovali vtedajšie usporiadanie riadiacich orgánov v ekonomickom živote krajiny. Tak nakoniec prišlo k tomu, že už do značnej miery pripravený návrh 2. ekonomickej reformy dostali na jeseň 1964 na posúdenie slovenské stranícke orgány.

Súčasťou tohto návrhu reformy bola aj kapitola VI. s názvom *Rozvoj Slovenska a oblastná proporcionalita*.⁴¹ V jej úvode sa sice operuje s tézou, že optimálne rozmiestňovanie výrobných síl je dôležitým zdrojom celkového zvyšovania efektívnosti v národnom hospodárstve, ale tiež sa konštatuje, že v dovtedajšom vývoji, v období od februára 1948 mali „nástroje rozvoja oblastí ... málo účinné miesto v sústave plánovania a riadenia“. Správne rozmiestňovanie výrobných síl v hospodárstve krajiny má podľa dikcie dokumentu dlhodobý charakter, čo je nepopierateľné, no materiál neprichádza ani s čiastočnou analýzou vývojových tendencií v slovenskej ekonomike v predchádzajúcom období, ani s náznakom hodnotenia dovtedajšieho vývoja v hospodárstve na Slovensku, resp. jeho vyrovnávanie na úroveň českých krajín. V podstate zotrúva na dovtedajšom centralistickom pohľade na túto problematiku, aj keď sa v dokumente konštatuje, že pri vytváraní oblastnej proporcionality „kľúčové miesto“ pripadá orgánom centrálného riadenia, údajne aj vrátane slovenských národných orgánov. Skutočné miesto slovenských národných

⁴⁰ Bližšie pozri LONDÁK, M. – SIKORA, S. – LONDÁKOVÁ, E.: Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967. Bratislava 2002, s. 213 a n.

⁴¹ SNA, f. ÚV KSS, kr. 1864.

orgánov v rozhodovacích procesoch je však naznačené len veľmi hmlisto a všeobecne, na rozdiel od všetkých právomocí, ktoré mali zostávať na úrovni centra.⁴²

V návrhu sa vymenúvali možnosti, ako pomocou ekonomických nástrojov pomôcť podnikom v oblastiach v ich podnikaní, napr. dotáciami, subvenciami, zľavami, ovplyvňovaním ceny energií, či náhradou časti investičných nákladov podnikov zo štátneho rozpočtu. Tieto boli skutočne ponímané len ako možnosti podpory podnikov, keďže v závere dokumentu sa jasne konštatovalo, že konkrétne „podmienky a pravidlá používania uvedených nástrojov budú musieť stanoviť centrálné orgány“⁴³, takže vlastne nebolo jasné, ktoré z nich budú v budúcnosti môcť byť aplikované, resp. ako ich centrum stanoví, do akej miery napomôžu rýchlejšiemu ekonomickému rastu v zaostalejších oblastiach štátu.

Na návrh druhej ekonomickej reformy, vypracovaný v centre, reagovali viaceré slovenské inštitúcie, od straníckych, oblastných orgánov až po Vedeckú radu Vysokej školy ekonomickej v Bratislave.⁴⁴ Návrh reformy tieto inštitúcie uvítali, avšak vyjadrili kritický postoj k spracovaniu tej časti, ktorá sa týkala tzv. oblastnej politiky, vrátane navrhovaného postavenia slovenských národných orgánov v procese realizácie reformy. Podľa Ekonomickej komisie ÚV KSS sa síce návrh reformy zaoberá i oblastnou problematikou, no podľa nej „riešenie tohto problému patrí k najslabšej časti zásad.“

Neadekvátne riešenie oblastných problémov pritom už spôsobovalo stupňovanie a prehlbovanie hospodárskych problémov v celom národnom hospodárstve krajiny.⁴⁵ Návrh riešenia oblastných problémov komisia považovala za všeobecný a navrhovala pripraviť také ekonomické nástroje, na základe aplikovania ktorých by sa skutočne dalo zabezpečiť odstraňovanie ekonomických problémov, ktoré jestvovali medzi rôznymi oblasťami krajiny, osobitne pritom také, ktoré by sa zamerali na riešenie otázok hospodárskeho rozvoja Slovenska.⁴⁶

Podobne kritický postoj zaznel na porade pracovnej skupiny k otázkam novej sústavy riadenia, zriadenej pri SNR na začiatku decembra 1964. Za najvážnejšie pritom skupina považovala skreslenie „základnej politickej direktívy o vyrovnávaní ekonomickej úrovne Slovenska na úroveň českých krajov, ktorá sa v materiáli objavuje v sploštenej podobe ako zabezpečenie ekonomického rozvoja Slovenska.“⁴⁷

Ak s kritickými postojmi vystupovali na Slovensku viaceré oficiálne komisie, pracovné skupiny, ale i jednotliví ekonómovia⁴⁸, zrejme nešlo o náhodu. Centrum, vrátane

⁴² V dokumente sa jasne hovorilo: „Pri navrhovaní oblastných proporcií prípadne rozhodujúca úloha centru a to tak pri určovaní direktívnych úloh, tak pri poskytovaní informácií pre prácu nižších stupňov“. Tamže, (preklad z češtiny autor).

⁴³ Tamže, (preklad z češtiny autor).

⁴⁴ Bližšie pozri LONDÁK, M.: *Ekonomické reformy...*, s. 159 a n.

⁴⁵ SNA, f. ÚV KSS, kr. 1138.

⁴⁶ Tamže. Preto Ekonomická komisia ÚV KSS navrhla ďalej rozpracovať zásady aplikácie ekonomických nástrojov na podmienky Slovenska tak, aby mohli pôsobiť na optimálnu zmenu štruktúry výroby, na podporu technického rozvoja a pod.

⁴⁷ SNA, f. Kancelária SNR Tajné, kr. 5.

⁴⁸ Viktor Pavlenda sa na zasadnutí ÚV KSS koncom novembra 1964 vyslovil takto: „Nestretol som ešte ekonóma, ktorý by pozitívne hodnotil úroveň spracovania oblastnej problematiky všeobecne a vývoja ekonomických vzťahov Slovensko – české kraje v dnešnom znení návrhu zásad nového riadenia.“ Tamže.

všetkých komisií a stranických orgánov pri príprave druhej ekonomickej reformy, skutočne nekládlo dôraz na tzv. oblastnú problematiku a tá bola skôr na okraji záujmu. Prioritné bolo vnímanie celého ekonomického priestoru Československa ako takého trhového priestoru, v ktorom budú platiť jednotné zásady trhu a podnikania. Podľa predkladaných návrhov vyzerala skutočnosť tak, akoby už neexistovala potreba ekonomického a sociálneho vyrovnávania úrovne Slovenska na úroveň českých krajín, resp. akoby ju centrum už nevnímalo ako dôležitú z hľadiska záujmov štátu. Preto všetky pripomienky formulované zo slovenských inštitúcií v podstate nenachádzali v centre pochopenie. Táto skutočnosť bola pritom determinovaná tak vtedajším postavením Slovenska v štruktúre štátu, ktoré bolo dané ústavou z roku 1960, ako i celým dovtedajším spôsobom výstavby československého štátu v období od februára 1948. Slovensko malo len minimum možnosti vplyvať tak na prípravu druhej ekonomickej reformy, ako i presadiť svoje hospodárske záujmy v priebehu jej realizácie. Ekonómovia pripravujúci reformu v centre jednoznačne vnímali československý ekonomický priestor ako homogénny a ich snahou bolo riešiť najvypuklejšie hospodárske problémy štátu väčším uplatnením trhových vzťahov, resp. aplikovaním tzv. ekonomického modelu riadenia socialistickej ekonomiky. Keďže oblastná problematika a otázky vyrovnávania neboli v popredí v období príprav reformy, zostávalo len dúfať, že pri jej realizácii klady prevážia všetky nedostatky, ktorých sa obávali viacerí slovenskí ekonómovia.

Po tom, ako boli na zasadnutí ÚV KSČ v polovici januára 1965 schválené zásady druhej ekonomickej reformy, bola ukončená prvá etapa jej prípravy. Prijatie zásad novej ekonomickej reformy bolo predmetom rokovania aj na Slovensku. V polovici februára 1965 sa touto témou zaoberalo zasadanie ÚV KSS. Hlavný referát predniesol Michal Chudík, predseda SNR a „rozhodný stúpenec Novotného“. Zásady reformy uvítal, ocenil výstavbu nového priemyslu na Slovensku v povojnovom období i keď spomenul, že celý rad podnikov nie je vybavený najmodernejšou technikou a postupne bude nutná ich modernizácia či rekonštrukcia. Pokiaľ išlo o oblastnú problematiku, ktorá mala byť z hľadiska Slovenska a jeho ďalšieho ekonomického rastu mimoriadne dôležitá, M. Chudík vo svojom referáte nespomenul, že k pripravovaným zásadám reformy boli zo strany slovenských inštitúcií i stranických orgánov predložené viaceré podstatné pripomienky, ktoré však centrom akceptované neboli. Pritom sám Chudík konštatoval, že samočinné pôsobenie ekonomických nástrojov reformy v tej podobe, ako boli predstavené na januárovom zasadnutí ÚV KSČ, by mohlo pôsobiť „v smere prehĺbenia jestvujúcich rozdielov“. Vyjadril však zároveň nádej, že pomocou direktívnych ukazovateľov, ktoré naďalej budú pôsobiť v oblasti ekonomického riadenia, bude možné „čeliť negatívnym účinkom v rozvojovej oblasti“.⁴⁹

Na spomínanom zasadnutí ÚV KSS vystúpil v diskusii i V. Pavlenda.⁵⁰ V duchu svojich predchádzajúcich vystúpení na tomto stranickom fóre vyjadril názor, že prostredníctvom ekonomických nástrojov, pritom v návrhu zásad reformy len všeobecne naznačených,

⁴⁹ SNA, f. ÚV KSS, kr. 1864.

⁵⁰ Už od začiatku 60. rokov sa na vedeckej úrovni venoval problematike ekonomického vyrovnávania Slovenska na úroveň českých krajín. Už v júni 1963 na zasadnutí ÚV KSS povedal: „Nemožno predsa ľuďom opakovať sympatickú tézu, že proces vyrovnávania opäť pokročil, keď v skutočnosti nožnice ekonomickej a životnej úrovne sa prehĺbili.“ SNA, f. ÚV KSS, kr. 1857. K osobnosti V. Pavlendu bližšie LONDÁK, M.: Viktor Pavlenda. In: PEŠEK, J. a kol.: Aktéri jednej éry na Slovensku 1948–1989. Prešov 2003, s. 248–252.

nebude možné dospieť k oblastnej proporcionalite a adekvátnemu rastu hospodárstva na Slovensku. Podľa jeho názoru sa musí zmeniť postavenie slovenských národných orgánov v zamýšľanej novej sústave riadenia a to tak, aby neboli ponímané len ako orgány národného a regionálneho charakteru. Musia sa, podľa jeho názoru, stať skutočnými orgánmi štátnej moci a správy na Slovensku a musia mať maximálne možnosti na využívanie národnej iniciatívy v záujme rozvoja hospodárstva na Slovensku.⁵¹

Na zasadaní ÚV KSS vo februári 1965 sa vlastne prejavovali dva protirečiacie si názorové prúdy. Predstavitelia jedného len vykonávali politiku centra na Slovensku. Existovali však i jednotlivci, ktorí sa snažili pochopiť ekonomický i politický vývoj v Československu v širších spoločenských súvislostiach, na základe racionálnych i vedeckých postupov a ktorých cieľom nebolo len slepo opakovať direktívy predchádzajúceho rokovania ÚV KSČ alebo jeho predsedníctva. Ak stál v tomto období na čele KSS Alexander Dubček, tak treba konštatovať, že od jeho nástupu do funkcie sa postupne menil dovtedy zaužívaný spôsob a štýl práce I. tajomníka strany na Slovensku, ktorý býval len prevodovou pákou medzi pražským mocenským centrom a Bratislavou. Kritické hlasy intelektuálov z rôznych oblastí spoločenského života nielenže neumlčoval, ale časom sa stal reprezentantom slovenských záujmov a požiadaviek, pochopiteľne, z komunistického hľadiska.⁵² Tento postoj slovenského vedenia strany sa samozrejme nestretol s priaznivým ohlasom v Prahe a časom sa stupňovali rozpory medzi Dubčekom a Novotným. Na jar 1966 z centra zaznievali výhrady v tom zmysle, že na Slovensku bolo umožnené, aby vznikla a formovala sa „skreslená teória o ekonomickom zaostávaní Slovenska za českými krajinami, teória otvárajúcich sa nožníc, ktorá sa rozširovala v rôznych diskusiách nielen na vedeckých pracoviskách, vysokých školách, ale aj na stránickej pôde“.⁵³

Pražskému vedeniu strany nevelmi vyhovovalo, že po Slovensku sa šírili údaje z materiálu *Analýza ekonomického vyrovnávania Slovenska na úroveň českých krajov*, ktorá bola oficiálnym materiálom Slovenskej plánovacej komisie. Bol prvou analýzou kvantitatívnych rozdielov vtedajšej ekonomickej úrovne Slovenska a českých krajín, sústreďoval množstvo faktografického materiálu, pričom mnohé z údajov nekonvenovali oficiálne proklamovanej téze o rýchlejšom ekonomickom raste na Slovensku.⁵⁴ Alexander Dubček teda „vytváral priestor“⁵⁵, aby sa mohli pertraktovať i názory, ktoré neboli v absolútnom súlade s oficiálnou politikou.

V predchádzajúcom texte sme sa už snažili naznačiť, že tzv. oblastná problematika nebola prioritnou pri príprave prvej ekonomickej reformy. Podobne sa vyvíjala situácia i v období polovice 60. rokov, ktoré sú späté s tzv. Šikovou ekonomickou reformou. Ak na túto záležitosť poukazovali napríklad slovenskí ekonómovia, vypočítaní neboli, podobne ako viaceré slovenské inštitúcie. Situácia sa nezmenila ani v priebehu roku 1966. Veď napríklad v prípravnom dokumente Štátnej plánovacej komisie s názvom *Zameranie*

⁵¹ SNA, f. ÚV KSS, kr. 1864.

⁵² Cit. podľa BARNOVSKÝ, M.: Alexander Dubček. In: PEŠEK, J. a kol.: Aktéri jednej éry..., s. 80.

⁵³ SNA, f. ÚV KSS, kr. 1168. Cit. zo Stanoviska oddelenia ÚV KSČ k Správe Predsedníctva ÚV KSS o jeho práci pri uskutočňovaní politiky KSČ na Slovensku od XIII. zjazdu KSČ. Materiál bol prerokovaný dňa 26. apríla 1966 na schôdzi Predsedníctva ÚV KSČ, prizvaní boli členovia Predsedníctva ÚV KSS.

⁵⁴ Tamže.

⁵⁵ Preto dostal A. Dubček v straníckom aparáte v Bratislave prezývku Alexander Priestorovič.

komplexnej ekonomickej reformy, ktorý obsahoval 148 rukopisných strán, problematika Slovenska takmer úplne absentovala a spomína sa len na dvoch miestach.⁵⁶ O tom, že hospodárske problémy Slovenska neboli pri príprave reformy prioritou svedčí koniec koncov i skutočnosť, že samotný O. Šik ich ani vo svojich pamätiach nereflektuje.⁵⁷ Pritom možnosti slovenských národných orgánov vstupovať do rozhodujúcich procesov v oblasti ekonomiky stále zostávali takmer úplne nihilizované, ich právomoci sa nemenili.

Ak nebola tzv. oblastná problematika dôležitou pri príprave druhej ekonomickej reformy, prejavilo sa to i pri takom dôležitom opatrení, ktorým bola všeobecná prestavba veľkoobchodných cien, uskutočnená v súvislosti s počiatkom realizácie reformy do praxe. Mala sa pritom dotknúť nielen hospodárenia všetkých priemyselných podnikov, ale vo svojich dôsledkoch významne ovplyvniť chod celej ekonomiky. Podľa prvých informácií sa však prestavba mala uskutočniť podľa takého princípu, ktorý by zachovával nižšiu cenovú úroveň pri výrobkoch surovínových odvetví v porovnaní s odvetviami finalizujúcimi. Táto zmena sa podstatným spôsobom mala dotknúť slovenských výrobcov a podnikov, keďže v danom období v štruktúre priemyslu prevládali práve surovínové a polotovarové odbory a na Slovensku bol nižší stupeň podnikov finalizujúcich v porovnaní so situáciou, ktorá panovala v českých krajinách.

Mnohé slovenské priemyselné podniky sa obávali situácie, ktorá v súvislosti s cenovou prestavbou nastane po 1. januári 1967. Veď mnohé podniky, ktoré produkovali surovínové produkty (a pritom išlo o výrobu v celospoločenskom záujme, resp. v záujme celej republiky) pracovali s vopred plánovanou stratou a hrozilo im, že sa bude len zväčšovať. Finančné prostriedky na prípadný rozvoj mohli získavať len od banky formou úveru.⁵⁸ Navyše rentabilita priemyselných podnikov na Slovensku dosahovala približne len úroveň 50 % v porovnaní s podnikmi českých krajín a po prestavbe cien sa rozdiely do istej miery ešte zvýšili.⁵⁹ Tak sa nakoniec slovenské priemyselné podniky dostávali po prestavbe cien do pozície, že často nemali prostriedky ani na náklady, na suroviny a energie. Uvedené fakty boli dôležité predovšetkým z toho hľadiska, že podľa zámerov ekonomickej reformy mali v ďalšom rozvoji jednotlivé samostatné podniky vychádzať zo svojich vlastných zdrojov, vrátane investičnej činnosti, prípadne z bankových úverov. To opätovne postavilo podniky na Slovensku a vo svojich dôsledkoch celú slovenskú ekonomiku do horšej pozície, keďže ďalší ekonomický rozvoj krajiny i danej oblasti sa mal uskutočňovať predovšetkým na základe podnikových zdrojov. Pritom podľa výpočtov

⁵⁶ NAP, f. Kancelár 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného, kr. 141. Na s. 77 dokumentu sa nachádza text: „Na Slovensku vzrastie spoločenský produkt roku 1967 zhruba o 7,3 %, národný dôchodok o 7,9 % (v porovnateľných cenách).“ Potom v časti dokumentu VII. Celkové závery sa k Slovensku viaže nasledujúci text: „Štátna plánovacia komisia vykoná spolu s ostatnými odbornými orgánmi vlády, orgánmi Slovenskej národnej rady, ústrednými orgánmi a Krajskými národnými výbormi prevod základných vzťahov štvrtej päť-ročnice na nové ekonomické podmienky v júli a to na základe podkladov získaných v pláne na roky 1967 a z rozboru tohtoročných vývojových tendencií.“ (Preklad z češtiny autor).

⁵⁷ Pozri ŠIK, O.: Jarní probuzení..., s. 94. O. Šik sa dotýka problematiky Slovenska len sprostredkovane a to len vtedy, keď spomína G. Husáka, resp. A. Dubčeka.

⁵⁸ Napríklad hliníkareň v Žiari nad Hronom pracovala v roku 1966 s plánovanou stratou 62 mil. Kčs a tá sa po 1. januári 1967 mala zvýšiť na takmer 90 mil. Kčs. SNA, f. ÚV KSS, kr. 1189.

⁵⁹ Nižšia úroveň rentability slovenských podnikov vyplývala napr. i z nepriaznivejšej štruktúry výroby na Slovensku, z prideleného výrobného programu, ale i zo stupňa aglomerácie, vyšších dopravných nákladov, vyšších odpisov základných fondov a pod. Rozdiel v rentabilite podnikov v českých krajinách a na Slovensku podľa údajov Slovenskej plánovacej komisie vzrástol. SNA, f. Kancelária SNR T, kr. 30.

Slovenskej plánovacej komisii malo úverové zaťaženie slovenských podnikov, aj v súvislosti s ich investovaním, dosiahnuť úroveň 71 %, kým v českých krajinách len 43 %.⁶⁰

Z týchto dôvodov viaceré slovenské inštitúcie začali podrobne mapovať a analyzovať dopady všeobecnej prestavby cien a tým i celej ekonomickej reformy tak na slovenské priemyselné podniky, ako i vývoj hospodárstva na Slovensku. Hrozilo totiž, že celé Slovensko ako národnopolitická oblasť sa dostane v súvislosti s budúcim ekonomickým rastom do nevýhodnejšej pozície v porovnaní so situáciou v českých krajinách. A to z toho dôvodu, že v celej koncepcii ekonomickej reformy sa pri jej príprave nekládol takmer žiaden dôraz na oblastnú problematiku, resp. že sa nepripravili žiadne relevantné ekonomické nástroje, ktoré by mohli napomáhať ekonomickému rastu v oblastiach, či už zaostalejších alebo v tých, v ktorých bolo potrebné z celoštátneho hľadiska podporiť rozvojové programy. V tomto smere máme na mysli práve Slovensko, pretože v záujme štátu malo byť i vyrovnanie jeho ekonomickej a sociálnej úrovne na stupeň, ktorý bol dosiahnutý v českých krajinách. Avšak takáto hospodárska politika vôbec nebola, ako o tom svedčia fakty, dôležitým princípom tzv. Šikovej ekonomickej reformy. Súčasťou jej princípov, ktoré mali napomáhať rastu v zaostalejších regiónoch, zostali nakoniec na jar 1967 len dva ekonomické nástroje: dotácie na investičné náklady vo výške 15 % a úľavy z odvodov za základné fondy s cieľom podporiť zamestnanosť. V skutočnosti však tieto nástroje boli takmer neúčinné.⁶¹

Hospodársky rast na Slovensku mal byť teda v ďalšom období realizácie ekonomickej reformy determinovaný nielen existenciou odvetvového spôsobu riadenia, ktorého neblahý vplyv naň sa prejavoval už v predchádzajúcom období takmer neexistujúcimi ekonomickými nástrojmi na podporu zaostalejších oblastí, ale i poklesom centrálného ovplyvňovania investičnej politiky, keďže táto mala byť z podstatnej časti určovaná samostatnými podnikmi. Negatívny dopad tzv. Šikovej ekonomickej reformy sa tak rýchlo mohol prejaviť už v priebehu roka 1967.

Skutočne sa tak stalo, lebo už v priebehu prvého polroka 1967 sa ukázalo, že nižšia dôchodková situácia slovenských priemyselných podnikov má priamy vplyv na tvorbu zdrojov na investičnú výstavbu. Výsledkom bola skutočnosť, že v prvom polroku 1967 sa do slovenského priemyslu investovalo len 21,9 % z celoštátneho objemu investícií, pričom podľa plánu, vychádzajúceho z päťročnice, to malo byť pôvodne 28 %. Touto skutočnosťou i celkovým dopadom ekonomickej reformy na Slovensko sa v nasledujúcich týždňoch zaoberali viaceré analýzy slovenských inštitúcií.

Z nich potom vychádzal na zasadaní ÚV KSČ A. Dubček v septembri 1967 vo svojom prejave, ktorý nebol vopred schválený, ako to bývalo „dobrým zvykom“, príslušným straníckym orgánom. Dubček v ňom poukázal nielen na tvrdé dopady druhej ekonomickej reformy na slovenské hospodárstvo, ale využil príležitosť aj na niektoré kritické

⁶⁰ SNA, f. Kancelária SNR T, kr. 31.

⁶¹ Na zasadaní ÚV KSČ koncom septembra 1967 A. Dubček o ekonomických nástrojoch reformy, ktoré mali podporovať zaostalejšie oblasti povedal, že nie sú doriešené a takmer neexistujú. Ďalej dodal: „Aby som bol presný: Nejaké ekonomické nástroje sa predsa len i v tomto smere zaviedli, avšak slabé a dodatočne konštruované, pretože sa pri tvorbe nových zásad faktor územného rozmiestňovania, dovoľujem si povedať, podcenil. Dodatočne sa určili určité mikrooblasti s 15-percentnou dotáciou na investičnú výstavbu, ktorá je však nízka a prakticky vôbec neúčinná. Vo vybraných mikrooblastiach sa určili úľavy v odvodoch s cieľom zvýšiť zamestnanosť, avšak ich pôsobnosť sa tiež rovná nule...“ Cit. podľa SNA, f. ÚV KSS, kr. 1194.

postrehy, týkajúce sa slovenského vývoja v uplynulých dvadsiatych rokoch, teda počas existencie plánovaného hospodárstva, keď bolo zámerom štátu podporovať Slovensko ako zaostalejšiu oblasť krajiny. Dubček nebol spokojný predovšetkým s tým, že na Slovensku sa optimálne nevyužívali zdroje možného ekonomického rastu, vrátane jeho pracovných síl. Poukázal na skutočnosť, že na územie českých krajín sa dlhodobo investuje okolo 70 % celoštátnych investičných prostriedkov, pritom Slovensko sa podieľalo na celoštátnom prírastku pracovných síl vo výške 70 %. Zároveň zdôraznil, že ekonomická reforma neprinesla takmer žiadne ekonomické nástroje na podporu zaostávajúcich oblastí republiky a tie, ktoré sa uplatňovali, boli v praxi takmer úplne neúčinné. Všetky tie údaje zobrazené v tabuľke č. 3 A. Dubček ešte nemal, no tendenciu dovtedajšieho ekonomického vývoja po februári 1948 vystihol.

Tabuľka 3 Prírastok počtu obyvateľov, obyvateľov v produktívnom veku a počtu pracovných príležitostí v Československu celkom a percentuálny podiel Slovenska a českých krajín v rokoch 1948–1967⁶²

Ukazovateľ	ČSSR (absolútny údaj)	ČR (v %)	SR (v %)
Prírastok počtu obyvateľov celkom	1 993 987	48,79	51,21
Prírastok zdrojov pracovných síl celkom	774 737	38,87	61,13
Prírastok počtu obyvateľov v produktívnom veku	605 011	29,86	70,14
Prírastok počtu pracovných príležitostí v národnom hospodárstve	1 080 170	74,94	25,06

Svojim spôsobom sa tak stal uvedený Dubčekov prejav – a súčasne s ním výsledky dovtedajšieho ekonomického vývoja na Slovensku, vrátane dôsledkov, ktoré vyplývali z 1. a 2. ekonomickej reformy s ich dopadmi na slovenské hospodárstvo – prológom k roku 1968 v Československu. Skutočný ekonomický vývin, ktorý prebiehal na Slovensku v období po februári 1948, sa stal jedným zo zdrojov nespokojnosti, ktorá vrcholila v priebehu roka 1968 a smerovala vývoj v oblasti štátoprávneho usporiadania k federalizácii krajiny. Na slovenskej strane sa stal dominantný názor, že len skutočne relevantné právomoci slovenských národných orgánov umožnia jeho pozitívnejší ekonomický vývin a rast.

⁶² Vypočítané na základe údajov publikácie Historická statistická ročenka ČSSR. Praha 1985, s. 434, 635, 460, 661.

Economical reforms in Czechoslovakia in 1950s and 1960s and Slovak economy

Miroslav Londák

The first and second economical reforms were the tools the Communist authorities tried to use to improve the deficiencies caused by socialist economy in 1950s and 1960s. The industrialisation of Slovakia was not as successful as the propaganda tried to say, on the contrary, the economical development in Slovakia after February 1948 helped to ignite the events related to the year 1968.

Česko-slovenská zemědělská beseda, Praha, 1911.

Naše beseda byla v minulosti velmi úspěšná a její členové se zasloužili o rozvoj zemědělského hospodářství v naší zemi. Jejich práce byla velmi důležitá a měla velký vliv na rozvoj naší zemědělské produkce.

ZO ŽIVOTA KOMISIE

Naše komise byla v minulosti velmi úspěšná a její členové se zasloužili o rozvoj zemědělského hospodářství v naší zemi. Jejich práce byla velmi důležitá a měla velký vliv na rozvoj naší zemědělské produkce.

1. První zasedání komise bylo v roce 1911. Na tomto zasedání byla přijata řada důležitých rozhodnutí, která měla velký vliv na rozvoj naší zemědělské produkce.

2. Druhé zasedání komise bylo v roce 1912. Na tomto zasedání byla přijata řada důležitých rozhodnutí, která měla velký vliv na rozvoj naší zemědělské produkce.

3. Třetí zasedání komise bylo v roce 1913. Na tomto zasedání byla přijata řada důležitých rozhodnutí, která měla velký vliv na rozvoj naší zemědělské produkce.

V minulosti byla komise velmi úspěšná a její členové se zasloužili o rozvoj zemědělského hospodářství v naší zemi. Jejich práce byla velmi důležitá a měla velký vliv na rozvoj naší zemědělské produkce.

Naše komise byla v minulosti velmi úspěšná a její členové se zasloužili o rozvoj zemědělského hospodářství v naší zemi. Jejich práce byla velmi důležitá a měla velký vliv na rozvoj naší zemědělské produkce.

První zasedání komise bylo v roce 1911. Na tomto zasedání byla přijata řada důležitých rozhodnutí, která měla velký vliv na rozvoj naší zemědělské produkce.

V minulosti byla komise velmi úspěšná a její členové se zasloužili o rozvoj zemědělského hospodářství v naší zemi. Jejich práce byla velmi důležitá a měla velký vliv na rozvoj naší zemědělské produkce.

Naše komise byla v minulosti velmi úspěšná a její členové se zasloužili o rozvoj zemědělského hospodářství v naší zemi. Jejich práce byla velmi důležitá a měla velký vliv na rozvoj naší zemědělské produkce.

Česko-slovenská komisia historikov v roku 2011

Rok 2011 bol pre komisiu v mnohom prelomový a atypický. V záujme finančného zabezpečenia stále širších aktivít komisie a predovšetkým v záujme zachovania ročenky bola v marci podaná žiadosť o štandardný ročný grant na Medzinárodný vyšehradský fond. Na projekte pod názvom *Forms of Nationalism in Central Europe in the 20th Century* (IVF ID 21110109) sa podieľa 11 subjektov zo 4 vyšehradských štátov. Ako hlavný garant vystupuje formálne Historický ústav SAV, riešiteľom a koordinátorom projektu však je komisia. Po schválení grantu to malo pre program a prácu komisie viaceré vážne dôsledky:

1. Pribudli partneri z Maďarska a Poľska, ktorí mali participovať na programe, ale bez ambícií ho výraznejšie ovplyvňovať. Podujatia tak nadobudli ešte výraznejší medzinárodný charakter.
2. Rozšíril sa záber komisie, ktorá nemohla klásť dôraz už len na česko-slovenské vzťahy, ale minimálne na česko-slovenské vzťahy v stredoeurópskom kontexte. Úplne najlepšie musela zohľadňovať celý stredoeurópsky priestor a v ňom si nachádzať svoje prioritné témy.
3. Keďže projekt bol zameraný na výskum stredoeurópskych nacionalizmov, tento moment sa niesol všetkými projektovými podujatiami. Súčasne najlepšie korešpondoval s prioritami komisie, kde výskum československých a česko-slovenských nacionalizmov tvorí jednu z kľúčových úloh.

V rámci projektu bolo naplánovaných 5 podujatí rôzneho charakteru. Pre všetky bola charakteristická už spomínaná téma skúmaná z rôznych uhlov pohľadu.

34. zasadanie komisie v Komárne (máj/jún 2011) sa vo svojej vedeckej časti zaoberalo problematikou hranicami rozdeleného mesta a regiónu. Na vedeckom seminári sa v interdisciplinárnom diskurze zúčastnili odborníci z piatich štátov a skúmali sa skúsenosti (česko) slovensko/maďarského, česko (moravsko)/rakúskeho, česko (moravsko)/poľského a česko (moravsko)/slovenského pohraničia.

Tradičný už XXII. česko-slovenský seminár pre historikov, archivárov, učiteľov dejepisu a občianskej náuky v Liberci (august 2011) ako druhé projektové podujatie skúmal politické systémy v strednej Európe v medzivojnovom období vo vzájomnej komparácii. Mal mimoriadne vydarený priebeh a v porovnaní s predchádzajúcimi rokmi aj najväčšiu slovenskú účasť.

V Prešove sa konala v dňoch 5.–7. 10. 2011 veľká medzinárodná konferencia s názvom *Veľká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918–1929)*. Zúčastnili sa na nej historici z ôsmich krajín, z toho viacerí členovia komisie.

Štvrtým podujatím projektu bolo jesenné 35. zasadanie česko-slovenskej komisie historikov v Prahe (október 2011), ktorého vedeckou súčasťou bol seminár *Hospodársky nacionalizmus v strední Evropě v 20. století*.

Posledné piate podujatie v rámci projektu je datované začiatkom apríla 2012, keď sa v Hradci Králové uskutoční v poradí už siedme stretnutie mladých vedeckých pracovníkov zaoberajúcich sa československými, česko-slovenskými a stredoeurópskymi dejinami. Rok 2012 prinesie teda nielen záver celého projektu, ale pred komisiou znovu otvorí naliehavé otázky financovania jej bohatých organizačných i vydateľských aktivít.

Z aktivít komisie v priebehu roka 2011 treba vyzdvihnúť podujatie v Komárne, kam komisia na rozdiel od ostatných miest zavítala vôbec po prvý raz. Univerzita Jánosa Selyeho sa na úrovni katedry, dekana i rektora postavili k rokovaniu mimoriadne ústretovo a vytvorili mu tie najoptimálnejšie podmienky. Komisia bola prijatá aj primátorom mesta. Liberec a Prešov patria k tradičným pilierom v práci komisie. V Prahe tentokrát rokovanie komisie prichýlili Československé dokumentačné stredisko a na vedecký seminár poskytlo veľkoryso priestory Národní muzeum, s ktorým má komisia dlhoročné nadštandardné vzťahy. Komisiu pri príležitosti pražského pobytu prijal na čašu vína na pôde veľvyslanca tvá veľvyslanec SR v ČR, pán ing. Peter Brňo.

Prelomovosť roku 2011 sa pre komisiu neodrazila len v nových témach, väčšom počte podujatí a ich medzinárodnom charaktere, ale aj v tom, že sa po dlhých rokoch nekonalo samostatné zasadanie redakčnej rady Česko-slovenskej historickej ročenky. Bolo spojené so zasadnutím komisie v Prahe v októbri a rozhodlo o definitívnej podobe zväzku za rok 2011 a revidovalo svoje rozhodnutie o definitívnej podobe omeškaného zväzku za rok 2010. Meškanie spôsobili viaceré dôvody a doženie sa vydaním obidvoch čísel v prvom polroku 2012. Od roku 2011 má komisia svoju webovú stránku (www.cskh.sk) a ako ďalšia novinka sa ukazuje, že tradičné podujatie v Liberci bude meniť svoju podobu. Liberecká katedra prejavila záujem chopiť sa organizácie podujatia a presadiť vo väčšej miere svoje koncepcie a predstavy. Hoci tému, charakter podujatia a vystupujúcich budú určovať domáci organizátori, komisia bude naďalej podporovať liberecké semináre a je stále pripravená na pomoc a spoluprácu. Jej podmienkou je však udržanie česko-slovenského charakteru podujatia, a to tak tematicky, ako aj účastníkmi.

V žiadnom z predchádzajúcich rokov sa neuskutočnilo ani toľko personálnych zmien. Namiesto Josefa Harnu prišiel do Komárna Jan Němeček z Historického ústavu AV ČR, ktorý patrí ku špičkovým odborníkom na dejiny prvých desaťročí Československa a medzinárodných vzťahov tohto obdobia a pre ktorého česko-slovenský kontext patrí ku kľúčovej agende jeho vedeckého výskumu. Napriek tejto výmene sa Josef Harna naďalej zúčastnil zasadania komisie v Komárne a rovnako v Prahe. Slová o tom, že s ním a s jeho koncepčným myslením možno aj naďalej počítať, teda určite nie sú frárou. Namiesto Jindřicha Schulza prišiel do Komárna už ako nový člen komisie Jan Mervart z Univerzity Hradec Králové, odborník na dejiny Československa, KSČ a problematiku komunistických intelektuálov po druhej svetovej vojne, ktorý mal už dlhší čas dobré kontakty s komisiou, či už na seminároch v Liberci, organizovaním podujatí pre doktorandov v Hradci alebo účasťou na viacerých zasadaniach komisie. To isté platí aj pre Richarda Pavloviča, riaditeľa svidnickej pobočky Štátneho archívu v Prešove, ktorý cez osobu Jozefa Lenárta mapuje dejiny KSČ a KSS po druhej svetovej vojne. Aj Richard Pavlovič už roky chodil na podujatia komisie a jeho schválenie bolo zo strany Slovenského národného komitétu historikov len formalitou. Zaplnil na slovenskej strane dlhodobu vakantné miesto po Eduardovi Nižňanskom.

Na zasadaní v Komárne sa oficiálne rozlúčila s komisiou Xénia Šuchová. Jej najnovšia knižka s podpisom a spoločné fotografie zostali peknou spomienkou na tamojšie slnečné dni. Hoci každý vedel, že statočne zápasí s ťažkou chorobou, svojim úsmevom a šarmom dala na ňu zabudnúť a vliala všetkým nádej, že sa znovu čoskoro objaví, že ešte nie je koniec všetkým spoločným plánom.

Osud rozhodol, žiaľ, inak. Hoci je tento text ohraničený rokom 2011, treba v tomto prípade vymedzený medzník prekročiť. Dňa 3. 2. 2012 zasiahla každého – napriek všetkým zlým chýrom – i tak nečakaná správa, že Xénia Šuchová už definitívne nikdy na komisiu nepríde. V pamäti zostal nielen jej komárňanský úsmev, ale i jej nečakané objavenie sa vo Svidníku, banskobystrické zasadanie a celý rad milých chvíľ a rozhovorov, ktoré každý člen komisie tak rád v jej prítomnosti vyhľadával. Komisia bez Xeni už nebude tou, ktorou bývala. Ale je súčasne takou, akou je, aj vďaka pečati, ktorú do jej činnosti a života vtlačili Karel Pichlík, Marienka Dobriková a Xénia Šuchová.

Roman Holec

Česko-slovenská historická ročenka

první řada

Úplné obsahy viz:

www.cskh.sk/csl-historicka-rocenka

www.dejiny.sk/Spolky/Komisie/Cskom

Česko-slovenská historická ročenka 1996

Obnova společného státu Čechů a Slováků v roce 1945. Naděje a obavy, představy a skutečnost

Česko-slovenská historická ročenka 1997

Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1919–1945

Česko-slovenská historická ročenka 1998

Češi a Slováci 1948–1967

Česko-slovenská historická ročenka 1999

Náboženský exil v novoveku

Slovensko-české vztahy

Česko-slovenská historická ročenka 2000

České, slovenské a československé dějiny (jako historiografický problém)

Česko-slovenské vztahy v 20. století

České a slovenské 20. století

Česko-slovenská historická ročenka 2001

Židia v Československu (1918–1945)

Žena v dějinách novověku

Česko-slovenská historická ročenka 2002

Maďari v Československu a česko-slovenské vztahy

Německý faktor v česko-slovenských vztazích

Rozdělení Československa v roce 1992

Česko-slovenské vztahy (I.)

Česko-slovenská historická ročenka 2003

Rozdělení Československa 1992: Příčiny a důsledky pro současnou Evropu

Česko-slovenské historické fórum v Bratislavě

Česká a slovenská historiografie na počátku 21. století

Česko-slovenská historická ročenka 2004

Česko-slovenské příhraničí. Etnická a ekonomická dynamika

Češi a Slováci v německé válce 1939–1945
Česko-slovenské vztahy (II.)

Česko-slovenská historická ročenka 2005

Reflexe a sebereflexe urozenosti

Český, slovenský a československý exil po druhé světové válce. Stav a úkoly výzkumu
Češi a Slováci v počáteční fázi komunistické totality (1948–1956)

Česko-slovenská historická ročenka 2006

Slovensko-české historické fórum v Olomouci

Cirkev a formovanie občianskej spoločnosti

Svět a Československo od krize ke krizi

Česko-slovenská historická ročenka 2007

Sociální dějiny jako historiografické téma

Rómska otázka ako faktor česko-slovenských vzťahov

Myšlenková tvář šedesátých let 20. století

Česko-slovenská historická ročenka 2008

„Mýty naše československé...“

Šport ako fenomén v česko-slovenských vzťahoch

Pražské jaro 1968: spory o něm a v něm

Česko-slovenská historická ročenka 2009

Armáda ako faktor česko-slovenských vzťahov

Rok 1989 na dohľad

Česko-slovenské vztahy III.

Česko-slovenská historická ročenka 2010 *(v tisku)*

Čtvrtstoletí hledání společné cesty k demokracii. Čeští a slovenští intelektuálové při hledání cest spolupráce

Školstvo a vzdelanosť ako aspekt česko-slovenských vzťahov

Polský faktor v česko-slovenských vztazích (1918–1948)

PRODEJ

Česko-slovenské historické ročenky včetně zásilkového prodeje zajišťuje:

Knihkupectví HANA SMÍLKOVÁ

Filozofická fakulta MU

A. Nováka 1, 602 00 Brno

tel.: 549 498 734 e-mail: knihysmilkova@atlas.cz

IČO: 16310128

Vstříc Vám vyjdou rovněž:

Knihkupectví FIŠER, Praha, Kaprova ul.

Knihkupectví ACADEMIA, Praha, Václavské nám.

Knihkupectvo ARCHA, Bratislava, Kozia ul.

MEŠTO A REGION V ANOVI A BRANCI NOV / BRANICA / MEŠTO A REGION

1912-1913

POLITICKÉ STAVY V STŘEDOVÝSKÝCH STÁTĚ 1912-1913

1912-1913

HOSPODÁŘSKÝ VÝVOJ V VE STŘEDOVÝSKÝCH STÁTĚ

1912-1913

Často státní práce a práce

1912-1913

1912-1913

1912-1913

1912-1913

1912-1913

1912-1913

1912-1913

1912-1913

1912-1913

1912-1913

MESTO A REGIÓN NA NOVEJ HRANICI NOVÁ HRANICA V MESTE A REGIÓNÉ

Eds.: Roman Holec, Vladimír Goněc

POLITICKÉ SYSTÉMY STŘEDOEVROPSKÝCH STÁTŮ 1918–1938

Eds.: Robert Kvaček, Vladimír Goněc

HOSPODÁŘSKÝ NACIONALISMUS VE STŘEDNÍ EVROPĚ V 20. STOLETÍ

Ed.: Roman Holec

Česko-slovenská historická ročenka 2011

Vydalo nakladatelství ACADEMICUS–Coprint a Česko-slovenská komise historiků
v roce 2012

Výkonný redaktor: Doc. PhDr. Vladimír Goněc, DrSc., J. M. Chair
Domicil tohoto svazku:

ČR: Katedra středoevropských studií, Filozofická fakulta UK, nám. J. Palacha 2,
116 38 Praha 1

SR: Historický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava

1. vydání, 2012 náklad 600 výtisků
Tisk Coprint, Brno-Kraví Hora

ISBN 978–80–87192–19–1
ISSN 1214–8334

MESTO A REGIÓN NA NOVEJ HRANICI

* Vývoj malého pohraničného styku * Cieszyn/Český Těšín – rozdzielone žycie, rozdzielona pamäť * Štátnou a etnickou hranicou rozdelené Komárno * Vývoj „sobášneho trhu“ ako indikátor „pohraničnej výmeny“ * Vliv politické hranice na rozdelení regionu *

POLITICKÉ SYSTÉMY STŘEDOEVRÓPSKÝCH STÁTŮ

* Politický systém Československa 1918-1938 * Postoje stran národnostních menšin k politickému systému v ČSR * Meziválečné Československo ve výuce dějepisu a občanské nauky * Ideové tendence politického stranictví ve střední Evropě * Kresťansko-sociálne hnutia: demokracia a autokracia v stredoeurópskom priestore *

HOSPODÁŘSKÝ NACIONALISMUS VE STŘEDNÍ EVROPĚ V 20. STOLETÍ

* Vzťahy slovenského, českého a maďarského kapitálu na Slovensku * Pronikání Banky československých legií na Slovensko a Podkarpatskou Rus * Národnostné turbulencie v celoplošnej elektrifikácii Slovenska * Nacionálny charakter nostrifikácie průmyslových podniků * Nostrifikácia podnikov Rimamuránsko-šalgótarjánskej spoločnosti * Formy socialistického hospodárskeho nacionalizmu * Bratislavská Dynamitka na pozadí česko-slovenských vzťahov * Ekonomické zmeny v Československu v 50. a 60. rokoch *